İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret Emiroğlu
4
1910-1914 Yılları Arasında *Kızılırmak* Gazetesi (Sivas)
Anadolu Taşrasında Kültürel ve Edebi bir Forum
Horst Unbehaun
5-26
Cemal Kutay ve Osmanlı Mizahı: Cemal Kutay'ın Gizli Kalmış Mizah Yeteneği!
Hamdi Özdiş
27-40
Osmanlı Kentini Tanımada Kaynak Olarak Yunanca Takvim ve Rehberler
Engin Berber
41-72
Stavrinidis ve Girit'teki Osmanlı Kadı Sicilleri
Nuri Adıyeke
73-81
Osmanlı Dönemi Antep Mahkemesinde Hukuk ve Cinsiyet
(Leslie Peirce, *Morality Tales, Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*)
Abdurrahman Atçıl
83-88
XIX. Yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında Osmanlılar ve Türkler
-IV-
Uygur Kocabaşoğlu
89-110
Rusya Devlet Arşivlerinden -IV-
Rusya Devlet Film-Fotoğraf Arşivi-Rusya Devlet Askeri Arşivi
Eftal Ş. Batmaz
111-115
D o s y a : Anadolu'nun "Nebâtât ve Hayvanâtı"
Anadolu Diyagonali:
Ekolojik Kesinti Tarihsel-Kültürel Bir Farklılığa İşaret Edebilir mi?
Suavi Aydın
117-137
Türkiye Florası Üzerine
Sadık Erik, Burcu Tarıkahya
139-163
Ankara'nın Florası
Burcu Tarıkahya
165-166

Türkiye Ekolojisinde Öncü Çalışmalardan Örnekler
M. Nihat Şişli
167-174
Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği
Şinasi Yıldırımlı
175-193
Anadolu Halk Şifacılığında Yerel Bitkiler
Antik Çağdan Günümüze Bir Hermetik Geleneğin İzlerini Sürerken
Savaş Çağman Coşkun
195-204
P. Belon ve J. P. de Tournefort'un Seyahatnamelerindeki Türkiye Bitkileri
Asuman Baytop
205-223
Amirdovlat Amasiatsi'ye Göre 15. Yüzyıl Anadolu'sunda
Hayvanlar, Bitkiler ve Besinler
John L. Guerigian (Çeviren: Şeref Etker)
225-238
Anadolu'da Üzüm ile Zeytin
Tansu Açık
239-248
Bal Arıları ve Türkiye'de Arıcılık
İrfan Kandemir
249-257
Bombus Arıları Üzerine Sohbet
A. Murat Aytekin
259-264
Türkiye'de Nesli Azalan Belli Başlı Memeli ve Kuş Türleri Üzerine
Aydın Akın
265-278
Türkler ve Kuşlar
Jak den Exter
279-287
Atların Yeryüzü Macerası
H. Murat Göçmez
289-294
Anadolu'nun Eşeği, Katırı, Atı
Ahmet Yüksel
295-325
Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakliye Hayvanlarının Bakımı ve Masrafları
Ümit Ekin
327-334

Sunuş

İnsanın doğayla ilişkisini çelişki olarak tanımlama eğiliminde değilim; insanın doğayı bir kıyamet koparacak kadar değiştirebildiği savı ise, tarihçi gözüyle bakıldığında, bilmem kaç bin yıldır değişmeyen insan zihni kapasitesinin tarih içine zincirleme reaksiyon gibi yerleştirebilmesini daha da cazip kılıyor. Tarihe üretim nesneleri penceresinden bakmaya çalışmak, insanın hangi çağ ve coğrafyada neleri ne kadar ürettiğini bilebilmek, bütün toplumsal bilimler için bir veri tabanı hazırlamak kadar elverişli sorular ve cevaplar oluşturabilecek verimli bir alan olarak ortaya çıkıyor, o zaman.

Bu sayımız, Horst Unbehaun'un Sivas'ta yayınlanmış olan *Kızılırmak* gazetesinin 1910-14 yılları üstüne etraflı değerlendirmesiyle başlıyor. *Kebikeç*, hem Osmanlıca süreli yayınlara hem Osmanlı şehir tarihlerine verdiği önemle bu yazıyı yayınlamaktan ayrı bir haz aldı ve Unbehaun'un Sivas'ta yıllarca sürdürdüğü çalışmalarından daha pek çok ürün bekliyor.

Hamdi Özdiş ise tarihçilerimizin olgusal bilgi bolluğuna karşın kaynak olarak kullanamadığı ama uzun yıllardır dönem dönem popülerliği fazlasıyla artan Cemal Kutay'ın tarih metinlerinin niçin dikkate alınmayacağını, neşeli örneklerle açıklıyor.

Engin Berber'in Osmanlı kentleri için kaynak olarak Yunanca takvim ve rehberleri tanıttığı yazısı, Nuri Adıyeke'nin Stavrinidis'in Girit Osmanlı kadı sicilleri üstüne çalışmalarını tanıtan yazısıyla eklemleniyor. Abdurrahman Atçıl'ın Leslie Peirce'in Antep kadı sicilleri üstünden hazırladığı Antep Mehkemesi'nde hukuk ve cinsiyet konulu kitabıyla ilgili tanıtma yazısı da, Türkçe yayınlanabilmesini arzuladığımız bu kitabın şeriyye sicilleri, Anadolu kent tarihleri, Osmanlı hukuku ve uygulamaları açısından önemini ortaya koymakta.

Uygur Kocabaşoğlu'nun *"XIX. Yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında Osmanlılar ve Türkler"* dizisi bu sayıdaki IV. bölümle; Eftal Ş. Batmaz'ın Rusya arşivleriyle ilgili dizisi bu sayıdaki *"Rusya Devlet Film-Fotoğraf Arşivi"* ve *"Rusya Devlet Askeri Arşivi"* yazılarıyla son buluyor.

Bu sayımızın dosya konusu, Anadolu'nun fauna ve florası. Anadolu diyagonalini tartışarak, Türkiye florasının genel bir değerlendirmesini yapıp, ekoloji ve etnobotanik konularını ele aldıktan başka; Anadolu halk şifacılığı, seyahatnamelerde geçen bitkilerle, Amasyalı hekim Emirdevlet'in 'cahillerin asla işine yaramayacak' hayvan, bitki ve besinlerle ilgili dehşet bilgileriyle yolumuzu aydınlatıyoruz. Antik dönem Anadolu'sunun üzümleri tadıp, şarabıyla esriyip zeytinyağıyla meshedildikten sonra; bal arılarıyla vızıldayıp, bombuslarla sohbet ederken, bu arada nesli azalan memelilere üzülerek, kuşların diliyle konuşup anlaşıyor; eşekle felsefi konulara dalıp, katırla inatlaşmadan, atla yoldaşlığımızı sürdürüyoruz. Ancak bu macera burada bitmiyor, bundan sonraki sayımızda da kaldığımız yerden devam ediyoruz.

Gelecek sayıda buluşmak üzere saygılarımızla.

Kudret Emiroğlu

1910-1914 Yılları Arasında *Kızılırmak* Gazetesi (Sivas)
Anadolu Taşrasında Kültürel ve Edebi bir Forum[1]

Horst UNBEHAUN

Jön Türk Devrimi ve onu izleyen 'İkinci' Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş bir kamuoyunun oluşumu açısından kesinlikle bir dönüm noktasıydı. II. Abdülhamit'in rejimi altında basın özgürlüğü yıllarca sınırlandırılmıştı ve birçok entelektüel, yazar ve şair ön-sansürün kaldırılmasından sonra oluşan görece özgürlükten yararlanmaktan tereddüt etmedi. 1908'i izleyen yıllarda çıkardıkları çok sayıdaki gazete ve dergi, bütün siyasal düşünce akımlarının ve edebi hareketlerin gelişebileceği geniş bir platform sağladı. İstanbul'da yeni çıkmaya başlayan süreli yayınların sayısı yüzlerle ölçülürken, bu hareket Anadolu'yu sadece kısmi olarak ve daha düşük bir yoğunlukla etkiledi.[2]

Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yıllarda Anadolu'daki vilayetlerde, çoğu haftada bir veya iki defa çıkan yaklaşık 100 tane Türkçe gazete yayınlandı. Kamuoyu gelişimine destek olan bu yerel girişimlerin çoğu sadece birkaç hafta ya da ay dayanabildi; çok azı ise, savaş boyunca düzenli bir biçimde yayınlanmaya devam edebildi. Bu

[1] Bu yazı, Unbehaun, Horst (ed.): *The Middle Eastern Press as a Forum for Literature*, Frankfurt a. M.: Peter Lang Verlag 2004, s. 79-100'de çıkan "The Newspaper Kızılırmak (Sivas) in the Years 1910-1914; Cultural and Literary Forum in Anatolian Province" başlıklı makalenin çevirisidir; bazı düzeltme ve ilaveler yapılmıştır.

[2] Koloğlu bu döneme ilişkin olarak "basın çılgınlığı" nitelendirmesinde bulunur; 1908-1909 yıllarında sırf İstanbul'da 353 gazete ve dergi yayınlanmış; bunların 200'den fazlasına ise İkinci Meşrutiyet'in ilk iki ayı içinde gazete imtiyazı verilmiş; 1910'da 130, 1911'de 124 ve 1912-1914 arasında 212 adet yeni süreli yayın daha çıkmıştır; Koloğlu t.y.: 90.

yayın organlarının yüzde 90'dan fazlası Trabzon, Samsun, Giresun, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Kastamonu, Kayseri, Konya, Adana, Antep, Bursa, Eskişehir ve İzmir gibi önemli şehirlerde toplanmıştı. Buna ek olarak, Anadolu'da edebi, kültürel veya siyasi içerikli (kimi hiciv yayınları da dahil olmak üzere) 30 dergi yayınlandı; bunların 22 tanesi Trabzon, Diyarbakır, Kastamonu, Konya, Bursa ve İzmir'de çıktı.[3] Bu idari, dini veya ticari merkezlerin dışında, Kurtuluş Savaşı'na ya da hatta Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar hiçbir yayın organı olmayan birçok vilayet ve çok daha fazla sayıda sancak merkezi vardı. Ancak, 1867'ten itibaren ondokuzuncu yüzyılın sonuna kadar çoğu vilayette yerel yönetimler tarafından düzenli bir biçimde resmi vilayet gazeteleri çıkmaya başlamıştı.

Bu makale Orta Anadolu'nun önemli bir gazetesi olan *Kızılırmak*'ın İkinci Meşrutiyet dönemi üzerine yoğunlaşacaktır. 1910-11 yıllarına ait ilk serisinin koleksiyonu (32 sayı) ve ikinci serisinin 1913 sonu ile Ağustos 1914 arası çıkan bölümü (21 sayı) aşağıdaki yazının dayanağıdır. Makale ilk olarak bize Sivas'ın basın tarihinin ilk dönemlerini tanıtacak ve gazetenin genel karakterinin tarif edecektir. Ancak yazının temel odak noktası, Anadolu taşrasındaki kültürel hayatın *Kızılırmak* vasıtasıyla anlatılması ve bu gazetenin bağımsız bir edebi forum olarak önemini göstermektir. Soru, bu süreli yayının Osmanlı metropollerindeki edebi akımları ne derecede yansıtmış olduğu veyahut kendi profilini ne kadar ortaya koyabilmiş olduğudur.

Sivas Vilayeti'nde Serbest Basının Başlangıcı

1879-1880'den itibaren Sivas'ta *Sivas* adlı resmi gazete sürekli biçimde yayınlandı.[4] Özel girişimce basılan ilk Osmanlı gazetesi *Vicdân* (vilayet yönetiminde bir memur olan Halid Cevdet'in editörlüğü ile) İkinci Meşrutiyet'in ilanının birinci yıldönümünden üç

[3] Anadolu'nun kapsamlı bir basın tarihi hâlâ yazılmayı beklerken, 1908-1918 döneminde Osmanlı süreli yayınlarının sayısal gelişiminin ve bölgesel dağılımının göstergeleri, sadece bazı vilayetlerin yerel "basın tarihlerinin", değişik bibliyografyaların ve resmi listelerin taranmasına dayandırılabildiğinden dolayı ancak tahminen verilebilir. Kimi gazetelerin sadece adları bilinmektedir, ancak geriye bir sayıları bile kalmamıştır. Çoğu durumda, az sayıları saklanabilmiş olduğu için, ilk sayılarının tarihleri de sadece yaklaşık olarak tespit edilebilmektedir. Belirli Anadolu vilayetlerin basın tarihini ele alan (çok farklı nitelikte) monografik çalışmalar şunlardır: Albayrak 1994, Arıkan 1989, Baraz 1988, Barlas 1972, Beysanoğlu 1970, Coşar 1964, Demircioğlu 1982, Duman 2000, Eti 1940, İsmail Tevfik 1932, Kayacan 1996, Okday 1937a ve 1937b, Okyay 1958, Menç 1990, Nair 1999, Önder A. R. 1972, Önder M. 1949, Tayla 1997, Tekin 1985, Tütengil 1954, Yaşar 1971, ve Yust 1995. Önemli resmi listeler Başvekâlet Matbuat Umum Müdürlüğü 1940/1942/1943/1944/1945 ve Tülbentçi 1941'dir; başvurulabilir önemli bibliyografyalar ise Duman 1986, Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1987, Çelik/Akyüz 1987 ve Varlık 1981/1982/1995'tir.

[4] Bkz. Unbehaun 2001: 18-23.

gün sonra, 26 Temmuz 1909'da (13 Temmuz 1325) çıktı. Bu haftalık gazetenin sadece 25 sayısı mevcuttur; elde bulunan nüshaların sonuncusu 1910 yılı Ocak ayının sonunda yayınlanmıştır ve muhtemelen bu tarihten sonra da çıkmamıştır.[5] Bu tarihten kısa bir süre önce *Vicdân* bir diğer yayın organının, yani *Kızılırmak*'ın Sivas'ta yayın hayatına başladığını belirtmekte ve yoldaşına başarılar dilemektedir.[6]

Kızılırmak'ın ilk sayısı 22 Kanun-i evvel 1325'te (4 Ocak 1910) yayınlandı.[7] *Kızılırmak* ilk olarak bir yıl boyunca çıktı ve 1000 nüshalık bir tiraja ulaştı. İmtiyaz sahibi ve editörü Kâmil Bey'in geçmişe ilişkin bir makalesine göre gazete bugünkü Sivas ilinden daha büyük olan vilayet bölgesinin her yerinde satılıyordu.[8] Gazete projesinden ilk yılın sonunda vazgeçildi ve büyük ihtimalle, bu seri arşivlenmiş son sayısı olan no. 49 (2 Kanun-i sani 1326/15 Ocak 1911) ile bitti.

Neredeyse üç yıl süren bir aradan sonra 3 Kasım 1913'te (21 Teşrin-i evvel 1329) gazete tekrar çıkmaya başladı; bu sefer yayını en azından 1917'nin ortalarına kadar devam etti.[9] Gazetenin yayın hayatının üçüncü evresi 10 Temmuz 1925'te Sığırcızade Hayri Lütfullah'ın yazı işleri müdürlüğü ile başladı. Yazı işleri ofisinin adresi bundan sonra Sivas'taki Cumhuriyet Halk Partisi'nin adresiyle aynı oldu. 1930'dan itibaren

[5] *Vicdân* gazetesinin bilinen tek koleksiyonu 1984'ten beri özel bir arşivde bulunmaktadır ve bu yüzden daha fazla araştırma için ulaşılabilir değildir; bu noktada sadece kimi ön belirlenimde bulunulabilir. Bu gazetenin ilk incelenmesi ise Alkan (1992) tarafından yapılmıştır.

[6] *Vicdân*, no. 23, 4 Kanun-i sani 1325 (17 Ocak 1910). Bana bu bilgiyi veren ve özel arşivini açarak Sivas'ın basın tarihi hakkında önemli materyal sağlayan Ahmet Turan Alkan'a teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

[7] Gazetenin o döneme ait, imtiyaz sahibinin torunları tarafından Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nin kütüphanesine bağışlanan tek koleksiyonu no. 6 (26 Kanun-i Sani 1325) ile başlamakta. Birinci sayısının muhtemel tarihi, haftalık 5 sayı dikkate alınarak saptanabilir ki, bu tarih no. 45'te de (21 Teşrin-i sani 1326, "Abone tenzili") teyit edilmektedir. Gazetenin imtiyaz sahibi ve yazı işleri müdürü Kâmil Bey (Kitapçı) yıllar sonra gazetenin kuruluşuna dair kimi tarihsel ayrıntıları da içeren bir makale yazdı. Orada, kendisi ilk sayının tarihini 22 *Teşrin-i evvel* diye belirtirken yanlış yaparak iki ay önceye almıştır; Kâmil 1933: 21. Bu yanlış tarih 1942-46 arasında gazetenin manşetinde bile bu haliyle geçmektedir.

[8] Kâmil 1933: 21.

[9] Bu durum, İstanbul'da Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde bulunan ikinci serinin tek koleksiyonu Nisan 1915 tarihli no. 52 ile bittiği için ancak dolaylı bir biçimde tahmin edilebilmektedir. Literatürde bir makaleden alıntı bulunmaktadır ki, söz konusu yazı, Vali Muammer Bey'in Konya vilayetine atanması üzerine Sivas'tan ayrılacak olması dolayısıyla Kızılırmak'ta 5 Şubat 1917'de çıkmıştı; Kalaç 1960: 126. Bir diğer yazar aynı yazıyı no. 89 ile ilişkilendirmektedir; Önder 1972: 130. Üçüncü serideki sayıların numaralarının yanında, ikinci seride 122 sayının basılmış olduğunu belirtmek amacıyla "122" ibaresi bulunmaktadır. Bu süreçte gazete sürekli çıkmış ise, Şubat 1917'den en az Eylül 1917'ye kadar 33 sayısı daha yayınlanmış olmalıdır. Kâmil Bey'in kendisi de bu kabulü, anılarında gazetenin 1330 (aslında 1329 olması gerekir) yılından itibaren "üç yıl" boyunca yayınlandığını belirterek kabaca desteklemektedir; Kâmil 1933: 21.

Kâmil Bey haklarını partiye devrettiği için gazete parti adına çıkmaya devam etti.[10] Gazete 1937'nin ortalarından Temmuz 1940'a kadar, Ankara'dan gelen resmi emirle tekrar kapatılana dek, değişik editörlerin yönetiminde Sivas halkevinin resmi yayın organı olarak yayınlandı. Bu arada Kâmil Bey Şubat-Haziran 1938 arasında kısa bir süre için *Sivas Postası*'nı çıkarmıştı. Bu gazete *Kızılırmak*'ı 'ikame' etmek üzere Nisan 1941'de Kâmil Bey'in oğlu Kemal Kitapçı'nın sahipliğinde yeniden yayınlanmaya başladı. Sonunda 29 Ekim 1942'de parti *Kızılırmak*'a ait haklarını Kâmil Bey'e geri verdi. Bunun üzerine *Sivas Postası*, adını değiştirerek *Kızılırmak* oldu.[11] *Kızılırmak*'ın yayın hayatı Kemal Kitapçı'nın, CHP'nin bir yıl önce kurulan yayın organı *Ülke*'yi devir almasıyla 12 Kasım 1946'da sona erdi. Nisan 1941 ile Ekim 1942 arasında çıkan *Sivas Postası*'nın 180 sayısı da dahil olmak üzere, değişik editörlerin çıkardığı farklı seriler toplandığında, 1910 ile 1946 arasındaki 24 yıl boyunca çoğunlukla haftalık olarak çıkan gazetenin 1200'den fazla sayısı olduğu anlaşılmaktadır.

Kızılırmak, bu tarihi ile, İkinci Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce kurulan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Kemalist bir yayın organına dönüşen, Anadolu'da az sayıda bulunan özgür basın organlarından biridir. Gazete böylece sürekli olarak yerel, bölgesel ve bölge dışı olaylar hakkında haberler verdi.[12] Farklı yazı işleri müdürleri, etiketleri ve hatta isimleri ile *Kızılırmak* her zaman için, 1941'de kapatılacağı tarihe kadar resmi gazete *Sivas*'ın tamamlayıcısı oldu. Devlet partisi CHP'nin bir destekçisi ve hatta kimi zamanlar partinin yerel organı olarak *Kızılırmak* Sivas ili halkının sesiydi. Sürekliliği ve Orta Anadolu'daki, Karadeniz bölgesine kadar uzanan geniş çaplı dağıtımıyla, bu gazete Anadolu taşrasının en önemli 'meşale'lerinden biri olarak nitelendirilebilir.

Kızılırmak'ın Bakış Açısı ve Entelektüel Arka Planı

Gazete normalde haftalık çıkıyordu. Önceleri üç, ardından da dört sütunlu olarak dört sayfadan oluşuyordu. *Kızılırmak* Vilayet Matbaası'nda basıldığı için mizanpajının vilayetin resmi gazetesi *Sivas*'ınkine benzemesi şaşırtıcı değildir. Başlığında amaçlarını "ta'ali mülk ve millete, ittihad-ı anasıra hizmet eder" şekilde tanımlamaktadır ve "sahifelerimiz menafi-i vatan ve millete aid makalata açıktır" diyerek kendisinin, ulusal hedeflerle uyum içinde olması şartıyla yazı işleri sorumlusuna yollanacak mektuplara ve makalelere açık bir forum olduğunu belirtmektedir. Sadece ilk serisinin başlığında

[10] "Sivas Postası niçin Kızılırmak adıyla çıkıyor?", *Kızılırmak*, 29 Ekim 1942.

[11] "Sivas Postası niçin Kızılırmak adıyla çıkıyor?", *Kızılırmak*, 29 Ekim 1942.

[12] Anadolu'da o dönemlerde benzer bir süreklilik gösteren gazeteler şunlar: *İkbâl* (Trabzon, 1908-16, 1918-35), *Nâzikter* (Kastamonu, 1910-29), *Babalık* (Konya, 1910-17, 1918-52), *Tarsus* (Tarsus, 1909 19, 1921-22, 1925-28) ve İzmir'de çıkan üç gazete *Ahenk* (1895-1937), *Hizmet* (1908 18) ve *Yeni Asır* (1908-19, 1925-bugüne dek).

editör, kâr amacı gütmediğini ve elde edilecek kârın yarısının yerel fukara cemiyetine aktarılacağını belirtmektedir (Hasılat-ı safiyyesinin nısfı fukara cemiyetine aittir). Maalesef, editörün amaçlarını ve bakış açısını açık bir biçimde tanımlayan ilk sayı günümüze ulaşmamıştır.

Ancak Kasım 1913'te gazetenin yeniden çıkışında, yani ikinci serisinin ilk sayısında (bkz. tablo 1: *Kızılırmak*, 2. dönem, no. 1, 21 Teşrin-i evvel 1329/3, Kasım 1913) gazetenin amacı başmakalede açıklanmaktadır. Orada editör, "muhitimizin içtimai dertlerini" duyurmanın gereğine işaret etmektedir. Bu suretle gazete, halkı aydınlatmayı ("ayn-i vad-i intibah") amaçladığını ve ulusu ilgilendiren konular karşısında da asla sessiz kalmayacağını ilan etmektedir. Gazete kendisini "içtimaî, iktisadî, edebî Türk gazetesi" olarak nitelendirerek yeni öncelikler belirliyordu. *Kızılırmak* böylelikle Türk Derneği ve Ziya Gökalp'in çevresindeki münevverlerin ortaya koydukları fikirlerin Anadolu'da da verimli bir zemin bulmuş olduğunu ispatlıyordu. Gazetenin siyasi duruşu da artık iktidarda olan İttihad ve Terakki Fırkası'nın görüşünü temsil ediyordu. Editör kadrosunun adresi olarak Sivas'taki İttihad ve Terakki Kulübü gösterilmişti. Bu, gazetenin kendisini yerel parti örgütünün bir organı olarak tanımladığını ve onun tarafından yönetildiğini gösterir. Sorumlu yazı işleri müdürlüğü Haraççızade İbrahim Hakkı Bey'in (Amasya sancağı milletvekili) elindeydi. Kâmil Bey'in, her sayının sonunu artık kendi adıyla imzalamaması, kendisinin 1913'den itibaren gazetenin yönetiminden tek başına sorumlu olmadığının göstergesidir.

Gazetenin entelektüel arka planı, kuruluş koşulları, bir yıl sonraki kapatılışı ve 1913'ün sonunda tekrar çıkarılması hakkında daha fazla bilgi öğrenebilmek için, editörünün biyografik ayrıntılarına ve Sivas'ın o yıllardaki toplumsal alt yapısına dikkat çekmek faydalı olacaktır.

Kâmil Bey-Sivas Basın Tarihinde Anahtar Kişi

Gazetenin ilk imtiyâz sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü Kadıoğlu Mehmet Kâmil Bey'in (soyadı Yalçıner'i daha sonra Kitapçı olarak değiştirmiştir) biyografisi, *Kızılırmak*'ın tarihinin, Kâmil Bey'in kişiliğine ne kadar sıkı bağlandığını ortaya koyar. Bu çok yönlü karakter[13] dönemin gazete editörleri için tipik olan birçok öğeyi yansıtır. 1874'te Sivas'ta doğdu, ilk ve orta öğrenimini orada tamamladı. Daha sonra, öğrencilerinin II. Abdülhamit rejimine muhalifliği ile bilinen İstanbul'daki Askerî Tıbbiye'ye girerek rejime karşı eylemlere katıldı ve suçüstü yakalanarak tutuklandı. Libya'ya sürgün edilmekten Bâb-ı Âli'de bulunan bir akrabasının müdahalesiyle kurtularak 1897'de

[13] Biyografik bilgi için bkz: İbrahim Aslanoğlu: "Sivas Şairleri ve Meşhurları" (yayınlanmamış metin), bilgileri aktaran Erman Aslanoğlu'na teşekkür ederim; Muhlis Günay (başlıksız, yayınlanmamış metin), bu bilgi için Ahmet Turan Alkan'a teşekkür ederim.

Sivas'a döndü, Gökmedrese'de Arapça ve Farsça öğrendi. Vali Reşîd Âkıf Paşa'nın (1902-08 Sivas'ta) emrinde yol inşaat idaresinde çalışırken Vali'nin dikkatini çekerek ilkokul öğretmenliğine terfi ettirildi. Kendisini İttihâd ve Terakki'ye adamış olan Kâmil Bey, 1902-06 ve 1908-09 yılları arasında Sivas'ın çeşitli kazalarında kaymakamlık ve 1913-17 yılları arasında valilik yapmış olan Muammer Bey'in de yakın arkadaşıdır.[14] Kâmil Bey daha sonra, Vali Muammer Bey tarafından kurulan Nümûne Mektebi'nde müdürlük, Mekteb-i Sultânî'de Fransızca öğretmenliği yaptı ve Sivas'taki yetiştirme yurdunun müdürlüğüne atandı. Nihayet 1925'te bu vazifeden istifa ederek Sivas'ın ilk kitapevini açtı. 14 yıl belediye meclisi üyesi, 1925-43 yılları arasında Vilayet encümeni üyesi olan ve 1943-1950 yılları arasında CHP'den Sivas milletvekilliği yapan Kâmil Kitapçı,[15] 1957'de öldü.

Kâmil Bey, hiç şüphesiz haftalık *Kızılırmak*'ın çıkışında merkezi bir rol oynamıştır. Bu tutkulu ve mali riskler de içeren proje, ancak kentin Kâmil Bey'e arka çıkan entelektüel seçkinlerinin ortak inisiyatifiyle sağlanabilmiştir.[16] Ona göre seçkinler kendisini teşvik etmişlerdir:

> "325 senesinde gençler ve memleket işiyle alâkadar olan münevverler bir toplantı yaparak Sivas şehrinde hususî bir gazete çıkarmağa karar vermiş, imtiyaz ve idaresini de bana tevdi etmişlerdi. Gazetenin ismi, o zamanki Aziziye kazası... kaymakamı olan... Muammer Bey'in buluşuyla *Kızılırmak* olmuştu."[17]

İttihâd ve Terakki'nin bu kararı yerel yönetim tarafından da kabul görmüş olmalıdır. Aksi halde yoğun olan Vilâyet Matbaası'nın kullanımı, vali ya da *Sivas* adlı resmi gazetenin yazı işleri müdürlüğünden sorumlu yardımcısı (mektupçu) tarafından reddedilebilirdi. Üstelik, *Kızılırmak*'ın ortaya çıkışından bir kaç ay önce, şehir yönetiminde önemli bir görevde bulunan yani evrâk müdürü olan Hâlid Cevdet tarafından *Vicdân* gazetesi çıkarılmıştı. Bu gerçek ışığında, bir başka gazetenin yerel yönetim tarafından desteklenmesi, *Kızılırmak*'ın *Vicdân*'ın doğrudan devamı olarak ancak valilik idaresinden ayrı bir yönetim kadrosuyla çıkarılmasının tasarlanmış olması koşuluyla makul görünüyor. Bu kanıyı destekleyen daha başka bazı ipuçları vardır. *Vicdân*'ın 1910 Ocak ayının sonunda, yani *Kızılırmak*'ın yayın alanına girişinden bir kaç hafta sonra ve Vali Mustafa Vefik Bey Şubat 1910'da görevden alınmadan[18] hemen önce, yayınına son

[14] Çankaya 1969: 819.

[15] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 490.01/321.1320.1, 1. Büro, 25.01.1943 (02.02.1943 tarihli, Kâmil Kitapçı'nın Millet Meclisi seçimleri için CHP adayı olmak üzere verdiği başvuru dilekçesi).

[16] Satış fiyatı 10 para iken, bir nüshanın maliyeti 3 para idi; Kâmil 1933: 21.

[17] Kâmil 1933: 21.

[18] Kuneralp 1999: 38.

verdiği tahmin edilebilir. Muhtemelen, yerel yönetimin içine girdiği yeniden yapılanma Hâlid Cevdet'in *Vicdân*'daki editörlüğünü bitirmişti. Buna ilaveten, Vilâyet Matbaası'nın kapasitesinin bir yandan *Sivas*'ın, diğer yandan ikisi de İttihâd ve Terakkî'nin yayın organı olmalarına rağmen rekabet içinde bulunan *Vicdân* ve *Kızılırmak*'ın basılmasına yetmediği de unutulmamalıdır. Bu iki gazete arasındaki ilişkiyi açığa çıkarmak için elbette daha fazla araştırma yapmak gerekir. *Vicdân* politik eğilimi ve içeriği bakımından *Kızılırmak*'a öncü olmuştur.[19] Nitekim, ileri gelen birçok *Vicdân* yazarı, daha sonra *Kızılırmak*'ta da yazı yazmaya devam etmiştir.

Kâmil Bey, 1933'te geçmişten bahsederken, yazarlık ve yazı işleri müdürlüğünün ilk yıllarında bile, her zaman bir sorun çıkabileceği hissettiği için, kendi matbaasını açmayı düşünmüş olduğunu belirtir.[20] Kısacası, Vilâyet Matbaası düşük bir kapasiteye sahipti ve resmi gazete ve belgelerin basımı ile fazlasıyla meşguldü. Bu durum, gazete projesinin Ocak 1911'de uğradığı birkaç yıllık kesintiyi de açıklayabilir.[21]

Kâmil Bey bazı başarısız girişimden sonra nihayet 1930'da Kâmil Matbaası adıyla kendi matbaasını açmayı başarmıştır. Sivas'ta sahibi Türk olan bu ilk özel matbaada *Kızılırmak* ve *Sivas Postası* gazetelerinin yanı sıra, Sivas Halkevi yayınları da dahil olmak üzere bir çok dergi ve çok sayıda monografiler böylelikle basılabilmiştir. Bu kadar geniş kapsamlı girişimler ve politik faaliyetleri ile Kâmil Bey, İkinci Meşrutiyet ile başlayan ve 1946 sonrası çok partili dönemin ilk yıllarına kadar, Sivas basın tarihinin kilit ismi olmuştur. Yerel politikacılık, milletvekilliği, yazarlık, editörlük, ve de gazete, kitabevi ve matbaa sahipliği; ayrıca yabancı dillere hakimiyet (Arapça, Farsça, Fransızca) ve Sivas'taki birçok okulda öğretmenlik: bütün bu nitelikler, bir İttihâtçı, sonra Kemalist olan ve yayın yoluyla kamuoyunu geliştirmeye, halkın aydınlanmasına ve ulusun (o zaman henüz yorumlanması gereken bir kavram) refahına adanmış bir kişiliği karakterize eder.

Fakat, Kâmil Bey'in yazı işleri müdürü ve başyazar olarak gazetenin içeriğini ne kadar süre şekillendirdiği açık değildir. Ancak öyle görünüyor ki, Kâmil Bey 1917'ye kadar ve tekrar 1940'larda *Kızılırmak*'ın çizgisini belirlemiştir. Gazetenin edebi uğraşından ve genelde Osmanlı eğitim sistemi ve de özelde Sivas'taki okullarla ilgili sorunlara yer vermesinden şüphesiz o sorumluydu.

---

[19] *Vicdân* koleksiyonunu gözden geçirebilen Alkan, bu gazeteyi tanıtan makalesinde gazetenin bir çok yazısının yeni dile uyarlamasını yapmıştır. Gazetenin, belediye başkanı ve belediye meclisine karşı eleştirel tutumuna dikkat çeker; Alkan 1992: 70-71, 75. *Kızılırmak* bu anlamda daha ılımlı bir yol tutmuştur. Muhtemelen, yerel ileri gelenlerden rekabet halindeki iki grup iki ayrı gazeteyi destekliyorlardı.

[20] Kâmil 1933: 21-22.

[21] Diğer bir sebep de, bir çok okuyucunun kötü ödeme alışkanlıklarının yol açtığı mali kriz olabilir. *Kızılırmak*, no. 45'teki (21 Teşrin-i sani 1326) "İnsaf yahu" adlı makalede abonelere aboneliklerini zamanında yenilemeleri için ısrar edilerek, bir çok okuyucunun bütün yıl boyunca abonelik ücretlerini ödemediklerinden sert bir şekilde yakınılmıştır.

Perde Arkasındaki Destekçiler-Muammer Bey ve Ahmed Hilmi

Kızılırmak'ın kuruluşunu teşvik etmiş olan Muammer Bey, gazetenin gelişmesinde de kuşkusuz önemli bir rol oynamıştır. Muammer Bey 1909'da Kayseri Sancağının mutasarrıfı olarak atandı. Önemli faaliyetlerinden biri Kayseri'deki ilk Osmanlı gazetesi olan *Erciyes*'i yayınlamasıydı. Sekreteri Ahmed Hilmi (Kalaç) yazı işleri sorumlusuydu. Muammer Bey 1911'de Adana valiliğine getirildikten kısa bir süre sonra, Ahmed Hilmi de arkasından gitti, ve bu durum da *Erciyes*'in sonunun habercisiydi. İttihâd ve Terakki'nin iktidarı ele geçirmesinin ardından, 1913 Ocak ayının sonunda Muammer Bey Sivas'a vali olarak atandı. Tekrar Ahmed Hilmi'yi yanına çağırdı. 1913'ün sonundan 1916'nın sonuna kadar Ahmed Hilmi Şuşehri'nde kaymakam olarak hizmet etti ve ardından da Sivas'ta vali yardımcılığına (mektupçu) terfi ettirildi.[22]

Muammer Bey, Sivas'a atanmasından kısa bir süre sonra hükümet konağındaki küçük bir odaya sıkıştırılan Vilayet Matbaası'nı konağın civarına yeni inşa edilen bir binaya taşıdı.[23] Bu ıslahı, matbaanın Kasım 1913'ten itibaren *Sivas* ve *Kızılırmak*'ın basılmasını da içeren geniş ve yoğun işlerinin sorunsuz bir şekilde yürümesinin önkoşuluydu.

Sonradan bazı bölümleri yayınlanan günlüğünde Muammer Bey, Amasya sancağına yaptığı teftiş gezisindeki izlenimlerini aktarmıştır. 28 Eylül 1329'dan (11 Ekim 1913) başlamak üzere aşağıda yazılanları buluruz:

> "Amasya'da Ermenice, Türkçe (Amasya) diye bir gazete çıkıyormuş. (Onun) bir nüshasını Vilâyete neden göndermiyorlar. Sual olunacak? (...) Asârı âtika hakkında ne garip fikrimiz var. Eğer ecnebilere ait olursa ehemmiyet ve kıymet veriyoruz. Kendi eserlerimizi ihmal eyliyoruz. Bu cehaletten ne zaman kurtulacağız? Kızılırmağa bir makale yazılacak... (...) Merkeze bir mütalâa... İstediğim gibi bir hayat yok. Buna milleti alıştırmalıyız... İttihat ve Terakki Kulübü teşkilâtını ve cemaatı islâmiye teşkilâtını kurmalı ve yaşatmalıyız. (...) Buradaki Kolej gittikçe ilerliyor. (...) 30/Teşrinievvel Perşembe gecesi Merzifon'da Osmanlı Edebiyat Kulübünde davetliydim. Bu gecenin hissiyatı ayrıca yazılacak... Merzifondaki Kolejin mevkiini bu kulüplerle nasıl karşı koyacağız? *Kızılırmak* gazetesi ile Kolejlerde takip edilen meslek hakkında makaleler yazılacak. Ecnebî lisanı biz Türklere de lâzım...".[24]

Bu izlenimler dikkate değerdir, çünkü Muammer Bey'in, genelde özel gazeteler ve özellikle *Kızılırmak* için öngördüğü hedefleri açık bir biçimde göstermektedirler. Modern bir eğitim sistemi ve İttihâd ve Terakki Partisi hakkında bilgi ve propagandayı

[22] Önder 1972: 147-148.
[23] *Cumhuriyet'in 50. Yılında Sivas*, 1973 Yıllığı t.y.: 206; Başel 1935: 182.
[24] Orhun/Kasaroğlu/Belek/Atakul 1969: 332-333.

da içeren medenîleştirici bir misyonun gereğine ikna olmuştu. Muammer Bey, Kâmil Bey ve onun gibi başka İttihâdçılar tarafından kendi fikirlerini yayabilmek için İttihâd ve Terakki'yi destekleyen gayri resmi gazeteleri kullanmak istiyordu. Bu düşünceleri not ettiği dönemde *Kızılırmak*'ın yeniden kamu önüne çıkması gerçeği, Muammer'in gazeteyi yeniden çıkarma konusunda çok hevesli olduğunu gösterir. Onun, gazetenin yazı kadrosunun yerleştiği yerel İttihâd ve Terakki Kulübü'ne verdiği destek ve aktif katılımı da, gazetenin yeniden basılmasına ilişkin desteğini gösterir. Kimi biyografik açıklamalarda, *Kızılırmak*'ın Vilayet Matbaasında hazırlanmasını ve basılmasını Muammer Bey'in bizzat sağladığı bile iddia edilmektedir.[25] Onun sağ kolu olan Ahmed Hilmi 1916'da mektupçu olarak Sivas'a geri döndü ve tüm baskı işlerinin idaresi bu makama bağlıydı. Şubat 1917'de Muammer Bey Konya valisi olarak atanınca, Ahmed Hilmi birkaç haftalığına Sivas'ta onun görevini devraldı.[26] Ahmed Hilmi'nin gazete yayıncılığındaki deneyimi, zor savaş koşulları altında cephenin hemen gerisindeki bir vilayette haftalık bir gazetenin devamlılığını sağlamak için kesinlikle önemli bir diğer önkoşuldu.

Kızılırmak'daki ana konular

Kızılırmak'ın içeriğine ilişkin olarak, ilk önce gazetenin genel özelliklerinin çerçevesi belirtilmelidir. Başlığında, gazetenin "ulusal gayelere hizmet eden" tüm katkılara açık olduğu belirmektedir. Bunun sonucunda da, ulusal meseleler, ahlaki ve felsefi sorunlar, eğitim ve sağlık sistemleri üzerine olanların yanında, bölgenin geri kalmışlığı, kültürel hayat, belediye politikaları ve merkezi hükümetin görevleri ile alakalı yazılar yazan birçok konuk yazar vardı. Gazete böylece, toplumsal kötülükleri ve düzensizlikleri açığa çıkarmak ve toplumsal baskıyı canlandırarak çareler üretmek yolundaki temel amacını netleştiriyordu. Diğer yandan, bölgedeki ekonomik ve kültürel gelişme hakkında bilgi ve ulusal öneme sahip siyasi konulardaki tartışmalar gazetede sıkça yer alıyordu.

Bu inceleme için taranan 53 sayıda, yazı işleri müdürüne yollanan yayınlanmış 30 mektup, gazetenin siyasi, kültürel ve toplumsal bir forum olma iddiasını vurgulamaktadır. Çoğu durumda yayınlanan mektuplar, yazı işleri müdürü tarafından kısa bir yorum veya eleştirel bir değerlendirme yapılarak yahut yazarın bakış açısı onaylanarak, cevaplanıyordu. Gazetenin kamusal bir forum olarak işlevini göz önüne serecek iyi bir örnek ilk sayılardan birinde görülmektedir; bu örnekte belediye başkanının, daha önceden istifasına yönelik gelen talebe verdiği sert yanıt kamuoyuna yansıtılmaktadır.

[25] Orhun/Kasaroğlu/Belek/Atakul 1969: 321; Önder 1972: 129; Aldan 1990: 274.
[26] Kalaç 1960: 109-110, 127.

Söz konusu olan belediye başkanı, kendi görüşüne göre Sivas'a birçok yenilik getiren faaliyetlerine işaret ederek kendisini savunmayı bilir.[27] Gazetede makamları suiistimal ve merkezi hükümetteki adaletsizliklerle ilgili haberler yer aldığı kadar, Osmanlı donanmasına yardım programı için sık sık yapılan propaganda çerçevesinde bağışta bulunan yerel kamu görevlilerinin ve seçkin hayırseverlerin adları ve bağışladıkları para miktarının listelerine de yer verilmekteydi.

Gazete ulusal politikaya yer verirken, genelde Bâb-ı Âli'nin çevresindeki ve Balkanlardaki son gelişmelerle ilgili kısa notların bulunduğu "Havadisat-ı mütenevvi'e" (değişik haberler) sütununu kullanıyordu. *Kızılırmak*'ın, yerel kahvehanelerde de okunmakta olan büyük İstanbul gazeteleri ile ulusal haberler konusunda rekabete girmek istemediği çok açıktı. Bunun yerine, haberleri ancak telgrafla geldiği biçimde basıyordu. Bazen de İstanbul gazetelerinden edindiği haberlerin tekrar basımını yapıyordu. Bölgesel haberler ise, halka oldukça iyi aksettiriliyordu. Mesela, valinin okul açılışlarında yaptığı konuşmalara tüm ayrıntılarıyla yer verilmişti. Valilerin Sivas bölgesinde yaptıkları teftiş gezilerinin yakından takip edildiği ve bu tür haberlerin en azından Muammer Bey'in gezileri ile ilgili olarak, çoğunlukla doğrudan valinin kaleminden çıkmış olduğu tahmin edilebilir. Bayram kutlamaları, altyapı projeleri (mesela, Samsun-Sivas demiryolu), işlenen suçlar, görülen davalar ve bunlarla ilgili kararlara uzun uzadıya yer verilmiştir.

Kısacası, *Kızılırmak* sadece taze haber veren bir gazete olmanın ötesinde, daha çok bölgesel ve ulusal tartışmalara açık bir forum olarak nitelendirilebilir. Taranmış 400'den fazla makalenin yarısına yakınının gerek rumuzlarla, gerek gerçek isimleriyle yazan konuk yazarlar tarafından yazılmış olması bu tespiti desteklemektedir. Bunların çoğu merkezi hükümet memurları, sıklıkla öğretmenler ve bazen de büyük Sivas vilayetinin (ki o dönemlerde Sivas, Tokat, Amasya ve Şebinkarahisar sancaklarından oluşmaktaydı) her köşesinden gelen şair ve ileri gelenlerinden ibarettir. Bu bölge, aynı zamanda, gazetenin esas dağıtım alanı olarak tanımlanabilir. Haberler ve reklamlara bakıldığında, gazetenin bazı sayılarının, Orta Anadolu ve Karadeniz'in Sivas'a komşu bölgelerinde de okunduğunu düşündürmektedir. *Kızılırmak*'ın, Kayseri, Samsun ve Trabzon'da yeni gazete kuruluşlarından bahsetmesi, bu gazetelerin editörleri arasında karşılıklı bir saygı ilişkisi ve iletişim ağının bulunduğunu gösterir. Gazetenin, Sivas dışında yaşayan ve zaman zaman haklarında kısa notlar çıkan Sivaslı memur ve öğrenciler tarafından da okunuyor olması muhtemeldir. 1000 civarındaki tirajı göz önüne alındığında, *Kızılırmak*'ın bazı sayılarının İstanbul ve Anadolu'nun büyük kentlerindeki kahvehanelerde de düzenli olarak bulunması ihtimali vardır.

[27] "Bitaraflığımıza mebni belediyen gelen şu varakayı aynen derc ediyoruz", *Kızılırmak*, no. 7, 2 Şubat 1325 (15.02.1910). Bu cevap no. 6'da yer alan suçlamalara ilişkindir; ancak söz konusu sayfa korunamamıştır.

Makalenin önümüzdeki bölümlerinde gazetenin edebi niteliği ayrıntılı olarak incelenecektir. *Kızılırmak*'ın sütunlarında, Sivas şehrinin ve önemli kazaların kültürel ve edebi hayatından bahseden yazılar dışında, vilayetin dört bir yanından editöre gönderilen ya da editörün kendi kaleminden çıkan edebi makaleler de yer bulmuştur.

Sivas'ta Kültürel Yaşam

Belirli olayların yaygın olarak haber yapılması, zamanın Sivas'ında var olan edebi ve kültürel çeşitlilik hakkında bir ön fikir sağlar. Örneğin, 1914'ün başlarında, Vali Muammer Bey tarafından halk kütüphanesinin kurulduğu haberi vardır.[28] Okul tatillerinin başlangıcı, bazen tiyatro oyunları da dahil olmak üzere, halk tarafından kutlanmıştır. Valilinin halka hitap ettiği bu etkinliklerde şiirler okunur ve halk oyunları gösterileri yer alırdı. Gazetedeki bazı makalelerin, vali ve Fransız Konsolosu'nun kutlamalara ortaklaşa katılmalarından bahsetmesi ise dikkate değerdir.[29] 1914 Haziran ayı gibi geç bir tarihte çıkan bir haberde, Fransa ile hâlâ devam eden dostluğa dikkat çekmek için Kızılırmak Mektebi'nin ilk öğretim yılının sonundaki kutlamalarda Fransız öğretmenlerin de yer aldığını belirtilmiştir.[30]

Gazete, Ermeni cemaatini de kapsayan Osmanlı birliğinin vurgulanması gerektiğinden, Sivas'taki bu geniş etnik gruba –en azından bu dönemin başında– özellikle dikkat etmiştir. *Kızılırmak*, Mart 1910'da Tersesiyan Mektebi'nde sergilenen ve her devrimin baskıya neden olacağını konu alan bir tiyatro oyunundan bahseder. Yazar, bu "vatanperverâne" performansı överek Osmanlı toplumunun birliğine ("ittihâd-ı anâsır") doğru ilerleme hakkındaki umutlarını ifade eder.[31] Politik mesajı –özellikle vilayet yönetiminin tercümanı olan yazarın Ermeni asıllı (M. Kaprilian) olduğu düşünüldüğünde– dolaylı da olsa yeterince açıktır. Haziran 1910'da, İttihâd ve Terakki Sivas teşkilatı tarafından Şafak Kahvehanesi açıldığında, gazete İttihâd ve Terakki Fırkası ile Ermeni Hinçakyan Fırkası'nın âdeta kardeş oldukları havasını estirerek o olayı kutluyordu.[32] İki ay sonra, Hinçakyan Fırkası'nın aynı mekânda düzenlediği bir tiyatro gösterisi, Müslüman ve Gayrimüslimlerin birliğine katkı ve karşılıklı dostluklarının bir simgesi olarak yorumlanırken, gazetede Osmanlının bu iki toplumunun tek bir dil konuştuğu ve düşmanlarına karşı birlikte durduklarını ifade ettiği belirtilmiştir ("Osmanlıların o sâf vatanperverânesini ve düşmanlarına karşı yekdil ve yekvücut olarak gösterdikleri münâferet-i muhbibâneye musavver olan...")[33].

[28] "Kütüphane tesisi", *Kızılırmak*, no. 10, 13 Kanun-i sani 1329 (26.01.1914).
[29] "Fransız mektebinde", *Kızılırmak*, no. 27, 20 Haziran 1326, (03.07.1910).
[30] "Seciye yurdunda irfan bayramı", *Kızılırmak*, no. 20, 15 Haziran 1330 (28.06.1914).
[31] "Mucib-i şükran bir manzara", *Kızılırmak*, no. 11, 2 Mart 1326 (15.03.1910).
[32] "İd-i milli şenliği", *Kızılırmak*, *özel sayı*, 10 Temmuz 1326 (23.07.1910).
[33] "Hinçakyan Fırkası", *Kızılırmak*, no. 35, 29 Ağustos 1326 (11.09.1910).

Şafak Kahvehanesi'nin 23 Temmuz 1910'da, yani Jön Türk Devrimi'nin yıldönümünde yapılan açılışı vesilesiyle, *Kızılırmak*'ta başka önemli bir haber yer alır. Ünlü *Türkçe Şiirler*'in yazarı ve o zamanki vali olan Mehmed Emin, yeni kahvehanenin açılışını övdükten sonra, kendi şiirlerinden mısralar okuma fırsatı yakalamıştır. Bu dinletinin ayakta alkışlandığı da aktarılır. O gün çıkan özel sayıda, vali tarafından yapılan başka konuşmalarının tam metnine yer verilir.[34] Gazetede Vali'nin Amasya Sancağı'ndaki Gümüşhacıköy'e yaptığı teftiş gezisi ile ilgili olarak, oradaki İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin Mehmed Emin'i ve partinin diğer kahramanlarından Mustafa Necîb'i davet etmiş olduğuna dair haber yer alır. Mehmed Emin halka seslenebildiği ve "Türkçe Şiirler"inden okuyabildiği için gayet memnun olmuştur. Söz konusu yazının yazarı Nâmık Necîb bu "mükemmel konuşma"nın kelimesi kelimesine kayda geçirilememesi nedeniyle duyduğu üzüntüyü ifade eder.[35] Şüphesiz ki, Mehmed Emin Haziran 1910'dan 1911'in başına kadar süren Sivas'taki kısa görev süresi boyunca yerel kültürel ve edebi hayata yeni bir ivme kazandırmış, ancak ilerde anlatılacağı gibi aynı zamanda çekişmelere de neden olmuştur.

O dönemde bir grup genç insanın kendilerini edebiyatın gelişimine adamış oldukları anlaşılmaktadır. *Kızılırmak*'taki kısa notlardan anlaşıldığı üzere, Mayıs 1910'da Sivas'ta Hâver-i Edebi adlı bir edebiyat cemiyeti kurulmuştur ve cemiyetin Temmuz ayındaki yönetim kurulu seçimleri için aday kayıtlarının yerel İttihâd ve Terakkî Kulübü'nde yapılacağı duyurulmuştur.[36] Ancak ne yazık ki, daha sonra bu edebiyat çevresiyle ilgili başka habere rastlanmaz. Aynı şekilde, Mart 1914'te gerçekleşen bir diğer önemli edebiyat etkinliğinden de bahsedilmemiştir. Sivas'taki Sultanî Mektebi'nden bir grup öğrenci *Gençler Derneği* isimli bir edebiyat dergisini çıkarırlar, ancak bu projenin birinci sayısından sonra sona erdiği anlaşılmaktadır.[37] *Kızılırmak*'ın 1913'te tekrar çıkmasında olduğu gibi, bu derginin çıkışında da, aynı zamanda bu lisede öğretmenlik de yapan Vali Muammer'in kişisel teşvik ve katkıları görülür.[38]

Bir edebiyat forumu olarak Kızılırmak

Bu bölümde, *Kızılırmak*'taki edebi ürünleri değerlendirebilmek için gazetenin sunuş yazıları, makaleleri ve diğer edebi biçimlerdeki yazıları üzerinde yoğunlaşılmıştır. İlk grup, en geniş anlamıyla ulusal politikalarla ilgili makalelerden oluşur. Bunlar, okuyucularını yaklaşan savaş vurgunu yıllara hazırlamayı ve önce Osmanlı, sonra giderek Türk

[34] "İyd i millî şenliği", *Kızılırmak, özel sayı*, 10 Temmuz 1326 (23.07.1910).
[35] "Gümüşhacıköyünden", *Kızılırmak*, no. 38, 26 Eylül 1326 (09.10.1910).
[36] "Hâver-i edebi", *Kızılırmak*, no. 21, 9 Mayıs 1326 (22.05.1910).
[37] Bu derginin tek bilinen sayısı Polat (1992) tarafından ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.
[38] Polat 1992: 3; Orhun/Kasaroğlu/Belek/Atakul 1969: 320.

vatandaşı olmaya dair vatansever duyguları yaymayı amaçlamaktadır. Yunanistan'daki durum ve Girit sorununun tartışıldığı ve olası bir Balkan Savaşı'nın sonuçlarının kurgulandığı bir başyazı buna iyi bir örnektir. Bazen ateşli bir şekilde okuyucularının vatanseverlik duygusuna hitap eden bu yazının net Türkçe'si kayda değerdir.[39] Selahaddîn adındaki aynı kişi tarafından kaleme alınmış bir diğer vatanseverlik içerikli baş yazı, yazarın hem Osmanlı'nın gösterişli üslubundan arındırılmış düzyazı kurallarına uygun bir dili hem de çok izafet terkibi olan ve Arapça kökenli kelimelerin yoğunlukta olduğu ağır bir dili kullanabildiğini gösterir.[40] Feyzullah Memduh'un[41] "Ümidvar olalım" adlı yazısı dikkatle kurulmuş bir düzyazı (inşa) örneği olarak ele alınabilir. Özenli vatanperver söylemiyle Sivas'ın bu ünlü şairi, halkın konuştuğu dile yakın bir Türkçe yaratmaya çalışan Ziya Gökalp önderliğindeki Türkçeciler hareketine henüz katılmadığını gösterir.[42] Öte yandan, "Ey Türk" adlı makalesinde kullandığı yoğun ve canlı bir Türkçe ile öne çıkarak bu harekete karşı duyarsız olmadığını da kesinlikle göstermiştir.[43]

Bu örnekler, Sivas'taki birçok şair ve düşünürün, dil reformuyla ilgili tartışmalardan uzak olmamalarına karşın, ara sıra farklı dil üslupları kullanmayı tercih ettiklerini gös-

---

[39] "Ya Girid ... ya şehid...", *Kızılırmak*, no. 7, 2 Şubat 1325 (15.02.1910): "(...) Fırtınalı bir deniz var. Boralı, kasırgalı bir Balkan var. Bu halde bu kış kaç aydır? Bana kalırsa vatanın bu sene baharı yokdur. Millet bu sene çiçek, çimen yerine şehid, mezar görecekdir. Bir kuyruklu yıldız gösteren göklere tabii toprakda bir yanar dağla, şüphesiz denizlerde bir tufanla mukabele edecektir. Balkanda neşter isteyen, ameliyat bekleyen bir yara var. Akdeniz'de yakılacak, bakılacak serseri bir halk var. (...)".

[40] "Şark kararıyor", *Kızılırmak*, no. 42, 31 Teşrin-i evvel 1326 (13.11.1910): "(...) Afakı bir alev sardı. Yakında müdhiş bir yanar dağın patlayacağına dünyalarda kanaat hasıl oldu. Her yer, herkes bir buhran-ı azim geçiriyor. Endişe-i harb, tehlike-i harb-ı umumi dimağları tahriş ediyor. (...)".

[41] 1879'da Sivas'da doğdu. Uzun yıllar Sivas ve Karahisar-ı Şarkî'de birçok rüştiye mektebinde öğretmenlik yaptı. 1916'da Doğu cephesinde öldüğünden Şehit Memduh olarak bilinir. Aşkun 1948: 326-334.

[42] "Ümidvar olalım", *Kızılırmak*, no. 6, 2 Kanun-i evvel 1329 (15.12.1913): "(...) Vatanımızın; alam-i ihtiyac ile muzdarib olan bu diyar-ı nizarın her dürlü terakkiyat ve tekemmülata mazhariyeti uğrunda sarf-ı efkar ve heyet-i milliyyemiz de şanlı ve hakiki bir inkılâb-ı fikrinin esasatını ihzar ile uğraşan erbab-ı irfan-ı emraz ve nevakıs-ı içtimaiyyemizi ne kadar dogru teşhis ve irae ediyorlar: ekseriyet-i münevvere ve müdrikemizin meşhûn-ı hakayık-ı muharreratı ve bir kısım halkımızın tarz-ı tefekkür ve harekatı gösteriyor ki bugün uzviyet-i içtimaiyyemiz mühlik bir maraz ile; ye's ü nevmidi ile sarsılmaktadır. (...)".

[43] "Ey Türk", *Kızılırmak*, no. 1, 21 Teşrin-i evvel 1329 (3.11.1913): "(...) Üzerinde yaşayanların ruhuna cihangirlik kudret ve kuvvet veren, onları daima büyüklüğe, harekete sevk eden azimetli bir kıta: biri birine kucaklamış ulu dağların üzerinden çarpına çarpına atılan coşkun çağlayanlar, yıldırımlarla yanmış yalçın kayalar, gözün alabildiğine geniş ve serin rüzgârların okşayub geçdiği zümürrüdin ovalar, dürlü çiçeklerle bezenmiş meralar, uzakda yapılan koyun sürülerinin çıngırak sesleriyle inildeyen derin vadiler, dolgun ziyalı iri yıldızlarla dalgalayan saf sema'a doğru yükselen mehabetli ormanlıklar... (...) Seni felaketlere yuvarlayan nankörlüklere karşı yüreğinde yanan kin ve intikam ateşiyle istikbali yaşatmak, örfünü yükseltmek içün daima ve kahraman ataların gibi çalış ey Türk."

terir. Bu tutum, halk diline yaklaşan yeni bir Türkçe arayışının henüz sonuna gelmediği bir dönem için tipik olarak yorumlanabilir.

İkinci Meşrutiyet boyunca süren dilde reform tartışmaları, "Lisanımız niçin ve nasıl sadeleştirilmeli?" başlıklı köktenci bir yazıyla Kızılırmak'a doğrudan yansımıştır.[44] Bu makalede imza olarak isminin ilk harflerini kullanan yazar F. M.,[45] bu söylem içerisinde yer alan gerekçeleri siyah ve beyaz kadar birbirine zıt iki ana hat olarak göstermiştir. Onun yorumuna göre, bir yanda Osmanlı dilinin statükosunu muhafaza etmek eğiliminde olanlar, diğer tarafta ise onların rakip cephesi olarak, her şeyi Türkçeleştirmek istedikleri düşünülenler bulunuyordu. Yazar, dilin sadece küçük bir grup entelektüel ve edebiyatçının gereksinimlerini karşılamak için var olmadığını, eğitilmemiş halka da hizmet etmek zorunda olduğu fikrini savunarak reformcuların yanında yer alıyordu:

> "Lisan; heyet-i içtimaiyye teşkil eden bir unsurdan ekseriyetin ifade-i meram içün müracaat eylediği vesaitten başka birşey değildir. O halde ekseriyet-i halkımızın seviye-i fikriyyesi düşünülsün: o tumturak elfaz ile malâmal olan yazılardan istihrac-ı ma'nayı edecek kaç dimağ bulunur."

Tartışmanın sonunda, dil reformuna girişildiğinde bir başka uca kayarak yeni sorunlar yaratmamak için çok dikkatli olunması gerektiği yönünde uyarıda bulunur.

Balkan sorunu, Yunanistan'la olan çözülmemiş eski hesaplar, Osmanlı donanmasına yardım programı ya da anayasanın faydaları gibi konulardan bahseden vatansever ve ulusal hislerle dolu baş yazılar, makaleler ve mesajlar dışında, burada bahsedilmesi gereken başka önemli konular da vardır. Ulusal eğitim sistemi ve bölgesel okul altyapısının gelişimi çok sayıda yazının odak konusudur. Bu tür yazıların genel fikri, eğitimi geliştirmek ve insanların aydınlanmalarını sağlamak için daha iyi okulların oluşturulmasını talep etmektir. Uzun bir yazı dizisi "asıl düşman cehalet" ile savaşma ve vilayetin köylerine eğitim seferberliği başlatma gerekliliğine dikkat çekmektedir. Aynı makalede, bu acil ihtiyaçların altını çizmek için halihazırdaki okulların durumunun çok kötümser bir tablosu çizilmektedir,[46] öyle ki, bu konu üç yıl sonra tekrar ele

---

[44] *Kızılırmak*, no. 20, 15 Haziran 1330 (28.06.1914).

[45] Bu yazının, yazılarında hep açık isim kullanmayı tercih eden Feyzullah Memduh'un kaleminden çıkmış olması muhtemel değildir. Alkan, *Vicdân* gazetesi ile ilgili makalesinde de, Feyzullah Memduh imzası taşıyan yazıları yanı sıra F. M. rumuzları taşıyan başka yazılardan bahseder; Alkan 1992: 72. "F. M."'in, Fazlullah Moral adlı bir yazara ait olmasa gerek. 1876'da Sivas'ta doğan bu şair muazzam Arapça ve Farsça biliyordu. Anadolu'nun değişik vilayetlerinde ve her tür okulda, 35 yıl boyunca felsefe ve mantık dersleri vermiştir. Bir süre Sivas'ta bir medresenin başında bulunmuştur. Fazlullah Moral Sivas temsilcisi olarak Erzurum Kongresi'ne katılarak Ulusal Mücadele'deki rolü ile bilinir; bkz. Aşkun 1948: 132.

[46] "Köy mektubu ma ba'd", *Kızılırmak*, no. 42, 31 Teşrin-i evvel 1326 (13.11.1910): "Evet, necib simalar, metin kalbler, münevver dimağlar maarif-i ibtidaiyyemizin temelini böylece kurmalıdırlar; düşman-ı manevimiz olan cehalete karşı bir harb-ı medid ilanıyla biçare köylüleri onun, o düşman-ı manevinin

alınacaktır.[47] Diğer metinler de Avrupa'daki gelişmelerden bahseder; örneğin özel okullara değinilir ve bunlar modern eğitim kurumları için model olarak yorumlanır.[48] Muallim Râsim ayrı bir dizi yazıda bu konuya yeni bir bakış açısı getirir. Yabancı eğitim sistemleri hakkında bilgi edinmek üzere vilayet yönetimi tarafından gönderildiği üç aylık Avrupa gezisinden izlenimler aktarır.[49]

Diğer bir makaleler grubunda felsefe ve ahlak ile ilgili konular üzerine yoğunlaşılmıştır. Örneğin, eğitime genel bakış açıları, gençliğin ödevleri, sağlık politikaları (kolera ile savaş kampanyaları ya da otopsinin yararı vs.) gibi konularla ilgili yazılar vardır. Bunun dışında, yerel ve bölgesel altyapının yetersizlikleri sürekli konu edinilmiştir. Örneğin bir makale dizisinde, Karahisar-i Şarki ile Giresun arasında bir karayolunun yapımına duyulan gereksinim tartışılmıştır. Bu sancağın altyapı sorunları, eski bir öğretmen tarafından, merkezi yönetimin geçmişteki gayretleri göz ardı edilmeden, ayrıntılı olarak dile getirilmiştir.[50]

Bu makaleler çeşitli sorunlardan bahsederken, kuşkusuz bunların vilayet yönetimi tarafından çözülmesini gözetirler. Yazarlar bu toplumsal ve ekonomik sorunlar çevresinde, sadece ulusal değil, aynı zamanda yerel seviyede de kamuoyunu şekillendirerek halkta pozitif bir tutum yaratmak istemişlerdir. Bu metinler, insanları hem eğlendiren hem de bilgilendiren makalelerin çoğunun edebi niteliğine örnek oluşturur.

Öte yandan on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı süreli yayınlarının sütunlarını fetheden edebi tarzın *Kızılırmak*'ta neredeyse hiç görülmemesi çok şaşırtıcıdır.

hırçın pençelerinden; hayatlar kemiren keskin dişlerinden; mevcudiyetler, istiklâller söndüren, bitiren bi-aman hücumundan tahlis etmelidirler. Bugün vilayetimizin yüze karib nahiye ve üç bin beş yüz kadar köylerinde mekteb-i ibtidai görmek az zamanda nasib olmaz zannedetim!"

[47] "Tahsil derdi ve Sivas gençleri", *Kızılırmak*, no. 10, 13 Kanun-i sani 1329 (26.01.1914).

[48] "Maarif ve hususi mektebleri", *Kızılırmak*, no. 14, 3 Mart 1330 (16.03.1914).

[49] "Mekâtib hakkında tedkikatta bulunmak üzere üç ay evvel Avrupa'ya ihzam olunub bu defa avdet eden mekteb-i sultani felsefe ve edebiyat muallimi Râsim Bey tarafından vilayet-i celileye takdim kılınan rapor suretidir", *Kızılırmak*, no. 1, 21 Teşrin-i evvel 1329 (03.11.1913). Yazar muhtemelen 1920-1938 arası Sivas Vilayeti Millet Meclisi üyesi olan Râsim Başara'dır; bkz. Aslanoğlu 1979: 68.

[50] "Karahisar-i Şarki'nin şimdiki hali ve terakkiye olan derece-i istidadı", *Kızılırmak*, no. 10, 23 Şubat 1325 (08.03.1910): "(...) Yolun Karahisar'dan başlayarak Maden'e kadar olan dört saatlık yeri her ne kadar arızalı ise de korkusuzdur. Lakin Maden'den Giresun'a beş saat mesafede bulunan Taş Han'a kadar yirmi saatlik mahaldeki tehlike, fenalıklar saymakla tükenmez. Evvela: bu mahalde senenin hiç bir mevsiminde yolcular soğuktan kurtulamazlar. Çünki gayet yüksek. Yazı, ilkbaharı andırır derecede üç aydan ibarettir. Sekiz ay kar kalkmaz. Karahisar'dan gelirken Maden'den itibaren son derece mürtefi, gayet dik bir tepeye çıkmak içün uzun uzun dolambaçlara tesadüf edilir. Dolaşa dolaşa insan usanır, hepsinin alt tarafında kireçsiz kuru istinad duvarları bulunduğundan her sene yıkılır. Çok defa geçilemeyecek bir hale gelir (Vezirköprü rüşdiye muallim-i evveli Ahmed Sıdki). Maba'dı var...". Alkan aynı başlıklı, benzer bir makalenin daha önce *Vicdân*'da yayınlandığına dikkat çekmekte, ancak yazarın ismini "Vezirköprü Rüşdiyesi Muallimi Ahmet Sâdık" olarak yanlış vermektedir. Alkan 1992: 71.

Tefrika biçiminde tek bir roman bile yoktur; kısa öykülerse, yeni bir edebi ifade aracı olarak seyrek kullanılmışlardır. Ancak, burada gözden geçirilen yaz 1914 tarihli son sayılarda "Dağdan Bayırdan" adlı yeni bir sütun yaratılmıştır. Bu tefrika tipi sütunda, Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelen hikayeler ve anekdotların yanı sıra, kısa makale ve aforizmalar da yer almıştır. Ahmed Râsim, Ali Kemal ve Süleyman Nâzif'in kalemlerinden, yazarların, eski moda ve işlevsiz buldukları gelenek ve görenekleri sorguladığı yazılara rastlanabilir. Örneğin:

> "Oğlunu evlenecek veya kızını gelin edecek biriyle görüşünüz size mutlaka cihaz meselesinden şikayet edecekdir. (...) Zaman değişti. Hayat güçleşti. Başka milletler hatta belki bizim başka memleketlerimiz bile, daima sadeliğe doğru ilerlemekde iken muhabbetimizde düğün ve cihaz-i nevakıs ikmal edilemediğinden dolayı çehresi sararak nice senelerden beri intizarda kalan namzedli gençler, yahut dide-i dünya gözüyle (!) saadetini görüb murada ermek üzere ilerisini düşünmeyerek eline geçen ilk para ile evladına düğün yapmak suretiyle perişan olan aileler ne kadar çok."[51]

Süleyman Nazif'in bu denemesinde, bireyin öz kararlılığının, başlı başına bir değer olarak tanımlanması yeni bir gelişmeydi; kişisel mutluluk toplumun şüpheli ahlak standartlarına daha fazla tabi olmayacaktı. On dokuzuncu yüzyılın sonundan beri bir çok yazar kısa hikaye roman ve denemelerde bu mesajı yaymıştı; artık yerel basın aracılığıyla bu mesaj Anadolu'nun en ücra bölgelerindeki kahvehanelere de ulaştırılıyordu.

Kızılırmak'ta yayınlanan kısa bir hikaye özellikle dikkate çekicidir. Ancak, Kâmil Kitapçı'nın kendi kaleminden aktığını varsayabileceğimiz bu hikayenin ilk bölümü maalesef kayıptır.[52] Hikayede bir Anadolu köyü tablosu yansıtılır. Ailenin reisi, yün dolu bir bohçayla evden ayrılırken, oğlu annesine, babasının ailece daha önce üretilmiş o yünü nereye götürdüğünü ve yüne ne olacağını sorar. Anne de bilmediğini söyleyerek çocuğunu başından savar. Yazar burada devreye girer: "Güzel çocuk, senin sorduğun şeyi o bilmiyorsa, ben biliyorum; gel, sana ben söyleyeyim!" Sonra çocuğa Avrupalılar dünyanın her tarafındaki diğer ülkelerden hammadde alarak onları mala dönüştüren yeni bir tür ekonomi geliştirirken, Osmanlıların sadece toprakları fethetme yetisinin olduğunu anlatır. Bunu sömürü olarak nitelendirdikten sonra ("Bizim bin türlü emekle elde ettiğimiz kazançları ellerimizden alıyorlar. Onlar zengin oluyorlar, bahtiyarca yaşıyorlar. Bizler ise yoksulluktan yakamızı kurtaramıyoruz.") Türk gençliğine, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalılara köleliğini ortadan kaldırmak için ("Frenklere köle olmaktan kurtarırsınız") gelecekte yetenek ve çaba ile kendi ürünlerini üretmelerini

[51] "Dağdan Bayırdan", *Kızılırmak*, no. 18, 12 Mayıs 1330 (25.05.1914). Bu ve bunun gibi isimsiz makalelerin, İstanbul gazetelerinde çıkan yazıların yeniden basımı olup olmadığı belirsizdir.
[52] *Kızılırmak*, no. 48, 26 Kanun-i evvel ,1326 (08.01.1911).

öğütler. Yine de yazar, hikayenin sonunda kaderciliğe döner: "Ah hiç olmazsa, çocuklarınızın kundaklarını, cenazelerimizin kefenlerini siz yaparsınız?.."

Taranan son iki sayıda,[53] yeni sanat sütunu "Çağlayan"da mizahi iki fıkra yer alır. Biri yaşını belirtmeyi reddeden yetişkin bir kadın hakkındadır, diğeri ise, sözde iş baskısı altında olmayı dayanılmaz bulan memurlarla ilgili ironik bir anekdot.

Kızılırmak'ın sorumlu yöneticisi Hakkı İzzet Bey tarafından yazıldığı düşünülen seyahat notlarının gazetede ayrı bir yeri vardır.[54] Yazar, Paris'e yaptığı seyahat sırasındaki izlenimlerini etraflıca anlatır. Gare du Lyon'a varışını anlatırken, beklenilebileceği gibi modern hayatın heyecan verici detaylarına odaklanmak yerine, kaba bir taksi şoförüne karşı bir polisten aldığı ve beklemediği destekten duyduğu şaşkınlığını anlatır. Sonuç olarak da Batı uygarlığının ilericiliğini sağlayanın, Paris'in bütün parlak cazibesinden çok bu adalet anlayışının olduğunu belirtir.

Edebiyatın geleneksel biçimleri, *Kızılırmak*'ın sütunlarında nispeten daha geniş bir yer işgal eder. Gözden geçirilen 53 sayısının 38'inde şiire rastlanabilir. Daha önce düz yazıdaki dil kullanımı hakkında belirtilenler, bu tür için de geçerlidir. Bir grup yazar, ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça kelimeleri kullanarak Divan edebiyatı geleneğine uygun şiirler yazmıştır. Ancak, az çok Türkçe kelimelerinin kullanıldığı ve hece vezni ile yazılmış olduğu için Millî Edebiyât hareketine dahil edilebilecek ya da en azından o hareketten uzak olmayan şiirler de bulunabilir. Şiirlerin mesajları sık sık politik fikirler de içerdiğinden bu geçiş gerginlikler de yaratır. Şu anekdot buna iyi örnek sayılır: Şair Sivaslı Külhaşzâde Rahmî, geride yaşamı boyunca yayınlanamayan, sayısız şiir içeren geniş bir külliyat bıraktı. Ancak yapıtların bir kısmı *Kızılırmak*'ta basılarak kaybolmaktan kurtuldu.[55] Külhaşzâde Rahmî, Vali Reşîd Âkif Paşa zamanında (1902-1908), bir süre Vilâyet Matbaası'nda çalışmıştır. Resmi gazete *Sivas*'tan sorumlu olan dairenin kadrosunda bulunmuş olduğundan bu yeni ortama alışmıştır.[56]

Türkçe Şiirler adlı eseriyle ünlü Mehmed Emin (Yurdakul) 1910'da Sivas valisi olarak atandığında, *Kızılırmak*, kendisinin şehirdeki Türk ve Ermeni cemaatlerinin temsilcileri tarafından kabul görüp, hoş karşılandığını yazar.[57] Bununla birlikte II. Abdülhamit

[53] *Kızılırmak*, no. 20, 15 Haziran 1330 (28.06.1914) ve no. 21, 22 Haziran 1330 (05.07.1914).

[54] "Paris hâtıratından", *Kızılırmak*, no. 7, 16 Kanun i evvel 1329 (29.12.1913).

[55] Aşkun (1948: 289 293) tarafından verilen biyografik bilgiye göre Külhaşzade Rahmi 1295'te (1878) Sivas'ta doğmuş ve 1920 civarında ölmüştür. Mahmut Kemal (1930: 1345) tarafından verilen bilgi hatalı ve erken tarihli görünmektedir: 1870-1910. Külhaşzade Rahmi dini bir eğitim almış ancak hiç okul ya da medreseye gitmemişti. Sivas'ın son saz şairlerinin biridir. Ölümünden sonra yapıtlarının bir bölümü Aşkun (1948: 293-317) ve Aslanoğlu (1967) tarafından derlenerek basılmıştır. Her ikisi de eksik olan *Kızılırmak* koleksiyonunu kaynak almışlardır.

[56] Mahmut Kemal 1930: 1346.

[57] "Muvasalat ve istikbal", *Kızılırmak*, no. 23, 23 Mayıs 1326 (05.06.1910).

döneminde bir ulema mensubunun öğrencisi olan Vali vekili mektupçu Ahmed Münir Bey, dil reformu ve halk diline yakın bir Türkçe için açık bir şekilde savaşan Türkçü lakaplı yeni vali ile işbirliği yapmak istememiştir. Ahmed Münir iki gün sonra istifa ettiğinde, halkın çoğunluğunun onun yanında olmasına rağmen, entelektüeller ve *Kızılırmak* gazetesi Mehmed Emin'in tarafında yer almıştır.[58]

Aşkun, Külhaşzâde Rahmî'nin kaleminden çıkan ve *Kızılırmak*'ta yayınlanan, "Türkücü" Vali Mehmed Emin'e yönelik bir hicvi bize sunmaktadır.[59]

"(...)
Kendini bülbül-i gülzâr-ı hakıykat sanarak,
Gübrelikte ötüyor misl-i gurab Türkücümüz.
(...)
Kilisalarda gidip câm ediyor inliyerek,
Müsülmanım diye eyler mi hicab Türkücümüz.

İngilizden nesi eksik yalnız şapkası yok,
İçiyor hükm-i helâlile şarab Türkücümüz.

Bir namaz kıldığını var mı gören mescidde,
Feylesoftur tanımaz dîn ü kitab Türkücümüz.

O kadar çeşmi açıktır ki görürse denizi,
Zanneder çölde görünmekte serap Türkücümüz.

Maksadı yapma iken tecrübeye başlıyarak,
Kıldı bir kat daha Sıvas'ı harab Türkücümüz."

Aynı sayıda editör Kâmil Kitapçı'nın valiyi savunan bir yazı yazması da ilginçtir.[60] Külhaşzâde İttihâtçılığını, *Kızılırmak*'ta yayınlanan "Mart Otuz Bir" ya da "Ey Şânlı Vatan" gibi şiirleri ile ispatlamıştır. Ancak, Millî Edebiyat hareketi içinde yer almak istememiştir. Nitekim, "Türkücümüz" hicvi Sivas'ı iki tarafa bölmüş ve sonunda Mehmed Emin'i valilikten istifaya kadar götürmüştür. Her halükârda, *Kızılırmak* bir sonraki sayısında (no. 48) valinin, istifa dilekçesini İçişleri Bakanlığı'na sunmuş olduğunu ve

[58] Aşkun 1948: 298-299.
[59] *Kızılırmak*, no. 47, 12 Kanun-i evvel 1326 (25.10.1910); bu sayı, gözden geçirilen koleksiyonda yoktur, ancak Aşkun onu, hicvi yeniden basarken (1948: 296-297), Aslanoğlu'nun yaptığı gibi (1967: 32-33) açıkça kaynak olarak kullanmıştır.
[60] Aşkun 1948: 299-301.

bakanlığın istifayı reddettiğini, ancak Mehmed Emin'in bu konuda ısrar ettiğini bildirir. Bu örnek, o dönemin edebi akımları için açık bir forum olarak basının patlayıcı bir güç olma özelliğini gösteriyor, çünkü basın, etki yaratmaya çalışan ideolojik ve politik taraflar için önemli bir savaş arenası idi.

O halde *Kızılırmak*'ın verdiği ders şu olabilir: İkinci Meşrutiyet döneminde (görece) özgür basının yükselişi, yeni fikirlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun en ücra köşelerine kadar dolaşımını hızlandıran önemli bir araç olarak değerlendirilebilir. Bu süreli yayınlar aynı zamanda daha geniş bir topluluğun –o dönemde hâlâ bir siyasi konu olan– kültürel standart ve değerler ile ilgili fikir alış verişinde yer almasına olanak sağlamıştır. Şüphesiz, yerel gazetelerdeki bu tartışmalar, Anadoluluların zihninde, henüz biçimlenmeye başlayan, temeli Türk kültürü olan bir 'ulus'un parçası olma bilincinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Bibliyografya

Albayrak, Hüseyin (1994), *Trabzon Basın Tarihi ve Batum, Gümüşhane, Rize, Giresun, Ordu, Samsun Basını.* Cilt I, 1869-1928, Ankara.

Aldan, Mehmet (1990), *İz Bırakan Mülki İdare Amirleri*, Ankara.

Alkan, Ahmet Turan (1992), "Sivas'ta İlk Özel Türk Gazetesi: Vicdân", *Revak*, s. 68-75.

Arıkan, Zeki (1989), *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, (Atatürk Araştırma Merkezi Yayını) Ankara.

Aslanoğlu, İbrahim (1967), *Külbaşzade Rahmi*, (Sivas Valiliği Halk Eğitimi Başkanlığı Yayını 5) Sivas.

Aslanoğlu, İbrahim (1979), *Her Yönden Sivas*, Sivas (Üçüncü Baskı).

Aşkun, Vehbi Cem (1948), *Sivas Şairleri*, (Sivas Halkevi Yayını 13) Sivas.

Baraz, Turhan (1988), *Başlangıçtan Günümüze Eskişehir Basını (1908-1986)*, Eskişehir.

Barlas, Uğurol (1972), *Gaziantep Basın Tarihi 100. Yıl*, Karabük.

Başel, M. Fahreddin (1935), *Sivas Bülteni*, Sivas.

Başvekalet Matbuat Umum Müdürlüğü (1940, 1942, 1943, 1944, 1945), *Türkiye'de Çıkmakta Bulunan Gazete ve Mecmualar*, Cilt I-V, Ankara.

Beysanoğlu, Şevket (1970), *Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır*, Ankara.

Coşar, Ömer Sami (1964), *Milli Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları 5, İstanbul.

Cumhuriyetin 50. Yılında Sivas, 1973 İl Yıllığı (t.y.), Sivas.

Çankaya, Ali (Mücellidoğlu) (1969), "*Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte" Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, III. Cild, 1860 (1276 R.)-1923 (1339 R.), Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye-Mekteb-i Şâhâne-i Mülkiyye ve Mülkiyye Me'zunları (Meşrûtiyet. Mütâreke ve Millî Mücâdele Devri Mülkiyelileri), Ankara.

Çelik, Fevzi/Akyüz, Sevgi (1987), *TBMM Kütüphanesi Süreli Yayınlar Kataloğu*, Ankara.

Demircioğlu, Aziz (1982), *100 Yıllık Kastamonu Basını 1872-1972*, Kastamonu (2. Basım).

Duman, Halûk Harun (2000), *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, İstanbul.

Duman, Hasan (1986), *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, İstanbul.

Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu (1987), Milli Kütüphane, 1. Cilt, Ankara.

Eti, Usman (1940), *Diyarbakır'da Gazete ve Diyarbakır Neşriyat Tarihi*, Diyarbakır.

İsmail Tevfik (1932), *Adana Vilâyeti Matbuatı*, Ankara.

Kalaç, Ahmet Hilmi (1960), *Kendi Kitabım*, Ankara.

Kâmil (1933), "Kızılırmağın Tarihçesi", Rub'u Asır Evvelki Kızılırmak, *Kızılırmak Onuncu Cumhuriyet Bayramı için Ayrı Sayı*, Sivas.

Kayacan, İsa (1996), *Dünyada ve Türkiye'de Gazetecilik, Basınımızın Anadolu Cephesi*, Ankara.

Koloğlu, Orhan (t.y.), "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt I, s. 68-93.

Kuneralp, Sinan (1999), *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, Prosopografik Rehber, İstanbul.

(İbnül' Emin) Mahmut Kemal (1930), *Son Asır Türk Şairleri*, (Türk Tarih Encümeni Külliyatı 16), İstanbul.

Menç, Hüseyin (1990), *Amasya Basın Tarihi*, Ankara.

Nair, Güney (1999), *1878-1999 Sivas Basını*, Sivas.

Okday, İsmail (1937a), *Adapazarı Gazeteleri*, Filibe.

Okday, İsmail (1937b), *Afyon-Karahisar Gazeteleri*, Filibe.

Okyay, İsmail (1958), *Elli Yıllık Eskişehir Basını*, Eskişehir.

Orhun, Hayri/Kasaroğlu, Celâl/Belek, Mehmet/Atakul, Kâzım (1969), *Meşhur Valiler, (İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları 1)*, Ankara.

Önder, Ali Rıza (1972), *Kayseri Basın Tarihi (1910-1960)*, Ankara.

Önder, Mehmet (1949), *Konya Matbuatı Tarihi, Matbaalar-Gazeteler-Dergiler-Muharrirler-Kitaplar*, Konya.

Polat, Nâzım Hikmet (1992), Sivas Basınında Kısa Bir Sayfa: "Gençler Derneği", *Kızılırmak*, I, 7, s. 3-8.

Tayla, Mustafa (1997), *Bursa Basını (1868-1983)*, Bursa.

Tekin, Mehmet (1985), *Hatay Basın Tarihi*, Antakya.

Tülbentçi, Feridun Fazıl (1941), *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar. 29 İlkteşrin 1923-1931 İlkkânun 1940*, Ankara.

Tütengil, Cavit Orhan (1954), *Diyarbakır Basın Tarihi üzerine Notlar, Gazetelerle Dergiler (1869-1953)*, İstanbul.

Unbehaun, Horst (2001), "Sivas Vilayetinde Basının Doğuşu", *Türklük Bilimi Araştırmaları* X, s. 10-36.

Unbehaun, Horst (2004), "The Newspaper Kızılırmak (Sivas) in the Years 1910-1914, Cultural and Literary Forum in Anatolian Province", Unbehaun, Horst, (ed.): *The Middle Eastern Press as a Forum for Literature*, Frankfurt a. M., s. 79-100.

Varlık, Bülent (1981), *Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası*, (AİTİA/Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Yayın no. 2), Ankara.

Varlık, Bülent (1982), "Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası'na Ek. 1", *İletişim*, 4, s. 351-384.

Varlık, Bülent (1995), *Türkiye Basın-Yayın Tarihi Bibliyografyası* (Ek. 2), Ankara.

Yaşar, Muammer (1971), *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi (Envar-ı Şarkiyye)*, (Ankara Gazeteciler Cemiyeti Yayını), Ankara.

Yust, K. (1995), *Kemalist Anadolu Basını (Tiflis 1922)*, Yayına Haz. Orhan Koloğu, Ankara.

Süreli Yayınlar

Kızılırmak (Sivas):

1. dönem: no. 6 (26 Kanun-i sani 1325/8 Şubat 1910) - no. 18; no. 21; no. 23; no. 27; no. 29; özel sayı (10 Temmuz 1326/23 Temmuz 1910); no. 34; no. 38; no. 42; no. 45; no. 48; no. 49 (2 Kanun-i sani 1326/15 Ocak 1911).

2. dönem: no. 1 (21 Teşrin-i evvel 1329/3 Kasım 1913); no. 21 (22 Haziran 1330/5 Temmuz 1914).

Özet: 1910-1946 arası Sivas'ta çıkan *Kızılırmak* Gazetesinin 1910-1914 dönemine ait ilk iki serisinin incelendiği çalışmada, Anadolu ve Sivas basın tarihlerine genel bir girişten sonra, bu önemli gazetenin yayın tarihi ele alınmaktadır. İmtiyaz sahibi Kâmil Kitapçı'nın biyografisine değinilerek gazetenin kuruluşunu destekleyen yerel politik güçler ve Vali Muammer Bey'in rolü de değerlendirilir. Bu incelemenin temel amacı ise, taranmış 53 gazete sayısına dayanarak Sivas Vilayeti'nin İkinci Meşrutiyet dönemindeki kültürel hayatı ve özellikle ulusal ve yerel edebiyat hareketlerinin *Kızılırmak*'a ne şekilde yansıtıldığını çözmektir.

Anahtar sözcükler: Anadolu basın tarihi; Sivas basın tarihi; Sivas; *Kızılırmak* Gazetesi; *Vicdân* Gazetesi; Kâmil Kitapçı; Vali Muammer Bey; Ahmet Hilmi Kalaç; vali ve şair Mehmed Emin; şair Külhaşzade Rahmi; İkinci Meşrutiyet Edebiyatı, Milli Edebiyat, dil reform tartışmaları, yeni edebi tarzlar.

Abstract: The article centres upon the first two series (1910-1914) of the newspaper *Kızılırmak* which was issued in Sivas between 1910-1946. After a brief introduction to the press history of Anatolia and Sivas, the story of this important newspaper's publication in different periods is outlined. The circumstances of founding the newspaper is examined lengthily by displaying relevant details of the biography of its lisensee and editor Kâmil Kitapçı and by considering local political powers, especially the role governor Muammer Bey played. The focus of this investigation however –based on the review of 53 issues of *Kızılırmak*– is to analyse how and to what extent cultural life in Sivas province and national or local literary movements were reflected in the columns of the newspaper during the period of the Second Constitution.

Keywords: History of the Anatolian press; history of the press in Sivas; Sivas; the newspaper *Kızılırmak*; the newspaper *Vicdân*; Kâmil Kitapçı; governor Muammer Bey; Ahmet Hilmi Kalaç; the governor and poet Mehmed Emin; the poet Külhaşzade Rahmi; 'Second Constitution Literature'; 'National Literature'; discourses on language reform; new literary genres.

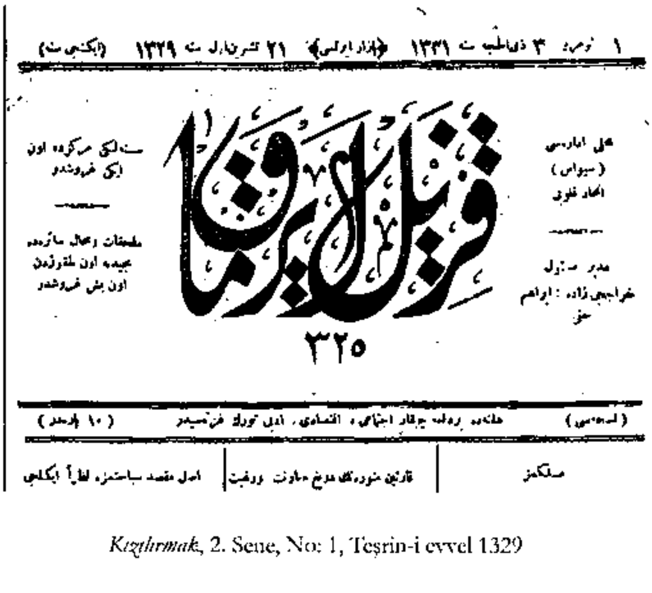

Kızılırmak, 2. Sene, No: 1, Teşrin-i evvel 1329

Cemal Kutay ve Osmanlı Mizahı

Cemal Kutay'ın Gizli Kalmış Mizah Yeteneği!

Hamdi ÖZDİŞ*

Bu çalışma Tanzimat Devri mizah gazeteleri üzerine yapılan Yüksek Lisans Tezi'nin bir "yan ürünü" olarak ortaya çıktı. Çalışmanın amacı ise Osmanlı ve Cumhuriyet Tarihi üzerine çeşitli kitap ve yazılarıyla tanınan Cemal Kutay'ın *Nelere Gülerlerdi* adlı kitabındaki pek çok bilgi ve belge yanlışını tashih etmek olacaktır. Tespit edilebilen yanlışları, 'katkı' ve 'yorumları' sınırlayarak belirtmek gerekirse 1870-1877 arası mizah dergileri ve onların sahipleriyle ilgili Kutay'ın kaleme aldığı noktalar şeklinde özetlemek mümkündür.

Cemal Kutay adı geçen kitabında[1] Osmanlı mizah basının öncülerine ayırdığı sayfalarda, zamanın önde gelen mizah dergileri *Diyojen*'den (1870-1873), *Hayal*'den (1873-1877), *Çaylak*'tan (1876-1877), bunların sahipleri ve yazar kadrolarından ve onlar arasındaki ilişkilerden bahseder. Bu çerçevede de bu dergilerdeki karikatür ve yazılar üzerinden değerlendirmelerde bulunmak amacıyla alıntılar yapar. Cemal Kutay'ın anılan kitabındaki 'katkıları' belge ve bilgi yanlışlarının hangi şekillerde tesbit edilebildiğini maddeler halinde belirtmek yararlı olacaktır:

• Gelecek nesillere doğru tarih aktarmak kaygısını belirtip tarihi belgelerde araya belgede varmışcasına kendi düşüncelerini "eklemek"suretiyle tahrifatta bulunmak.

---

* H.Ü. Tarih Bölümü doktora öğrencisi. hamdiozdis@yahoo.com

[1] Kutay adı geçen kitabını 27 yıl sonra aynı "katkı" ve "yanlışlarla" yeniden yayımlar. Denilebilir ki geçen yıllar Kutay'ın tarihe ve mizaha bakışında bir değişikliğe yol açmamıştır. Bkz. Cemal Kutay (1998), *Nelere Gülerdi?*, İstanbul: Aksoy Yay.

• Mizah dergilerindeki karikatürlerin alt yazılarını tahrif ederek ve hatta tamamıyla değiştirerek kendi düşüncelerine yer verme[2]

• Mizah dergilerinde yer almadığı halde 'uydurma' muhavereler yazma (Örnek için bkz. Kutay 1970: 103). Aşağıda *Çaylak*'la ilgili verilen örnek dışında Kutay *Hayal* mizah dergisinde yer alan birçok karikatürün altında muhavere olduğunu belirtmiş; ancak bu muhavereler de o karikatürlerin altında ve o sayılarda bulunamamıştır (Krş. Hayal 286, 319).

• Bilgilerde ve belgelerde yalnış referans vermek (Örnek için bkz. Kutay 1970: 50, 102).

• Dönemin önemli kişileri hakkında yanlış bilgiler aktarma ve 'katkı'larda bulunma. Örneğin Teodor Kasab'ın Paris'e gidişiyle ilgili aktarılan bilgi tamamıyla Kutay'ın kurgusudur (Kutay 1970: 47). Hiçbir akademik çalışmada burada anılan 'öykü' verilmez.

• Tarihi kişileri gönlünce yeniden konuşturmak ve tarihi olaylara katkılarda bulunmak (Cevdet Paşa örneği).

Bu maddeler ışığında yapılacak bir karşılaştırmayla Kutay'ın bu kitabı incelendiğinde sayısız çarpıcı örnek bulmak mümkündür. *Diyojen, Çaylak* ve *Hayal*'den yaptığını belirttiği alıntılardaki referansların hiç birisinin doğru olmadığı gibi alıntılar da tamamıyla Kutay'ın 'katkı' ve yorumuyla aktarılmıştır. Kutay mizah dergilerindeki karikatürlerin alt yazılarını değiştirme, muhavereler üretme, yazıların içerğiyle oynama vb. yöntemleri sıklıkla kullanır. Örnekler üzerinden gitmek daha yararlı olacaktır.

Diyojen'den aktararak verdiğini belirttiği bir yazı aslıyla karşılaştırıldığında aradaki fark çarpıcıdır. Yazı *Diyojen*'in 128. sayısında yer alır ve başlığı "Cehennemde Muhavere"dir. (Kutay 2 Ağustos 1870 tarihini verir ki bu tarih de 14 Ağustos 1872'dir. Ayrıca *Diyojen*'in hangi sayısı olduğu da belirtilmez.) Yazının konusu da Machiavelli ile Diyojen'in hukuk ve yolsuzluklar üzerine yaptıkları konuşmayla belirlenir. *Diyojen* yazarının[3] amacı Osmanlı'daki hukuk ve yargı sistemini hicvetmektir. Kutay'ın aktardığı biçimiyle yazı aşağıdaki gibidir. Muhaveredeki italik olan kısımlar metnin aslında bulunmamaktadır:

"**Diyojen:** Koca Makyavel!.. Neden böyle kibarca oturuyorsun. Yoksa zebanilere zulüm üstadı mı oldun?

Makyavel: Biçare Diyojen... Kitap ve *fikirlerimin* acısı hâlâ yüreğinden çıkmamış. Biliyor musun? Acaba ben kitaplarımda zalimlere nasıl gayelerine erebileceğinin yolunu

---

[2] Örnek için bkz. Kutay 1970: 102, Krş. *Çaylak* 130.

[3] *Diyojen*'de kaleme alınan yazılarda imza yoktur. Diğer bir deyişle yazarı belli değildir. Buna karşın bazı yazıların yazarları belirlenebilmiştir. Bkz Şükran Oğuz *Tanzimat Döneminde Mizah ve Diyojen Gazetesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi)Balıkesir Üniv. Sos. Bil. Enst. Balıkesir:1998, s. 39-40.

mu göstermek istedim? Yanılıyorsun... Benim muradım zulümlerin sebeplerini ortaya koyup halkı uyarmak değil mi idi? Neden bana kindarsın?

Diyojen: Düşündüğün şeye bak!.. Kitabının dünyada hükmü mü kaldı ki yüreğimde acısı dursun? Biliyor musun ki sen buraya taşındıktan sonra dünyada ne Makyaveller peyda oldu, ne kaideler çıktı, icadına muvaffak olduğun muhterem fen ne kadar ilerledi...

Makyavel: Acayip... *Benim tarifini yapmadığım hiyle ve aldatmanın hiç bir tarafı yoktu ki... Şaştım doğrusu...*Biraz izahat verir misiniz?

Diyojen: *Hayretinden taş kesilmeyeceğine söz verirsen senin yerinde kimler olduğunu, boş bıraktığın yerde boynuzun nasıl kulağı geçtiğini misalleriyle anlatırım.*

Makyavel: *Yok yok... Hiç merak etme.* Heykellerdeki sükûnet, casuslardaki kulak bende... *Can kulağı ile dinlerim.*

Diyojen: Pek âlâ...söyle bakalım *ey koca Makyavel* sen bir adamı başından defetmek istediğin zaman ne yapardın?

Makyavel: *Ne demek? Bundan kolay ne var?* Bulunduğum yerde cellat mı yok, *iftira için satın alınacak vicdansız mı yok, bıçak sallayacak katil mi* yok, zindan mı yok, *dinsiz diye eline vereceğim engizisyon* papazı mı yok? *İlahi Diyojen... Bir de filozofum diye övünürsün. Bir ülkede hükümet olur da onun zulme kayacak bir tarafını yaratmak bu kadar zor mu olur? Hele benim için...*

Diyojen: *Amma* her yer İtalya değil... Her devir Borciyaların zamanı değil...*Dünya değişti.*

Makyavel: *Laf o... Her yerde adalet için mahkemeler var ya... işte hiç bir şey yapamazsam öylesine iftiralarla mahkemeye sürüklerim ki, hakimler de şaşırır, kanunlar da...*

Diyojen: *Ben demezmiydim zulüm ve riya üstadlarının bile gafil oldukları yer adalettir. Onların hepsi gibi sende bilmiyor musun ki zulmün en korktuğu yer mahkeme ve hakimdir. Çünkü garazın adalet önünde dili tutulur. Zulüm heybeti ile adaletin üzerine çullanarak onu alet yaptığını zannettiği anda bir de bakar ki adaletin eli yakasındadır. Bak senin dünyadan elini ayağını çekmenden sonra da bir başka adalet tecelli etti: Adına MAKYAVELİZM diye neye diyorlar? İkiyüzlülüğe, dalaverecilğe, sahtekarlığa...Eh ne yapalım? Sen zorladın ben de söyledim Kusura kalma.*

Makyavel: *Ne kusura kalması!... Bilakis memnun oldum, sevindim, fakat beni takip edenler olmadığına da üzüldüm. Demek ki dünyanın tadı tuzu kalmadı.*

Diyojen: *Nasıl kalmadı? Şimdi senin yerinde öyle başka ustalar var ki eğer onların hünerini bilseydin burada hiçliğini anlar, asıl o zaman kederinden ölürdün...*

Makyavel: *Ne söylüyorsun? Nasıl olur? Benim yolumun başı da sonu da benim... Ben başladım ben bitirdim bu yolu.*

Diyojen: *Değil zulümler ustası, değil!... Sen celladsız zindansız, işkencesiz iş göremem dedin. Amma şimdi senin yerinde olanlar zulmü daha zarif ve edibane (!) yapıyorlar, adamı görmek*

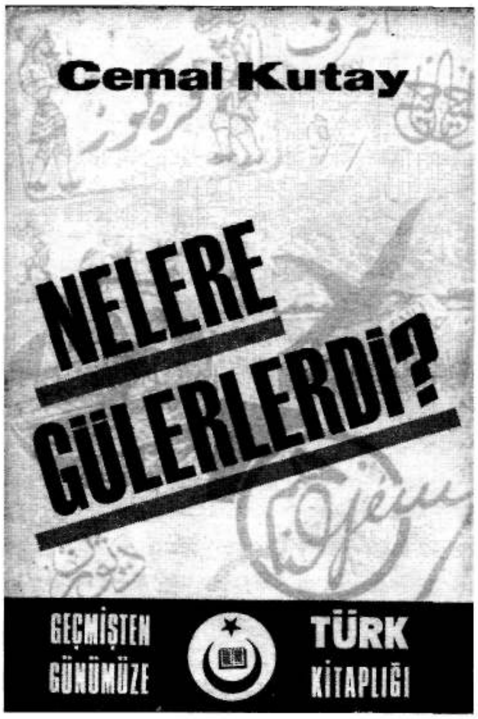

Kutay, Cemal (1970), *Nelere Gülerlerdi?*, İstanbul, 223 s.

istemedikleri yerden bol maaşlı vazifelerle dışarı atıyorlar, gittiği yerde parasını vermeyip aç bırakıyorlar, çoluk çocuğunu tazyik ediyorlar, bunlar da kafi gelmedi mi bir hastahaneye gönderp deli raporu aldırıveriyorlar. Bunlar senin devrinde var mıydı? Sen bu yolları gösterdin mi?

Makyavel: *Sus Diyojen, sus... İşte şimdi hasedimden kahroluyorum: Demek boynuzlar kulağı bir daha geçti ha!...*" (Kutay 1970: 42-43).

Bu muhaverenin *Diyojen* nüshasındaki aslı ise şöyledir:

"**Diyojen:** Koca Makyavel! Ne de kibar-âne kurulmuş oturuyorsun! Yoksa zebanilere de zulüm üstâdı mı oldun?[4]

Makyavel: Bî-çâre Diyojen kitabımın acısı hala yüreğinden çıkmamış! Biliyor musun? Acaba ben o kitapta zalimlere husûl için vasıta mı göstermek istedim yoksa muradım esbab-ı zulmü gösterip de halkı mütenebbih etmek mi idi?

Diyojen: Düşündüğün şeye bak! Kitabının dünyada hükmü kaldı mı ki yüreğimde acısı dursun? Biliyor musun ki sen buraya geldikten sonra dünyada ne Makyavel peyda oldu. Ne kaideler çıktı. İcadına muvaffak olduğun fenn-i muhterem ne kadar ilerledi.

Makyavel: Acaib benim kitabımda olmayan kaideler mi icad olundu? Şunlardan biraz izahat verir misiniz?

Diyojen: Eğlenmezsen konuşalım.

Makyavel: Eğlenmek nedir? Sanemlerden sükûnet casuslardan kulak istiare eder de öyle dinlerim.

Diyojen: Pekâlâ hem dinle hem de söyle mesela bir adamı başından def etmek istersen ne yaparsın?

Makyavel: Bulunduğun yerde cellad yok mu? Zindan yok mu? Papaz yok mu? Müfteri yok mu? Birinden birinin eline veririm çıkar gider.

---

[4] Metindeki yazım ve noktalamaya hiç bir müdahalede bulunulmamıştır.

Diyojen: Her yer İtalya mülkü her vakit "Borciya"zamanı değil? O kadar becerikli adam da bulamazsan elinden ne gelir?

Makyavel: Hiç bir çare kalmadıysa mahkeme de mi yok? Elbette başına bir mesele çıkarır herifi bir sûretle itham ederim.

Diyojen: Ben demezmiydim ki dünya'da akîl geçinenlerin hepsi delidir! Sen siyaset şeytanlıklarında allame geçinirken hâlâ anı bilmiyorsun ki zulmüye lazım olan kendi hasımlarını bile mahkemeye cesaret etmemektir. İcray-ı garaza adaleti vasıta etmeye gelmez sonra o vasıtayı insanın kendi aleyhinde de istimâl ederler".

Makyavel: Aferin Diyojen! Sen hakikatte Eflatun'dan büyük bir hakim imişsin. Kitabımın böyle bir kaide-i sahihadan mahrum kaldığına ne kadar müteessif isem senden şu lakırdıyı öğrendiğime o kadar müteşekkirim.

Diyojen: Hoşunuza mı gitti? Pekâlâ. Fakat suale cevab vermedin?

Makyavel: Bak ben öyle celladsız, zindansız, papazsız, müfterisiz muhakemeye cesaretsiz bir iş görmeye muktedir değilim"

Diyojen: Şükret ki muktedir olanlar peyda olmaya başladı.

Makyavel: Ey ne yapılabilirmiş bakalım.

Diyojen: Elverişli bir adam bulursun tabibâne ve hekimâne ameliyyat ile herife pehlivan yakısı hassiyeti verirsin. Uğraştığın adamın bir tarafına yapıştırırsın. Ölür gider ve-s-selam.

Makyavel: Söylediğinizi anlar gibi oluyorum... Lakin... ameliyatın kokusu meydana çıkar da ya bana dokunursa...

Diyojen: Evet o muhatara var. Fakat her zaman sigorta ile iş görülmez ya. Biraz vakit şakuller şûkullersin nihayet sermest-âne bir cesaret edersin neticesinden ne çıkarsa bahtına.

Makyavel: Bendeniz o kadar kan hararetiyle iş görmek tarafdarı değilim. İcad olunan kaide bu makule şeyler ise hiç ehemmiyeti yok.

Diyojen: Bunu beğenmedin öyle mi? Dur sana bir şey daha sorayım. Mesela seni elinden gelmeyecek bir hizmete tayin etseler sonra da iş isteseler ne yaparsın?

Makyavel: Hizmetimin vazifesi icrası elimden gelecek bir yola tahvil etmeye çalışırım.

Diyojen: Uymazssa?

Makyavel: Bırakıp kaçmadan başka çare yok.

Diyojen: Teessüf etme. Anın da çaresini buldular..." (Diyojen 128)

Muhavere bu şekilde devam etmektedir. Anlaşılabileceği gibi Kutay yazının aslını tamamıyla kendi yorumunu da katarak 'özetlemiştir'.

Bir başka çarpıcı örnek kitabın ilerleyen sayfalarında Mehmet (Çaylak) Tevfik'le ilgili kısımda yer alır. Mehmet Tevfik mizah dergisi *Çaylak*'ın sahibidir ve 1870'lerin Osmanlı

mizah basınında önemli bir yere sahiptir. Kutay'ın Mehmet Tevfik hakkında verdiği bilgilerde de yanlışlar bulunmaktadır. Bunlardan önemli olanlar üzerinde durmak yerinde olacaktır. Kutay *Çaylak* mizah dergisinin sahibi Mehmet Tevfik'in *Diyojen*'de yazdığını belirtir ki burada yanılmaktadır.[5] Çünkü Mehmet Tevfik *Diyojen*'in sahibi Teodor Kasab'la[6] deyimin tam anlamıyla "kanlı- bıçaklı"dır. Değil onun dergisinde yazmak Kasab'ın adını bile nefretle anar. Mehmet Tevfik 162 sayı çıkarabildiği *Çaylak* mizah dergisinde Teodor Kasab'ın adını her sayıda hakarete varacak sözcüklerle anar. Tevfik'in Kasab'a olan nefretinin kaynağını dönemin kişisel çatışmalarında aramak gerekir. Çünkü bu dönem hem siyasal hem de kişisel çekişmler kimi önemli kişiler ve gazeteler arasında dahi polemiğe neden olabiliyordu. Ayrıca tiraj kaygısı da önemli bir rekabet nedeniydi.[7]

Ayrıca *Diyojen*'in çıktığı yıllarda Mehmet Tevfik önce 1870'te *Asır* adında bir siyasi gazete çıkarmakta; ardından *Diyojen*'in de sık sık yererek adını andığı *Terakki* gazetesinde yazılar kaleme almaktadır.[8] 1871'den 1872 Haziran'ına kadar *Letaif-i Asar*'ı ve onun ardından da 1875'te *Geveze* mizah dergisini çıkaran Mehmet Tevfik; Teodor Kasab gibi kendi yazılarını sermuharrir olarak kaleme aldıran bir kişinin gölgesinde çalışacak bir kimliğe sahip değildir.[9]

Cemal Kutay'ın Çaylak Tevfik'le ilgili olarak verdiği bilgilerden hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu ayırd etmek geçekten zor bir sorundur. Örneğin Çaylak Tevfik'in Şinasi'nin *Tasfir-i Efkâr*'ında çalıştığı, Fransızca'sının kuvvetli olduğu gibi

---

[5] Mehmet Tevfik kendi yazdığı hal tercümesinde basın hayatıyla ilgili verdiği notlarda *Diyojen*'de çalıştığına dair bir bilgi sunmaz. Bkz. Mehmed Tevfik, *Yadigar-ı Macaristan*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1294, s. 29-32. Ayrıca bu konuya ne Teodor Kasab *Diyojen*'de ne de Mehmet Tevfik'in yakın dostu Basiretçi Ali kendi gazetesi *Basiret*'de değinir. Teodor Kasab Mehmet Tevfik'ten Basiretçi Ali'nin çırağı şeklinde söz eder. Bkz. *Hayal* 238. Eğer Mehmet Tevfik *Diyojen*'de çalışmış olsaydı bu adı geçen dergi ve gazetelerde konuya temas edilirdi. Zira Basiretçi Ali'nin bir süreliğine bile olsa *Diyojen*'de çalışması ve oradan ayrılması hem okudar hem de bazı yazar çizer çevreler tarafından *Çaylak*'ta okuyucu varakalarıyla sorgulanmıştır. Bkz. *Çaylak* 31. Aynı şekilde Teodor Kasab da Basiretçi Ali'nin bir süreliğine *Diyojen*'de kendisi için yazdığını belirtir. Bkz. *Diyojen* 14, 168.

[6] Teodor Kasab Osmanlı basın tarihinde çeşitli gazetlerle isim yapmıştır. Ancak o asıl ününü çıkardığı ilk müstakil ve siyasi mizah gazetesi *Diyojen*'den alır.

[7] *İstikbal* ve *Basiret* gazeteleri arasındaki polemik bu gazetelerin sütünlarında bir hayli yer işgal eder. Ayrıca bu iki gazete arasındaki rekabet okuyucuları tarafından dahi dile getirilir. Örnek için bkz. *İstikbâl* 111.

[8] *Diyojen*'de *Terakki* gazetesine yönelik olarak yergi amaçlı bol bol atıf vardır. Bir kaç örnek için bkz. *Diyojen* 5, 6, 7, 46.

[9] Teodor Kasab *Diyojen*'de kendi yazılarını kaleme almadığı çin Basiretçi Ali ile yollarını ayırır. Basiretçi Ali Efendi *Diyojen*'de çalışırken sermuharrir olan Teodor Kasab ondan kendi düşünceleri doğrultusunda bir yazı kaleme almasını ister. Ali Efendi de Güllü Agop'un oyuncularına Türkçe dersi verdiği için bunu yerine getirmez ve bundan sonra Kasab ile Ali Efendi'nin arası açılır. Bkz. *Çaylak* 31.

bilgilere kuşkuyla bakmak abartılı olmayacaktır. Çünkü Mehmet Tevfik'in, kendi yazdığı hal tercümesinde Kutay'ın aktardığı bu bilgiler yer almadığı gibi buradaki bazı bilgilerin tam tersi kaydedilmiştir. Örneğin Fransızca'yı öğrenmesi için kendisine bir kaç defa "hevace tayin edilmesine" rağmen bu konudaki "tahsilsizliğin kendi nefsine aid kusurlar cümlesinden" olduğunu belirtir.[10]

Cemal Kutay Mehmet Tevfik'in dergisi *Çaylak*'tan yaptığı alıntılarda da aslına sadık kalmak yerine yine kendi yöntemini tercih etmiş ve yazılarda ciddi tahrifatlarda bulunmuştur. Örneğin *Çaylak*'ın hicv yöntemlerinden biri olan "Lügatçe"sindeki sözcüklerin aslını vermek yerine kendi düşüncelerini koymayı yeğ tutmuş ve bir paragraflık "katkıda" bulunmuştur. İlave etmek gerekir ki bu yazıyla ilgili olarak referans vermeyi gerekli görmemiştir Kutay. Lügâtçedeki sözcükleri Kutay şu şekilde aktarır:

"Efendim... Her lisanın kendisine göre söyleniş tarzı var. Evvelki gün bizim Çaylak, Kanadlarını çırptı, bulutlara yükseldi Moskof semalarında gözüktü, gizlice bir mektebin damına kondu. Orada Çarın ülkesindeki bedbaht halka Rusçada kullanılan kelimelerin manaları anlatılıyor idi. Çaylağın hafızası ne kadar kuvvetlidir, bilirsiniz, duyduklarından öyle gariblik içinde kaldı ki, kanadları bedenini taşıyamaz oldu, Amanın buralarda mı kalacağım korkusu ile hemen havalandı, bulutlara karıştı, vatanına döndü. Şimdi Rus ahvali için o diyarda kelimelerin hakiki manası ne imiş, işte dinleyin:

> *Adalet*: *Çarla etrafındakiler hariç geri kalanların can ve mallarından emin olmaması.*
>
> *Rezalet*: *Parası ve nüfuzu olanlarca yapıldığı zaman alkış, sen-ben yaptığımız zaman vay hadsiz vay.*
>
> *Hükumet*: *Hakka hukuka hükmetme*
>
> *Millet*: Hizmetçi
>
> *Memleket*: Çiftlik
>
> *Halk*: Köle
>
> *İnsan*: İki ayaklı hayvan"

Kutay'ın bu alıntıları yaptığı sayfanın başında şöyle bir ibare vardır ve Kutay'ın "Efendim..." diye başlayan paragrafı da derginin orjinal nüshasında yer almaz. Yazının aslı aşağıdaki gibidir:

"Bazı lügâtların Rus lisanında istimal olunan manaları bervecihi âtî beyan olunur.

> *Adalet*: Büyük ve küçük herkesin mal ve canlarından emin olamamak.
>
> *Himayat*: Maiyetinde bulunanları kasub-kavurub bir çareye muhtaç etmek.
>
> *Medeniyet*: Hırıltısız gürültüsüz gün geçirmemek.

---

[10] Bkz. Mehmed Tevfik, *Yadigar-ı Macaristan*, s. 29.

Karikatür - 1

Hükumet: Bir kanunla mukayyid olmamak.
Hakkaniyet: Haklı haksız tefrik olunmak.
Rezalet: Menâfi-i istihsâl hususunda vazife-i nazife bilmek.
Millet: Hizmetçi.
Tebaa: Köle.
İnsan: İki ayaklı hayvan" (Çaylak 128).

Çaylak'la ilgili Kutay'ın yaptığı katkılara karikatürlerle ilgili çarpıcı bir örnekle devam edelim. *Çaylak*'ın 112. sayısında yer alan bir karikatürün bir satırlık alt yazısı (Bkz. Karikatür 1) Kutay'da uzun bir paragrafa dönüşmüştür. Karikatürün altındaki yazı şöyledir:

"Hokkabaz Çaylak: Efendiler bir ecnebi kafası. Sağ [dece] bir iki lisan söyler. Bazı kere güler. Bazı kere ağlar bir vakit kaçar. Bir vakit gelir. İşte efendiler böyle bir kafadır." (Çaylak 112).

Kutay karikatürle ilgili olarak kısa bir girizgah yapar. Bütünlük oluşturması açısından aynen aktarmakta yarar var:

"Yukarıdaki klişeye lütfen dikkat ediniz: Çaylak hokkabaz olmuş. Hokkabaz masanın altında yanan sihirli lambanın aydınlattığı kafa, hokkabaz Çaylağın tarifine göre bir ECNEBİ, yani o günün tarifi içinde FRENK Kafası'dır!.. «Hokkabaz Çaylak» bu (yabancı kafa) yı okuyucularına şöyle anlatıyor:

"Bu kafa mı? Onun dış görünüşüne aldanmayınız: O üstü alay altı kalay bir kafadır. İnsaniyet diye konuşur insanlığı yoktur, medeniyet diye konuşur, medeniliği yoktur. Onun tek düşüncesi kendi keyfi ve sonsuz hırsını tatmin etmektir. Kılı titremeden yalan söyler. Aslı-neslini bilme ihtiyacı içinde de değildir. Kendisini öteki insanlardan üstün görür. Başkalarını uşağı zanneder. Kaba ve küstahtır. Kırk türlü çehresi vardır. Gülerken içinden sırtlan misali dişlerini gösterir. Karnını vatanına tercih eder. Kendi memleketinde riyakar, bilhassa Memalik-i Osmaniyede mağrur ve tecavüzkardır. Asla merhamet ve insaf sahibi değildir. Ey... Şimdi diyeceksiniz ki böyle şerri hayrına galip, zararından gayri faydası olmıyan eşhasın aramızda işi ne? Aman aman yavaş söyleyin... Hemen sefaret kavasları önde, tercümanlar arkada, sefirler Bab-ı Âliye dayanır, imtiyazat var, muahede var, ferman var, var oğlu var diyerek biçare hokkabaz çaylak bendenizi perişan ettirirler. Eh perdeyi kapıyorum amma siz bu CİNS KAFA'yı yine de unutmayın, tanıyın salgın hastalık gibi ondan uzakta durun..." (Kutay 1970: 77-78).

Hemen fark edilebileceği gibi Kutay karikatürün aslında yer alan yazıyı bile aktarma gereği duymamıştır. *Çaylak* mizah dergisi toplam 162 sayı çıkmış ve daha sonra adı Osmanlı'ya "tahvil" edilerek günlük gazete olmuştur. Bizim yaptığımız 162 sayıdan oluşan *Çaylak* kolleksiyonundaki taramada karikatürün altındaki Kutay'ın aktardığı bu yazıya hiçbir sayıda rastlanılamamıştır. Ayrıca yazıya üslûp açısından da bakıldığında yazının *Çaylak*'ın ya da derginin sahib-i imtiyazı Mehmet Tevfik'in (namı diğer Çaylak/Çopur Tevfik) olmadığı ise aşikardır. Her şeyden öte Mehmet Tevfik "eh perdeyi kapıyorum amma..." gibi Karagöz'e özgü bir ifade tarzını kullanmamıştır. Yazılarında Karagöz'deki muhavere tarzını kullanmasına karşın bu ifade şeklini tercih etmemiştir.

Çaylak'tan yaptığı bir diğer alıntıda Kutay yukarıdaki yöntemini yinelemektedir. Bu kez "gericiliğe" yergi olarak bir karikatüre kitabında yer verir. Aslında karikatür Kutay'ın sunduğu biçimiyle "gericiliği" değil zamanın İstanbul'unda ulaşım araçlarında yaşanan bir soruna işaret etmektedir. Bu dönemin sürekli yayınlarına bakıldığında vapur seferleri, atlı tramvay, tren ve demiryolları gibi ulaşım araçlarındaki yavaşlıklar ve aksamalar sıklıkla konu edilir. Buna ilişkin çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Konuyla ilgili bir taşlama Çıngıraklı Tatar'da yer alır. Orada bir atlı, trenin yanından geçmekteyken makinist tarafından yakalanmaktadır. Atlı bağırır: "Bırak be benim işim aceledir!" (Çıngıraklı Tatar 7). Bir başka benzer kare yine Çıngıraklı Tatar'da çıkar. Karikatürist bu kez Vapur seferlerini taşlar. Karikatürde bir sandal buharlı vapurun

önünde gitmektedir. Vapurun kaptanı sandalcıya önünden kaçması için megafon tarzı bir aletle seslenir. Sandalcı: " Ne bağırıyorsun be! Yetişebiliyorsan yetiş de çiğne" (Çıngıraklı Tatar 9). Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bu dönemde vapur, tren, tramvay gibi ulaşım araçlarının imtiyazı gayrimüslimlerin ve yabancı sermayenin elindeydi. İşte burada adı geçen karikatürde hem bu imtiyaza (kapitülasyonlara), hem imtiyaz sahiplerine, hem de işleyişin yavaşlığına ve aksaklığına bir hiciv söz konusudur. Bu cümleden olarak Kutay'ın yer verdiği karikatür de bu türden bir karikatürdür. Ancak Kutay bunu yeniliklere karşı koyan "gericilerle" ilişkilendirerek ve yine karikatürün orjinal alt yazısına sadık kalmayarak referansı da *Çaylak* 23 olacak şekilde yanlış vererek sunar:

> *"Efendi...Nafile zahmet etme... Şömendöfere insan ayağı yetişemez. Eğer aklın varsa içine bin, hem de aklını daha hızlı gidenlerini icad etmiye harca... Alem gider Mersine biz gideriz tersine!..."* (Kutay 1970: 103).

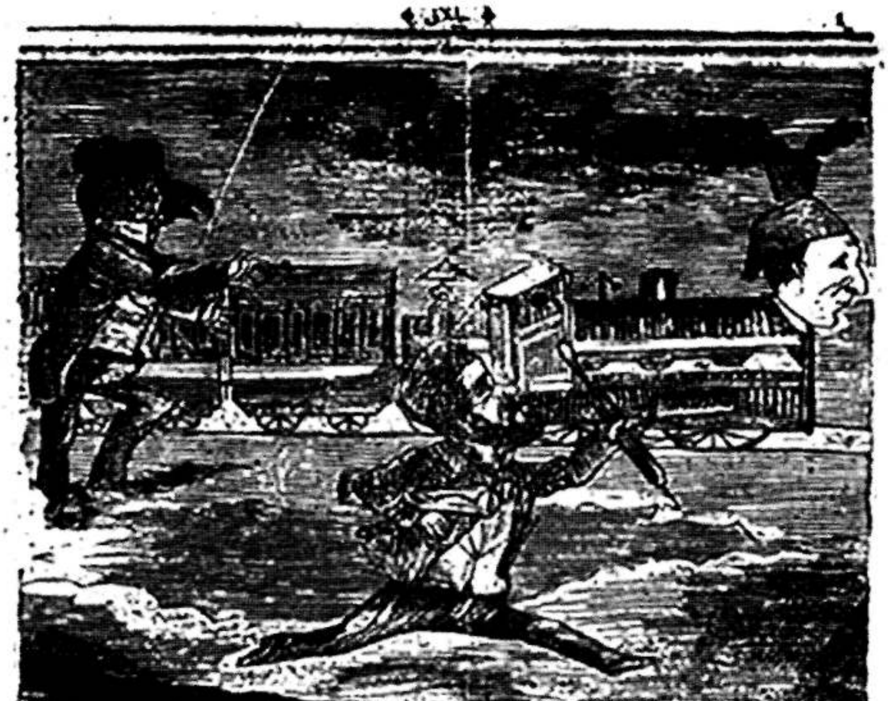

Karikatür - 2

Karikatürün aslındaki alt yazı "Çaylak: Nafile efendi o gidişe yetişemezsin ona şimendifer gidişi derler" şeklinedir (Bkz. Karikatür 2, Çaylak 130).

Kutay bu karikatürün alt yazısından başka aynı sayfaya konuyla ("gericilikle") ilgili bir de muhavere[11] eklemiştir. Bu muhavere de şekil itibarıyla *Çaylak*'ta ve dönemin diğer mizah dergilerinde sık kullanılan bir tarz olmasına rağmen Mehmet Tevfik'e ait değildir. *Çaylak* muhaverelerinde sıklıkla hayvan isimlerini kullanır. Buradaki her bir hayvan isminin sembolize ettiği bir kişi ya da devlet bulunmaktadır. *Çaylak*'ta yer alan muhaverlerde ve karikatürlerde kulllanılan hayvan adları ve ikonları yabancı devletleri ve Düvel-i Muazzama'nın bazı üyelerini temsil etmektedir. Örneğin "Bec Tavuğu" Avusturya'yı, "Horoz" Bulgaristan'ı "Arslan" İngiltere'yi, "Ayı" ve "Karakuş" Rusya'yı, temsil etmektedir.[12] *Çaylak*'ta çok sık kullanılan muhavere örneklerinden esinlenen Kutay bir detayı atlamıştır. Mehmet Tevfik yazdığı muhaverelerin hiç birisinde "Karabatak"ı kullanmamıştır. Kullanılan muhaverelere örnek vermek gerekirse "Akbaba'yla–Karakuş Beyninde", "Leylek'le Çaylak'ın muhaveresi", "Karganın Çaylak'la muhaveresi", "Kıl Kuyrukla Çaylak'ın muhaveresi", "Bir Baykuşla muhavere", "Çaylak'ın Atmaca ile muhaveresi" benzeri muhavere başlıkları en sık kullanılanlarıdır.

Kutay "Karabatakla Çaylak'ın muhaveresi"ni sunarken yine "yobazlığa" atıfta bulunmayı ihmal etmez:

> *"Çaylak Tevfik bu karikatürle[13] de yetinmemiş. ÇAYLAK'la KARABATAK karşı karşıya geçmişler, tıpkı Karagözle Hacivad gibi, veryansın etmişler yobazlıkla küçük çıkarcılığa…*
>
> *KARABATAK, karikatürde lokomotifin önünde yabancı sermayeyi temsil eden İngiliz-Fransız müşterek müdürü Rene Antuvan'ı göstererek ÇAYLAK'a sesleniyor:*
>
> **Karabatak:** *Hu… Çaylak, sen trene yetişmek için koşan el-malum'a karşı hiç umurunda olmadan lokomotifi daha hızlı yürütenin yüzündeki istihzayı görüyor musun? Nasıl da meydan okuyor bak…*
>
> **Çaylak:** *Eh birader, hakkı yok da değil… Ayaklarının hızı ile trene yetişmeye çalışanla alay edilmez de ne yapılır?*
>
> **Karabatak:** *Hem de yaşına başına bakmadan… Saçı sakalı ağarmış…*
>
> **Çaylak:** *İşte bunda hata ettin… Trene[14] karşı gelenin belki nüfus tezkeresinde yaşı altmış yetmiş amma hakikatte daha beşikte. Hiç yaşı başına uygun olan kişi*

---

[11] Muhavere karşılıklı konuşma anlamına gelmektedir ve Karagöz oyununda kullanılan bir tekniktir. Bu teknik bu dönemin mizah dergilerinde çok sık kullanılır.

[12] Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Hamdi Özdiş, *Tanzimat Devri Mizah Gazetelerinde Batılılaşma ve Toplumsal Siyasal Eleştiri: Diyojen (1870-1873) ve Çaylak (1876-1877) Üzerinde Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Ünv. Sos. Bil. Enst. Ankara: 2004.

[13] Trenle ilgili olan 2. Karikatür kastediliyor.

trene karşı gelir mi? Aksine kâmil ve âkil olan adam, memleketinde trenlerin köylere kadar ulaşmasına dua eder, hatta amelelik yapar. Hem de fahri olarak...

Karabatak: *Ne o Çaylak? Yine nutuk çekmiye mi başladın?*

Çaylak: *Halt etmişsin... Bu nutuk değil, bu istikbalin aynada okunması...*

Karabatak: *Eh bundan sonra falcılık da başladı demek!*

Çaylak: *Hey oğul... Bu Penbe Bacının baklası değilki: Aklın, idrakın yolu...Memleketinde treni, köprüsü, yolu, fabrikası olmıyanın başına gelecek olanın şu bedbaht el-mâlum'un şömendöferin arkasından nefes nefese koşmasından başka ne olur? Biz şimdi milletçe üç kısma ayrılmışızdır: Çok azımız şömendöferi ve öteki medeniyet eserlerini istemektedir. Bu yolda da elinden geleni yapmaktadır. Ne faideki bunlar hem azlık hem kudretsiz... İkinciler bunlara karşı çıkan ham evrâhlardır, rahat ve medeniyet düşmanlarıdır. Cahil ve nâdânlardır. Üçüncüler ise bir şeyin farkında olmadan «adam sende...Bana ne? Ninem dedem yapmış mı da ben yapayım? Başkası yaparsa istifade ederim amma doğrusu kılımı kıpırdatmam...» diyenlerdir. Sen bunları da o merkep inadının yanına kat, istersen bir de yular ekle!."* (Kutay 1970: 103-104).

Bu muhaverinin de *Çaylak* kolleksiyonunda bulunamadığını belirtmek gerekir. Kutay'ın tahrifatı bu kadarla sınırlı değildir. Adı geçen kitabının neredeyse her sayfası yanlışlarla ve 'katkı'larla doludur. Kutay'ın *Hayal*'den[15] yaptığı alıntılarda da aynı 'katkı'lar söz konusudur. Bir başka 'katkı' Hakkı Tarık Us'un 1877-1878'deki birinci Meclis'le ilgili olarak yayımladığı Zabıt Cerideleri'nde yer alır. Kutay Zabıt Cerideleri'ndeki metinlerin aslı yerine kendi yorumunu kitabına yansıtmıştır. Meclis-i Mebusan'ın 1877'deki Mayıs oturumunda konu mizah gazeteleridir ve mebuslar mizah gazetelerinin yayım hayatına devam edip etmeyeceklerini belirleyecek olan Matbuat Nizamnamesi'nin 8. maddesini tartışmaktadırlar.[16] Her konuşmacının adı ve konuşmasının tam metni Us'un 1939'da yayımladığı kitabında yer almaktadır. Kutay burada da kaynak zikr etmez ve bütün konuşmaları birbiriyle 'harmanlar'. Bu harmanlama sonucu Kutay'ın sunduğu biçimiyle mizahla ilgili Meclis'teki tartışmalar Us'un kitabıyla karşılaştırıldığında tam bir karmaşa söz konusudur. Örneğin Yenişehirlizade Ahmet Efendi'nin konuşması Nufel

---

[14] *Çaylak*'ta 'şimendifer'le ilgili çeşitli yazılar bulunmakla birlikte burada Kutay'ın sunduğu şekliyle bir yazı ya da muhavere mevcut değildir. Kutay'ın muhaveresi uslûp ve içerik olarak *Çaylak*'la kaşılaştırıldığında ifadedeki farklılık göze çarpacak düzeydedir. *Çaylak*'ta demiryolu meselesine bir yazıda dolaylı olarak temas edilir ve demiryolunun "Yalnız seyahati sevenler değil hanesinden dışarı çıkmak istemeyenlerin bile arzu" ettiği bir şey olduğu belirtilir. Bkz. *Çaylak* 145.

[15] *Hayal*, Teodor Kasab'ın *Diyojen* ve *Çıngıraklı Tatar* mizah dergilerinden sonra 1873 1876 yılları arasında çıkardığı bir diğer mizah dergisidir.

[16] Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan 1293 = 1877 Zabıt Ceridesi*, İstanbul, 1939, s. 212 217, 227.

Efendi'nin konuşmasıyla 'harmanlanmış' ve ortaya Kutay'ın düşüncelerinin ağırlıklı yer aldığı bir pasaj çıkmıştır (Kutay 1970: 61). Kutay'ın aktardığı pasajda Yenişehirli-zade Ahmet Efendi'nin söylediklerinden bir kelime dahi bulmak mümkün değildir.[17] Ayrıca Hakkı Tarık Us'un kitabında Cevdet Paşa'nın adı bu görüşmelerde anılmaz. Oysa Kutay Cevdet Paşa'yı da konuşturur (Kutay 1970: 56). Halbuki Cevdet Paşa bu tarihte Kutay'ın da belirttiği gibi Dahilye Nazırı'dır ve adı Meclis-i Mebusan'daki oturumlarda bulunan konuşmacılar arasında geçmez.

Kutay'ın kitabındaki tahrifatlara dair örnekleri çoğaltmak mümkün. 1908 mizah basınına dair örnekler de sıralanabilir; ancak çalışma sahibi bu kadarının yeterli olduğu düşüncesindedir. Fakat belirtilmesi zorunlu bir nokta daha vardır ki o da Kutay'daki bu yanlışlıklar ve 'katkılar' aynı şekilde başka çalışmalara da taşınmıştır.[18]

Burada okuyucunun da dikkatini çekmiş olabileceği gibi Cemal Kutay 1870'lerdeki Osmanlı mizahının da havasına girerek kendi içindeki gizli kalmış mizah yeteneğini de açığa çıkartarak Osmanlı mizahına bir 'katkı'da bulunmuştur! Bu katkıları yapabilmek için yukarıda anılan örneklerde de görülebileceği gibi mizah yeteneği ve ifade gücü gereklidir. Kutay'da ise bunun fazlasıyla bulunduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü dönemin mizah anlayışına ve diline uygun bir tarzı yakalamak bugünün sosyo-kültürel ortamında şekillenen bir bireyi için kolay olmasa gerektir. Ayrıca Kutay'ın Osmanlıca'ya olan hakimiyeti de dikkat çekicidir. Bu sayededir ki rahatlıkla dönemin argümanını geliştirebilmektedir. Ancak bütün bu dil hakimiyetine ve diğer unsurlara rağmen Kutay'daki siyasal bir içeriğe sahip olan uslûp farklılığı farkedilebilmektedir.

Kutay bu çalışmada ifade edilen 'katkı'larını kendi yorumu olarak verseydi şüphesiz böyle bir yazı da kaleme alınmazdı. Tarih ve tarihçilik adına hareket eden Kutay'ın bu kitap bağlamındaki temel söylemlerinden birisi gelecek nesillere doğru bir tarih aktarmak kaygısı; diğeri de "muhafazakar" ve "gerici" çevrelere bir siyasal mesaj/yergi olarak karşımıza çıkar. Yaklaşım politik olunca da, Kutay'ın her yolun kendisine "mubah" olduğunu düşündüğü anlaşılıyor. Hemen belirtilmelidir ki burada yapılan değerlendirme sadece Kutay'ın bu çalışmasıyla (*Neler Gülerlerdi?*) ilgili olmakla birlikte diğer çalışmalarına da bir referans teşkil etmektedir.

Kaynakça

Süreli Yayınlar

Çıngıraklı Tatar 7, 9

[17] Krş. için bkz. Us, age, s. 214.

[18] Turgut Çeviker Kutay'dan, yukarıda anılan ilk karikatürün altında olduğu belirtilen yazıyı aynı şekilde aktarmıştır. Bkz. Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü I*, İstanbul, Adam Yayınları, 1986, s. 243.

Çaylak 31, 128, 130, 145
Diyojen 14,128, 168
Hayal 238, 286, 319
İstikbal 111

Kitaplar

Çeviker, Turgut (1986), *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, İstanbul: Adam Y.

Kutay, Cemal (1970), *Nelere Gülerlerdi?*, İstanbul: Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı.

Kutay, Cemal (1998), *Nelere Gülerlerdi?*, İstanbul: Aksoy Yay.

Oğuz, Şükran (1998), *Tanzimat Döneminde Mizah ve Diyojen Gazetesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Balıkesir: Balıkesir Ünv. Sos. Bil. Enst.

Özdiş, Hamdi (2004), *Tanzimat Devri Mizah Gazetelerinde Batılılaşma ve Toplumsal-Siyasal Eleştiri: Diyojen (1870-1873) ve Çaylak (1876-1877) Üzerinde Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Ünv.

Mehmet Tevfik (1294), *Yadigâr-ı Macaristan*, İstanbul: Mihran Matbaası.

Us, Hakkı Tarık (1939), *Meclis-i Mebusan 1293 = 1877 Zabıt Ceridesi*, İstanbul.

Özet: Bu çalışma Osmanlı ve Cumhuriyet Tarihi üzerine çeşitli kitap ve makalelerin yazarı olan Cemal Kutay'ın Osmanlı mizah dergileriyle ilgili olarak kaleme aldığı *Nelere Gülerlerdi* adlı kitabı üzerinde dururken, Kutay'ın tarihçiliği, mizaha bakışı ve belgelerde (Osmanlı mizah dergilerinde) olmayan bilgileri üreterek ya da 'katkı'da bulunarak bazı kişi ve olaylar hakkındaki tarihi bilgi ve belgeleri çarpıtması ve siyasi bir bakışla yorumlamasını konu edinmektedir.

Anahtar sözcükler: Cemal Kutay, Teodor Kasab, Mehmet Tevfik, Cevdet Paşa, Osmanlı, Mizah, *Nelere Gülerlerdi. Diyojen, Çıngıraklı Tatar, Çaylak, Hayal.*

Abstract: This work studies *Nelere Gülerlerdi?* [*What did they laugh at?*], a book by Cemal Kutay, who has authored several books and articles on the Ottoman history and the history of Republican Turkey, and considers issue with his historiography and the way he treats humour. It is argued that Kutay distorts information on the past events, people and historical documents by creating or by making "contributions" to that information not found in the sources (the Ottoman humour magazines) and he interprets the sources with a political agenda in mind.

Keywords: Cemal Kutay, Teodor Kasab, Mehmet Tevfik, Cevdet Paşa, Ottoman humour, *Nelere Gülerlerdi, Diyojen, Çıngıraklı Tatar, Çaylak, Hayal.*

Osmanlı Kentini Tanımada Kaynak Olarak Yunanca Takvim ve Rehberler[*]

Engin BERBER[**]

I. Etimolojik Bir Tarih Turu

Makale başlığında görmüş olduğunuz "*takvim*" Arapça'dan, "*rehber*" (rah-ber) ise Farsça'dan Türkçe'ye geçmiş sözcükler. Arapça'da, *"bir şeyi uygun biçime koymak"* anlamına gelen takvim, Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın insanı, beden ve ruh bakımından en güzel biçimde (diğer yarattıklarına kıyasla) yarattığını vurgularken kullanılmıştır.[1] Türkçe sözlük takvimi, *"zamanı yıllara, aylara ve günlere ayıran yöntem"* ya da *"bir yılın günlerini, aylarını, saytlı günlerini ve haftalarını gösteren çizelge"*, rehberi ise *"kılavuz, birinin doğruyu bulmasına yardımcı olan, yol gösteren kimse veya şey, delil"* şeklinde tanımlamaktadır.[2] Burada inceleme konusu yapılan rehber, elbette kişi değil kitap olandır.

Bir Türkçe kaynağa göre ayları, günleri ve vakitleri gösteren takvimlerin ilki, 1431 yılında Fransa'da yayınlanmış olup, bu takvimlere yararlı bilgilerin eklenmesi ve yıl içindeki önemli olayların konulması daha sonradır.[3] 1448'de, Almanya'da yayınlanmış olduğunu öğrendiğimiz, "*almanach*" (almanak)[4], içeriği zenginleşip değişirken hacmi

[*] 8-12 Temmuz 2002 tarihlerinde Londra'da gerçekleştirilen 15. CIEPO Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuş olup, İngilizce çevirisi, "Yearbooks and Guidebooks in Greek Language as Resources in Getting to Know an Ottoman City" başlığıyla sempozyum kitabı için yayıma hazırlanmakta olan makalenin Türkçe genişletilmiş şeklidir.

[**] Ege Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doç. Dr.

[1] Ateş, 1995: 3077-78'de, Tîn sûresi, 4. ayet.

[2] *Türkçe Sözlük*, 1998: 1219, 1408.

[3] Pakalın, 1983: 105.

[4] Ertuğ, 1973: 15.

genişleyen bu türün, ilk örneği olmalıdır. Önceden astronom ve astrologlara verilen bir isim olan almanach[5], etimolojik bir Almanca sözlüğe göre, Latince'deki "*almanachus*" sözcüğünden esinlenen Hollandalılar tarafından, 15. Yüzyılda Almanca'ya taşınmış olup, kökeniyle ilgili daha ayrıntılı ve güvenilir bilgi bulunmamakradır.[6]

16. Yüzyılda altı aylık bazı örneklere rastlansa da –Köln şehriyle ilgili olan gibi–[7] genellikle yılda bir kez yayınlandıklarından, zamanla birer yıllık gibi algılanır olduklarını düşündüğümüz almanakların, 17. Yüzyıldan itibaren resimlendirildiği anlaşılmaktadır. Bir takvime ilave olarak moda, tiyatro, seyahat ve edebiyat gibi çeşitli konuların, resimli olarak anlatıldığı eğitici, öğretici ve eğlendirici kitaplara almanak dendiği, Almanca kaynaklarda okunmaktadır.[8] Aynı yüzyılın sonlarında, Paris'te yayınlanmaya başlanan *Almanach de Royale*'de, astronomideki bilimsel gelişmelere yer verilmişti. Aynı yıllığın sonraki nüshalarında ise, önemli günleri gösteren cetveller yanında saray, kilise ve devlet görevlileri ile ilgili bilgilere de rastlanmaktadır.[9]

Almanca ismiyle Fransa'da piyasaya sürülen yıllıkların giderek, resmi bir nitelik kazanmaya başladığı görülmektedir. 1763 yılında Almanya'nın Gotha kentinde çıkmaya başlayan ve dünyadaki bütün ülkelerin hükümdarları, hanedanları, bakanları, diplomatları ve siyasi kişiliklerinden söz eden içeriğiyle: *Almanach de Gotha*,[10] bu değişimin izlerini taşımaktadır. Devrimden birkaç yıl sonra, 1793'te Miller tarafından Paris'te yayınlanmış olan: *L'annuaire de la Republiquine* (Cumhuriyet Yıllığı) başlıklı yıllığı, sonraki yıllarda; *Annuaire Politique* (Siyasi Yıllık), *Annuaire Administratif* (İdari Yıllık) ve *Annuaire Historique* (Tarih Yıllığı) gibi başlıklar taşıyan, resmi ve özel yüzlercesinin yayını izlemiştir.[11] Bunlarda altı çizilmesi gereken ilk ve ortak özellik, daha kapaklarını kaldırmadan dikkati çeken: Almanca'dan ithal almanach yerine, Fransızca'da yıllık anlamındaki "*annuaire*" sözcüğünü kullanmış olmalarıdır.

Yıllık adını taşıyan bu yayınlarla eş zamanlı olarak, Fransa'da çeşitli başlıklar altında almanakların da yayınlamaya devam etmesi, ikisi arasında belirginleşen farklılıkların varlığıyla açıklanmalıdır. Bazı Türkçe kaynaklar, bu konuya değinmişlerdir. *İslam Ansiklopedisi*, almanak'ın yıllığa çok yakın, ancak onun içerdiği konular yanında, halka hitap etme zorunluluğu ile ev idaresi, oyunlar, sağlık öğütleri, fıkralar ve mizah resimleri

[5] *Duden-Lexikon*, 1961: 47.
[6] *Das Herkunftswöreterbuch*, 1963: 20. Almanach sözcüğünün Osmanlı evrenindeki karşılığı, Arapça'dan gelen "*müneccim*"dir.
[7] Ertuğ: 15.
[8] *Deutsches Universal Wörterbuch A-Z*, 1989: 94, *Duden-Lexikon*, 47.
[9] Akbayar: 1247.
[10] Akbayar: 1247.
[11] Pakalın: 105.

gibi her şeye yer veren eserler olduğunu yazmaktadır.[12] *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* ise, *"almanaklar her şeyden bahsettikleri ve hatta sayfalarında lâtifeye, mizaha da yer verdikleri halde, yıllıklarda umumiyetle ciddi mevzulara temas edilir ve ekseriya bir fenne, bir maksada tahsis olunur"* demektedir.[13]

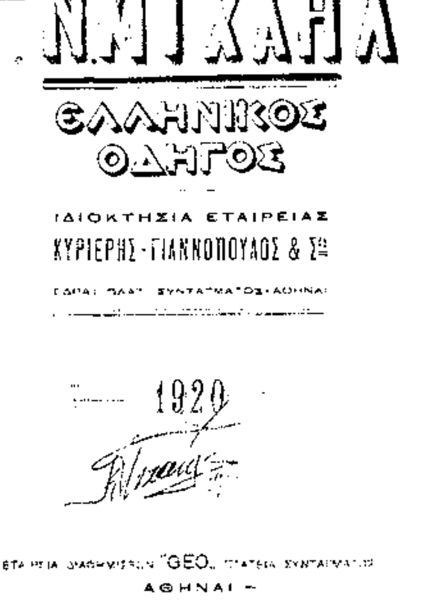

Mihail, G.N., Ellinikos ODigos 1920, Athine, 1919.

Bunlar ve bazı Almanca sözlüklerden aktardığımız yukarıdaki bilgilerin ışığında, yıllıkların eğlendirme kaygısı gütmeksizin öğretmeye odaklanan ve her zaman resimlenmeyebilen; daha çok gündelik yaşama ilişkin bilgileri resimler eşliğinde okuyucularına sunan almanakların ise, öğretmek kadar eğitmek ve eğlendirmeyi de hedefleyen resimli kitaplar olduğunu söyleyebiliriz. Dikkat edilirse, yukarıda sözü edilen Türkçe kaynaklar, yıllıkları almanaklardan daha ciddiye alınması gereken tarihsel kaynaklar gibi sunmaktadırlar. Bu algılayış öncelikle, Osmanlı Devleti'nde yıllık yayınlama işinin, daha çok resmi makamlarca yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu Türkçe kaynakların yayınlamalarından sonraki dönemde, tarihçilik ve tarih yazımının Türkiye'de kaydetmiş olduğu aşamanın doğal bir sonucu olarak, almanakların da aynı yıllıklar gibi, Türkiye'nin idari, sosyal, ekonomik ve askeri tarihinin aydınlatılmasında bir kaynak olarak vazgeçilmez önemi çoktan kavranmıştır.

Sözlükler, ansiklopediler, kataloglar ve bibliyografyalar gibi, kütüphanelerin okuyucularına ödünç vermediği başvuru kitaplarından olan yıllıkların, Osmanlı ülkesinde yayınlanmaya başlayışı, Tanzimat döneminde olmuştur. 1847 yılında (H.1263), devletin hazırlayıp altı kuruştan satışa çıkardığı ilk Osmanlı yıllığı (*Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*) için, Farsça'da yıl anlamına gelen "*sal*" ile, mektup, yazı anlamına gelen "*name*" sözcüklerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan, "*salname*" kullanılmıştır ki, takvim anlamına da gelmektedir. Sonraları, başta nezaretler olmak üzere İstanbul'daki

[12] *İslam Ansiklopedisi*, 1966: c.10 s. 134.
[13] Pakalın: 105.

resmi kurum ve kuruluşlar, taşrada vilayetler ve özel kişi ya da kuruluşlarca hazırlanıp yayınlanan diğer salnameler[14] yanında, ilk örnekleri 19. Yüzyılın sonlarında görülmeye başlanan, resmi veya özel kişi ve kuruluşlarca yayınlanmış bazı yıllıklar için de, yine Farsça'dan ithal, yeni yıl ve yılbaşı anlamına gelen başka bir bileşik sözcük, "*nevsâl*" seçilmiştir.[15]

Salname ve nevsâlin, Fransızca'daki "*annuaire*" ve İngilizce'deki "*yearbook*", yani yıllık karşılığında kullanılmış olduğu kesindir. İkinci baskısı, 1860 yılında İstanbul'da yapılmış bir İngilizce-Türkçe sözlükte, yearbook karşısına, "*bir yıllık vukuat kitabı*" açıklaması yazılmıştır.[16] 20. Yüzyılın başında yayınlanmış bir Türkçe sözlükte salname, "*bir senelik takvimi ve vakayi' ve ahvali gösteren ve her sene çıkan kitab-ı mevkut*"[17]; 1921'de yine İstanbul'da basılmış bir Türkçe-İngilizce sözlükte ise, "*bir yıllık; imparatorluğun veya bir vilayetin yarı resmi Türkçe yıllığı*" şeklinde tanımlanmaktadır.[18]

Hangi başlığı taşırsa taşısın Osmanlı yıllıkları, özel kişi ve kuruluşlarca yayınlanmış bulunan birkaç örnek dışında –*Karagöz Salnamesi ve İnci Salnamesi gibi*– bilgilendirmek ve öğretmek amacıyla hazırlanıp yayınlanmışlardır. Eğlendirmek ve eğitmek için değil. Yukarıda sözünü ettiğimiz ilk Osmanlı yıllığının önsözü, bunu açıkça ortaya koymaktadır: "*...Yazışmada ve diğer işlerde herkese yardımcı olmak üzere, devletimizin bakanlarını, taşrada bulunan vezirlerle memurların, devletimizdeki elçilerle yabancı memurların (adlarını ve durumlarını gösteren) başka başka cetvelleri yazılmıştır. Dış dünya hakkında da bilgi vermek üzere, Avrupa devletlerinin hükümdarları, bakanları ve kısaca hukuki statüleri belirtilmiştir. Takvim konulmuş, çeşitli dinlerin yortu günleri işaret edilmiş ve Avrupa devletlerinin gelir ve giderleriyle paraları açıklanmış, hesaplandığında bulunmak üzere Osmanlı parasıyla karşılıkları da konulmuş, darphane nizamları eklenmiştir. Memleketimizde işleyen kara postalarıyla, bize ve yabancılara ait vapurların hareket ve geçiş saatleri ayrıca yazılmıştır.*"[19]

Türkiye'de ve Batı'da, salname ve nevsâlleri tanıtan ya da kullanan çok sayıda çalışma yapılmıştır.[20] Amacımız: Osmanlı yıllıklarıyla eşzamanlı basılmış Yunanca takvim

---

[14] Şerifoğlu, 2000: 145'te, "Ülkemizde (Türkiye), modern anlamda takvimin tarihini, başlangıcı Mart 1873'e kadar uzanan Ebüzziya takvimleri (ilki: *Salname-i Hadika*) ve Ebüzziya Tevfik Bey'le başlatmak yanlış olmaz. 1847'den itibaren yayımlanan devlet ve vilayet salnamelerini, takvim olarak kabul etmek pek mümkün değildir" denmektedir.

[15] Olgun, İbrahim-Drahşan, Cemşit, 1984: 192, 366.

[16] *Redhouse*, J. W., 1860: 825.

[17] Şemsettin Sami, 1317: 701.

[18] *Redhouse*, J. W., 1921: 1030'da, "*a year-book; the semi-official Turkish year book of the empire, or of a province.*"

[19] Duman, 1999: 4.

[20] Önceki dipnotlarda bazılarını işaret ettiğimiz Türkçe çalışmalardan, tanıtıcı nitelikte ve yakın zamanda yapılmış önemli birini: Duman, 2 cilt; Batı dünyasından ise birkaç çalışmayı zikretmekle yetiniyoruz:

ve rehberleri tanıtırken, Osmanlı ve Osmanlı kentini tanımada birer kaynak olarak bunların yerini, daha çok İzmir ölçeğinde ortaya koymaktır.

Özel kişi ve kuruluşlarca hazırlanan bu takvim ve rehberlerin neredeyse hemen hepsi, "*imerologion*" ve/veya "*odigos*" başlığını taşımaktadır.[21] Günümüzde çok kullanılan ansiklopedik bir Yunanca sözlük, ilk sözcüğü önce, Türkçe sözlüğün yaptığı gibi: "*Yıllara, aylara, haftalara ve günlere bölmek suretiyle zamanın sayılmasını mümkün kılan sistem*" şeklinde tanımlarken, ilaveten "*takvim; kişisel günlük ve bir geminin seyir günlüğü*" demektedir. İkinci sözcükle ilgili olarak, kişi olan rehbere ilişkin açıklamaları, "*yönergelerin içinde yer aldığı kitap veya basılı şey*" ifadesi izlemektedir.[22] Çağdaş bir Yunanca-İngilizce sözlükten, *imerologion*'un İngilizce'deki "*calendar, almanac*" (takvim, almanak), *odigos*'un ise "*guidebook*" (rehber kitap) karşılığında kullanıldığı görülmektedir.[23] Bu sözlüklere göre hayli eski bir tarihte basılmış ve 19. Yüzyılın sonlarında yayınlanmış iki önemli sözlüğü[24] kullandığı önsözünden anlaşılan: Theofilaktidu'nun Türkçe-Rumca Sözlüğü'nde, *imerologion*'un "*sâlname, takvim, almanak*" sözcüklerinin tümüyle karşılandığı görülmektedir.[25] Bu iki Yunanca sözcükten herhangi birini ya da her ikisini birden başlığına taşıyan kitapların, az önce Batı Avrupa'daki geçmiş ve gelişim çizgilerinden kısaca söz ettiğimiz takvim, almanak ve yıllıklarla, onlardan esinlenerek çıkarılmış Osmanlı yıllıklarının, Yunanca muadilleri olduğu açıktır.

II. Yunanca Yıllıklara İlişkin Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi

Bazı çalışmalarda isimlerine tesadüf edilebilen Yunanca takvim ve rehberlerin, bir bibliyografyası ve toplu kataloğu henüz yapılmış değildir.[26] Bu nedenle, 1990'lı yılların

---

1. Karpat, Kemal, *Ottoman Population* 1830-1914, London, 1985; 2. McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York and London, 1983; 3. Working Paper of Tetsuya Sahara, "The Making of the Modern Municipal Government in the Ottoman Balkans, The Distribution and Religious Structure of Municipal Councils as seen Through the Provincial Yearbooks", *January Meeting of the AEES* (January 22th, 2000 at Aoyama Gakuin University).

[21] Takvim anlamına gelen "*kalendarion*" ve "*kazamias*" başlığını taşıyanlar varsa da, bunların sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir.

[22] Georgopapadaku, A. 1987: 447, 702.

[23] Stavropulos, D. N., 1988: 362, 617.

[24] Bunlardan ilki: İ. P. Panagiotidu'nun 1897'de Kadıköy'de basılmış (2 cilt) olan *Ellino-Turkikon Leksikon*, diğeri İ. Hloru'nun 1899' da İstanbul'da basılmış (2 cilt) *Turko-Ellinikon Leksikon* başlıklı sözlükleridir. Yeri gelmişken, aynı döneme ait iki önemli sözlüğü daha belirtmek isteriz: 1. İ. P. Miliopulu, *Leksiko Turko- Ellinikon*, En Konstantinupoli, 1894; 2. N. Eleftheriadu, *Leksikon Turko- Ellinikon*, Konstantinupuli, 1898.

[25] T(h)eofilaktidu, 1960: 28, 585 ve 663.

[26] Bu alanda yapılacak bir çalışma, yakın dönem Yunanistan ve Osmanlı Tarihi'yle, ikili ilişkilerin ayrıntılarına inmek isteyen tarihçilere, kılavuzluk edecektir. Yunan Meclis Kütüphanesi'nde mevcut, Yunanca

ilk yarısında, değişik kuruluşlarca Atina'da gerçekleştirilmiş olan açık arttırmalara ait katalogları taramakla işe başladık. "*Eski* (ya da) *nadir kitaplar*" başlığını taşıyan ve bazıları zengin açıklamalarla dolu bu kataloglara (toplam 17 adet) ek olarak, Emmanuil Aleks Kepas'ın *"Küçük Asya Basını"* başlıklı bir sergi[27] için hazırladığı, yıllıkları da içeren tematik kataloğu[28] ile, Yunanca yazılı İzmir bibliyografyalarından[29] derlediğimiz bilgileri, Atina'nın muhtelif kütüphanelerinden fotokopi yapmak ve sahaflardan satın almak yoluyla özel kütüphanemizde topladığımız yıllık örnekleriyle –bunların çoğu İzmir'le ilgilidir– birleştirdiğimizde, mütevazı bir bibliyografya ile, değerlendirme yapma şansı ortaya çıktı.

1. Yunanistan Krallığı sınırları içinde basılmış olanlar

Açık artırma kataloglarında rastladığımız en eski Yunanca yıllık, İrineos Asopiu'nun yayına hazırlamış olduğu, 1870 tarihli: Atina Salnamesi (*Attikon İmerologion*)'dir.[30] Tüm Yılların Salnamesi (*ton Eton Panton İmerologion*);[31] İoannis Arseni ve Konstantinos F. Skoku'nun: Milli Salnamesi (*Ethnikon İmerologion*);[32] Konstantinos F. Skoku'nun: Salname'si (*İmerologion*);[33] Pratik Salname (*Praktikon İmerologion*);[34] G. Drosini'nin: Büyük

ve diğer dillerdeki gazete ve dergilerin, yakın geçmişte yapılan toplu kataloğu, bu işlevi yerine getiren güzel bir örnektir: Hristopulos, Panagiotis F., *Efimerides Apokimenes sti Vivliothiki tis Vulis* (1789-1970), Athina, 1994, Bu çalışma, aynı konuda daha 1900 yılında basılmış değerli bir çalışmanın (Stai, S. E., *Katalogos Vivliothikis Vulis, En Athines*, 1900) yerine geçmiştir.

27 Bu sergi 1984 yılında, Atina Belediyesi Kültür Merkezi salonunda açılmıştır.

28 Kepas, Emmanuil Aleks, *Ekthesi Mikrasiatiku Tipu 1984, Katalogos Ekthematon, Efimerides, Periodika ke İmerologia*, Athina.

29 Bunların belli başlıları şunlardır: 1. Hacidimos D. Ath., "Smirnaiki Vivliografia (1764-1836)", *Mikrasiatika Hronika*, 4, 1948, s.s. 340-344 ve 371-410; (1856-1876), 5, 1952, s.s. 295-354; (1877-1894), 6, 1955, s.s. 381-437. 2. Falbos K. Filippos, "Simvoli sti Smirnaiki Vivliografia", *Mikrasiatika Hronika*, 13, 1967, s.s. 401-434; "Nea simvoli sti Smirnaiki Vivliografia", 15, 1972, s.s. 406-422. 3. Kavvadas D. Stefanos, "Ekdosis tis Smirnis en ti Vivliothiki ' O Korais' tis Hiu", *Mikrasiatika Hronika*, 7, 1957, s.s. 449-476. 4. Giannokopulos A. Giorgos, "Ellinika Vivlia Tipomena sti Smirni", *Deltio Kentro Mikrasiatikon Spudon*, 7, 1988-1989, s.s. 247-294.

30 *Virliofilika Nea*, 14-15 Mayıs 1992, s. 38, Aynı salnamenin: 1871, 1875, 1878, 1879, 1880, 1888 yıllarında da yayınlanmış olduğu, *Vivliofilika Nea*, 14-15 Ekim 1993, s. 63; 14-15 Mayıs 1992, s. 32 ve 3-4 Mart 1992, s. 41'den anlaşılmaktadır.

31 *Vivliofilika Nea*, 14-15 Ekim 1993, s. 63'te, 1880 yılına ait.

32 *Vivliofilia*, 3-4 Ekim 1991, s. 30; 63, Ocak-Şubat-Mart 1994, s. 60 ve 59, Ocak-Şubat-Mart 1993, s. 56, *Vivliofilika Nea*, 14-15 Mayıs 1992, s. 38; 3-4 Mart 1992, s. 41 ve 3-4 Aralık 1991, s. 24'ten: 1891(Yo. Arseni'nin), 1900, 1902, 1905, 1906, 1912, 1916, 1917 ve 1918 (tamamı Konstantinos F. Skoku'nun) yıllarında yayınlandıklarını tespit ettik.

33 *Vivliofilia*, 59, Ocak-Şubat-Mart 1993, s. 56; 58, Ekim-Kasım-Aralık 1992, s. 50 ve 60, Nisan-Mayıs-Haziran 1993, s. 63'ten: 1888, 1890, 1891, 1904, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1912, 1913 yıllarında yayınlanmış olduğunu tespit ettik.

34 *Vivliofilia*, 60, Nisan-Mayıs-Haziran 1993, s. 63'ten, 1894 tarihli.

Yunanistan Salnamesi (*İmerologion tis Megalis Ellados*);[35] Evang. D. Pandelidu'nun: İzmir Salnamesi (*Smirnaikon İmerologion*);[36] Dimitriu Taku'nun: Kudüs Salnamesi (*İmerologion ton İerosolimon*);[37] Eleni Svoronu'nun: Küçük Asya Salnamesi (*Mikrasiatikon İmerologion*);[38] Meropis P. Çiomu'nun: Selanik Salnamesi (*İmerologion Thessalonikis*);[39] İ. A. Vretu'nun: Ansiklopedik Salnamesi (*İmerologion Egkiklopedikon*);[40] Pire Salnamesi (*Piraykon İmerologion*);[41] Siros Salnamesi (*İmerologion tis Siru*);[42] Makedon Salnamesi (*Makedonikon İmerologion*);[43] Nikolaos G. İgglesi'nin: Yunanistan Rehberi (*Odigos tis Ellados*);[44] G. N. Mihail'in: Yunan Rehberi (*Ellinikos Odigos*)[45] ve olasılıkla 1921 yılında basılmış olan: Asya Yunanistan'ı veya Küçük Asya Yunan Rehberi (*Asiatiki Ellas i Ellinikos Odigos Mikra Asia*),[46] Yunanistan Krallığı sınırları içinde basılmış ve bizim tespit edebildiğimiz diğer Yunanca yıllıklardır.

Tamamını inceleme şansımız ol(a)madıysa da, gördüğümüz örnekler bunların, Osmanlı ve Osmanlı kenti/kentleri hakkında, zengin ve özgün veriler içerdikleri gerçeğini kavramamıza yetti. Bu örneklerden hareketle, birkaç saptama yapmak isteriz.

1911 tarihli Yunanistan Rehberi,[47] İngiltere'nin yönetiminde ancak halen resmen bir Osmanlı toprağı olan Kıbrıs ve kentlerine, önemli bir yer ayırmıştır. *"Kıbrıs Adası'nın Rehberi"* başlıklı bölüm (ss. 194-201): Adanın coğrafi konumu ve kısa bir tarihçesiyle başlamakta, resmi kurumlar ve yöneticiler, yürürlükte olan yasalar, dini makam ve merciler, zirai ürünler ve rekolte, dil, yerel yönetim ve yöneticiler, ordu ve iç güvenlik, vergiler, ticaret, nüfus, eğitim, ormanlar, madenler, limanlar, balıkçılık ile ulaşım

35 *Vivliofilia*, 64, Nisan-Mayıs-Haziran 1994, s. 19'dan, 1922 tarihli.

36 Kepas, s. 10'da, Atina'da basılmış. Falbos, 13, s. 433'te, salnamenin İzmirli aydın ve şairlerin (Rum) kaleme aldıkları makalelerle dolu olduğu, üçüncü sayfasında İzmirli merhum Yoannu Pesmazoğlu'nun anısına çıkarıldığının yazdığı, Pandelidis'in *Kosmos* isimli derginin yayıncısı (1908-1912) olduğu okunmaktadır.

37 *Dimoprasia Palion Vivlion*, 8-9 Ekim 1991, s. 44'ten, 1899 tarihli ve Atina'da basılmış.

38 *Vivliofilia*, 58, Ekim-Kasım Aralık 1992, s. 50'den, 1913 tarihli ve Sisam'da basılmış.

39 *Vivliofilia*, 58, Ekim-Kasım-Aralık 1992, s. 50'den, 1920 tarihli ve Selanik'te basılmış.

40 *Vivliofilia*, 60, Nisan-Mayıs-Haziran 1993, s. 63'ten, 1909, 1916 ve 1917 tarihli. Bu salnamenin özel kütüphanemizde bir fotokopisi bulunan, 1914 yılına ait ve yayıncı Yoannis D. Kollaros tarafından Atina'da yayınlanmış olan nüshasının kapağında, on dördüncü kez olduğu yazılıdır.

41 *Dimoprasia Palion Vivlion*, 8-9 Ekim 1991, s. 44'ten, 1898 tarihli.

42 *Dimoprasia Palion Vivlion*, 8-9 Ekim 1991, s. 44'ten, 1902 tarihli, birinci kez ve Siros (Kiklat Adaları'ndan biri)'ta basılmış.

43 *Vivliofilika Nea*, 30-31 Mart 1995, s. 22'den, 1897 tarihli.

44 *Vivliofilika Nea*, 14-15 Mayıs 1992, s.41'den, 1915 tarihli ve dördüncü kez basılmış olduğunu öğrenmekteyiz. Aynı salnamenin, 1911 tarihli üçüncü (kez) sünden yapılmış özel kütüphanemizdeki fotokopi nüshasından, Aspiotis Kardeşler tarafından hazırlandığı ve Kerkira (Korfu) Adası'nda basıldığı anlaşılmaktadır.

ve iletişim konularına değinildikten sonra; Adadaki tüm yerleşim merkezleri, tek tek mercek altına alınmaktadır.

İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın oluşumu, uzunluk, genişlik ve derinlik ölçüleri (s. 110 ve 155-56), boğazlarla ilgili uluslararası düzenlemeler (s. 155-56), Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut demiryollarının uzunluğu (s. 111) ve Osmanlı Donanması (s. 161) ile ilgili bilgiler, 1914 tarihli Ansiklopedik Salname'de ilk bakışta göze çarpan noktalardır.[48]

Önceki yıllarda İzmir'le ilgili bölümünü Türkçe'ye çevirdiğim 1920 tarihli Yunan Rehberi[49] hakkında, biraz daha ayrıntıya girmeden edemeyeceğim. Kimliği hakkında bilgi edinemediğimiz G. N. Mihail tarafından hazırlanıp, Kirieris-Giannopulos ve Ortaklarının sahibi olduğu, merkezi Anayasa Meydanı (Atina)'nda bulunan Geo Reklam Şirketi'nce, 1919 yılında Atina'da basılmış olan rehberin tam 104 sayfası, İzmir'e ayrılmıştır.[50] İzmir'e atfedilen bu önem, rehberin basıldığı yıl içinde işgal edilmiş olmasından ötürü hazırlayanların, kenti artık bir Yunan kenti olarak algılaması ve/veya Batı'nın Osmanlı Devleti'nin istikbaliyle ilgili nihai kararını vermesi öncesinde, propaganda yapma isteğiyle açıklanmalıdır. İslâm'la özdeşleştirdiği Asya, Arabistan Yarımadası ve Mısır coğrafyası üzerinde yaşayan halkları: Türkler, Araplar ve hatta Hıristiyan, ancak Fener Patrikhanesine bağlı olmayan Ermenileri, "*medeniyetsiz*" ve "*barbar*" potasında birleştiren etnik-merkezci yaklaşımı bir kenara bırakılacak olursa, rehberden önemli bilgiler edinilmektedir.

Sunuşunda, "*... derinlemesine, uzun süreli, sistemli ve özenli bir çaba sonucu, genel ve yerel uzmanların birçok kaynaktan derledikleri bilgilerden oluşan bol ve bereketli malzeme yığınına*" dayandığını belirten rehberin sayfaları, kısa bir Anadolu tarihiyle başlamaktadır (s. 1-4). "*Tarih öncesi*", "*tarihsel zamanlar*", "*Lidyalılar döneminde*", "*Pers fethi*", "*Büyük İskender zamanında*", "*Roma devri*", "*Bizans dönemi*", "*Türk fethi*", "*günümüz İzmir'i*" ve "*nüfus*"

[45] Mihail, 1919.

[46] Falbos, 15, s. 421 (no:179)'de, 116 sayfalık bu rehber, Atina'da basılmıştı.

[47] *Odigos tis Ellados, Samu *Kritis* Kipru ke Apasis tis Makedonias*, Üçüncü kez, Kerkira-Korfu, 1911. (Dpn. 44'te sözü edilen).

[48] Vretu, İ. A., *İmerologion Egkiklopedikon tu Etus* 1914, On dördüncü kez, En Athines, 1913. (Dpn. 38'de sözü edilen). Yayıncı, bu salnamenin hazırlanmasında emeği geçenleri, alfabetik sıraya koyduğu kentlerin tanıtımının ardından listelemiştir (s. 373 vd.). Bu liste incelendiğinde, Osmanlı ülkesi içinden ve dışından birçok kentin Rum sakinlerinin, katkıda bulunduğu görülmektedir.

[49] Dpn. 45'te sözü edilen rehber: Berber,1998: 104.

[50] Rehberin İzmir'le ilgili bölümünü, Atina'da yayınlanmakta olan haftalık mizah gazetesi "*Pontiki*", Yunanistan'da "*Yunanlılığın Ege'nin ötesindeki köklerinden kopması anlamına gelen Küçükasya Felaketi*"nin 70. yılı (1992) anısına: *Felaketten önce İzmir* (İ Smirni prin apo tin Katastrofi) başlığı altında basmıştır. Türkiye'de de Yunan işgalinden kurtuluşun 70. yılı kutlamalarının yapıldığı aynı yıl da, her iki ülkede yapılan bilimsel etkinlik ve yayınların toplu kataloğu için bkz. Berber, s.s. I-V.

başlıkları altında İzmir tarihinin anlatıldığı bölümde (s. 4-6), İzmir ve çevresinde 11. Yüzyılın sonunda, Çaka Bey'in ilk Türk Beyliğini kurmasından söz edilmesinin altı, o tarihte Türk tarihçileri arasında pek bilinmeyen bir ayrıntı olduğu gerekçesiyle, Prof. Dr. Zeki Arıkan tarafından çizilmiştir.[51] *"Ekonomik yönden İzmir"* başlığı altında tarım, ticaret, ihraç ürünleri, sanayi ve liman etkinlikleri (s. 6-12), daha önce rastlamadığımız sayısal veriler eşliğinde sunulmaktadır. İzmir'den Anadolu'nun içlerine uzanan demiryollarının anlatıldığı bölümü (s. 13-15) izleyen, İzmir'deki sokakların alfabetik kataloğu (s. 15-22), rehberin dağarcığımıza kattığı yeni ve önemli bir bilgidir. İlki 1879 (H.1296), sonuncusu 1908 (H.1326) yılında yayınlanmış olan, Aydın Vilayeti'ne mahsus yirmi beş adet *"resmi"* salname (*Sâlnâme-i Vilâyet-i Aydın*)'nin hiçbirinden, böyle bir bilgiyi edinmenin mümkün olmadığını söylemek isteriz.[52] Vilâyete bağlı dairelerle belediye ve çalışanlarının net bir fotoğrafını çeken rehber (s. 23-26), Türkçe kaynakların hakkında hemen hiç bilgi vermediği; Yunanistan'ın işgalden sonra İzmir'deki idari ve askeri yapılanmasına ışık tutmaktadır. Değişik cemaatlere ait mabetler ve din adamları, okullar, dernekler, kulüpler, hayır kurumları, tarihi mekânlar, ticaret odaları, gazeteler, sinemalar, tiyatrolar, hastane ve kaplıcalar, yabancı temsilcilikler ve diplomatik misyon şefleriyle hapishanelerle ilgili yazılanlar da (s. 26-43), diğer kaynaklarda rastlanması mümkün olmayan hayli ayrıntı bulunmaktadır. Özellikle İzmir'in gayrimüslim sakinlerinin, sosyo-kültürel yaşamları hakkında. *"İzmir'in iş erbabı"* başlıklı ikinci bir alfabetik katalog (s. 43-98), Yunan Rehberi'nin üzerinde duracağımız son, ancak önemli ve en hacimli bölümüdür. Aydın Vilâyeti Salnameleri'nde ve diğer eski harfli Türkçe eserlerde bir benzeri bulunmayan bu katalog, bir liman kenti olan İzmir'in, ekonomik yaşamı ve aktörlerini berraklaştırırken,[53] Türkçe kaynakların hiç zikretmediği han ve çarşı gibi bazı ticari yapı ve mekânların keşfedilmesine de, aracılık etmektedir.[54]

2. Yunanistan Krallığı sınırları dışında basılmış olanlar

a. Osmanlı Devleti sınırları dışında basılanlar

Finiks tarafından (yayınevinin adı olmalı) Venedik'te basılmış, 1896 ve 1897 yılına ait Salname ve Hicri Takvim (*İmerologion ke Selinodromion*);[55] İskenderiye'de basılmış olan

[51] Arıkan, 1999: 16.

[52] İzmir bu dönemde, Osmanlı ülkesinin Asya-ı Osmani kısmında mevcut yirmi iki vilâyetten biri olan Aydın'ın, merkez sancağı ve yönetim merkezi idi. Vilâyete bağlı diğer sancaklar: Aydın, Manisa ve Denizli'ydi.

[53] Kataloğun Türklerin ekonomideki yerini, hazırlanış amacına uygun olarak kasten küçük gösterdiği anlaşılmaktadır. Bundan beş yıl önce (M. 1915/H. 1330) Türklerce yapılmış olan: *İzmir Tüccarân ve Esnafân-ı İslâmiyesine Mahsus Rehber*, bu bağlamda bağımsız bir çalışma olmakla birlikte, İzmir'de sakin gayrimüslim cemaatleri kavramayışı nedeniyle, bu katalogla karşılaştırılamayacak derecede zayıftır.

[54] Bu ticari yapı ve mekânların kimliği için bkz. Berber, s. VI, dpn. 30.

[55] *Dimoprasia Palion Vivlion*, 8-9 Ekim 1991, s. 44.

Civarındaki Kentler ve Adalarla Birlikte İzmir'in 1890 Yılına Mahsus Takvim ve Rehberi[56] ile, yine İskenderiye'de basılmış 1921 yılına ait Mısır Salnamesi (*Egiptiakon İmerologion*),[57] bunlardan birkaçıdır.

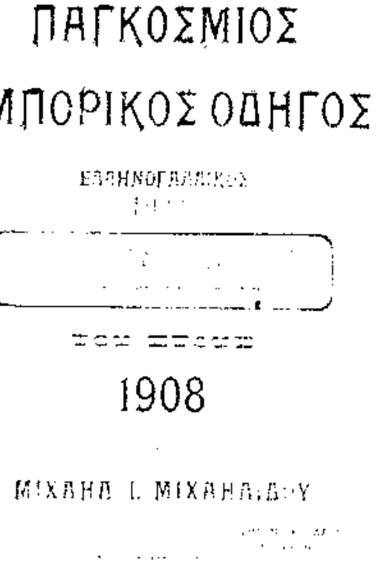
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ
ΕΜΠΟΡΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ
1908
ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ

Mihailidis, İ. Mihail, Pagkosmios Emborikos Odigos, tu Etus 1908, Ellinogallikos, Smirni-Kordelio.

Orijinal bir nüshası özel kütüphanemizde bulunan Civarındaki Kentler ve Adalarla Birlikte İzmir'in 1890 Yılına Mahsus Takvim ve Rehberi, İzmir'de yayınlanmış olan Yunanca gazetelerden *Amalthia* (1838-1922)'nın üçüncü yıllığıdır. 1889 yılında Omonia Matbaası'nda basılmış olan 373 sayfalık yıllığın, numaralandırılmamış son 52 sayfası, bazıları resimli de olan reklâmlara ayrılmıştır. Tam ve yarım sayfa olarak alınmış reklâmların ilki, Agiu Georgiu Sokağı adresinde bulunduğu belirtilen Amalthia Matbaası'na aittir. The International Marine Insurance Company, Cerardo Korletti'nin Müzik Aletleri Mağazası, Mih. Nikolaidu'nun Tipos Matbaası ve Taş Basma Atölyesi, H. Homsi ve Ortaklarının Büyük Deposu, Manoli Oteli, Palamari Kardeşlerin Amerikan Pazarı, Evan. L. Zarboni ve Ortaklarının Tatlı İmalârhanesi, D. Vretopulu'nun Kitap ve Kırtasiye Dükkânı ve *Amaltia* Gazetesi'ne ait bir reklâm, yıllığın göze çarpan diğer reklâmlarından birkaçıdır.

Yıllık beş bölümden oluşmaktadır. Edebiyata ayrılan ilk bölümde (s. 1-128), G. D. Kanale'nin: "*Yedi Ada, Tarihi Notlar*"; G. K. İperidu'nun: "*İzmir Tarihinden Sayfalar*"; David Korri'nin: "*Yahudi Edebiyatı*"; Kim. Papamihailof'un: "*Aynaroz'un Doğal Güzellikleri*"; M. Çakiroğlu'nun: "*Küçük Asya Gelenekleri*"; P. Athinogenus'un: "*Venedik'te Noel Arifesi*"; Sp. Foru'nun: "*Doğu'da Depremler*"; İ. Th. Paleologu'nun: "*İnce Bağırsak Hastalığı ve İlaç*"; H. Kutuzi'nin: "*Kimya, Yiyecekler ve İçkiler*"; Em. Giannakopulu'nun: "*Edebi Açıdan Gül*"; G. Weber'in: "*Efes'ten Devasa Heykel*"; S. Solomonidu'nun: "*Ninelerimizin*

[56] *İmerologion ke Odigos tis Smirnis ke ton Periks Poleon ke Nision tu Etus 1890*, Üçüncü kez, En Aleksandria, 1889.

[57] *Virliofilika Nea*, 3-4 Aralık 1991, s. 24.

Saçını Kesenler" başlıklı makaleleri ile İp. G. Leon, M . Krendiropulu, G. Voncalidu, D. Stai, G. Vogiaci vd. şiirleri okunmaktadır.

Takvim bilgilerinin yer aldığı ikinci bölümü (s. 129-137), *"İzmir Rehberi"* (Odigos tis Smirnis) başlığını taşıyan, yıllığın üçüncü ve en hacimli bölümü (s. 138-274) izlemektedir. Bu bölümdeki ana ve alt başlıkları sıralamanın, bölümün sunduğu bilgilerin önemi üzerine yazacaklarımızdan daha açıklayıcı olduğunu düşünmekteyiz:

Türkiye
Yüzölçümü ve Nüfus
İdari Taksimat
Aydın Vilayeti
Nüfus
Tarım
Gelir ve Giderler
Sanayi
Madenler, Ocaklar, Orman
Pazarlar
Mesafeler ve Yollar
İzmir Şehri
İzmir'in Tarihi, Nüfus, İdare
Meclis-i İdare-i Vilayet
Mahkemeler
Hapishane ve Gardiyanlar
Liman Başkanlığı,
Pasaport Dairesi, Karantina
Belediyeler
Konsolosluk Yetkilileri
Dini Şahsiyetler
Gümrük
Düyun-u Umumiye, Tütün Rejisi
Telgrafhane, Postaneler
Rıhtım Şirketi
Havagazı, Elektrik
Ticaret Odası
Denizcilik Şirketleri
Demiryolları, Tramvaylar
Yangın ve Gemi Sigortaları
İbadet Mekânları

Hayır Kurumları
Eğitim Kurumları
Müze ve Kütüphaneler
Arkeolojik Eserlerin Envanteri
Gazeteler, Matbaalar
Adresler
Banliyöler

"İstatistiki Notlar" başlığını taşıyan dördüncü bölümde (s. 274-285), İzmir Rum-Ortodoks Cemaati'nin, 1888 ve 1889 yılına ait doğum, evlenme ve ölümüne, sağlık durumuna, Aydın Demiryolları Şirketi'nce taşınan yolcu ve eşya miktarı ile, 1889 yılında çıkan yangınlara ilişkin sayısal veriler, listeler halinde gösterilmiştir.

"Civarın Rehberi" (Odigos Eparhion) başlığını taşıyan beşinci ve son bölümde (s. 286-373), Aydın Vilayeti'ne bağlı kaza merkezleriyle, Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne bağlı adalar (İstanköy, Midilli, Rodos, Sisam, Sakız vd.) tanıtıldıktan sonra, gerekli bilgileri derleyip gönderen cemaat mensupları, ismen sayılarak teşekkür edilmektedir.

Yıllıkta on iki resim bulunmaktadır ki, bunlardan ilki dönemin Aydın Valisi Halil Rıfat Paşa'ya aittir (s. 1).

Görüp inceleme fırsatı bulamadığımız Osmanlı Devleti sınırları dışında basılan diğer yıllıklardan, özellikle İskenderiye'de basılanı, Osmanlı ve bazı eski Osmanlı kentleri hakkında bilgi vermiş olmalıdır. İsmi Mısır olan bir salnameyi hazırlayanların, bu toprakları yüzyıllarca idare etmiş olan Osmanlı'dan ve onun Mısır'da bıraktığı maddi kültür ürünlerinden söz etmemiş olmasını düşünemiyoruz.

b. Osmanlı Devleti Sınırları İçinde Basılanlar

İ. Yoannidu'nun hazırladığı 1905 yılına ait: Pontus Salnamesi ve Civarıyla Birlikte Trabzon'un Rehberi (*İmerologion tu Pontu ke Odigos tis Trapezuntos ke ton Perihoron*);[58] Sisam'da basılmış Eleni S. Svoronu'nun 1907 yılına ait Küçük Asya Salnamesi (*Mikrasiatikon İmerologion*)[59] ile Ang. Simiriotu-Perikl. Angelidu ikilisinin hazırladığı 1909 yılına ait resimli Tüm Yunanlıların Salnamesi (*Panellinion Imerologion*)[60] ve 1909 yılına

[58] Kepas, s. 10'da, 1904 yılında, D. H. Serasi'nin Trabzon'daki taş basma atölyesinde basıldığı yazmaktadır.
[59] Kepas, s. 10. Eleni Svoronu'nun, Sisam Yunanistan Krallığı'na geçtikten sonra, aynı adla yayınladığı başka bir salname için bakınız dpn. 38.
[60] Kepas, s. 10'da, salnamenin N. G. Kefalidu'nun matbaasında basıldığı okunmaktadır.

ait Mersin Ortodoksluğu'nun Kardeşliği Salnamesi (*İmerologion Adelfotitos Orthodoksias Mersinis*)[61] bir kenara bırakılacak olursa, Osmanlı Devleti sınırları içinde basılanların neredeyse tümü, İzmir ve İstanbul ile çevresi hakkında bilgi veren yıllıklardır.

1838 Yılı Salnamesi ve Hicri Takvimi (*İmerologion ke Selinodromion tu Etus 1838*) İzmir'de basıldığını tespit ettiğimiz ilk Yunanca yıllıktır.[62] 1855 Yılı Takvimi (*Kazamias tu 1855*);[63] 1857'nin Yıllık Takvimi (*İmerologion Kazamias tu 1857*);[64] Suriye Rehberi (*Odigos tis Sirias*);[65] 1868 artık yılına ait Doğu Salnamesi (*Anatolikon İmerologion*) ile Özlü Salname (*Sinoptikon İmerologion*);[66] 1869 yılında basılmış Ebedi Takvim (*Kalendarion Eonion*);[67] 1892 yılında basılmış *Amalthia* gazetesinin 1893 Yılına Ait Salnamesi (*İmerologoin tis Efimeridas Amalthias tu Etus 1893*); 1893 yılında basılmış *Amalthia* gazetesinin 1894 Yılına Ait Salnamesi; 1908 yılına ait Dünya Ticaret Rehberi;[68] 1909-1910 yılına ait Türkiye'nin Yunan Ticaret Rehberi (*Ellinikis Emborikos Odigos tis Turkias*); "Yeni Yaşam" Salnamesi (*İmerologion tis 'Neas Zois*)[69] ve 1913 Yılı Doğu Salnamesi (*Anatolikon İmerologion 1913*)[70] İzmir'de basılmış ancak İzmir ve İstanbul başlığını taşımayan diğer Yunanca yıllıklardır. Bunlar daha çok İstanbul ve İzmir'i ele almakta, ancak Osmanlı Devleti ve diğer Osmanlı kentleri hakkında da, özgün ve ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Amalthia'nın dördüncü yıllığı olan Amalthia Gazetesi'nin 1893 Yılına Ait Salnamesi'nin kapağında *"İmparatorluk eğitim bakanlığının 818 sayılı emriyle basıldığı"* belirtilmektedir. Baş tarafında insan portrelerine rastlanan (16 s.) 258 sayfalık salnamenin sonunda, on sekiz adet büyük reklâm yer almaktadır. Birinci bölümü (s. 1-16) takvim bilgilerine; ikinci bölümü (s. 17-254) sanat ve tarihe ayrılmış bulunan salnamede, Sokratis Solomonidi'nin *"İzmir'in İlk Yunanca Gazeteleri"*; G. K. İperidu'nun *"İzmir'de*

[61] Kepas, s. 10. Falbos, 13, s. 431'de, Vas. Kandis, Pavlos Karolidis, D. Kaklamanos, Arist. Kurtidis ve Sp. Lambros tarafından hazırlanan 264 sayfalık salnamenin, ürünlerle ilgili istatistiki tablolarla bezeli ve olasılıkla İstanbul'da basılmış olduğu yazılıdır.

[62] Hacidimos, 4, s. 382 (no: 77)'de, kırk sekiz sayfalık salname, müdürlüğünü Peder Daniil (Denyıl) Templu'nun yaptığı Amerikan Matbaası'nda basılmıştı.

[63] Hacidimos, 4, s. 407 (no: 281)'de, 1854 yılında P. Markopulu'nun matbaasında basılmıştı.

[64] Hacidimos, 4, s. 410 (no: 298)'de, resimli olan takvim, 1856 yılında A. Damianu'nun matbaasında basılmıştı.

[65] Hacidimos, 4, s. 410 (no:303)'te, D. Hristoyannopulo tarafından hazırlanıp, 1856 yılında basılmıştı.

[66] Hacidimos, 5, s. 325 (no: 467) ve s.326 (no: 474)'de, her iki salname de 1867 yılında Daveroni ve Sudzoli Matbaası'nda basılmıştı. S. 340 (no:553)'ta, 1873 yılına ait Özlü Salname de, 1872 yılında aynı matbaada basılmıştı.

[67] Hacidimos, 5, s. 330 (no: 490)'da, P. Markopulu'nun matbaasında basılmıştı.

[68] Mihailidu, İ. Mihail, *Pagkosmios Emborikos Odigos tu Etus 1908*, Ellinogallikos. Smirni-Kordelio. Bu rehber, dpn. 29'da yazılı bibliyografik çalışmalar tarafından saptanamamıştır.

[69] Falbos, 15, s. 421 (no: 180).

[70] Kepas, s. 10'da, Thras. M. Mali tarafından hazırlandığı okunmaktadır.

Veba"; Sp. Foru'nun "1600'den 1820'lere İzmir'de Ticaret"; Mih. Çakiroğlu'nun "*Büyük Vezirler*", G. Weber'in "*Kervanlar Köprüsü*" başlıklı makaleleri, F. G. Delaggrammatika, Efr. Sekiari, Arist. Kalliga, G. Voncalidu ve Mih. Argiropulu'nun şiir ve hikâyeleriyle, S. Kessisoğlu, A. Kurniakti, Arm. Hamudopulu, K. Papadimitriu, S. Pittaki ve diğerlerinin sanat çalışmaları bulunuyordu.[71]

Dördüncüsü ile aynı başlığı taşıyan, *Amalthia*'nın 1894 yılına ait, 291 sayfalık beşinci yıllığının neredeyse tamamı (birinci bölüm, s. 1-275), sanat ve tarihe ayrılmıştır. G. Weber'in *"İzmir'deki Aziz Petros Kalesi"*; Mih. Çakiroğlu'nun *"1893 Yılında İzmir'deki Kolera Salgını"*; K. Papamihailof'un "*Bornova Krokisi*" ve Mitropolit Vasiliu'nun *"İsa'dan bu yana İzmir'in Tanınmış Piskoposlarının Kataloğu"*, salnamenin dikkati çeken makaleleridir.[72]

Kimliği hakkında bilgi sahibi olamadığımız Mihail İ. Mihailidu tarafından hazırlanıp, Amalthia Matbaası'nda basılmış ve İzmir'le ilgili kısmının fotokopisi özel kütüphanemizde bulunan Dünya Ticaret Rehberi'nin kapağında Yunanca *"İmparatorluk eğitim bakanlığının 310/2131 sayı ve 22 Ağustos 1906 (16 Şaban 1324) tarihli izniyle"* (Türkçesi: *"Maarif nezaret-i celilesinin ruhsatıyla tab olunmuştur"*) yazısı okunmakta olup, Yunanca-Fransızca dillerinde ve 556 sayfadır.[73] Mihailidis rehbere yazdığı önsözde (s. 4) özetle, uygar dünyada her yıl yayınlanmakta olan ticaret rehberlerinin büyük bir ilgiyle karşılandığını belirtip, bu rehberlere verilen ilanların ürün tanıtımı ve tüketiminde oynadığı rolün altını çizmektedir. Kendisini harekete geçiren dürtünün, soydaşlarının böyle bir rehbere duyduğu gereksinim olduğunu ifade eden Mihailidis, dünyanın her köşesinden Yunanlıların, rehberin ortaya çıkmasındaki katkılarını, minnettarlıkla anmaktadır. Rehber, önsözünü izleyen sayfalarında (s. 5-6) İzmir, İstanbul, Selanik ve Atina gazetelerinden alıntıladığı, kendisiyle ilgili haber ve yazılara yer vermektedir. *Patris* (Atina) gazetesinin *"Avrupa, Yunanistan ve Doğu'nun tüm tüccar, sanayici, simsar ve üreticilerini kapsar"* diyerek önemine işaret ettiği rehberin, Osmanlı Devleti'nin tam 211 kenti hakkında bilgi verdiği, *"Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Yabancı Devletlerin Önemli Kentlerine İlişkin Coğrafi Pano"* başlıklı alfabetik bir dizin (s. 7-8)'den okunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin yüzölçümü, nüfusu, başkenti, hanedan ve Meclis-i Vükelâ üyelerinin ardından (s. 9 vd.) kentler mercek altına alınmaktadır. Rehberin İzmir hakkında birazdan değineceğimiz söyledikleri, diğer Osmanlı kentleri hakkında söylemiş olduklarına da ışık tutmaktadır.

Kısa bir tarihçe, idari durum, tarım ve ticaretteki konum, demiryolları, Rum-Ortodoks cemaatin okulları, kiliseleri, hastaneleri, dernek ve kulüpleri, banliyöleri ve

[71] Hacidimos, 6, s.s. 432-433 (no: 904), Solomonidi, s. 91.
[72] Hacidimos, 6, s.s. 436 (no: 936), Solomonidi, s. 91.
[73] Dpn. 68'de tam künyesini verdiğimiz rehber, 372. sayfadan sonra yeniden 184'e kadar numaralandırılmıştır.

diplomatik misyon şeflerinin tanıtıldığı iki sayfalık bir girişin (s. 271-272) ardından, İzmir'deki Rum[74] tüccar, sanayici, simsar ve üreticilerin isimleri, işkollarına göre sıralanmaktadır. Yirmi yedi sayfalık bu katalog (s. 272-298) içine yerleştirilmiş olan reklamlar, kenti sosyal ve ekonomik boyutta algılamayı kolaylaştıran verilerle bezenmiştir.

Orijinal bir nüshası, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi (Atina) Kütüphanesi'nde bulunan, Nikolaos Vamvakidu'nun tarafından hazırlanmış Türkiye'nin Yunan Ticaret Rehberi'nin kapağında da *"Eğitim bakanlığının 341 sayı ve 25 Ekim 1324 tarihli izniyle"* yazısı ve *"birinci def'a"* ibaresi okunmaktadır. Fiyatı İzmir'de bir Mecidiye, dışarıda beş Frank olan rehber Avrupa Yolu, Sponti Pasajı (İzmir) adresindeki N. Vamvakidis'ten[75] alınabilecekti (s. 2). İçinde bir taş basması ve bir de renkli resmin bulunduğu, son otuz sekiz sayfası ve arka kapağı reklâmlara ayrılmış olan 154 sayfalık rehberin tamamı, bir Yunanlı meslektaşımın belirttiği gibi "İzmir'in ticari yaşamını konu edinmişti."[76]

Maddi yükünü Simeon Andreadu'nun karşıladığı: Yıllık, 1864 Artık Yılının[77] Salnamesi (*O Hronos, İmerologion tu Visektu Etus 1864*);[78] G. Vafiadu'nun hazırladığı 1866 yılına ait Yıllık (*Hronos*);[79] Ath. Paleologu'nun hazırladığı 1883, 1884 ve 1885 yıllarına ait Doğu'nun Salnamesi (*İmerologion tis Anatolis*);[80] K. Lazaridu'nun hazırladığı Yıllık, 1884 Artık Yılının Salnamesi (*O Hronos, İmerologion tu Visektu Etus 1884*);[81] Konstantinu Vakalopulu'nun hazırladığı 1896 yılına ait Doğu Salnamesi (*Anatolikon İmerologion*);[82] I. G. Sakellariu ve ortaklarının hazırladığı 1901 yılına ait ansiklopedik salname Doğu'nun Feneri (*O Faros tis Anatolis*);[83] İ. Sioti, Leondos Kazanova ve Stef. Narli tarafından hazırlanan 1904 yılına ait Salname (*İmerologion*);[84] 1905 Yılının Salnamesi (*İmerologion tu*

[74] *"Rum"* sözcüğü, incelediğimiz döneme ilişkin Türkçe kaynaklarda kastedilen: *"Osmanlı Devleti uyruğunda olan Yunanlı"* anlamında kullanılmıştır.

[75] Solomonidi, 1959: 205'te, Vamvakidis'in 1909 yılında, ticari ve ekonomik içerikli, Yunanca-Fransızca dilli ve *"Reklam"* isimli aylık bir gazete çıkardığı, ömrü kısa olan bu gazetenin 26.5.1909 ve 18.6.1909 tarihli nüshalarının, Sakız'daki Korais Kütüphanesi'nde 17 numarada kayıtlı olduğu yazılıdır.

[76] Giannokopulos, s. 274.

[77] Şubat'ın 29 çektiği yıl. Yunanlılar uğursuz kabul ettikleri bu yılda evlenmekten kaçınırlar.

[78] *Virliofilika Nea*, 9-10 Aralık 1993, s. 60'ta, 1863 tarihli olmalı.

[79] Kepas, s. 9'dan, A Koromila Matbaası'nda basıldığı anlaşılmaktadır.

[80] Kepas, s. 10'da, bu salnamelerden ilkinin (1882 tarihli) Trakya Matbaası, diğerlerinin (1883 ve 1884 tarihli) İ. Palamari'nin matbaasında basıldığı okunmaktadır.

[81] *Virliofilia*, 68, Nisan-Mayıs-Haziran 1995, s. 19'da, 1883 tarihli.

[82] Kepas, s. 10'da, 1895 tarihli ve E Cumeka ile E. Suma'nın bastığı yazılmaktadır.

[83] Kepas, s. 10'dan, Gerardos Kardeşlerin matbaasında basılmış olduğu okunmaktadır.

[84] Kepas, s. 10.

[85] *Virliofilika Nea*, 30-31 Mart 1995, s. 22'de 1904 tarihli.

[86] Alexandris, 1983: 48'de, İstanbullu zengin Rumların, sadece başkentte geniş bir eğitim ağının inşasına katkıda bulunmadıkları, bağışlarıyla kentteki birçok kilise ve insani yardım kuruluşunun kurulması ve yaşatılmasına da destek oldukları, bunların en önemlisinin, bugün de varlığını devam ettiren Yediku-

Etus 1905);[85] İstanbul'daki Milli Hayırsever Kurumların[86] 1905, 1906 ve 1907 Yıllarına Ait Salnameleri (*İmerologion tu Etus 1905, 1906 ve 1907 ton Ethnikon Filanthropikon Katastimaton en Konstantinupoli*);[87] Mavridis-Papadimitriu ikilisince hazırlanan 1910 ve 1911 yıllarına ait Şeytan Salnamesi (*İmerologion Satan*);[88] Fot. G. Tapinu ve Georg. D. Baygini'nin hazırladığı 1911 yılına ait resimli salname Milli Eros (*Ethnikos Eros*);[89] Milli Diller ve Ticaret Okulu'nun 1911 yılı öğrencilerinin salnamesi olan Umutlar (*Elpides*);[90] Zografion[91] öğrencilerinin çalışmasıyla yayınlanan Salname Umut-1912 (*İmerologion Elpis-1912*);[92] Gerasimu Aleksandratu'nun hazırladığı 1913 Yılının Takvimi (*Kazamias tu Etus 1913*);[93] Georgio Lambridu'nun hazırladığı 1914 yılına ait mizahi salname Trik-Trak (*Trik-Trak*);[94] 1914 yılına ait bir Küçük Asya Salnamesi olan Yıldız (*Astir*)[95] ve Sofokli Andoniu-Mihail Kunelaki ikilisinin hazırladığı 1915 yılına ait Paskalya Salonu (*Saloni Pashaliatiko*),[96] İstanbul'da basıldığını tespit edebildiğimiz yıllıklardır.

İzmir'de basılmış ve *"İzmir"* başlıklı ilk Yunanca yıllık, tespit edebildiğimiz kadarıyla 1872'de Proodos Matbaası'nın bastığı, 1873 yılına ait: İzmir Salnamesi (*Smirnaikon İmerologion*)'dir. Renkli resimlerle bezenmiş bu salnameyi,[97] 1875 Kasımı'nda İzmir Matbaası'nda basılmış: 1876 Artık Yılının İzmir Takvim ve Rehberi[98] izlemektedir. Daha sonra, Solomonidi'nin *"Doğu'nun kültür feneri"* olarak tanımladığı,[99] İzmir'in en

le'deki Balıklı Hastane olduğunu ve bu kurumun 1910 yılına kadar, Balkanların en gelişmiş hastanesi olduğunu belirtmektedir.

[87] Alexandris, s. 48'den, ilki 1904, *Dimoprasia Palion Vivlio*, 8-9 Ekim 1991, s. 44'ten; ikincisi 1905 tarihli, Kepas, s. 10'dan, üçüncüsü 1906 tarihli.

[88] *Vivliofilika Nea*, 30-31 Mart 1995, s. 9'dan, 1910 yılına ait olanın, Karolidi'nin renkli karikatürleriyle bezenmiş ve birinci def'a basılmış, Kepas, s. 10'dan, 1911 yılına ait olanın, Konstantinos Makridu tarafından hazırlanıp, Doğu Matbaası'nda basılmış mizahi salnameler olduğu anlaşılmaktadır.

[89] Kepas, s. 10'da, Koromila'nın matbaasında basılmış olduğu yazılmaktadır.

[90] Kepas, s. 10.

[91] Alexandris, s. 47'de, *"Zografion banker Christaki Zographos'un yaptığı bağışlarla, 1890 yılında Beyoğlu'nda açılan bir erkek lisesiydi"* denmektedir.

[92] Kepas, s. 10.

[93] Kepas, s. 10.

[94] Kepas, s. 10'dan, P. Angelidu ve Ortaklarının matbaasında 1913 yılında basıldığı okunmaktadır.

[95] Kepas, s. 10.

[96] Kepas, s. 10'da, A. Hristidu'nun matbasında basıldığı okunmaktadır.

[97] Hacidimos, 5, s. 340 (no: 552).

[98] Th. K. ve S. K., *İmerologion ke Odigos Smirnis tu Visektu Etus 1876*, En Smirni, 1875. Hacidimos, 5, s. 347 (no: 608).

[99] Solomonidi, s. 26.

[100] Hacidimos, 4, s. 359'da, Konstantinos Rodes'in ilk nüshasını, 1838 Temmuzu'nda Antoniu Patrikiu'nun matbaasında çıkardığı Amalthia Gazetesi'nin, 1839 yılında kendi matbaası olan: *"Amalthia'nın İyonya Matbaasına"* sahip olduğunu ve 1922'ye kadar İzmir'in en büyük ve merkezi matbaasının bu olduğunu yazmaktadır.

uzun ömürlü Yunanca gazetesi olan Amalthia'nın matbaasında[100] basılmış, altı yıllık sıralanmaktadır.

1887 Aralığı'nda basılmış 1888 yılının İzmir Takvimi ve Rehberi (*İmerologion ke Odigos tis Smirnis tu Etus 1888*) bunların ilkidir. Birinci bölümü (s. 1-99) edebiyat; ikinci bölümü (s. 99-131) takvim bilgileri (imerologion); üçüncü bölümü (s. 131-237) İzmir ve çevresindeki kent ve adaların tanıtımına ayrılmış (odigos) 240 sayfalık salnamenin sonuna, reklâmların alındığı dokuz sayfalık bir bölümle, panaromik bir İzmir manzarası eklenmiştir. O tarihte İzmir'de çıkmakta olan on dört gazetenin de tanıtıldığı (s. 209 vd.) salnamede, G. K. İperidi'nin *"Rodos Şövalyeleri ve Timurlenk İzmir'de"*; G. Latri'nin *"Aydın Vilayeti'nin Şifalı Suları"*; Sokrati Solomonidi'nin *"Geçtiğimiz iki Yüzyılda İzmir"*; Mihail Çakiroğlu'nun *"Türklerin Etnolojik Karakterleri Hakkında"*; Ad. Effremidi'nin *"Trabzonluların Gelenekleri ve Dilleri"* başlıklı makaleleri kaleme aldıkları ve İ. İ. Skilissi, N. Nikolaidi, G. Voncalidi ile E. Sekiari'nin katkıları, *"içindekiler"* kısmından anlaşılmaktadır. Resimlerinin çoğu, İzmirli sanatçı Mih. Nikolaidi tarafından yapılan yıllık hakkında Hacidimo *"İzmir hakkında her tür bilginin bulunabildiği değerli bir kaynak"* demektedir.[101] 1890 yılında, halâ piyasada bulunmakta olduğu anlaşılan yıllığın normal nüshası yarım, yaldızlı nüshası bir Mecidiyeden satılmaktaydı.[102]

1888 Aralığı'nda basılmış Civarındaki Kent ve Adalarla Birlikte İzmir'in 1889 Yılına Ait Takvim ve Rehberi (*İmerologion ke Odigos tis Smirnis ke ton Periks Poleon ke Nision tu Etus 1889*), Amalthia Matbaası'nda basılmış ikinci yıllıktır. Birinci bölümü (s. 1-172) sanat ve tarihe; ikinci bölümü (s. 173- 194) takvim bilgilerine, üçüncü bölümü (s. 194-323) İzmir'in, dördüncü bölümü (s. 326- 381) İzmir çevresinin tanıtımına ayrılan 387 sayfalık salnamede, sekiz adet resimle sadece reklâm alınmış otuz altı sayfa daha bulunmaktadır. İlkine oranla içeriği ve hacmi genişlemiş olan bu salnameye, Sokrati Solomonidi'nin *"Büyükannelerimiz ne giyerlerdi?"* başlıklı bir makale yazdığı, kendi kitabından okunmaktadır.[103] Salnamenin özel kütüphanemizde bulunan dördüncü bölümü (fotokopi), Anadolu'nun batısındaki Osmanlı kentlerinin, açıklamalı alfabetik rehberidir. Edremit (Adramittion) maddesiyle başlayan bu bölümde, örneğin Aydın (Aidinion) Sancağı için atılan; *"İdare"*, *"İdare Meclisi"*, *"Mahkemeler"*, *"Belediye"*, *"Postane"*, *"Jandarma"*, *"Dini makamlar"*, *"Konsolosluk Temsilcileri"*, *"Yunan Okulları"*, *"Osmanlı Bankası"*, *"Reji Dairesi"*, *"Dernek-Kulüpler"* gibi başlıklar altında, kentin kısa tarihi, bağlı idari birimleri, nüfusu, ürün deseni ve rekoltenin anlatıldığı giriş bölümü ve iş kollarına göre önde gelen çalışanların sıralandığı katalog düşünüldüğünde (s. 326-329),

---

101 Hacidimos, 6, s. 426 (no: 862), Solomonidi, s.s. 90-91.
102 *İmerologion ke Odigos tis Smirnis ke ton Periks Poleon ke Nision tu Etus 1890*'a verilen bir reklâmdan.
103 Hacidimos, 6, s. 427 (no: 868), Solomonidi, s. 91.

imparatorluk taşrasının nasıl etc kemiğe büründüğü daha kolay anlaşılır. Yıllığa talep o denli çok olmuştu ki, ertesi yıl tükenmişti.[104]

Amalthia'nın bir öncekiyle aynı başlığı taşıyan 1890 yılına ait üçüncü yıllığıyla (İskenderiye'de basılan), *"Amalthia Gazetesi'nin ... Yılına Ait Salnamesi"* başlığını taşıyan, 1893 ve 1894 yılına ait dördüncü ve beşinci yıllıklarını önceki sayfalarımızda tanıtmıştık.[105]

Amalthia gazetesinin altıncı yıllığı olduğunu düşündüğümüz 1901 tarihli İzmir ve Çevresinin Ticari Rehberi (*Emborikos Odigos tis Smirnis ke ton Periboron*),[106] ilk ve ikincisinde olduğu gibi, başlığında yeniden (on üç yıl sonra) *"İzmir"* ibaresini kullanmaktadır. Amalthia Matbaası'nda basılmış olan rehberin kapağına *"ikinci def'a"* notunun düşülmesi, kendisi gibi İzmir'de basılmış ve İzmir ve çevresini mercek altına alan 1889 yılına ait rehberin, devamı olduğunun düşünülmesinden kaynaklanıyor olmalıdır. Panayiotu Farduli ve ortaklarınca hazırlanmış olan 168 sayfalık rehber, *"imparatorluk eğitim bakanlığının 264 sayı ve 3 Temmuz tarihli izniyle basılmış"* olup, sonuna reklâmlar için ayrıca 30 sayfa eklenmişti.[107]

Fotokopi edilmiş bir nüshası elimizde bulunan[108] 1876 Artık Yılının İzmir Takvim ve Rehberi'ni,[109] yayına hazırlayan Th. K. ve S. K. hakkında net bilgiler elimizde bulunmamakla birlikte, olasılıkla ilk isim *Amalthia* gazetesinde yazılarına rastlanan,[110] ve 1909 yılında yayın hayatına girmiş Rumca gazetelerden Ameroliptos (İzmir)'un yazı işleri müdürü ve başyazarı Themistoklis Ktena;[111] ikinci isim ise, onun kardeşi olmalıdır. Kapağında *"birinci def'a"* ibaresi okunan 83 sayfalık salnamenin ilk bölümü (s. 5- 24) takvim bilgilerine; ikinci bölümü (s. 27- 72) İzmir'i tanıtımına ayrılmıştır ki, s. 25'te yapılan özlü bir açıklama tanıtımın çerçevesini çizmektedir: *"Rehber, çalışanlarıyla İzmir'deki meclisler* (vilayet, belediye), *mahkemeler ve resmi daireleri,* (değişik cemaatlerin) *ibadet mekânları, mezarlıkları ve dini şahsiyetleri*, (çalışanlarıyla) *konsolosluklar, yönetici ve öğretmenleriyle* (değişik cemaatler ve yabancılara ait) *resmi ve özel eğitim kurumlarını, kü-*

---

[104] Dpn. 102'de belirtilen kaynağa verilen aynı ilândan.

[105] Bkz. s.s. 9-11(1890); s. 12 (1893/1894).

[106] Hacidimos, 6, s. 427'de. *"Amalthia'nın salnamelerinden beş tanesini bilmekteyiz"* diyerek, bunu tespit edememişti.

[107] Giannokopulos, s.267-268 (no: 48).

[108] Orijinal nüsha, Enosi Smirneon (Atina)'un kütüphanesinde bulunmaktadır.

[109] Dpn. 96'da künyesi verilmiş olan. Hacidimos, 5, s. 347'de, 608 numarada gösterilmektedir.

[110] Solomonidi, s. 93'te, bu yazılardan biri: *"Göztepe ve Büyük Şehit"* başlığını taşıyordu.

[111] Solomonidi, s. 205'te, 1909 yılında, İzmir'de çıkmakta olan Yunanca gazeteleri basan matbaacıların, maaşlarına zam yapılması talebiyle, grev ilan etmeleri üzerine gazete sahipleri, grevi kırmak için aylık ve her nüshası İzmir'in dört büyük sabah gazetesi: *"Amalthia", "Armonia", "Nea Smirni"* ve *"Imerisia"*'dan birinin ismini alacak, ortak bir gazete çıkarmaya karar vermişlerdi. Buna karşılık grev komitesi aldığı bir kararla, grevi maddi açıdan desteklemek üzere, Th. Ktena'nın yazı işleri müdürü ve başyazarı olduğu, *Ameroliptos*'u yayına sokmuştu. Grevin bitmesi üzerine *Ameroliptos*, yayınını durdurmuştu.

tüphaneler ve müzeleri, dernek, kulüp ve insani yardım kuruluşlarını, (tüm dillerde çıkmakta olan) *gazete ve dergileri,* (sahipleriyle) *matbaa, kitapçı, kırtasiye ve cilt dükkânlarını, avukat, doktor, sağlık memuru, dişçi, eczacı, sanatçı, bankacı ve döviz takasçılarını, tüccar, komisyoncu ve gemi simsarlarını, postaneleri,* (deniz taşımacılık) *acentelerini, sigorta şirketlerini, otelleri, tütün atölyelerini, pastaneleri, sanayi kuruluşlarını,* (değişik şirketlere ait) *vapurların varış ve hareket saatleriyle ücret tarifelerini, telgraf ücret tarifesini ve vakıf mülkleriyle ilgili yeni nizamnameyi içermektedir."* Son on sayfa (s. 73-83) reklâmlara ayrılmışır ki, *"Takvim ve İzmir Rehberi"* başlıklı ilk reklâm (s. 73'te), salnamenin genel yayın çizgisi ve reklâm fiyatlarına ışık tutmaktadır. Buna göre, iş kolları ve müdürlükler, dernekler, insani yardım kuruluşları ve eğitim kurumlarıyla ilgili bilgiler, hiç para alınmadan salnameye kaydediliyorlardı. Salnamenin sonuna eklenecek her yarım sayfalık reklâm için 100, tam sayfalık reklâm için ise 150 kuruş ödenmesi gerekmekteydi ki, yayınlanan her reklâm karşılığında beş adet salname hediye edilecekti. Yeni verilerle içeriği zenginleşmiş İzmir ve Çevresinin Rehberi (*Odigos tis Smirnis ke ton Eparhion*) başlıklı mükemmel bir salname, tamamlanmak üzereydi. Bu amaçla veriler, yayıncı ya da Evangeliki Sholi Sokağı'ndaki Athanasiu Zahariu'ya ait kitapçı dükkanına gönderilmekteydi.

Ana hatlarıyla tanıtmaya çalıştığımız 1876 Artık Yılının İzmir Takvim ve Rehberi'ni (bundan böyle İTR), çağdaşı olan eski harfli bir Türkçe salname, 1880 yılına ait (H.1297): *Sâlnâme-i Vilâyet-i Aydın* (bundan böyle SVA) ile karşılaştırmak, bu makalenin yazılış amacına hizmet edecektir. İzmir Milli Kütüphanesi'nde bulunan nüshasını kullandığımız SVA, daha öncede belirttiğimiz gibi resmi bir yayın olup,[112] Aydın Vilayeti yıllıklarının ikincisidir.[113] Vilayetin, 1879 yılına ait ilk yıllığını, karşılaştırmada kullanacağımız İTR, İzmir'de basılmış ve *"İzmir"* başlıklı (ilki: 1873 Yılına ait İzmir Salnamesi) ikinci örnek olduğundan, özellikle tercih etmedik.

Öncelikle, İTR'nin boyutlarının (14x 21) SVA'dan (12x18.5) büyük olduğunu söylemek isteriz. İlk bakışta SVA, 152 sayfalık hacmiyle, reklâm sayfaları (10 s.) hesaba katılmadığı takdirde İTR'nin (72 s.) iki mislini geçmekte ise de, gerçekte bu durum son derece yanıltıcıdır. SVA'nın, İTR'nin yaptığı gibi sadece İzmir kentini değil, 1880 yılında Aydın Vilayeti'ne bağlı diğer idari merkezleri (Aydın, Saruhan ve Menteşe) de tanıttığı (49 s.) düşünüldüğünde, aslında hacimde bir üstünlüğün söz konusu olmadığı açıktır.

---

[112] Serçe, 1996: 104'ten, bu salnamenin İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (no: 6.509) ve Ankara Milli Kütüphanesi'nde (no: 1960 SA 124) de birer nüshasının olduğu anlaşılmaktadır.

[113] Duman, 1, s.s. 80-82'de, ilki 1879 (H. 1296), sonuncusu 1908 (H.1326) yılında yayınlanmış olan Aydın Vilayeti yıllıklarının, eksiksiz bir kataloğunu bulmak mümkündür. Bu yıllıkların tümü üzerinden giderek, İzmir'i değerlendiren iyi bir çalışma için bkz. Ergenç, Özer, "Salnamelerde İzmir", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı ve İzmir, İzmir Ticaret Odası Sempozyumu (21-23 Kasım 1985).*

Baskı kalitesi açısından bakıldığında ise SVA'nın, İTR'nin gerisinde olduğu görülmektedir. İTR hurufatla (tipografia), SVA ise bir taş basma şeklinde (lithografia) basılmıştır ki, böyle olmasının müsebbibi İTR'nin basıldığı İzmir Matbaası'nın sahibi Grigorios Karidis'tir.

İzmir'de çıkmış çok sayıda Yunanca ve Türkçe gazetenin, yazı işleri müdürlüğü ve yazarlığını üstlenmiş olduğunu bildiğimiz Karidis,[114] Aydın Vilayeti'nin 1868 yılında kurulmuş bulunan matbaasını, 1871 yılında *"Aydın namında bir gazete çıkarmak üzere kâffe alet ve edavat ile"* devralmıştı.[115] Ertesi yıl, 1869 yılından beri Yunanca-Türkçe yayınlanmakta olan resmi *Aydın Gazetesi*'nin müdürlüğünü üstlenen Karidis,[116] iki yıl sonra (1874) bilinmeyen nedenlerden dolayı *Aydın*'ın yayınını durdurmuş, vilayet matbaasını geri vermediği gibi, tazminat davası da açmıştı. Bu dava 1875 Kasımı itibariyle sonuçlanmamış olmalıdır. Çünkü bu tarihte basılmış olduğunu belirttiğimiz İTR, "*Matbaalar*" başlıklı bölümünde (s. 45), Baltacı Pasajı adresinde iki matbaa göstermektedir. Bunlardan ilki, Yunan matbaası İzmir, ikincisi ise vilayetin Aydın Matbaası (Aidin, Turkikon Nomarhion)'dır. Karidis'in İTR'yi, birkaç yıl önce devralmış olduğu vilayet matbaasının imkânlarını kullanarak bastığına kuşku yoktur. İTR'nin *"taş basma atölyeleri"* başlıklı bölümünde (s. 46), vilayet (binası)in içinde olan bir taş basma atölyesinden söz edilmektedir ki, bu atölyenin ancak 1879 yılında, aynı zamanda bir matbaa (tipografya tekniğiyle kitap basan) olduğu açıktır.[117] Tipografya kısmı olmakla birlikte, SVA'nın taş basması oluşu olasılıkla, Aydın Vilayeti'nin ilk yıllığının da taş basma oluşuyla ilgilidir.[118] SVA'nın kapağına her ne kadar, *"...işbu salnameye, geçen sene salnamesinden ziyade bazı mevad ve malumat-ı nafia derc ve ilave kılınmıştır"* notu düşülmekle birlikte, bir önceki yıllıkta varolan bilgilerin değiştirilmediği bölümler için, eski taş kalıpların kullanılmış olduğu bir gerçektir.

---

[114] Solomonidis'in, dpn. 75'te tam künyesini verdiğimiz İzmir'de Gazetecilik başlıklı çalışması, Karidis'in İzmir'deki gazetecilik geçmişini anlatan en yetkin çalışmadır. Biyografisinin karanlıkta kalan yönlerine, Türkçe basın üzerinden giderek nispeten ışık tutan bir çalışma için bkz. Huyugüzel, Ö. Faruk, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Ankara, 2000, s.s. 163-166.

[115] *Aydın Vilayeti Salnamesidir*, 1304 Mali Senesi (1888), Def'a 10, İzmir, 1304, s. 64'te, Mektupçu Fehmi'nin "Matbaanın hal-i sabıkı ve lahıki" başlıklı yazısından naklen Serçe, s.s. 20-22.

[116] Solomonidi, s. 180.

[117] Serçe, s. 22 ve 104'ten, 1879 yılında vilayet matbaasında iki kitap basılmıştı. Bunlar: Aydın Vilayeti'nin litografya ile basılmış ilk yıllığı olan: 1879 yılına ait (H.1296) *Salname-i Vilayet Aydın* ve tipografya ile basılmış Rahmi Giridi'nin tercüme ettiği Ebû Hamû Musa bin Yusuf'un, *Vasıtat üs sülûk fi siyaset il-mülûk*'tur.

[118] SVA, s. 56'da, Yusuf Ziya Efendi'nin müdürlüğünü yaptığı matbaa-i vilayette, litografya memuru Tevfik Efendi'nin altında üç destgâhtar (makinist), tipografya kısmında ise muharrir, mürettip, müvezzii ve hurufat destgâhtarı olarak beş kişi çalışmaktaydı.

Her iki yıllık da, takvim bilgileriyle başlamaktadır. İTR bu bölümde: Dünyanın oluşumundan Yovakim (İkinci)'in patrik oluşuna kadar geçen zamana ilişkin bazı olayların bir listesi, paskalya, ay ve güneş tutulmaları, (değişik cemaatlere ait) bayramların listesi, Avrupa'nın değişik ülkelerinin başında bulunan hanedan mensuplarının doğum tarihleri, saat bilgileri, Osmanlı ayları, uzunluk ve ağırlık birimleri ile, yılın ayları ve günlerini (takvim) vermektedir. SVA (s. 3-21) aynı bölümde Soğuk, sıcak, fırtına gibi iklime ilişkin bilgiler ve mevsim değişimleri, zirai hayata ilişkin uyarılar, bayramlar ve tatil günlerinin gösterildiği aylara bölünmüş bir yıllık takvimin ardından, "*hicretten önce*" ve "*hicretten sonra*" başlıkları altında, Adem Aleyhisselâm'dan Meclis-i Mebusan'ın açılışına uzanan zaman diliminin belli başlı olaylarını liste halinde sunmaktadır. Yıllıkların takvim bölümlerinde sunduğu bilgiler birbirlerine yakın ve tamamlar niteliktedir.

SVA'da takvim bilgilerinden sonra sırasıyla; Osman Gazi'den Sultan Abdülhamit'e Osmanlı sultanlarının doğum, tahta çıkış ve inişleriyle, ölümleri, saltanat sürdükleri yılları (s. 22-24); Sultan Abdülmecid ve V. Murad devirlerinde memuriyette bulunmuş veya azledilmiş vezirlerin isimleri, görev yerleri, vezirlik süreleri ve hali hazırdaki durumlarını (s. 25-29); Osmanlı vilayetlerinde görev yapan valilerin, naiblerin, defterdarların, mektupçuların, rüsumat nazırlarının, adliye müfettişlerinin ve mutasarrıfların isimleri, rütbeleri ve nişanlarını (s. 30-43) ve İstanbul'da görev yapan yabancı diplomatların isimleriyle, yabancı ülkelerde görev yapan Osmanlı diplomatlarının isimlerini (s. 44-45) gösterir listeler izlemektedir. Hiçbiri ya da benzerleri İTR'nde bulunmayan bu listeler, SVA'nın resmi bir yıllık olduğunu adeta haykırmaktadır.

SVA'nın İzmir'in tanıtımına ayırdığı sayfalar (s. 46-90), hacim olarak İTR'den azdır ama, açıklanması gereken noktalar vardır. SVA'nın İzmir'e bağlı kaza ve nahiye merkezlerinin tanıtımı içinde sayfa ayırdığını unutmamak gerekir (s. 92-106). Yunanca yıllıkların tümünde, rehber olarak tanımlanan ve kentin tanımına ayrılan bu sayfalar karşılaştırıldığında, bariz bir fark ortaya çıkmaktadır. SVA daha çok, vilayet ve belediye ile bağlı birimleri, askeri kurum ve kuruluşlar ve yabancı sermayeli büyük şirketleri ve yöneticilerini sayıp dökmektedir. Bu tür bilgiler için oldukça sınırlı bir yer ayıran İTR (sadece 5 s.)'nin daha çok, kentte yaşayan cemaatlerin (Türk/İslâm cemaati dahil) sosyal ve ekonomik örgütlenmesi üzerinde durduğu bir gerçektir. Örneğin okullar, müzeler, tiyatrolar, hayır dernekleri, kulüpler ve mezarlıklar hakkında SVA'da, bir satır bilgiye rastlamak olası değildir. Bu durum, Yunanca yıllıkların Osmanlı kentini tanımada önemine işaret etmektedir.

SVA'nın reklâm almayışı, resmi bir yıllık oluşuyla ilgilidir. Çünkü İTR gibi, kendisini finanse etme zarureti içinde değildir. SVA'nın, dört yıl öncesine ait olan İTR'den etkilendiği ya da esinlendiğini gösteren hiçbir emare bulamadığımızı, özellikle belirtmek isteriz.

Sonsöz

Osmanlı Devleti'ni ve Osmanlı kentini tanımada, Türkçe kaynaklar yanında, diğer dillerde yazılmış olanların da kullanılması gerekliliği, ilk kez bizim tarafımızdan söylenmiş bir gerçek değildir. Örneğin İzmir'i Alman, İngiliz, İtalyan, Yunan ve Fransız kaynakları üzerinden giderek anlatan, pek çok çalışma sayılabilir. Tarihten coğrafyaya, edebiyattan arkeolojiye, demografiden folklora ve doğal afetlere, içinde neredeyse akla gelebilecek her konuda bilgi sbulunabilen Yunanca yıllıkların kaynak olarak kullanımı, Osmanlı Evreni'nin anlaşılmasına küçümsenemez bir katkıda bulunacaktır. Bu tespit doğrultusunda örneklerle karşılaşmak, bizi çok mutlu edecektir.

Kaynakça

Akbayar, Nuri, "Osmanlı Salnameleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul.

Alexandris, Alexis (1983), *The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Atina.

Arıkan, Zeki (1999), "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Jürileri", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, sayı 624.

Ateş, Süleyman (1995), *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, c. 6, İstanbul.

Berber, Engin (1998), *İzmir 1920, Yunanistan Rehberinden İşgal Altındaki Bir Kentin Öyküsü*, İzmir.

Das Herkunftswöreterbuch, Duden, Mannheim, (1963).

Deutsches Universal Wörterbuch A-Z, Mannheim, (1989).

Dimoprasia Palion Vivlion, Atina, 8-9 Ekim (1991).

Duden-Lexikon, c.1, Mannheim, (1961).

Duman, Hasan (1999), *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, c. 1, Ankara.

Ertuğ, Hasan Refik (1973), "Osmanlı Devrinde Salnâmeler", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/7, Ağustos.

Falbos, K. Filippos (1967), "Simvoli sti Smirnaiki Vivliografia", *Mikrasiatika Hronika*, 13.

__________ (1972), "Nea Simvoli sti Smirnaiki Vivliografia", *Mikrasiatika Hronika*, 15.

Georgopapadaku, A.(1987), ke omadas filologion, *To Megalo Leksiko tis Neoellinikis Glossas*, Atina.

Giannokopulos, A. Giorgos (1988-1999), "Ellinika Vivlia Tipomena sti Smirni", *Deltio Kentro Mikrasiatikon Spudon*, 7.

Hacidimos, D. Ath., "Smirnaiki Vivliografia (1764-1836)", *Mikrasiatika Hronika*, 4, 1948; (1856-1876), 5, 1952; (1877-1894), 6, 1955.

İmerologion ke Odigos tis Smirnis ke ton Periks Poleon ke Nision tu Etus 1890, 3. defa, Alexandria, (1889).

Kavvadas, D. Stefanos (1957), "Ekdosis tis Smirnis en ti Vivliothiki ' O Korais' tis Hiu", *Mikrasiatika Hronika*, 7.

Kepas, Emmanuil Aleks, *Ekthesi Mikrasiatiku Tipu 1984, Katalogos Ekthematon, Efimerides, Periodika ke İmerologia*, Atina.

Mihail, G. N (1919), *Ellinikos Odigos 1920*, Atina.

Mihailidu, İ. Mihail, *Pagkosmios Emborikos Odigos tu Etus 1908*, İzmir.

Odigos tis Ellados, Samu 'Kritis' Kipru ke Apasis tis Makedonias, 3. defa, Corfu, (1911).

Olgun, İbrahim-Drahşan, Cemşit (1984), *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara.

Pakalın, Mehmet Zeki, "Sâlname", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*.

Redhouse, J. W. (1860), *A Lexikon, English and Turkish*, 2. basım, Constantinople.

Redhouse, J. W., *A* (1921), *Turkish and English Lexikon*, Constantinople.

"Sâlnâme", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, Milli Eğitim Basımevi, (1966).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Aydın, 2. defa, İzmir, 1880 (H. 1297).

Serçe, Erkan (1996), *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928*, İzmir.

Solomonidi, Hristu, Sokr. (1959), *İ Dimosiografia sti Smirni (1821-1922)*, Atina.

Stavropulos, D. N. (1988), *Oxford Greek-English Learner's Dictionary*, Oxford University Press, Oxford.

Şemsettin Sami (1317), *Kamûs-ı Türkî*, Dersaadet.

Şerifoğlu, Ö. Faruk (2000), "Unutulmaz Efsane! "1873-1969" Ebüzziya Takvimleri", *Cogito*, 22, Bahar.

T(h)eofilaktidu, Antoniu (1960), *Türkçe-Rumca Sözlük*, İstanbul.

T. K. and S. K. (1876), *İmerologion ke Odigos Smirnis tu Visektu Etus 1876*, İzmir.

Türkçe Sözlük, c. 2, K-Z, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (1988).

Vretu, İ. A. (1913), *İmerologion Egkiklopedikon tu Etus 1914*, 14. defa, Atina.

Vivliofilia, Atina, 3-4 Ekim 1991; 58, Ekim-Kasım-Aralık 1992; 59, Ocak-Şubat-Mart 1993; 60, Nisan-Mayıs-Haziran 1993; 63, Ocak-Şubat-Mart 1994; 64, Nisan-Mayıs-Haziran 1994; 68, Nisan-Mayıs-Haziran 1995.

Vivliofilika Nea, Atina, 3-4 Aralık 1991; 3-4 Mart 1992; 14-15 Mayıs 1992; 14-15 Ekim 1993; 9-10 Aralık 1993; 30-31 Mart 1995.

Özet: 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Doğu Akdeniz'in çeşitli şehirlerinde birçok Yunanca yıllık ve rehber basılmış olduğunu biliyoruz. Bunlar, ya "İzmir Yıllık ve Rehberi" (*İmerologion ke Odigos tis Smirnis*) gibi bir şehrin ya da "1920 Yunanistan Yıllığı" (*Ellinikos Odigos 1920*) gibi bir ülkenin adını taşımaktadırlar. Bir ülke adı taşıyan yıllık ve rehberlerin bölge ve şehirler hakkında birçok bilgi içerdikleri malumdur.

Resmi bir unvan taşımayan kişi ve kurumlar tarafından hazırlanıp bastırılan bu yayınlar Osmanlı şehirlerinin idari, toplumsal, ekonomik yönleri hakkındaki bilgilerimiz için önemli katkılar içerirler. Bu yayınlar genellikle şehrin kısa bir tarihçesi ile başlar ve yerel Yunan aydınları tarafından derlenen zengin istatistik verilerle devam ederler. Bu makale, 1876, 1890, 1908 ve 1920 yıllarında İzmir ve çevresi hakkında yayınlanan yıllık ve rehberlerden ne tür bilgiler edinilebileceğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun son elli yılı hakkında bilinmeyen bazı olgulara işaret edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Yunanca rehberler, yıllıklar, Osmanlı İmparatorluğu

Abstract: We are familiar with the fact that, starting from the last quarter of the 19th Century, quite a number of yearbooks and guidebooks in Greek language had been printed in various cities of the Eastern Mediterranean. These, either bare the name of the city, such as "Izmir Yearbook and Guidebook" (*Imerologion ke Odigos tis Smirnis*), or they bare the name of the country, like "The Guidebook of Greece 1920" (*Ellinikos Odigos 1920*). It is known that the yearbooks and guidebooks which bare the name of the country dedicates much space to regions and cities. Prepared and printed by people or institutions of no offical title, these publications have great contributions in acknowledging the Ottoman cities from administrative, social and economic points of view. These publications usually begin with a brief historical backround of the city and continue with rich statistical data compiled by the local Greek intellectuals. This article, therefore points out what kind of information could be gathered from the Greek yearbooks and guidebooks of the years 1876, 1890, 1908 and 1920 about Izmir and its hinterland. Consequently, bassing on this information, this article tries to reveal some unknown facts about the last fifty years of the Ottoman Empire.

Keywords: Greek guidebooks, yearbooks, Ottoman Empire

Ek. 1
Yunanistan Krallığı Sınırları İçinde Basılmış Yunanca Yıllıklar

Adı	Yayına Hazırlayan/lar	Basıldığı Kent	Basılış Tarihi	Basıldığı Diğer Yıllar	Açıklamalar
Atina Salnamesi	İrineos Asopiu	Atina	1870	1871,1875,1878, 1879,1880,1888	
Tüm Yılların Salnamesi		Atina	1880		
Milli Salname	İoannis Arseni/ Konstantinos F. Skoku	Atina	1891	1900,1902,1905, 1906,1912,1916, 1917,1918	1891 tarihli olanı Arseni, diğerleri Skoku tarafından hazırlanmıştır.
Salname	Konstantinos F. Skoku	Atina	1888	1890,1891,1904, 1906,1907,1908, 1909,1910,1912, 1913	
Pratik Salname		Atina	1894		
Büyük Yunanistan Salnamesi	G. Drosini	Atina	1922		
İzmir Salnamesi	Evang. D. Pandelidu	Atina			İzmirli merhum Yoannu Pesmazoğlu'nun anısına çıkarılmıştır.
Kudüs Salnamesi	Dimitriu Taku	Atina	1899		
Küçük Asya Salnamesi	Eleni Svoronu	Sisam	1913		

Adı	Yayına Hazırlayan/lar	Basıldığı Kent	Basılış Tarihi	Basıldığı Diğer Yıllar	Açıklamalar
Ansiklopedik Salname	İ. A. Vretu	Atina	1909	1914,1916,1917	Yoannis D. Kollaros'ın yayınladığı 1914 yılına ait olanı, on dördüncü kez çıkanıdır.
Selanik Salnamesi	Meropis P. Çiomu	Selanik	1920		
Pire Salnamesi		Atina	1898		
Siros Salnamesi		Siros	1902		Birinci kez.
Makedon Salnamesi			1897		
Yunanistan Rehberi	Nikolaos G. İgglesi	Atina	1915	1911	1915 tarihli olanı dördüncü, Aspiotis Kardeşler tarafından hazırlanıp Kerkira'da basılmış1911 tarihli olanı üçüncü kez.
Yunan Rehberi 1920	G. N. Mihail	Atina	1919		
Asya Yunanistanı ve Küçük Asya Yunan Rehberi		Atina			

Ek. 2

Osmanlı Devleti Sınırları Dışında Basılmış Yunanca Yıllıklar

Adı	Yayına Hazırlayan/lar	Basıldığı Kent	Basılış Tarihi	Basıldığı Diğer Yıllar	Açıklamalar
(1896 yılına ait) Salname ve Hicri Takvim	Finiks (Yayınevi olmalı)	Venedik		1897	
Civarındaki Kentler ve Adalarla Birlikte İzmir'in 1890 Yılına Mahsus Takvim ve Rehberi	Gazete	İskenderiye	1889	Omonia Matbaası'nda.	Amalthia Gazetesi'nin üçüncü yıllığı olup, 373 sayfadır.
Mısır Salnamesi		İskenderiye			1921 yılına aittir.

Ek-3
Osmanlı Devleti Sınırları İçinde Basılan Yunanca Yıllıklar

Adı	Yayına Hazırlayan/lar	Basıldığı Kent	Basılış Tarihi	Basıldığı Matbaa	Basıldığı Diğer Yıllar	Açıklamalar
Pontus Salnamesi ve Civarıyla Birlikte Trabzon'un Rehberi	İ. Yoannidu	Trabzon	1904	D. H. Serasi'nin taş basma atölyesi.		1905 yılına aittir.
Küçük Asya Salnamesi	Eleni S. Svoronu	Sisam				1907 yılına aittir.
Tüm Yunanlıların Salnamesi	Ang. Simiriotu/Perikl. Angelidu			N. G. Kefalidu'nun matbaası.		1909 yılına aittir.
İzmir'de Basılmış Ancak "İzmir" Başlığını Taşımayanlar						
1838 Yılı Salnamesi ve Hicri Takvimi		İzmir		Müdürlüğünü Peder Daniil Templu'nun yaptığı, Amerikan Matbaası.		İzmir'de basıldığını tespit ettiğimiz ilk Yunanca yıllık olup, 48 sayfadır.
1855 Yılı Takvimi		İzmir	1854	P. Markopulu'nun matbaası.		
1857'nin Yıllık Takvimi		İzmir	1856	A. Damianu'nun matbaası.		Resimli bir takvimdir.
Suriye Rehberi	D.Hristoyannopulo	İzmir	1856			
Doğu Salnamesi		İzmir	1867	Daveroni ve Sudzoli Matbaası.		1868 yılına aittir.
Özlü Salname		İzmir	1867	Daveroni ve Sudzoli Matbaası.	1872 (1873 yılına aittir).	1868 yılına aittir. İkinci salname de aynı matbaada basılmıştır.

Adı	Yayına Hazırlayan/lar	Basıldığı Kent	Basılış Tarihi	Basıldığı Matbaa	Basıldığı Diğer Yıllar	Açıklamalar
Ebedi Takvim		İzmir	1869	P. Markopulu'nun Matbaası.		
Amalthia Gazetesi'nin 1893 Yılına Ait Salnamesi		İzmir	1892	Amalthia Matbaası.		Gazetenin dördüncü yıllığı olup, 258 sayfadır.
Amalthia Gazetesi'nin 1894 Yılına Ait Salnamesi		İzmir	1893	Amalthia Matbaası.		Gazetenin beşinci yıllığı olup, 291 sayfadır.
1908 Yılına Ait Dünya Ticaret Rehberi	Mihail İl. Mihailidu	İzmir		Amalthia Matbaası.		Yunanca-Fransızca olup, 556 sayfadır.
Türkiye'nin Yunan Ticaret Rehberi	Nikolaos Vamvakidu	İzmir				1909-1910 yılına ait olup, 154 sayfadır.
"Yeni Yaşam" Salnamesi		İzmir				
1913 Yılı Doğu Salnamesi	Thras. M. Mali	İzmir				

İzmir'de Basılmış ve "İzmir" Başlığını Taşıyanlar						
İzmir Salnamesi		İzmir	1872	Proodos Matbaası.		1873 yılına ait olup, tespit edebildiğimiz İzmir başlıklı ilk salnamedir.
1876 Artık Yılının İzmir Takvim ve Rehberi		İzmir	1875 Kasımı.	İzmir Matbaası.		
1888 Yılının İzmir Takvim ve Rehberi		İzmir	1887 Aralığı.	Amalthia Matbaası.		Amalthia Gazetesi'nin ilk yıllığı olup, 240 sayfadır.
Civarındaki Kent ve Adalarla Birlikte İzmir'in 1889 Yılına Ait Takvim ve Rehberi		İzmir	1888 Aralığı	Amalthia Matbaası.		Amalthia Gazetesi'nin ikinci yıllığı olup, 387 sayfadır.
İzmir ve Çevresinin Ticari Rehberi	Panayiotu Farduli ve Ortakları.	İzmir		Amalthia Matbaasında.		Amalthia Gazetesi'nin altıncı yıllığı olduğunu düşündüğümüz rehber, 1901 tarihli olup 168 sayfadır.

Adı	Yayına Hazırlayan/lar	Basıldığı Kent	Basılış Tarihi	Basıldığı Matbaa	Basıldığı Diğer Yıllar	Açıklamalar
İstanbul'da Basılanlar						
Yıllık, 1864 Artık Yılının Salnamesi		İstanbul	1863		1884	Maddi yükünü Simeon Andreadu karşılamıştı. 1884 yılına ait olanı (basıldığı tarih: 1883), K. Lazaridu yayına hazırlamıştı.
Yıllık (Hronos)	G. Vafiadu	İstanbul		A. Koromila Matbaası.		1866 yılına aittir.
(1883 yılına ait) Doğu'nun Salnamesi	Ath. Paleologu	İstanbul	1882	Trakya Matbaası.	1884,1885	Son iki tanesi, İ. Palamari'nin matbaasında basılmıştır.
Doğu Salnamesi	Konstantinu Vakalopulu	İstanbul	1895	F. Cumeka ve E. Suma basmıştı.		1896 yılına aittir.
Doğu'nun Feneri	İ. G. Sakellariu ve Ortakları	İstanbul		Gerardos Kardeşlerin Matbaası.		1901 yılına ait ansiklopedik bir salnamedir.
Salname (İmerologion)	İ. Sioti/Leondos Kazanova/Stef Narli	İstanbul				1904 yılına aittir.
1905 Yılının Salnamesi		İstanbul	1904			
İstanbul'daki Milli Hayırsever Kurumların 1905 Yılına Ait Salnamesi		İstanbul	1904		1906,1907	Son iki tanesi, 1905 ve 1906 tarihlerinde basılmıştır.
Mersin Ortodoksluğu'nun Kardeşliği Salnamesi	Vas. Kandis/ Pavlos Karolidis/ D. Kaklamanos/ Arist. Kurtidis/ Sp. Lambros	İstanbul				1909 yılına ait olup, 264 sayfadır.
(1910 yılına ait) Şeytan Salnamesi	Mavridis/Papadimitriu	İstanbul			1911	İkinci salname, Konstantinos Makridu tarafından hazırlanıp, Doğu Matbaası'nda basılmıştır.

Adı	Yayına Hazırlayan/lar	Basıldığı Kent	Basılış Tarihi	Basıldığı Matbaa	Basıldığı Diğer Yıllar	Açıklamalar
Milli Eros	Fot. G. Tapinu/Georg. D. Baygini	İstanbul		A. Koromila'nın matbaasında.		1911 yılına aittir.
Yıllık, 1864 Artık Yılının Salnamesi		İstanbul	1863		1884	Maddi yükünü Simeon Andreadu karşılamıştı. 1884 yılına ait olanı (basıldığı tarih: 1883), K. Lazaridu yayına hazırlamıştı.
Umutlar		İstanbul				2İstanbul'dakiMilli Diller ve Ticaret Okulu'nun, 1911 yılı öğrencilerinin salnamesidir.
Salname Umut-1912	İstanbul'daki Zografion (Erkek Lisesi) öğrencileri	İstanbul				
1913 Yılının Takvimi	Gerasimu Aleksandratu	İstanbul				
Trik-Trak	Georgio Lambridu	İstanbul	1913	P. Angelidu ve Ortaklarının Matbaası.		1914 yılına ait bir mizahi salnamedir.
Yıldız		İstanbul				1914 yılına ait bir Küçük Asya salnamesidir.
Paskalya Salonu	Sofokli Andoniu/Mihail Kunelaki	İstanbul		A. Hristidu'nun matbaasında.		1915 yılına aittir.

Stavrinidis ve Girit'teki Osmanlı Kadı Sicilleri

Stavrinidis Nicolas, *Metafrasis Turkinon İstorikon Eggrafon*, (Aforonton is tin İstoria tis Kritis), Vikelea Dimotiki Vivliothiki İrakliu {Girit Tarihinde Türk Dönemine İlişkin Belgelerin Çevirisi}, c. I, (1657-1672), 22+463 sayfa, 1975 (ikinci baskı 1986); c. II, (1672-1694), 480 sayfa, 1976 (ikinci baskı 1986); c. III, (1694-1715), 479 sayfa, 1978 (ikinci baskı 1987); c. IV, (1715-1752), 490 sayfa, 1984; c. V, (1752-1765), 271 sayfa, 1985, Heraklelon-Crete.

Nuri ADIYEKE*

Osmanlı tarihi dar bir çerçevede adeta sadece Türk tarihinin bir parçası gibi görülmektedir. Türk tarihçilerinin Osmanlı tarihini bir ecdad mirası gibi sahiplenmeleri, hatta kimi zaman bu konuda başka ulusları aşağılayan bir tavır takınmaları, Türkiye dışındaki toplumlarda Osmanlı tarihine karşı farklı algılanmaları kışkırttı.

XIX. yüzyıl milliyetçiliği çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bağımsızlık savaşı veren Balkan ulusları da ulusal devletlerini kurduktan sonra kendi tarihlerine yönelirken benzeri bir karşı tavır sergilediler. Onlara göre de kendi uluslarının tarihi içindeki Osmanlı dönemi bir "sömürge dönemi" idi. Bu çerçevede de kendileri için Osmanlı devri ya kahrolası bir dönem oldu veya görmezlikten gelindi. Balkanlarda bir çok genel uluslar tarihi yazılırken uzunca ortaçağlar anlatılmakta, ardından Osmanlı dönemi birkaç satırla geçiştirilmekte daha sonra da uzun uzun bağımsızlık savaşları ve milli devletlerinin tarihi anlatılmaktadır.

Dünya tarihçiliğindeki gelişmeler çerçevesinde Balkanlarda da yeni bir tarihçi tipi gelişti. Kendi uluslarının tarihi içindeki Osmanlı dönemini de kendi tarihlerinin bir parçası olarak gören yeni bir nesil ortaya çıktı.[1] Özellikle Maria Todorova, Elizabeth Zachariadou ve Evangelia Balta kendi tarihlerinin bir dönemi ile, Osmanlı tarihinin kesiştiğini o dönem ve coğrafyanın kendi tarihlerinin bir parçası olduğunu yaptıkları

---

* Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Yunanca çevirileri yapan, A. Nükhet Adıyeke'ye ve yardımlarından dolayı Elias Kolovos'a teşekkür ederim.

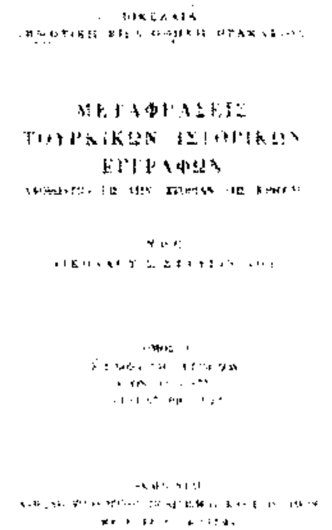
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ
ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΕΓΓΡΑΦΩΝ

çalışmalarla ortaya koydular. Todorova'nın "Osmanlı mirası"na ait kuramsal ve düşünsel yaklaşımlarının yanı sıra Balta'nın Yunanistan'ın Osmanlı dönemine ait, Osmanlı arşivlerinden belgelere dayalı çalışmaları önemli boşluklar doldurdu. Özellikle Balta, olgusal çalışmalarıyla Balkanlardaki Osmanlı çalışmaları çerçevesinde önemli bir misyon üstlendi. Bu konuda diğer Balkan ülkeleri tarihçilerine de önemli görevler düşmektedir. Tabiatıyla bundan önce bu problematiğe bir ideoloji sorunu değil bir bilim sorunu olarak bakılması gerekmektedir.

Yunanistan özelinde bakıldığında, Yunanistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler ister ideolojik olsun isterse epistomolojik olsun, sorunlar diğer Balkan ülkelerinden çok daha farklıdır. Türkiye ile Yunanistan'daki etnik biri birinin içerisine girmesi, iki toplumun da bağımsızlık savaşlarını birbirlerine karşı vermeleri gibi tarihsel olaylar iki ülkenin tarihini de yoğun olarak iç içe sokmuştur. Bu kimi zaman olumsuz birtakım olayları doğurmuş, kimi zaman da çok ilginç güzellikleri yaratmıştır. Bu güzelliklerin birisi de Nikos Stavrinidis ve onun eserleridir.

Nikos Stavrinidis Girit'te bulunan şeriye sicillerini incelemiş, defterlerdeki kayıtları kimi zaman özetleyerek kimi zaman aynen Yunanca'ya çevirmiştir. 1975 ila 1985 yılları arasında 5 büyük cilt halinde Girit'te (Iraklion-Kandiye'de) bastırılan bu kitap daha önce Türk tarihçilerine duyurulmuştu. Eser, 1987 yılında *Tarih ve Toplum* dergisinde okuyucuya tanıtıldı (Ekşigil, 1987: 9-12).[2] Ne var ki bu tanıtımda Stavrinidis ve sicillerin hikayesi hakkında geniş bilgiler olmasına rağmen kitabın kendisi hakkında oldukça az bilgi verilmişti. Bu noktadan hareketle bu kitap hakkında bir kez daha bilgi vermeyi uygun bulduk.

[1] Aslında Nedkoff gibi önceki neslin de olaya bu açıdan bakabilen tarihçileri vardı.

[2] Kimi zaman da farklı hatalı bilgiler Türk okuyucusuna aktarıldı. Örneğin; A. Ekrem Erkal, siciller hakkında bilgi verirken Stavrinidis'in kitabının ilk cildini atlayarak, sicilleri 1672 tarihinden başlatmaktadır (s. 30). Halbuki İkinci cilt bu tarihten başlamaktadır. Keza kitabın basım tarihini de 1985-1988 olarak göstermektedir (s. 29). Bu tarihler, yukarıda da görüleceği gibi ilk baskıların ve ikinci baskıların karışık tarihleridir.

Kitabın hazırlayıcısı, Nikos Stavrinidis'in yaşamı ilginçtir. Stavrinidis XIX. Yüzyılın sonunda İzmir Karaburun'da doğmuştur. Kuşçubaşı, onun İzmir İdadisi'ni bitirdiğini söylese de (Kuşçubaşı, 1964: 230), İzmir Fransız-Rum Okulu'nu ve ardından İngiliz Baxter Okulu'nu bitirdiği bilgisi (Ekşigil, 1987: 9) daha doğru olsa gerek. En azından kendisinin İngilizce ve Fransızca bilgisi bizi böyle düşünmeye sevk etmiştir. Evangelia Balta'nın bildirdiğine göre Stavrinidis, bir çok dili biliyordu (2003: 20). Kendisi Türkçe eğitimini Osmanlıca yazısı ile yaptığı için de Osmanlıca bilgisi bir hayli iyi idi. Hıfzı Topuz, onun katıksız bir Osmanlı Türkçe'si ile konuştuğunu anlatır[3] (Topuz, 2001: 95). Stavrinidis, 1922 yılında önce Atina'ya ardından da Girit'e gitmiş ve adada yerleşmiştir. Kısa bir süre çevirmenlik yapmışsa da 30'lu yılların başlarından itibaren Girit'teki Türk arşivlerini tanımış ve hayatını bu arşivlere vakfetmiştir (Ekşigil, 1987: 9-10). 92 yaşında öldüğü zamana değin sicillerle çalışmasına devam etmiştir (Balta, 2003: 19).

İkinci Dünya Savaşı'na değin Girit'teki Osmanlı arşivi bir ölçüde toparlansa da bu savaşta Girit'in bombardıman edilmesi bu arşivlere çok büyük zarar vermiştir. Stavrinidis'i savaş sonrası daha yoğun bir çalışma beklemektedir. Stavrinidis'in çalışmaları sırasında yanındaki arkadaşı da onunla aynı kültür ortamında yetişen, Galatasaray Lisesi mezunu olan Yorgos İkonomidis'tir. Stavrinidis ile İkonomidis, Girit'teki Osmanlı Arşivleri üzerinde çalışmalara başlarlar (Ekşigil, 1987: 10, 11; Kuşçubaşı, 1964: 230). Fakat bir süre sonra Stavrinidis, arşivlerde tek başına kalmıştır. Bunun yanı sıra Stavrinidis sadece şeriye sicillerini çevirmekle kalmaz bu sicilleri esas alarak Osmanlı dönemi Girit'ine ait önemli makaleler de yazar. Ne var ki bu makaleler Yunanistan'daki dergilerde yayınlanmış ve Yunanca yazılmıştır. Stavrinidis, adada Girit tarihi ile ilgili entelektüel bir ortam da yaratmıştı (Balta 2003: 19). Bundan da öte, Stavrinidis, bildiğimiz anlamda bir Ottomanist değil idi.[4]

Adı geçen arşivlerin Girit'te kalması ayrı bir inceleme konusudur. Daha önceleri "1924 mübadelesi esnasında Türkler adadan ayrılırken bu arşivleri de almaya çalışırlar fakat başaramazlar" diye bilinse de (Ekşigil, 1987: 10) bu arşivlerin Türkiye'ye geldiği kısa bir süre önce öğrenildi.[5] Artık yeni merak konusu da bu arşivlerin nasıl olup da bir kısmının Girit'te kalıp bir kısmının İstanbul'a gelmesi olmuştur.

II. Dünya Savaşı öncesinde Stavrinidis'in 225 cilt olarak saptadığı sicillerden, savaş sonrasında 162 tanesi kalabilmiştir. (Stavrinidis, 1975: XIII). Sicil sayısını Zachari-

[3] Stavrinidis, Hıfzı Topuz'a eski yazılı bir defter uzatır. Hıfzı Topuz'un kendisinin eski yazıyı bilmediğini söylemesi üzerine Stavrinidis'in verdiği yanıt çok ilginçtir. "Ah, siz cahiller dedi. Ben Osmanlıyım, Osmanlı. Siz sonradan yetiştiniz. Ama şimdi siz Türk oldunuz ben Yunanlı." s. 95.

[4] Balta, Theocharis Detorakis'in Stavrinidis hakkında 1982 ve 1989 yılında iki tane yazı yayınladığını bildirmektedir. (Balta, s. 19 dipnot 15, s. 20 dipnot 18)

[5] Bu arşivlerin Türkiye'ye geliş öyküsü ve genel tanıtımı için Ayşe Nükhet Adıyeke, "Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2000, C. XIII, Sayı 76, ss. 17-20.

adou, 164 (s. 25),[6] Molly Greene ise 166 olarak bildirmektedir (Greene, 2001). Şu anda Kandiye'de Vikeleia Kütüphanesi, Türk Arşivleri'nde[7] (Turkiko Arhives Iraklio, TAH.) bulunan bu Şeriye Sicilleri içinden bir kısmı, Stavrinidis tarafından incelenmiş, Yunanca'ya çevrilmiş ve basitçe kataloglanmıştır.

Stavrinidis, 1657 ila 1765 yılları arasını kapsayan 29 cilt sicili inceleyebilmiştir.[8] İkonomidis ile kısa süren birlikte çalışmanın ötesinde bir tek ömre de ancak bu sığabilirdi. Kitabın I. cildinde 1657-1672, II. cildinde 1672-1694, III. cildinde 1694-1715, IV. cildinde 1715-1752, V. cildinde 1752-1765 tarihleri arasındaki belgeler bulunmaktadır. Kitap, siciller esas alınarak düzenlenmemiş, kronoloji esas alınarak düzenlenmiştir. Dolayısıyla kitabın bir cildinde bir çok ayrı sicilin kaydı mevcut olduğu gibi, aynı sicile ait farklı tarihlerdeki kayıtlar, farklı ciltlerde yazılmıştır. Örneğin 3 numaralı kadı sicili[9] kayıtları, farklı tarihleri itibarıyla I.,II.,IV. ve V. ciltte bulunmaktadır. Ciltlere göre aktarılan siciller şöyledir:

I. ciltte; 1, 2 ve 3 numaralı,

II. ciltte; 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 numaralı,

III. ciltte; 2, 8, 9, 10, 11, 12, 13 ve 14 numaralı,

IV. ciltte; 1, 2, 3, 4, 6, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 42 numaralı,

V. ciltte; 3, 7, 9, 13, 17, 18, 19, 26, 27 ve 28 numaralı sicillerin kayıtları mevcuttur. Böylece 1'den 28'e kadar sıralı defterler ve 42 numaralı defter taranarak 29 cilt defter seçkiler halinde Yunanca'ya çevrilmiştir.

Kitapta her belgeye 1'den başlayarak numara verilmiştir. Belge numaraları müteakip ciltlerde biri birini takip ederek 2840'da sona ermektedir. I. Ciltte son belge numarası 532, II. ciltte 1152, III. ciltte 1892, IV. ciltte 2489'dur. Her cildin sonunda dizinler mevcuttur. Dizinlerde kişi isimleri ve yer isimlerinin yanısıra kimi kavramlar da bulunmaktadır.

Kitap oldukça sistemli bir kataloglama şeklinde düzenlenmiştir. Her bir kayıt üst ortada numaralandırılmakta onun altında büyük harflerle belgenin özeti verilmektedir. Bir veya birkaç kelimelik başlık özetleri olduğu gibi kimi zaman beş satıra kadar çıkan özet başlıkları olabilmektedir (c. I: 56). Bunun altında sol başta belgenin alındığı sicilin ve sayfanın numarası yazılmaktadır. Aynı hiza sağ başta ise belgenin hicri ve miladi

---

[6] Zachariadou, Foti Benlisoy ile söyleşisinde kadı sicili olduğunu belirtmeden "168 ciltlik Kandiye arşivi"nden söz etmektedir. (Benlisoy, s. 36)

[7] Bu arşivde, kadı sicillerinden başka, XIX. yüzyıla ait 195 tane vakıf defteri, XX. yüzyıl başlarına ait 40 tane nüfus defteri ve çok sayıda farklı defterler mevcuttur. (Zachariadou, s. 25)

[8] Bu defterler 1909 yılına kadar tarihlenmektedir. (Zachariadou, s. 25)

[9] Bu defterin tamamı, Elizabeth Zachariadou başkanlığında bir komisyon tarafından tamamen Yunanca'ya çevrilmiştir. Kitap yayınlanma aşamasındadır.

Girit'te Hıristiyanlar
Bir köy belediye heyeti ve köy bekçileri
(*Girit, Mâzisi, Hâli, İstikbali*, Konstantiniyye, Matbaa-i Ebüzziyya, 1328 [1912]: 49)

tarihleri belirtilmektedir. Bunların altında ise belge kimi zaman tamamen Yunanca'ya çevrilmekte kimi zaman ise genişçe özetlenmektedir. Nikah kaydı gibi bazı kayıtlarda birkaç kaydın tek numara altında verildiği de olmuştur. Kimi zaman kişiler veya herhangi bir olay hakkında ayrıca dipnotlarda bilgi de verilmiştir. Bu dipnotlarda kimi zaman Türkçe açıklamalar yapılmıştır.

Stavrinidis'in her iki dile de hakim olması, bu tür çalışmalarda büyük bir sorun olan özel isimlerin okunmasında büyük bir kolaylığı doğurmuştur. Kişi isimleri ister Müslüman olsun ister Hıristiyan olsun tereddütsüzce okunabilmiştir. Hele Müslüman isimlerinin bazen Türk harfleriyle bazen Yunan harfleriyle yazılması gerçekten hoş bir farklılıktır. Yer isimlerinde kimi zaman farklı yazımlar görülebilmektedir.

Zamanın rutubeti hele II. Dünya Savaşı'nın siciller üzerindeki tahribatı sonucunda bazı sicil sayfaları kullanılamaz hale gelmiştir. Bu çerçevede kimi zaman siciller hiç incelenememiş[10], kimi zaman da bilgi fragmanları sunabilmek için parçalı kelimeler şeklinde okumalar yapılmıştır.[11]

Stavrinidis'in temel amacı Girit'teki Osmanlı dönemine ait Rum cemaati ile ilgili belgeleri çevirmek olduğu için adadaki Müslüman cemaate ait hükümler ve kayıtlar bu kitapta yer almamaktadır. Dolayısıyla bu kitap sicillerin tüm kayıtlarını kapsamamakta, Girit'teki Rum cemaatine ait kayıtları içermektedir.

Sicil kayıtlarını 3 başlık altında incelemek mümkündür. Birinci grupta resmi yazışmalar ve belgeler bulunmaktadır. Bunlar, merkezden gelen fermanlar, hükümler, vergi düzenlemeleri ve kayıtları, timar tevcih ve düzenlemeleri, mukataa kayıtları, metropolitliklerle ilgili yazılar, manastır vakıfları, tereke paylaşımı, cemaatle yönetim arasındaki ilişkiler gibi kayıtlardır. İkinci grup kayıtlar, cemaatin iç işleyişi ile ilgili kayıtlardır. Cemaat içi evlilik kayıtları, cemaatin kendi içindeki hukuksal davalar, mülkiyet kayıtları, alım satım kayıtları, ferağ ve intikal hükümleri, vasi tayini, vekil tayini gibi kayıtlardır.[12] Üçüncü olarak Rum cemaati ile Müslüman cemaat arasındaki ilişkilerle ilgili kayıtlardır. İhtidalar, cemaatler arası evlilikler, cemaatler arası davalar, mal satışları, ticari sözleşmeler vs. Bu kayıtların arasında çok ilginçleri de bulunmaktadır. Örneğin 30 Mart 1658 tarihli bir kayıt "nevmüslimlerin sünnet olmaları için buyruldu-yu şerifidir." (c. I: 65)

Stavrinidis'in aktardığı sicillerde Girit'teki Osmanlı yönetimine ait farklı veriler bulunabilmektedir. 1670-71 sayımları ile ilgili bir takım defterler kataloga alınmıştır. Bazı nahiyelere bağlı köylerin isimleri Yunan ve Latin harfleri ile hane sayıları ve gelirleri ile kaydedilmiştir. Stavrinidis'in kitabının 2. cildinde olan kayıtlara göre bu listeler şöyledir:

Nahiye-i Pediye der liva-i Kandiye 83 köy ss. 114-117
Nahiye-i Menafoca der liva-i Kandiye 89 köy ss. 118-122
Nahiye-i Kenuryo der liva-i Kandiye 61 köy ss. 122-124
Nahiye-i Piryotica der liva-i Kandiye 24 köy ss. 125-126
Nahiye-i Maleviz der liva-i Kandiye 28 köy ss. 126-127
Nahiye-i Temenes der liva-i Kandiye 26 köy ss. 127-128
Nahiye-i Milopotama der liva-i Resmo 66 köy ss. 129-131
Nahiye-i Estiye der liva-i Hod 45 köy ss. 131-133

[10] Okunamayacak durumda olup tamamen tahrip olmuş sayfa örnekleri için; c. III, s. 372'de verilen örnek fotoğraf.

[11] Örnek; c. II, s. 17-19, 46; c. III, s. 308, 371; c. IV. s. 32, 36…

[12] Cemaat içi hukuksal sorunların cemaatin kendi hukuk ve sistemi ile çözümlendiği düşünülse de özellikle Girit'te pek de öyle olmadığı görülmüştür. Ayşe Nükhet Adıyeke, "XVII. yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davalar", *Pax Ottomana Studies In Memoriam* Prof. Dr. Nejat Göyünç, (Edit: Kemal Çiçek), Sota & Yeni Türkiye, Haarlem & Ankara, 2001, ss. 77-95; Nuri Adıyeke, "Girit Nikah Defterleri ve Girit'teki Evlilikler", *Kebikeç*, (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi), sayı 13, 2002, ss. 39-47.

Nahiye-i Meranblo der liva-i İstiye 16 köy ss. 133-134
Nahiye-i Yerepetre der liva-i İstiye 7+17 köy ss. 134-135
Nahiye-i Laşid der liva-i İstiye 13 köy ss. 135-136
Nahiye-i Rizu der liva-i İstiye 44 köy ss. 136-137

Tarih belirtilmemekle birlikte Stavrinidis'in 1670 Kasım'ı ile 1671 Ağustos'u arasına yazdığı Girit Kanunnamesi de oldukça önemlidir. "Kanunname-i Cedid-O Neo Κωδηç" (c. I: 307-311)

Stavrinidis'in yayınladığı belgeler kronolojik açıdan ve coğrafi açıdan çok önemlidir. XVII. yüzyıl ortasından XVIII. yüzyıl ortalarına ulaşan belgelerin, Osmanlı tarihinin "karanlık dönemi" içinde olması kitabın önemini arttırmaktadır. Coğrafi açıdan ise farklı özellikler vardır. Öncelikle Girit gibi Akdeniz ticareti açısından çok önemli bir adanın belgeleri, ticaret tarihi çalışanlarına bir çok veriler sunmaktadır. Örneğin: Adanın zeytin üretimi, zeytin yan ürünleri ve ticareti vs. Ne yazık ki bu belgeler Osmanlı tarihi ile ilgili genel özellikleri yakalama açısından pek de verimli değillerdir. Kişisel görüşümüz, Osmanlı yönetimi Girit'i aldıktan sonra Osmanlı genel sisteminin dışında bir örgütlenmeyi adada oluşturmuştur. Bu anlamda Girit'te gördüğümüz uygulamaların bir kısmı, adaya göre yapılanmalardır. Belgelere bu gözle bakarsak, Girit'e özgü bu uygulama biçim ve oluşumları da buradaki belgelerle izah edilebilir. Mülkiyet tasarruf biçimleri, etnik yapı özellikleri, belge özellikleri vs.

Yunanistan'da Girit adası ile ilgili yukarıdaki çerçeveler etrafında yapılan çalışmalarda bu kitap çok yoğun olarak kullanılmaktadır. Avrupa'da yapılan kimi yüksek lisans çalışmalarında bu eser temel kaynak olarak esas alınıp sicillerin kendisi görülmeden de çalışmalar yapılmıştır.[13] Stavrinidis'in eğitimi ve çalışma ciddiyeti göz önüne alındığında bu eserin doğrudan kaynak olarak kullanılmasında bir sorun olmadığı da ortaya çıkar.

Sonuç olarak, Stavrinidis'in bu çalışması sadece Osmanlı dönemi Girit-Rum cemaati için değil tüm ilgili dönem açısından tüm Girit için, hatta Akdeniz ticareti için çok önemlidir. Ne var ki bu vesile ile eksik kalan bir noktayı da gündeme getirmemiz gerekir. Girit'e ait sicil koleksiyonu tam olarak çıkarılmamıştır. Yakın zamanlarda Türkiye'de bulunan Girit sicillerinin bir katalogunun olmasına karşın[14] bildiğimiz

[13] Örneğin Maria Tsicaloudaki, *Le Marché de Candie, 1669-1765: Corporations et Réglementation des Prix*, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, 1990. XVII. yüzyılın son çeyreğinden XVIII. yüzyılın son çeyreğine, yaklaşık bir asırlık dönem için Girit'teki ticari hayatı, loncaları, ticari yaşamdaki etnik farklılaşmaları inceleyen Tsicaloudaki, tezinde temel malzeme olarak Stavrinidis'in kitabını kullanmıştır. Tsicaloudaki

[14] Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, "Newly Discovered In Turkish Archives: Kadi Registers And Other Documents On Crete", *TURCICA*, Reveu Etudes Turques, Tome 32, 2000, pp. 447-463

kadarıyla, Girit'te (Iraklion Vikelea Kütüphanesi) olan sicillerin tam katalogu henüz yapılmamıştır. Temennimiz bu katalogun bir an önce hazırlanmasıdır. Böylelikle Stavrinidis'in başlattığı iş bir adım daha ileriye taşınmış olacaktır.

Kaynaklar

Adıyeke, Ayşe Nükhet (2000), "Mübadeleye Dair Gizli Kalmış Bir Arşiv", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2000, C. XIII, Sayı 76, ss. 17-20.

Adıyeke, Ayşe Nükhet (2001), "XVII. yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davaları", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek), Sota & Yeni Türkiye, Haarlem & Ankara, ss. 77-95.

Adıyeke, Ayşe Nükhet-Adıyeke, Nuri (2000), "Newly Discovered In Turkish Archives: Kadi Registers And Other Documents On Crete", *TURCICA, Reveu Etudes Turques*, Tome 32, 2000, pp. 447-463.

Adıyeke, Nuri (2002), "Girit Nikah Defterleri ve Girit'teki Evlilikler", *Kebikeç (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi)*, sayı 13, ss. 39-47.

Balta, Evangelia (2003), "Ottoman Archives in Greece", *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri, (16-17 Kasım 2000)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, ss. 15-24.

Benlisoy, Foti (2003), "Elizabeth Zachariadou İle Söyleşi-Yunanistan'da Osmanlı Tarihçiliği", *Toplumsal Tarih*, sayı 117, Eylül, ss. 34-37.

Ekşigil, Adnan (1987), "Girit Kadı Defterleri", *Tarih ve Toplum*, c. 8, sayı: 43, ss. 9-12.

Erkal, Ali Ekrem (1998), "Ustazade Yunus Bey'in Girit Fethi Tarihi", *Tarih ve Toplum*, sayı: 175, ss. 25-32.

Greene, Molly (2001), "Description of the Sijill Collection in Herakleion (Candia) Crete", *Quadi Court Records Workshop*, Harvard University, May 18-20.

Kuşcubaşı, Eşref Sencer (1964), "Oğlum Bunları Bileceksin", *Tarih Konuşuyor*, c. I, sayı: 3, ss. 229-234.

Topuz, Hıfzı (2001), *Eski Dostlar*, Remzi Ktabevi, İstanbul.

Tsicaloudaki, Maria (1990), *Le Marché de Candie, 1669-1765: Corporations et Réglementation des Prix*, (M. A.), Université de Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris.

Zachariadou, Elizabeth A. (2003), "The Turkish Archive of the Vikelaia Municipality Library of Heraklion (Kandiye)", *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri*, (16-17 Kasım 2000), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, ss. 25-29.

Özet: Girit adası XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı yönetimine geçmiş ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar, Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Adada yaşayan

Müslümanlar ise 1925 nüfus mübdelesine değin Girit'te yaşamaya devam etmişlerdir. Osmanlı yönetimi sırasında Adada hukuksal işlemler kadılar tarafından yapılmıştır. Bir kısmının Kandiye Türk Arşivi'nde bulunduğu bu defterlerin bazıları, Nikos Stavrinidis tarafından Yunanca yayımlanmıştır. Bu defterler, adada Osmanlı yönetiminin anlaşılabilmesi çok önemlidir.

Abstract: Crete came under the Ottoman administration in the middles of the seventeenth century and went on under the Ottoman control until the late nineteenth century. Those Muslims, who lived in the island, continued to live in Crete until the population exchange in 1925. During the Ottoman administration, legal affairs were administered by kadis. Some of the registers, some of which are in Kandiye Turkish Archive, are published in Greek by Nikos Stavrinidis. These registers are very important to understand the Ottoman administration in the island.

Anahtar Kelimeler: Girit, Girit Kadı Sicilleri, Nikos Stavrinidis, Türk Arşivi, Vikelea Kütüphanesi.

Keywords: Crete, Crete Court Registers, Nikos Stavrinidis, Turkish Archive, Vikelea Library.

YENİ

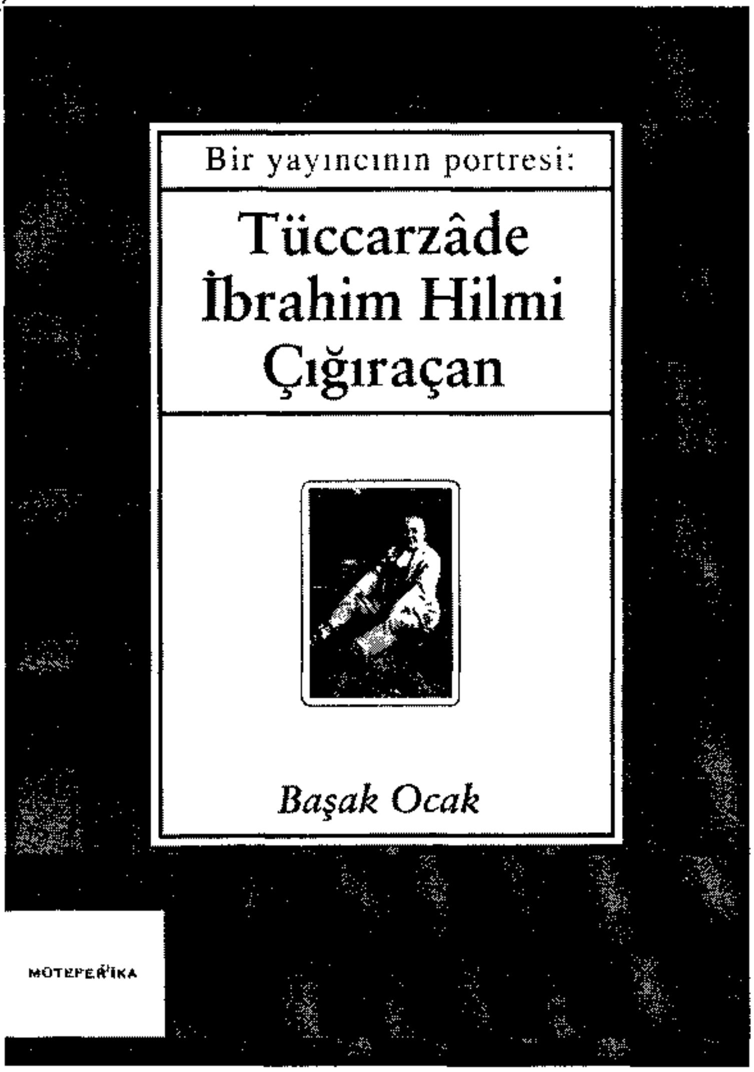

Bu kitabı satın almak için hemen tıklayın!..

www.sanatkitabevi.com.tr

Osmanlı Dönemi Antep Mahkemesi'nde Hukuk ve Cinsiyet

Leslie Peirce, *Morality Tales. Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Ahlak Hikayeleri, Osmanlı Dönemi Antep Mahkemesinde Hukuk ve Cinsiyet), Berkeley, Los Angeles, London: 2003, 452 s.

Abdurrahman ATÇIL

Leslie Peirce bu çalışmasında Osmanli mahkemesinin işleyişi ve insanların mahkeme ile ilişkilerini ele almaktadır. Peirce Osmanlı imparatorluk düzeni, Osmanlı hukuk sistemi ve kadı mahkemesi ile yerel kültürün etkileşiminin 1540-1541 yıllarında Antep bölgesinde ortaya çıkardığı hukuki ve ahlaki kültüre dikkatini yöneltmektedir. Bölge insanlarının gönüllü olarak mahkemeyi nasıl kullandıkları, mahkemenin insanların hayatlarına ne şekilde müdahale ettiği ve insanların bu müdahaleye nasıl cevap verdikleri incelediği sorunsallardan bazıları. Peirce bu sorunsallara özellikle sınıf, cinsiyet ve toplumsal hiyerarşi açısından yaklaşmakta ve hukukta ve onun uygulanması sırasında ortaya çıkan farklılıkları ortaya koymaktadır.

Peirce şeriat ve kanunun Antep'teki hukuki yaşamın şekillenmesindeki önemini kabul etse de bunların yorumlanmasında yerel kültürün önemini vurgulamaktadır. İmparatorluk kanun ve şeriatın uygulanmasını dayatıyordu, fakat mahkemenin işleyişinde yer alan yerel güçler kanun ve şeriatın yorumlanması sürecine katılıyordu. Bazen kanun ve şeriat yerel gelenekleri değiştiriyordu, bazen yerel anlayışlar bunlara galip geliyordu, bazen de mahkeme her ikisini tatmin edecek bir yol buluyordu. Peirce'e göre, 1530'larda Osmanlı hukuk reformu yapıldığı ve Antep de tam olarak Osmanlı mali sistemi içerisine alındığı için 1540-1541 yıllarında Antep yerel kültür ile merkezi kültürün karşılaşmasının ortaya çıkardığı sonuçların ve çatışmaların incelenmesi için güzel bir örnektir. (10)

Morality Tales'in temel kaynağı 1540-1541 yıllarına ait Antep'in araştırmaya açık en eski tarihli mahkeme sicili olmakla birlikte tahrir defterleri, kanunnameler, fetvalar ve

diğer kaynaklar da bu çalışmada kullanılmaktadır.

Kitap dört bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde Peirce 1540-1541 yıllarında Antep'in zaman ve mekan konjonktürünü, insani coğrafyasını ve insanlarının dünyayı algılamalarını ve mahkemesinin özelliklerini işlemektedir. Osmanlı hakimiyetinden önce Antep Moğollar, Dulkadir Beyliği, Timur, Akkoyunlular ve Memluklar tarafından kontrol altına alındı. Uzun süre bir sınır şehri olmasına rağmen Antep 'bölgenin önemli bir kent merkeziydi.' (20) Bu dönemde Antep büyük ilim adamları nedeniyle 'küçük Buhara' olarak biliniyordu. 1516'da Yavuz Mısır seferinden önce Antep'i Osmanlı hakimiyetine aldı. Osmanlı'nın Mısır, Suriye ve Irak'ı da hakimiyeti altına almasıyla Antep bir sınır şehri olmaktan çıktı. 1530'larda Osmanlı sisteminin getirdiği istikrar sayesinde şehir zenginleşmeye başladı. Bu arada bölgedeki hakimiyetini sağlamlaştırmış olan Osmanlı idaresi maliye ve toprak sistemini Antep'te daha sıkı bir şekilde uygulamaya koydu. Safevilerin ideolojik ve politik tehdidi karşısında Sünni Osmanlı ideolojisi mahkeme sistemi ve yeni kanunlar aracılığıyla dayatıldı.

Antep'in insani coğrafyası ile ilgili olarak, Peirce şehrin merkezinde ve bağlı bölgelerde birbirinden farklı unsurların yaşadığını belirtmektedir. 1540-1541 yıllarında Antep'in sakinleri arasında heterodoks İslam'ı benimseyenler yanında Sünni ortodoks İslam'ı benimseyenler ve Ermeniler, yerleşik unsurların yanında göçebeler de vardı. Bunların bir arada yaşamaları mahkemeye de yansıyacak problemlere, çatışmalara sebebiyet vermekteydi. Bu farklı özelliklere sahip Antep toplumunun güneyindeki Halep, batısındaki Çukurova ve doğusundaki Urfa ile yakın ilişkiler kurmaktaydı.

Birinci bölümün son kısmında Peirce 1540-1541 yıllarındaki Antep mahkemesini tanıtmaktadır. Mahkeme hükümetin bir kurumu olmasına rağmen onun varlığının devamı ve işleyişi toplumun ilgisine muhtaçtı. İnsanların diğer dava görme mekanizmaları yerine mahkemeyi tercih etmesi sayesinde mahkeme varlığını sürdürebiliyordu. Ayrıca dava kayıtlarının altında şuhudu'l-hal olarak isimlerini gördüğümüz toplum fertleri mahkeme prosedürüne katılıyorlardı. Peirce Osmanlıların mahkemeyi yerleşik kılarak ve sicillerinin korunmasını sağlayarak onu toplum için daha cazip hale getirmeye çalıştığına işaret etmektedir.

Peirce diğer üç bölümü mahkeme sicillerine dayanarak kurguladığı, 1541-1542 yıllarında Antep'teki hukuki yaşam hakkında ipuçları veren ve aktörleri kadınlar olan birer hikaye ile açmaktadır. İkinci bölümün hikayesi daha çocukken evlendirilen İne ile Tanrıverdi'nin hikayesi. İne evlilik ilişkisinin başlamasına kadar Tanrıverdi'nin babası Mehmet'in evinde yaşamıştır. İne Mehmet'in kendisi ile zorla ilişkiye girdiğini iddia etmiştir. Tanrıverdi ile İne Mehmet'in evinden ayrılıp başka bir köye taşınmışlar ve 9 ay sonra boşanmışlardır. Sicil kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Mehmet beraat etmiştir. Peirce bu hikayeye dayanarak mahkemenin işleyişi üzerinde bazı gözlemler yapmaktadır. Mahkemenin ve toplumun amacı toplumsal düzeni korumaktı. Her bir

fert toplumsal bütünün parçası olarak görülüyordu. Bir ferdin topluma bir daha katılamayacak şekilde yaralanmasının toplumsal bütünü yaralayıcı olduğu düşünülmekteydi. Bu noktada Peirce 'ayrı adaletler' kavramını gündeme getirmektedir. Buna göre bir davanın içinde yer alan tarafların her birinin durumu ayrı bir dava olarak değerlendirilmektedir. 'Kazanan' ve 'kaybeden' yerine hiçbir kimse kazanmamaktadır veya kaybetmemektedir. Kadı veya toplumun diğer ferdlerinin zorlamasıyla çift Mehmet'in evinden ayrılmıştır. Bu durumda evliliğin devamı için Mehmet'in evinde kalmaları zararlı görülmüş olmalıdır. Diğer taraftan Mehmet beraat etmektedir. Peirce bunu 'ayrı adaletler' prensibinin uygulanması olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, Peirce'e göre, kadı bu davayı toplumsal düzeni koruma prensibini göz önünde bulundurarak kaydetmiştir. Mesela bu davayı çocuk tacizi davası olarak kaydedebilirdi. Fakat olayın bu şekilde kaydedilmesi hem İne için hem de Mehmet için toplumsal açıdan daha onulmaz yaralar açardı. Son olarak Peirce çalışmanın önemli tezlerinden birini ileri sürmektedir: Mahkeme ezilenler için seslerini duyurabilecekleri haklarını arayabilecekleri bir forumdu. Onun sicilleri toplumsal hafızaydı. Peirce İne'nin kazandığı hiçbir şey olmasa da çocukken evlendirilmesine karşı tepkisini mahkeme aracılığıyla ortaya koyduğunu savunmaktadır.

Peirce cinsiyet, sınıf ve toplumsal hiyerarşiye dayalı olarak hukukta ve hukukun uygulanmasındaki eşitsizliklere işaret etmektedir. Sicil kayıtlarında 'özgür yetişkin Müslüman erkeğin' varsayılan kimlik olduğu ve bunun dışındaki kimliklerin belirtildiği görülmektedir. Örneğin Yahudi, Kürt, hatun gibi. Bunlar imtiyazsızları temsil etmektedirler. Örneğin mahkemenin işleyişinde yer alan toplum fertleri, şuhudu'l-hal, her zaman özgür yetişkin Müslüman erkeklerden oluşmaktadır. Ayrıca sosyal sınıf da hukukta ve hukukun uygulanmasındaki eşitsizliklerde önemli bir etkendir. Ebussuud'un *muhaddere* (saygıdeğer) kadının özellikleri hakkındaki fetvaları bu statüye sadece dışarıdaki işlerini hizmetçilerine yaptırabilecek kadınların layık görüldüğünü göstermektedir. Osmanlı kanununun cezai hükümleri de suçlunun maddi durumuna göre değişmektedir. Diğer eşitsizlik kaynakları statü ve cinsiyettir. Örneğin seçkinlerin şahitlik ehliyetleri sorgulanmazken diğerleri bu ehliyetlerini ispatlamak zorundaydılar. Cinsiyet ayrımının bir örneği erkeklerin şahitliğinin geçerli olduğu yerlerde kadınların şahitliğinin kabul olunmamasıdır.

Peirce'e göre, mahkeme eşitsizlikleri desteklerken ezilenlere de kendi kişiliklerini koruma fırsatı vermekteydi. Örneğin Antep sicilindeki bir kayıtta işlerini yaptıracak hizmetçisi olmadığı için alacağını istemek üzere komşusu Saadettin'in evine giden Ayşe iftiraya maruz kalır. Ayşe'nin kocası Mehmet'e karısının Sadettin'in evine ne için gittiği sorulur. O parayı alması için onu kendisi gönderdiğini söyleyince Ayşe beraat eder. Bundan sonra Ayşe kendisini şikayet edenlere hakaret eder. Peirce Ayşe'nin bu davranışını kendi şerefini kurtarmak için yaptığı bir hareket olarak görmektedir. Da-

vanın görülüş şekli kocasının şerefini kurtarmayı hedef almıştır. Ayşe suçlu durumuna düşmek pahasına kendi düşüncesini kayda geçirtmiştir.

Üçüncü bölüm kadınlar için dersler düzenleyen ve bu dersler için İbrahim, İbrahim'in öğrencileri ve Şemsettin ile anlaşan Haciye Sabah'ın hikayesi ile başlamaktadır. Haciye Sabah ile aynı bahçeyi paylaşan Alaettin ve Mehmet Haciye'yi kadınlarla erkekleri bir araya getirdiği ve onlara Kızılbaş öğretisine uygun olarak ayinler yaptırdığından şikayetçi olmuşlardır. Mahkeme Haciye'nin teşhir olunup şehirden uzaklaştırılmasına, İbrahim'in de sadece şehirden uzaklaştırılmasına karar vermiştir. Peirce bu olayı 1540-1541 konjonktürüne yerleştirerek anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. Safavi İran tarafından politik ve ideolojik olarak tehdit edilen Osmanlı bu tehdidi Selim ve Süleyman'ın seferleriyle savuşturmaya çalışmıştır. Bu arada kendi içindeki Safavilere bağlılık gösteren unsurları yok etmiştir. Süleyman'ın 1534-1536 yıllarındaki seferleri imparatorluğun doğu bölgelerindeki huzursuzluk veren unsurları bastırmak için yapılmıştır. 1540-1541'de bölgeye kısmi istikrar gelmiş olmasına rağmen Safavilere bağlılık gösteren unsurların ezilmesinin etkisi zihinlerdeki yerini korumaktadır ve bir çeşit 'cadı-avı' devam etmektedir. Peirce Alaettin ve Mehmet'in şikayetini bu arka plana oturtmaktadır. Faaliyetlerinden rahatsız oldukları komşularını kovdurmak için Kızılbaşlıkla suçlama stratejisini seçmişlerdir. Peirce bu davada şuhudu'l-hal olarak kaydedilenlerin şehrin dini eliti olduğuna bakarak bu stratejinin doğrulandığına işaret etmektedir. Verilen cezalara bakarsak Haciye ile İbrahim kadınlarla erkeklerin ayrı mekanlarda bulunması prensibine uymadıkları için cezalandırılmışlardır. Peirce mahkemenin bu davada çok incelikli davrandığını belirtmektedir. Haciye'yi Kızılbaşlıkla yargılamayarak diğer kadınları kurtarmış, fakat ağır bir şekilde cezalandırarak toplumu tatmin etmiştir. Ayrıca Haciye'nin konu ile ilgili görüşünü kaydederek onun kendi şerefini korumasına izin vermiştir. 'Bu (kadınlar için ders düzenlemek ve onlar için erkek hoca tutmak) benim eskiden beri geçinmek için yaptığım bir şeydir.' (275)

'Şimdi ne değişti?' sorusu çalışmanın önemli argümanlarından birisine götürmekte. 1530'ların sonlarında, iç ve dış nedenlerle Osmanlı fethettiği toprakları güç ile kontrol etmek yerine kanun ile kontrol etmeye karar vermiştir ve hukuk reformunu başlatmıştır. Mahkemelerin yaygınlaştırılması, bölgesel güçlerin Osmanlı hukuk düzenine tabi tutulması, yeni kanunnamelerin yazılması hep bu döneme rastlamaktadır. Peirce Haciye'nin cezalandirılmasından yaklaşık bir ay önce şehrin mahkemesine Hüsamettin Efendi'nin atanması ile Antep'in de bu sistem içerisine alınması ihtimali üzerinde durmaktadır. Peirce'e göre, mahkeme yeni kadı geldikten sonra daha aktif çalışmış ve görev sahasını genişletmiştir. Muhtemelen Hüsamettin Efendi yeni kanunnameyi beraberinde getirmiş ve onu uygulamaya girişmişti. Kanunname kadı ve ehli-i örfün görev sınırlarını net bir şekilde çizerek onlar arasında bir denge oluşturmaktaydı. Yargılama kadının, hükmün uygulanması ehl-i örfün göreviydi. Peirce bu şekilde kadının gücünün artırıldığını ve

kanunnameyi daha aktif bir şekilde uygulayacağını düşünmektedir. Kanunnameye göre karşı cinslerin bir arada bulunması yasaklanmıştır. Peirce bu hükmün birçok davaya ve Haciye Sabah'ın davasına kaynaklık ettiğini düşünmektedir.

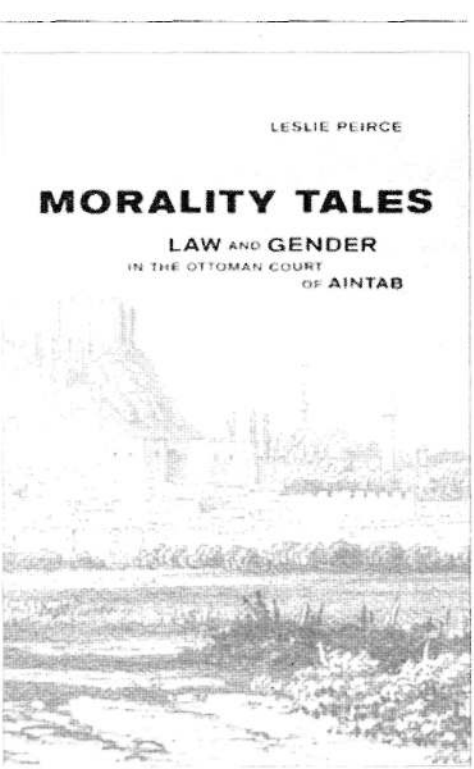

Peirce dördüncü bölümün başında hamile kalan köylü kızı Fatma'nın hikayesini anlatmaktadır. Has emini Mustafa Çelebi kendi yönetimini üstlendiği Hiyam köyünde yaşayan, Ahmet ile ilişkiye girerek hamile kaldığını söyleyen Fatma'yı mahkemeye getirmiştir. Fakat daha önce köyün imamına Korkut'un annesi doğum yaparken ona su taşımaya gittiğinde Korkut'un kendisi ile zorla ilişkiye girdiğini söylemiştir. Fatma'ya hangisinin doğru olduğu sorulmuştur. O da Ahmet'in annesi Zeliha'nın zorlamasıyla Korkut'u suçladığını asıl ilişkiye girdiği kişinin Ahmet olduğunu söylemiştir. Peirce bu davanın Hüsamettin Efendi geldikten sonra olmasına ve davayı mahkemeye getirenin has emini olmasına dikkat çekmektedir. Peirce Hüsamettin Efendi'nin gelişinden sonra cinsel suçlarla ilgili davaların içeriğinde bir değişim olduğunu ileri sürmektedir. Daha önceleri mahkeme kayıtlarında görülmeyen -iftira, karşı cinslerin uygun olmayan bir şekilde bir arada bulunmaları ve homoseksüel ilişkiler gibi- cinsel suçlar şehirliler tarafından mahkemeye yansıtılmaya başlanmıştır. Peirce bundan daha önceleri suç olarak görülmeyen davranışların kanunnameye göre suç görülmeye başlandığı sonucunu çıkartmaktadır. Mustafa Çelebi'nin daha önce de yine bir cinsel suçu mahkemeye taşımasına bakarak mahkeme tarafından uygunsuz davranışları bizzat takip etmesinin istenmiş olabileceği üzerinde durulmaktadır. Bu dava bir kırsal bölgeden gelmiş olsa da Mustafa Çelebi kadar güçlü yöneticisi olmayan bölgelerde bu davranışlar mahkemeye gelmemiştir. Dolayısıyla, Peirce'e göre, bir bölgenin Osmanlı mali yapısındaki yeri o bölgede hukukun uygulanmasında farklılık ortaya çıkarmıştır. Mustafa Çelebi bölgedeki en güçlü yöneticilerden biridir. Peirce Fatma gelirleri on bir tımarlı sipahi arasında bölüşülen Akçakent köyünde yaşıyor olsaydı onun aynı muameleyi görüp görmeyeceğini sorgulamaktadır. Diğer bölgelerde başka hukuki kaynaklar mı devreye girmektedir? Peirce'e göre imamlar, yöneticiler, tımarlı sipahiler ve müftüler de dava-

ları dinliyorlardı. Osmanlı yönetimi tarafından güçlendirilmiş olan kadı diğer adalet kaynakları ile yarışıyordu, bazen de işbirliği yapıyordu.

Morality Tales'deki cinsiyet, sınıf, sosyal tabaka, ideoloji, mülkiyet gibi farklı problemlerin ortak noktası 1540-1541 yıllarında Antep'te ve Antep'in mahkemesinde ortaya çıkmış olmalarıdır. 'Antep' hem şehrin ismi hem de sancağın ismi olduğu için Peirce bu ismi her ikisi için de -çoğu zaman hangisini kastettiğini belirterek- kullanmaktadır. Mahkeme şehrin mahkemesi midir yoksa sancağın mahkemesi midir? Peirce'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nda sancaklar ile kazaların sınırları örtüşmektedir. (77) Bir başka ifade ile sancak beyi ile kadının yetkili olduğu bölge aynıdır. Antep sancağındaki durumu bilemesek de, diğer sancaklarda birden çok kaza ve kadı olduğu bilinmektedir. Örneğin Hüdavendigar Sancağı'nda on dört tane kaza bulunmaktadır. Antep sancağında tek kadı bulunuyorsa bile Osmanlı döneminde çok yaygın olduğunu bildiğimiz diğer bölgelere naiplerin görevlendirilmesi usulü Antep'te de uygulanmış olabilir. Fakat Peirce 1540-1541 yıllarına ait Antep mahkemesi kayıtlarının bu yıllarda Antep sancağındaki Osmanlı mahkeme uygulamasının tamamını gösterdiğini düşünmektedir. Bu düşünce Peirce'in bazı tezlerine kaynaklık etmektedir: Mahkeme kayıtlarında görülmeyen problemler mahkeme dışı hukuki problem çözücü kaynaklar tarafından çözülmektedir. Mahkeme toplumun kültürünü ve ahlaki kabullerini prosedürü içinde göz önüne alarak diğer kaynakların önüne geçmeye çalışmaktadır.

Peirce hukuk kurallarının varlığını kabul etmekle birlikte Osmanlı adalet sisteminin işleyişinde yerel kültürün ve yerel unsurların önemini özellikle vurgulamaktadır. Peirce'e göre kadı rekabet halindeki kültürler arasında ve bu kültürler ile devlet arasında bir hakemdir. Normatif hukukun parametreleri içinde kalmak şartıyla düzeni sağlamaya ve tarafları tatmin etmeye çalışmaktadır. Fakat Peirce'in Osmanlı sistemi için geçerli gördüğü 'ayrı adaletler' kavramı çoğu zaman hukuka yerel kültürü meşrulaştırma fonksiyonundan fazlasını tanımamaktadır. İne ile Tanrıverdi'nin hikayesinde Mehmet'in cezalandırılmaması delil yetersizliğinden midir, yoksa Mehmet'in suçlu olduğu anlaşılmasına rağmen onu toplum dışına itmemek için ayrı olarak değerlendirilmesinden midir? Eğer ikincisi ise çoğu zaman normatif hukukun varlığı anlamsız olurdu ve bu durumda yerel kültür karşısında özgün bir Osmanlı hukukunun varlığından bahsedemezdik.

Bir biriyle doğrudan bağlantılı olmayan ve ayrı ayrı okunabilecek bölümleri içeren *Morality Tales* Osmanlı hukuk sistemi ve mahkemesinin işleyişinin anlaşılması yönünde çok önemli bir çalışma. Bu çalışma hukuk sistemini nesnel gerçekmiş gibi betimlemek yerine insanların onunla ilişkisi sonucu aldığı şekli anlatmaya çalışmaktadır. Bu da Osmanlı hukukundaki değişkenlik sorununu gündeme getirmektedir. Değişik dönemler ve değişik bölgeler için benzer çalışmalar Osmanlı hukukunun esnek olan ve esnek olmayan unsurlarını tespit etmeye ve Osmanlı hukukunun gerçeğe daha yakın bir betimlenmesine katkıda bulunabilir.

XIX. Yüzyıl Britanya Süreli Yayınlarında Osmanlılar ve Türkler -IV-

Uygur KOCABAŞOĞLU

The New Quarterley Magazine
Ekim 1873-Nisan 1880
Dinsel konulara girmeyen, yalnızca eğitimli okuyucuları hedef alan, hem üç ayda bir yayınlanan hem de genel bir dergi olma iddiası taşıyan bir yayın organıydı *New Quarterley Magazine*. Başlangıçta hemen hemen bütün yazıları sahip ve editörü Oswald J. F. Crawfurd yazıyordu. Hiçbir zaman hedeflediği 2.000 tiraja ulaşamadı; ömrü de uzun olmadı. Yalnızca sekiz yıl yaşadı. Dergide yer alan 219 makaleden yalnızca bir tanesinin Osmanlı dünyasını ilgilendirdiğini belirtelim.
Cilt 10 (Ekim 1878): F. D. Millet, "The New Bulgaria", s. 482-501.

The New Review
Haziran 1889-Aralık 1897
Kurucusu ve editörü liberal eğilimlere sahip bir milletvekili, Archibald Grove olan dergi, amacını "siyaset, bilim ve sanatlar alanında ünlü kalem sahiplerine imzalı yazılar yazdırmak" olarak belirlemişti. "Altı penilik" ucuz bir aylık dergi idi ve ilk çıktığı günlerde tirajı 39.000'i bulmuştu. Bununla birlikte dergiye katkıda bulanan kalemlerin çapı, örneğin *Nineteenth Century* ya da *Fortnightly Review*'dakiler gibi olmadığı için ilk beş yıl sonunda tirajı 5.000'lerin altına düştü ve 1894 yılında Longman, Green & Co. Yayınevince satın alındı ve editörlüğünü William E. Henley üstlendi. 1898 yılından sonra ise *Outlook & New Review* [daha sonra yalnızca *Outlook*] olarak yayın hayatını

sürdürdü. Makalelerinin yaklaşık % 90'ı imzalıydı. Dergide yayınlanan 1087 makaleden yalnızca 15'i Türkler ve Osmanlı dünyası ile ilgiliydi.

Cilt 1 (Eylül 1889): Mihran Sevasly, "The Armenian Question", s. 305-316.
Cilt 2 (Haziran 1880): Arminius Vambery, "Sultan Abdülhamid", s. 493-501.
Cilt 5 (Temmuz 1891): Charles K. Tuckerman, "White Slavery in Turkey", s. 23-30.
Cilt 5 (Ekim 1891): [Impartial ?], "Is Turkey Friendly to England?", s. 289-297.
Cilt 6 (Ocak 1892): * Juliette Adam, "England in Egypt", s. 56-65.
** Edward Dicey, "England in Egypt", s. 66-75.
Cilt 8 (Şubat 1893): "Study in Character: His Highness Abbas Pasha, Khedive", s. 237-244.
Cilt 8 (March 1893): Edward Dicey, "England in Egypt", s. 306-317.
Cilt 9 (Ağustos 1893): F. Seymour Stevenson, "The Armenian Church: Its History and Its Wrongs", s. 201-210.
Cilt 9 (Ekim 1893): Arminius Vambery, "European Culture and Asiatic Criticism", s. 428-439.
Cilt 9 (Kasım 1893): Sadik Efendi, "The Armenian Agitation: A Reply to Mr. Stevenson, M. P.", s. 456-465.
Cilt 9 (Aralık 1893): * Friedrich Max Müller, "Constantinople in 1893", s. 595-598.
** F. Seymour Stevenson, "The Armenian Agitation: A Rejoinder to Sadik Efendi", s. 648-654.
Cilt 10 (Ocak 1894): Friedrich Max Müller, "The New Museum [in Constantinople] and the Sidon Sarcophagi", s. 17-26.
Cilt 12 (Ocak 1895): [Diplomatist], "The Armenian Question", s. 62-66.

The Nineteenth Century
Mart 1877-Aralık 1900[1972]

Yüzyılın son çeyreğinde *The Nineteenth Century* adıyla yayınlanmaya başlayan dergi, 20. yüzyılın başlamasıyla *The Nineteenth Century and After* ve 1952'den sonra ise *The Twentieth Century* adı altında 1972 yılına kadar yayın hayatını sürdürdü. Kurucusu ve editörü, daha önce *Contemporary Review*'a editörlük yapmış olan James Thomas Knowles idi. Dergi, üyeleri arasında Tennyson, Huxley, W. G. Ward, James Martineau, Kardinal Manning ve W. E. Gladstone gibi kişilerin de bulunduğu "Metafizik Derneği"nin bir tür organı gibiydi. Zira ilk sayılardaki 22 yazarından 15'i anılan derneğin üyesi idi. Dergi ilk birkaç sayıdan sonra uygulamalı bilim, toplumsal sorunlar ve siyasete de el atmaya başladı ve politikaya ağırlık vermeye başladıktan sonra "liberal" bir tavır takındı. Der-

gide 1880'li yıllarda dinsel konular ağırlık taşırken, 1890'larda dış politaka konuları [bu arada Türkiye] öne çıktı. Derginin belirgin özelliği konu çeşitliliği ve farklı görüşlere yer vermesiydi. Bununla birlikte daha da belirgin özelliği İngiliz "Establishment"inin savunucusu olmasıydı. *Bütün yazıların imzalı yayınlandığı dergi* ilk yıllardaki 10.000'lik tirajıyla türünün en başarılı örneği idi. Aralık 1900'e kadar dergide yer alan 3737 makaleden 95'inin (%2.5) Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin olduğu belirtilmelidir.

Cilt 1 (Mart 1877): W. R. S. Ralston, "Turkish Stoy-Books", s. 23-36.
Cilt 1 (Mayıs 1877): W. E. Gladstone, "Montenegro", s. 360-379.
Cilt 1 (Haziran 1877): Stratford Canning, "Turkey (Part I)", s. 727-728.
Cilt 1 (Temmuz 1877): * Stratford Canning, "Turkey (Part II)", s. 729-752.
** M. E. Grant-Duff, "The Five Nights' Debate (in Parliament on the Eastern Question)", s. 857-878.
Cilt 2 (Ağustos 1877): * Edward Dicey, "The Future of Egypt", s. 3-14.
** W. E. Gladstone, "Aggression in Egypt and Freedom in the East", s. 149-166.
Cilt 2 (Eylül 1877): George von Bunsen, "Germany and Egypt", s. 167-176.
Cilt 2 (Kasım 1877): Archibald Forbes, "The Russian, the Turks and the Bulgarian: at the Theatre of War", s. 561-582.
Cilt 2 (Aralık 1877): * Malcolm MacColl, "Some Current Fallacies about Turks, Bulgarians and Russians", s. 831-842.
** Edward Dicey, "Egypt & the Khedive", s. 854-867.
Cilt 3 (Ocak 1878): J. W. Gambier, "The Life of Mithad Pasha", s. 71-96.
Cilt 3 (Şubat 1878): * W. E. Gladstone, "The Peace to Come [After the Russian-Turkish War]", s. 209-226.
** Humprey Sandwith, "How the Turks Rule Armenia?", s. 314-329.
Cilt 3 (Mart 1878): * John Lemoinne, "The Situation [the Eastern Question]", s. 567-570.
** W. E. Gladstone, "The Paths of Honour and of Shame [the Russo-Turkish War]", s. 591-604.
Cilt 3 (Haziran 1878): * Midhat Pasha, "The Past, Present and Future of Turkey", s. 981-993(with original text in French, s. 993-1000).
** W. E. Gladstone, "Liberty in the East and the West", s. 1154-1174.
Cilt 4 (Ağustos 1878): Stratford Canning, "Recollections of the Revival of Greek Independence (Part I)", s. 377-392.
Cilt 4 (Eylül 1878): Edward Dicey, "Nubar Pasha and Our Asian Protectorate", s. 548-559.
Cilt 4 (Ekim 1878): Archibald Forbes, "The Fiasco of Cyprus", s. 609-626.

Cilt 4 (Kasim 1878): Stratford Canning, "Recollections of the Revival of Greek Independence (Part II)", s. 932-954.

Cilt 5 (Ocak 1879): * Stratford Canning, "The Passing Events in Turkey: Remarks and Suggestions", s. 2-12.

** A. S. Murray, "Cyprus and Mycaenae", s. 112-131.

*** William Minto, "Saddling the Right Horse: A Dialoge on the Eastern Question", s. 132-148.

**** w. E. Gladstone, "The Friends and Foes of Russia", s. 168-192.

Cilt 5 (Nisan 1879): Edward Dicey, "The Egyptian Crisis", s. 670-689.

Cilt 5 (Mayis 1879): Emily Ann Smith, "East Roumelia", s. 822-832.

CUt 5 (Haziran 1879): W. E. Gladstone, "Greece and the Treaty of Berlin", s. 1121-1134.

Cilt 6 (Kasim 1879): R. W Hanbury, "The Spoilt Child of Europe (Greece)", s. 928-952.

Cilt 7 (§ubat 1880): Edward Dicey, "Our Egyptian Protectorate", s. 333-352.

Cilt 7 (Nisan 1880): M. E. Grant Duff, "British Interests in the East", s. 658-676.

Cilt 7 (Haziran 1880): * Arminius Vambery, "England & Russia in Asia", s. 917-928.

** Edwin Pears, "A Programme of Reform in Turkey", s. 1020-1039.

CUt 8 (Eylul 1880): Edward Dicey, "The Egyptian Liquidation", s. 458-473.

Cilt 10 (Agustos 1881): Frank Dillon, "The Arab Monuments of Egypt", s. 276-283.

Cilt 12 (Agustos 1882): * Edward Dicey, "England's Intervention in Egypt", s. 161-174.

** Laurence Oliphant, "The Jew and the Eastern Quesiton", s. 242-255.

CUt 12 (Eylul 1882): Wilfrid Scawen Blunt, "The Egyptian Revolution: A Personal Narrative", s. 324-346.

Cilt 12 (Kasim 1882): Edward Plunkett, "England and the Suez Canal", s. 839-860.

Cilt 13 (Haziran 1883): Francis W Rowsell, "The English in Egypt", s. 1064-1079.

Cilt 14 (Agustos 1883): * Edward Dicey, "Why not Purchase the Suez Canal?", s. 189-205.

** Constance F Gordon-Cumming, "The Locust War in Cyprus", s. 300-316.

Cilt 15 (Mart 1884): Edward Dicey, "Our Protectorate in Egypt", s. 363-388.

Cilt 16 (Temmuz 1884): * Samuel White Baker, " Egypt's Proper Frontier", s. 27-46.

** Edward Dicey, "The Surrender of Egypt", s. 156-167.

Cilt 17 (§ubat 1885): C. C. Scott-Moncrieff, "Irrigation in Egypt", s. 342-351.

Cilt 17 (Mart 1885): A. C. Hobart-Hampden [Hobart Pasha], "Turkey and England", s. 547-551.

Cilt 17 (Nisan 1885): * A. C. Hobart-Hampden [Hobart Pasha], "An Anglo-turkish Alliance", s. 575-582.

** J. Pincton-Warlow [with Hobart Pasha], "An Anglo Turkish Alliance", s. 583-589.

Cilt 17 (Mayıs 1885): Mohammad Abd-al-Halim Pasha, " Egypt and the Soudan", s. 733-744.

Cilt 18 (Temmuz 1885): * Edward Dicey, "The Khedivate of Egypt", s. 1-13.

** Henry Felix Woods (Woods Pasha), "The Armed Strength of Turkey", s. 11-123.

Cilt 18 (Aralık 1885): A. C. Hobart-Hampden, "A Strategical View of Turkey", s.993-1002.

Cilt 20 (Eylül 1886): H. O. Arnold-Forster, "Our Superstitions About Constantinople", s. 441-452.

Cilt 23 (Şubat 1888): Henry Eliot, "The Death of Abdulaziz and of Turkish Reforms", s. 276-296.

Cilt 27 (Şubat 1890): Arminius Vambery, "The Future of Russia in Asia", s. 196-212.

Cilt 28 (Ağustos 1890): Adalet, "A Voice from a Harem: Some Words About theT Turkish Women of Our Day", s. 186-190. [Yazar, İngilizce Hadjira romanını yazan genç bir Türk hanımdır.]

Cilt 28 (Eylül 1890): William Morton Fullerton, "Bion of Smyrna", s. 410-424.

Cilt 28 (Ekim 1890): James Aratoon Malcolm, "An Armenian's Cry for Armenia", s. 640-647.

Cilt 28 (Kasım 1890): Henry Wallis, "The Destruction of Egyptian Monuments", s. 720-732.

Cilt 28 (Aralık 1890): * G. Shaw Lefevre, "Constantinople Revisited", s. 927-944.

** Adalet, "Life in the Harem", s. 959-966.

Cilt 31 (Şubat 1892): Edward Dicey, "Recollections of Tewfik Pasha", s. 233-242.

Cilt 32 (Temmuz 1892): Adalet, "Turkish Marriages Viewed from A Harem", s. 130-140.

Cilt 32 (Ağustos 1892): W. Frazer Rae, "The Egyptian Newspaper Press", s. 213-223.

Cilt 36 (Ekim 1894): * Ernest Hart, "Cholera and the Sultan", s. 538-554.

** H. G. A. Opper de Blowitz, "A Trip to Bosnia-Herzegovina", s. 621-644.

Cilt 36 (Kasım 1894): H. Antony Salmone, "The Press in Turkey", s. 716-726.

Cilt 37 (Mayıs 1895): H. Antony Salmone, "The Real rulers of Turkey", 719-733.

Cilt 37 (Haziran 1895): Ghulam us-Saqlain, "The Musulmans of India and the Armenian Question", s. 926-939.

Cilt 38 (Temmuz 1895): Rafiüddin Ahmad, "A Moslem View of Abdülhamid and the Powers", s. 156-164.

Cilt 38 (Aralık 1895): * E. Henrick Geffcken, "The Eastern Question: [Part I] Turkish Reform and Armenia", s. 991-1000.

** Olga Novikoff, " The Eastern Question: [Part II] The Religious Basis of Russian Policy", s. 1001-1007.

*** Rafiüddin Ahmad, "The Eastern question [Part III] How the Sultan Can Save His Empire?", s. 1008-1014.

Cilt 39 (Ocak 1896): H. Antony Salmane, "Is the Sultan of Turkey the True Khaliph of Islam?", s. 173-180.

Cilt 39 Mart 1896): * H. D. Traill, "The Burden of Egypt: The Difficulties of Withdrawal" [Part I], s. 544-556.

** Wemyss Reid, "The Burden of Egypt: Our Promise to Withdraw" [Part II], s.557-565.

Cilt 40 (Ekim 1896): * Guinnes Rogers, "The Massacres in Turkey", s. 654-659.

** Reginald Brabazan, "The Massacres in Turkey", s. 660-664.

*** John Burns, "The Massacres in Turkey", s. 665-670.

**** H. Antony Salmone, "The Massacres in Turkey", s. 671-675.

***** W. E. Gladstone, "The Massacres in Turkey", s. 676-680.

Cilt 40 (Kasım 1896): * Wilfrid Scawen Blunt, "Turkish Misgovernment [Part I]", s. 838-846.

** E. F. Du Cane, "Turkish Misgovernment [Part II]", s. 846-848.

Cilt 41 (Mart 1897): Francis de Pressense, "The Cretan Question", s. 339-342.

Cilt 41 (Nisan 1897): * Mary Montgomerie Currie, "A Turkish Young Pretender [Prince Jemshid], s. 547-555.

** Wemyss Reid, "The Integrity of the Ottoman Empire [No. I]", s. 671-675.

*** J. Guinness Rogers, "The Integrity of the Ottoman Empire [No. II]", s. 675-680.

Cilt 41 (Mayıs 1897): * Francis de Pressence, "The Powers and the East in the Light of the War [Between Greece and Turkey]", s. 681-686.

** Ernest N. Bennett, "Side-lights on the Cretan Insurrection", s. 687-698.

*** H. C. Lowther, "Among the Liars [in Crete]", s. 699-706.

Cilt 42 (Eylül 1897): Leonard Courtney, "Canning and the Eastern Question", s. 370-382.

Cilt 42 (Ekim 1897): Rafiüddin Ahmad, "A Moslem's View of the Pan-Islamic Revival", s. 517-526.

Cilt 43 (Şubat 1898): Clavell Trip, "German versus British Trade in the East", s. 192-196.

Cilt 44 (Aralık 1898): * Edward Dicey, "The Future of Egypt: Our Hampered Trusteeship", s. 881-896.

** Henry Birchenough, "The Future of Egypt: Egypt and Tunis: A Study in International Law", s. 897-904.

*** John Macdonell, "The Future of Egypt: Niger and the Nile; A Warning", s. 905-914.

The North British Review

Mayıs 1844-Ocak 1871

Liberal, Hıristiyan ve İskoçya'nın sorunlarına adanmış bir dergiydi. Yayın hayatının ilk yıllarında 4.000'lik tiraja ulaşmasına rağmen daha sonraki yıllarda satışı 2.000'i geçmedi. Yayın politikası dinsel ve dinsel olmayan konulara eşit ağırlıkta yer vermek ve dinsel konularda da herhangi bir meshep ya da tarikata ayrıcalık tanımamak şeklinde ifade ediliyordu. Bununla birlikte dinsel kimliği, dönemin pek çok bilimsel ve toplumsal kuramına uzak durmasını da engellemedi. Cantebury Başpiskoposu, Herbert Spencer, Isaac Taylor, A. P. Stanley, Archibald Tait gibi ünlü yazarları vardı. Çok uzun olmayan ömrü boyunca dergide yayınlanan 964 makalenin yalnızca 9'u Osmanlı dünyası ile ilgiliydi.

Cilt 2 (Şubat 1845): [Isaac Taylor], "Palestine", s. 515-565.

Cilt 20 (Kasım 1853): [Valerian Krasinski], "The Religious and Political Relations of Russia", s. 248-280.

Cilt 20 (Şubat 1854): [W. R. Greg], "The War in the East and Its Political Contingencies", s. 523-568.

Cilt 25 (Ağustos 1856): [J. W. Wilkins], "The Ottoman Empire", s. 281-313.

Cilt 27 (Kasım 1857): [Horatius Boner], "Travels in Arabia and Palestine: Early and Recent", s. 513-555.

Cilt 29 (Ağustos 1858): [Horatius Bonar], "Egypt & Syria: Western Influence", s. 149-176.

Cilt 33 (Kasım 1860): [Josias L. Porter], "The Disturbances in Syria", s. 332-355.

Cilt 35 (Kasım 1862): [R. H. Patterson], "Syria and the Eastern Question", s. 422-447.

Cilt 44 (Mart 1866): John McNeill, "Palgrave's Central Asia", s. 1-35.

The Outlook: In Politics, Life, Letters an the Arts

Şubat 1898-Aralık 1900 [1928]

Doğu sorunlarıyla yakından ilgilenen, haftalık bir dergiydi. Özellikle 20'nci yüzyılın ilk çeyreğinde Batılı güçlerin Türkiye üzerindeki emelleri hakkında pek çok yazı yayınlanmıştır. 1921-1928 yıllarını kapsayan sayıları Türkiye'yi ilgilendiren yazılar bakımından bir hayli zengindir. Yayın hayatının 19'ncu yüzyılda kalan yaklaşık üç yılı boyunca dergide yer alan yazılar da büyük ölçüde güncel siyasal gelişmelerle ilgiliydi. İngiliz etkili ve yetkili çevrelerinin kamuoyu manipülasyonunu anlamak için yararlı bir kaynak olduğu söylenebilir.

Cilt 2 (Kasım 1898): * "Political Situation in Crete", s. 159, 189, 222, 648.
 ** "Execution of Moslems in Crete", s. 356
 *** "Evacuation of Crete by Turkey", s. 387
 **** J. Angus Hamilton, "The Turco-German pact", 421-422.
Cilt 3 (3 Haziran 1899): "Kaiser's Visit to the Holy Land", s. 568
Cilt 4 (2 Eylül 1899): "Arabian Revolt", s. 133.
Cilt 4 (16 Eylül 1899): "Anglo-German Cooperation in Asia Minor", s 196.
Cilt 5 (28 Nisan 1900): "Claim Made on the Sultan for Compensation (On the Armanian Atrocities)", s. 389-390.

The Quarterly Review

Şubat 1809-Ekim 1900[1962]

Britanya okur-yazar kamuoyunun temel içgüdüsü olan muhafazakârlığa en iyi hizmet eden ve onun tarafından beslenen bir dergiydi. Yüz elli yılı aşan ömrü de bunun kanıtıdır. Yönetimle çok yakın ilişkileri oldu. John Murray, Walter Scott gibi kişiler derginin partizan olmamasını savundularsa da tam bir partizan yayın organıydı. George Canning, Robert Peel, Dük Wellington, Lord Stanley gibi kişiler derginin yazarları arasındaydı. Siyasal ve toplumsal yazılarında geleneksel İngiliz ahlakçılığını, aristokratik değerleri, Anglican Kilisesi'ni ve Krallığı, tek sözcükle kurulu düzeni savunan bu yayın organının fikir babası ve mimarının bizim "Koca Elçi!" diye bildiğimiz Stratford Canning olduğunu belirtelim. 1802-1929 yılları arasında yayın hayatını sürdüren *Edinburg Review* gibi toprak sahibi sınıfın çıkarlarını savunan bir dergiydi. Güçlü ve etkili bir finans çevresi, *The House of Murray*, tarafından çıkarıldığı ve desteklendiği de belirtilmelidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Gladstone, Wilberforce, Lord Stanhope, Robert Lowe, Lord Salisbury gibi siyasetçilerin at oynattığı bir yayın organı oldu.

Cilt 3 (Şubat 1810): "Thornton's Present State of Turkey", s. 129-143.
Cilt 10 (Ocak 1814): * "Lord Byron's Giaour and Bride of Abydos", s. 331-354.
** Hermes, "The State of the Modern Greeks", s. 442-463.
Cilt 15 (Nisan 1816): "The Barbary States", s. 139-183.
Cilt 24 (Ekim 1820): "Belzoni's Operations and Discoveries in Egypt", s. 139-169.
Cilt 39 (Ocak 1829): [Walter Scott], "Hajji Baba in England", s. 73-99.
Cilt 41 (Kasım 1829): [John Barrow], "European Turkey", s. 448-491.
Cilt 43 (Ekim 1830): [Henry Phillpotts], "The Greek Question", s. 495-553.
Cilt 49 (Temmuz 1833): [H. H. Milman], "The Turkish Empire", s. 283-322.
Cilt 51 (Haziran 1834): [J. G. Lockhart], "Mr. Morier's Ayesha", s. 485-493.
Cilt 53 (Şubat 1835): [John McNeill], "England, France, Russia and Turkey", s. 229-261.
Cilt 54 (Eylül 1835): [John Barrow], "Quin's Steam Voyage Down the Danube", s.469-505.
Cilt 67 (Aralık 1840): [J. W. Croker], "Foreign Policy", s. 253-302.
Cilt 75 (Aralık 1844): [Bartholomew Elliott Warburton], "Eothen"
Cilt 76 (Haziran 1845): [Elizabeth Eastlake], "Lady Travelers", s. 98-137.
Cilt 94 (Aralık 1853): [A. H. Layard], "Turkey and Russia", s. S. 261-301.
Cilt 94 (Mart 1854): [A. H. Layard], "The Turks and the Greeks", s. 509-558.
Cilt 98 (Mart 1856): [A. H. Layard], "Peace and Its Effects on the Condition of Turkey", s. 502-533.
Cilt 102 (Ekim 1857): [A. H. Layard], "Communications with India: Suez and Euphrates Routes", s. 354-397.
Cilt 104 (Ocak 1865): [W. E. Gladstone], "The Past and Present Administrations", s. 517-560.
Cilt 111 (Nisan 1862): [Stratford Canning], "State and Prospects of Turkey", s. 355-400.
Cilt 117 (Ocak 1865): [J. H. Tremenheere], "Servia", s. 179-203.
Cilt 117 (Nisan 1865): [Percy E. F. W. Smythe], "Travels in Central Asia", s. 476-519.
Cilt 127 (Temmuz 1869): [W.G. Palgrave], "Eastern Christians", s. 1-41.
Cilt 137 (Ekim 1874): [W. G. Palgrave], "Provincial Turkey", s. 313-354.
Cilt 142 (Ekim 1876): * [H. Bartle E. Frere], "The Turkish Empire", s. 480-512.
** [H. D. Wolf], "The Suez Canal: An International Highway", s. 429-457.
*** [William Smith], "The Eastern Question and the Government", s. 544-586.
Cilt 143 (Ocak 1877): [William Smith & A. H. Layard], "The Eastern Question and the Conference", s. 276-320.
Cilt 144 (Temmuz 1877): [Frank S. Russell], "The War in the East", s. 211-241.

Cilt 146 (Temmuz 1878): [Henry Craik], "The People of Turkey", s. 256-288.
Cilt 146 (Ekim 1878): [W. G. Palgrave], "The Revival of Turkey", s. 549-594.
Cilt 154 (Ekim 1882): [L. J. Jennings], "The Justification of Lord Beaconsfield's Policy", s. 542-570.
Cilt 158 (Temmuz 1884): [L. J. Jennings], "Mr. Gladstone's Foreign Policy", s. 267-296.
Cilt 161 (Temmuz 1885): [L. J. Jennings], "The Gladstone Ministry: a Retrospect", s. 246-280.
Cilt 164 (Ocak 1887): [Edward F. Law], "Constantinople, Russia and India", s. 218-240.
Cilt 175 (Temmuz 1892): [Arthur C. Headlam], "Professor Ramsay's Asia Minor", s. 211-234.
Cilt 180 (Ocak 1895): [F. W. Warre-Cornish], "England in Egypt", s. 255-288.
Cilt 182 (Temmuz 1895): [Malcolm MacColl], "Islam", s. 220-253.
Cilt 183 Ocak 1896): [Stanley Lane-Poole], "The Age of Saladin", s. 163-187.
Cilt 186 (Temmuz 1897): * [Alexander S. Murray], "Asia Minor Rediscovered", s. 64-87.
** [Rowland Blennerhasset], "The Crisis in the East", s. 268-292.

The Rambler

Ocak 1848-Mayıs 1862

İngiltere'de Katolikliğin moralini güçlendirmek için haftalık olarak yayın hayatına atılan ancak kısa süre sonra aylık yayınlanmaya başlayan "yerli ve yabancı edebiyat, politika, bilim, müzik ve güzel sanatlar" dergisiydi. Katolik bir dergi olmasına rağmen, kadınların çalışmalarına ve sorunlarına yoğun bir ilgi gösterdiği belirtilmelidir. Kurucusu ve 1858 yılına kadar sahibi John Moore Capes idi. İçerdiği 1000'in üzerindeki makaleden yalnızca 5'inin Türklerle ilgili olduğu görülmektedir.

Cilt 13 (Mart 1854): William Wingfield, "The Turks and the Christians in Albania", s. 228-239.
Cilt 14 (Temmuz 1854): J. M. Capes, "Constantinople: Its Past and Its Future Fall", s. 1-19.
Cilt 14 (Eylül 1854): J. M. Capes, "Finlay's Byzantine Empire", s. 258-271.
Cilt 15 (Ocak 1855): "Lord Carlisle's Turkish and GreekWaters", s. 66-73.
Cilt 16 (Eylül 1855): Richard Simpson, "Burton's Pilgramage to Medinah and Meccah", s. 189-199.

The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland
1834-1900

1823 yılında kurulan Royal Asiatic Society'nin organı olan dergi yayın hayatına 1834 yılında başladı. "Doğu" ve bu arada Osmanlı İmparatorluğu üzerine arkeolojik, etnografik, filolojik vb. makalelerin yüzyılın ikinci yarısından itibaren arttığı gözlemlenmektedir.

Cilt 6 (1841): Arthur Conolly, "On the White Haired Angora Goat and on Another Species of Goat Found in the Same Province", s. 159-172.
Cilt 9 (1846): E. Hincks, "On the Inscriptions at Van", s. 387-449.
Cilt 13 (1852): Captain Newbold FRB, "The Seven Churches of Asia", s. 81-89.
Cilt 15 (1855): "Three Maps of Asyria".
Cilt 14-Yeni Seri (1882): * S. W. Koelle, "On Tartar and Turk", s. 125-159.
** A. H. Sayce, "The Cuneiform Inscriptions of Van: Deciphered & Translated", s. 332-334.
*** Stanley Lane-Poole, "The Successors of Seljuks in Asia Minor", s. 773-780.
Cilt 16-Yeni Seri (1884): S. W. Koelle, "Etymology of the Turkish Numerals", s. 141-163.
Cilt 18-Yeni Seri (1886): M. A. Morrison, "The Geographical Distribution of the Modern Turkish Languages", s. 177.
Cilt 20-Yeni Seri (1888): A. H. Sayce, "The Cuneiform Inscriptions of Van", s. 1-48.
Cilt 24-Yeni Seri (1892): Oliver Codrington, "Catalogue of the Arabic, Persian , Hindustani and Turkish MSS [Manuscripts] in the Library of the Royal Asiatic Society", s. 501-569.
Cilt 25-Yeni Seri (1893): * Major C. R. Conder, "Notes on Hittite Writing", s. 823-853.
** A. H. Sayce, "The Cuneiform Inscriptions of Van", s. 1-40.
Cilt 26-Yeni Seri (1894): A. H. Sayce, "The Cuneiform Inscriptions of Van", s. 691-732.

The Journal of the Royal Geographical Society
1831-1880

Royal Geographical Society'nin kurulduğu ilk yıldan itibaren çıkardığı yayın organıydı.Yılda bir kez yayınlanıyordu ve 1000-1200 arasında düzenli bir okuyucusu vardı. Dergi, 50'nci yılını doldurduğu 1881 yılında yayınına son verdi. Dergide yayınlanan 1500 kadar makalenin 41'i Türkiye ile ilgiliydi.

Cilt 3 (1934): George Long, "Reports on the Navigation of the Euphrates by Captain Chesney, R. A." s.231-243.

Cilt 4 (1934): * "Observations on the Manners of the Inhabitants who Occupy the Southern Coast of Arabia and the Shores of the Red Sea", s. 192-206.

** Grenville Temple, "Journal of Travels in the Beylik Of Tunis", s. 255-258.

*** Samuel Gobat, "Journal of a Three Years' Residence in Abyssinia in Furtherance of the Object of the Church Missionary Society", s. 268-277.

**** "Reports on the Navigation of the Euphrates by Chesney,R. A. Of London, 1833", s. 374-375.

Cilt 6 (1836): * James Brant, "Journey Through a Part of Armenia & Asia Minor in the Year 1835", s. 187-223.

** "Narrative of a Residence in Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh with Journal of a Voyage Down tthe Tigris to Bagdat".

Cilt 7 (1837): * "Extracts from Notes Made on a Journey in Asia minor in 1836 by W. R. Hamilton", s.34-61.

** "On Mount Athos and Its Monastries: With Notes on the Route from Constantinople to Saloniki in June 1836", s. 61-74.

Cilt 8 (1838): * "Notes on Journey from Tabriz through Koordistan via Van, Bitlis, Seert and Erbil to Suleymanieh in July-August 1836", s. 54-101.

** "Notes of a Journey in Asia Minor in 1837", s. 137-157.

*** "Astronomical Position in European Turkey, Mount Caucasus and Asia Minor", s. 406-411.

Cilt 9 (1839): * "Notes on a Journey from Constantinople to Heraclea to Angora in the Autumn of 1838", s. 216-276.

** "Notes Accompanying a Survey of the Tigris Between Ctesiphon and Mousul by Lieutenant H. Blosse Lynch, Indian Navy", s. 441-442.

Cilt 10 (1840): * "Journey from Angora by Kaisariah, Malatiyah and Gergen Kal'ch-si to bir or Rirehjik", s. 275-340.

** "Notes of a Journey through a part of Kurdistan in the Summer of 1838 by James Brant", s. 341-431.

*** "Notes on a Journey from Erzurum to Trabizond by way of Shebb-Klaneh, Kara Hisar, Sivas, Tokat and Samsun in October 1838", s. 434-444.

**** "Notes on a Journey from Erz-Rum by Mush, Diyarbekr and Bireh-jik to Aleppo in June 1838", s. 445-454.

***** "Notes Taken on a Journey from Constantinople to Mousul in 1839-1840", s. 489-529.

Cilt 12 (1842): * Narrative of a Survey of Part of the South Coast of Asia Minor and a Tour in the Interior of Lycia in 1840-1841", s. 143-161.
** "Notes of a Tour in Armenia in 1837", s. 207-221.
Cilt 13 (1843): "Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with some Account of their Antiquities and Geology", s. 148-156.
Cilt 15 (1845): "Notes of an Excursion from Batum to Artvin", s. 296-305.
Cilt 24 (1854): * "Outlines of a Tour in Palestine in 1852", s. 1-35.
** "Notes on a Journey in the Balkan in 1847", s. 36-83.
*** "Narrative of a Journey from Cairo to Medina and Mecca by Suez, Arabo, Tawilo etc. in 1845", s. 115-207.
**** "Journey to Medina with Route from Yambu", s. 208-226.
Cilt 25 (1855): * A Journey from El- Medina to Mecca down the 'Darb el- Sharki' on the Eastern Road", s. 121-136.
** "Narrative of a Journey from Cairo to Jerusalem via Mount Sinai", s. 260-290.
Cilt 26 (1856): * "Memoir on the Map of Damascus, Hauran and the Lebanon Mountains", s. 43-55.
** "Report of a Journey in Palestine", s. 55-70.
*** "Notes of Journey from Baghdad to Basrah", s. 131-153.
Cilt 33 (1863): "Earthquake of Erzerum, June 1859", s. 234-237.
Cilt 35 (1865): "Travels in Koordistan, with Notes of Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in their Neighbourhood", s. 21-58.
Cilt 37 (1867): * "On Part of Mesopotamia Contained Between Sheriat-el-Beytha, on the Tigris and Tel Ibrahim", s. 160-182.
** "Description of Diarbekr", s. 182-193.
Cilt 38 (1868): * "On the Peninsula of Sinai", s. 237-258.
** "A Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia with Notes of Researches in the Dyrsim Dagh, in 1866", s. 281-361.
Cilt 39 (1869): "Notes on the Map of the Peninsula of Sinai", s. 342-347.
Cilt 42 (1872): * "Notes on an Exploration of the Tulul-el-Safai the Volcanic Region East of Damascus and the Umm Niran Cave", s. 49-61.
** "Notes of a Reconnaissance of the Anti-Libanus", s. 408-425.
Cilt 43 (1873): "Recent Surveys in Sinai and Palestine", s. 206-240.

Saint Paul's : A Monthly Magazine
Ekim 1867 – Mart 1874
Adını, ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren moda olan, dergilere Londra şehrinin belirli kesimlerinin adının verilmesi uygulamasına borçlu olan bir dergi. Antony Trollope, Alexander Strahan, Henry S. King gibi editörlerin yönetiminde 10.000'lik tiraja ulaşmasına rağmen uzun ömürlü olamamıştır. Başta gezi notları ve spor olmak üzere bu dergide yer almayan herhangi bir konu düşünmek zordur. Yaklaşık yedi yıllık yayın hayatı boyunca dergide yer alan 608 makalenin 5'i Türklerle ilgiliydi.

Cilt 2 (Haziran 1868): A. H. Layard, "What is the Eastern Question?", s. 274-291.
Cilt 2 (Temmuz 1868): A. H. Layard, "How to Settle the Eastern Question?", s. 403-415.
Cilt 5 (Ocak 1870): * Adam Gielgud (?), "The Ottoman Rule in Europe", s. 418-433.
** Edward Dicey, "The Suez Canal", s. 454-463.
Cilt 6 (Haziran 1870): "It Ghelmez [A Village in Turkey on the Hellenspont]", s. 304-313.

The Scottish Review
Kasım 1882-Ekim 1900
İskoçya sorunlarını irdelemek ve İskoçya'ya özerk bir yönetim kazandırmak amacıyla kurulmuş bir dergiydi. Amacı, Londra'nın İskoçya'daki hayatın da merkezi olduğu iddiasını çürütmekti. İddialı çıkışına rağmen umduğu popülariteye hiçbir zaman erişemedi. Tirajı da 300-600 sınırını aşamadı. Bununla birlikte olaylara daha geniş bir açıdan bakan ve dış olaylara genişçe yer veren bir dergi olduğu söylenebilir. Yayınlanmış 704 makaleden 14'ü Osmanlı İmparatorluğu ile ilgiliydi.

Cilt 7 (Nisan 1886): Demotrios Bikelas, "The Greek Quesiton", s. 201-231.
Cilt 8 (Ekim 1886): Demotrios Bikelas, "The Byzantine Empire", s. 258-286.
Cilt 9 (Ocak 1887): * Demotrios Bikelas, "Byzantinism and Hellenism", s. 52-78.
** Ahmed Nassif, "Egypt on the Eve of the English Invasion", s. 137-169.
Cilt 9 (Nisan 1887): Ahmed Nassif, "Egypt Under English Invasion", s. 378-398.
Cilt 13 (Nisan 1889): Demetrios Bikelas, "Greece Before 1821", s. 339-370.
Cilt 14 (Temkmuz 1889): Demetrios Bikelas, "The Formation of the Modern Greek State", s. 112-137.
Cilt 16 (Ekim 1890): C. R. Conder, "The Early Christians in Syria", s. 215-240.
Cilt 18 (Temmuz 1891): C. R. Conder, "The Orienetal Jews", s. 1-23.

Cilt 23 (Nisan 1894): J. B. Bury, "The Great Palace of Constantinople", s. 251-269.

Cilt 24 (Ekim 1894): J. R. Conder, "Jerusalem", s. 337-365.

Cilt 26 (Temmuz 1895): Robert W. Schultz, "Sancta Sophia, Constantinople", s. 138-159.

Cilt 27 (Ocak 1896) * C. R. Conder, "The State of Turkey", s. 1-11.
****** Demotrios Bikelas, "The Seizure of a Turkish Flagship", s. 117-125.

Tait's Edinburgh Magazine

Nisan 1832-Kasım 1855

Siyaset, ekonomi, hukuk alanında "çağdaş" bir aylık dergi olmak ididiasıyla yayınlanmaya başlandı. Adını, 1820'lerin önemli siyasi figürlerinden birisi olan yayıncı ve kitapçı William Tait'ten almıştı. "Halkın yararına çalaşacak" ve dolayısıyla reformu "korkusuzca ve uzlaşmaz bir şekilde" destekleyecekti ve "yolsuzlukların amansız düşmanı" kesilecekti. *Tait's* bir başka Tory dergisi olan *Blackwood's Magazine*'in rakibi oluyordu ama onun sahip olduğu yetenekli ve güçlü yazarlara düzenli olarak sahip olmayı başaramadı. Rakipleri olan *Blackwoods* ve *Westminster Review*'un gerisinde kaldı. Tirajı hiçbir zaman 4.000'i geçmedi. Erken Victoria dönemi İngiltere'sinde büyük bir dergiyi yöneten ilk kadın editör olan Bayan V. Christian Johnstone'un 1834-1846 yıllarında *Tait's Magazine*'i yönettiği belirtilmelidir. Dergide yayınlanan toplam 3.180 makaleden 20'si Osmanlı dünyası ile ilgilidir.

Cilt 1 (Nisan 1832): T. Perronet Thompson, "Magic in Egypt", s. 30-34.

Cilt 3 (Temmuz 1833): "Turkey and Its Resources [by David Urquhart]", s. 437-449.

Cilt 7 (Nisan 1836): William Tait, "England, Turkey, Russia: The Balance of Power and the Non-Intervention Principle", s. 240-246.

Cilt 9 (Kasım 1838): Richard Cobden, "Interviews with Mehemet Ali", s. 695-701.

Cilt 11 (Eylül 1840): Christian Johnston, "Travel in the East [by Horatio Southgate]", s. 569-582.

Cilt 11 (Ekim 1840): Christian Johnston, "Travel in the East [by Horatio Southgate]", s. 569-582.

Cilt 12 (Mayıs 1841): [B], "The Sultan and Mehemet Ali", s. 288-290.

Cilt 20 (Nisan 1849: James A. St. John, "Layard's Nineveh", s. 246-254.

Cilt 21 (Ağustos 1850): G. S. Venables, "The Debates on the Greek Question", s. 506-509.

Cilt 24 (Ekim 1853): John MacGregor, "Russia and Turkey" [Part I], s. 616-619.

Cilt 24 (Kasım 1853): John MacGregor, "Russia and Turkey" [Part II], s. 677-683.
Cilt 24 (Aralık 1853): John MacGregor, "Russia and Turkey" [Part III], s. 744-749.
Cilt 25 (Şubat 1854): John MacGregor, "Society and Manners of Turkey; the Late Grand Vizier Rechid Mehemet Pacha and the ex-Seraskier Rıza Pacha", s. 97-100.
Cilt 25 (Temmuz 1854): John MacGregor, "The [Crimean] War: Its Progress Abroad and Its Effects at Home-A political Register", s. 432-434.
Cilt 25 (Ağustos 1854): John MacGregor, "Russia and Turkey", s.486-487.
Cilt 25 (Ekim 1854): E. C. Greenville Murray, "Sketches from Life in Turkey", s. 583-588.
Cilt 25 (Aralık 1854): * Horatio Mansfield, "The [Crimean] Campaign of 1854", s.738-743.
** E. C. Greenville Murray, "Sketches in Turkey", s. 749-751.
Cilt 26 (Şubat 1855): John MacGregor, "Historical Studies on the Eastern Question", s. 11-116.

Temple Bar
A London Magazine for Town & Country Readers
Aralık 1860-Aralık 1900 [1906]

Cornhill dergisinin 1860 yılındaki başarısını taklit etmeğe kalkan dergilerden birisiydi. Başlangıçta tuzu kuru ama iyi eğitim görmemiş, yalnızca eğlence için dergi satın alan okuyucuyu hedef alarak yayınlanmaya başlandı. Ancak büyük bir ticari başarı yakaladı. 30.000'i bulan tirajı daha sonra yarı yarıya düştüyse de hiçbir zaman 8.000'in altına inmedi. Derginin editörlüğünü en uzun süre yapmış olan George Bentley, okuyucusunun ne istediğini iyi biliyordu: aktüel konuları onlara yapay bir biçimde sunmakta çok başarılıydı. 1906 yılında yayın hayatını terk eden dergide, taranan sürede, yayınlanmış olan 4309 makaleden 26'sı Osmanlılar'la ilgiliydi.

Cilt 8 (Mayıs 1863): "Osman and Amneh: A Tale of Cairo Life", s. S. 188-198.
Cilt 15 (Eylül 1865): "The Turkish Bath in England", s. 254-263.
Cilt 42 (Kasım 1874): Edwin de Leon [Ex U. S. Consul-General in Egypt], "Infidel Smyrna", s. 523-534.
Cilt 50 (Haziran 1877): Mary Adalaide Walker, "Pera [Constantinople]", s. 211-223.
Cilt 54 (Eylül 1878): Malcolm Laing Meason, "A Fortnight in Cyprus", s. 48-61.
Cilt 58 (Nisan 1880): Ada F. Cervati, "Letters from Constantinople (Part I)", s.456-561.
Cilt 60 (Eylül 1880): Ada F. Cervati, "Letters from Constantinople (Part II)", s.99-

105.

Cilt 62 (Haziran 1881): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part I)", s. 170-180.

Cilt 62 (Ağustos 1881): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part II-III)", s. 460-472.

Cilt 63 (Ekim 1881): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part IV-V)", s. 167-176.

Cilt 63 (Aralık 1881): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part VI-VII)", s. 528-539.

Cilt 65 (Mayıs 1882): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part VIII-X)", s.72-87.

Cilt 65 (Temmuz 1882): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part XI)", s.319-328.

Cilt 65 (Ağustos 1882): * James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part XII)", s.460-471.

** Ada F. Cervati, "Letters from Constantinople (Part III)", s.558-564.

Cilt 66 (Ekim 1882): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part XIII)", s. 215-228.

Cilt 66 (Aralık 1882): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part XIV-XVII)", s. 510-525.

Cilt 67 (Mart 1883): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part XVII-XXI)", s. 392-407.

Cilt 68 (Haziran 1883): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part XXII-XXV)", s. 239-254.

Cilt 68 (Temmuz 1883): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part XXVI-XXIX)", s. 397-413.

Cilt 68 (Ağustos 1883): James A. Skene, "Personal Reminiscenses of Lord Stratford and the Crimean War (Part XXX-XXXII)", s. 545-559.

Cilt 69 (Eylül 1883): Samuel Savage Lewis, " A Ten Day Ride in Caria & Phriygia", s. 105-11.

Cilt 78 (Kasım 1886): James Brinsley Richards, "The Rulers of the Balkans: Nicholas-George-Charles-Milan-Alexander", s. 323-339.

Cilt 83 (Ağustos 1888): James Brinsley Richards, "Among the Bulgarians: Ten Years After the Berlin Treaty", s. 559-569.

Cilt 92 (Temmuz 1891): Jessie Catherine Couvreur (Signed Tasma), " Iftar (breakfast) in a Harem", s. 395-406.

Cilt 95 (August): Mrs. Swainer, "From Cyprus", s. 553-561.

The Westminster Review
Ocak 1824 – Aralık 1900[1914]

Ondokuzuncu yüzyıl Britanya dergileri arasındaki üç büyüklerden birisi *Westminster Review* idi. Diğer ikisinden *Edinburg Review* Whig; *Quarterly Review* Tory iken, *Westminster Review* "radikal"di. Yayınlandığı tarihten itibaren yaklaşık 40 yıl süreyle İngiltere'nin en orijinal, insancıl ve yaratıcı düşüncelerini taşıyan bir dergi olduğu kabul edilir. Maddi ve fikri kurucusunun Jeremy Bentham, önde gelen yazarlarının ise Thomas Carlyle, T. H. Huxley, George Meredith, Herbert Spencer, William Thackeray, James Mill ve oğlu John Stuart Mill olduğu hatırlanırsa radikalliği değilse bile orijinalliği ve insancıllığı kabul edilebilir. Adında ve editoryal politikasında zaman zaman değişiklikler görüldü. Tirajı 3.000'le 1.000 arasında oynadı. Ancak 90 yıla yaklaşan yayın hayatı boyunca her zaman etkili bir dergi olma özelliğini sürdürdü. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca bu dergide yayınlanan 4372 makaleden 19'u Osmanlı İmparatorluğu ile ilgiliydi.

Cilt 1 (Nisan 1824): "Greece & Russia", s. 453-471.
Cilt 4 (Ekim 1825): Edgar Taylor, "Buckingham's Travels Among the Arab Tribes", s. 495-520.
Cilt 19 (Temmuz 1833): [T. P. Thompson], "Turkish Empire", s. 163-179.
Cilt 35 (Ocak 1841): John Bowring, "Anglo-Turkish War: Egypt and Syria", s. 187-224.
Cilt 42 Aralık 1844): [W. H. Leeds], "Proposed Railroad Between Cairo & Suez", s. 428-437.
Cilt 49 (Temmuz 1848): [J. A. St.John], "Eastern Life: Present and Past", s. 314-33.
Cilt 51 (Nisan 1849): [Jane Sinnett], "Journey to Mount Ararat and the Highlands of Armenia", s. 199-215.
Cilt 51 (Temmuz 1849): "Ancient Assyria", s. 290-334.
Cilt 54 (Ocak 1851): "The Devil in Turkey", s. 545-548.
Cilt 55 (Nisan 1851): "The Golden Horne and Sketches in Asia Minor", s. 243-254.
Cilt 60 [Yeni Seri Cilt 4] (Temmuz 1853): J. W. Wilkins, "The Turkish Empire", s. 215-245.
Cilt 61 [Yeni Seri Cilt 5] (Nisan 1854): John H. Tremenheere, "The Balance of Power in Europe", s. 519-537.
Cilt 88 [Yeni Seri Cilt 32] (Ekim 1867): Hyde Clarke, " Polygamy and Monogamy in Turkey", s. 325-367.

Cilt 107 [Yeni Seri Cilt 51] (Ocak 1877): "The Turkish Question: Russian Designs and English Promoters of Them", s. 93-163.
Cilt 108 [Yeni Seri 52] (Temmuz 1877): "The Eastern Question", s. 200-213.
Cilt 110 [Yeni Seri Cilt 54) (Ekim 1878): "The Situation in the East and the Future of Russia", s. 469-500.
Cilt 111 [Yeni Seri 55] (Ocak 1879): "Russians in Turkey", s. 57-76.
Cilt 123 [Yeni Seri 67] (Nisan 1885): "The Ottoman Turks in Europe", s. 303-328.
Cilt 128 [Yeni Seri 72] (Nisan 1887): * "Egypt" s. 23-27.
** "The Bulgarian Struggle for Existence", s. 83-95.
Cilt 153 [Yeni Seri 95] (Ocak 1900): H. H. Johnson, "Ottoman Provincial Government", s. 13-24.

NOT

Taranan süreli yayınların özellikleri, nitelikleri, tirajları, önde gelen yazarları hakkındaki bilgilerle, isimsiz yazılmış makalelerden bir kısmının kime ait olduğuna ilişkin saptamalar için, başlıca aşağıdaki katalog, kitap, makale ve biyografi sözlüklerinden yararlanılmıştır:

Altholz, Joseph L., "Appendix H: Nineteenth Century Religious Magazines with Literary Contents", Alvin Sullivan (Ed.), *British Literary Magazines: The Victorian and Edwardian Age, 1837-1913*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1984, s. 469-471.
Bostick, Darwin F., "The Monthly Chronicle", *a.g.e.*, s. 226-228.
Boyle, Thomas F., "The Dublin University Magazine", Alvin Sullivan (Ed.), *British Literary Magazines: The Romantic Age 1789-1836*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1983, s. 119-123.
Brown, Lucy, *Victorian News and Newspapers*, Oxford, Clarendon Press, 1885, *passim*.
Cate, George Allen, "The Prospective Review", Sullivan (1984) *a.g.e.*, s. 320-325.
Curran, Eileen M., "The Foreign Quarterly Review", Sullivan (1983), *a.g.e.*, s. 159-168.
Don Vann, J., "Frazer's Magazine", Sullivan (1983), *a.g.e.*, s.171-175.
__________, "The Cornhill Magazine", Sullivan (1984), *a.g.e.*, s. 82-85.
__________, Rosemary T. Van Arsdel (Ed.), *Victorian Periodicals: A Guide to Research* (Cilt I), New York, The Modern Language Association of America, 1978, passim.
__________, Rosemary T. Van Arsdel (Ed.), *Victorian Periodicals: A Guide to Research* (Cilt II), New York, The Modern Language Association of America, 1989, passim.

Dunlap, J. Barbara, "The London Quarterly and Holborn Review", Sullivan (1984), *a.g.e.*, s. 204-209.
Elledge, W. Paul, "The New Monthly Magazine", Sullivan (1983), *a.g.e.*, s. 331-339.
Ellis, B. Helen, "The London Magazine (1820)", Sullivan (1983), *a.g.e.*, s. 288-296.
Everett, Edwin Mallard, *The Party of Humanity: The Fortnightly Review and Its Contributors 1865-1874*, Chapell Hill, Univ. Of North Carolina Press, 1939, *passim.*
Fader, Daniel, George Bernstein, *British Periodicals of the 18th and 19th Centuries*, Ann Arbor, Xerox Co., 1972, *passim.*
Graham, Walter, *English Literary Periodicals*, New york, Thomas Nelson & Sons, 1930, *passim.*
Griffin, John R., "Saint-Paol's Magazine", Sullivan (1984), *a.g.e.*, s. 371-376.
Houghton, Walter E., *The Victorian Frame of Mind 1830-1870*, New Haven, Yale University Press, 1957, *passim.*
__________, *The Wellesley Index to Victorian Periodicals 1824-1900*, Toronto, Routledge & Kegan Paul (Cilt I), 1966, *passim.*
__________, *The Wellesley Index to Victorian Periodicals 1824-1900*, Toronto, Routledge & Kegan Paul (Cilt II), 1972, *passim.*
__________, *The Wellesley Index to Victorian Periodicals 1824-1900*, Toronto, Routledge & Kegan Paul (Cilt III), 1979, *passim.*
__________, *The Wellesley Index to Victorian Periodicals 1824-1900*, Toronto, Routledge & Kegan Paul (Cilt IV), 1987, *passim.*
Madden, Lionel, Diana Dixon, *The Nineteenth Century Periodical Press in Britain: A Bib liography of Modern Studies 1901-1971*, New York, Garland Publishing Inc., 1976, *passim.*
Primeau, Ronald, "Longman's Magazine", Sullivan (1983), *a.g.e.*, s. 209-213.
Riga, Frank A., Claude A. Prance, *Index to the London Magazine*, New York , Garland Publishing, 1978, *passim.*
Rutenberg, Daniel, "The Nineteenth Century", Sullivan (1984), *a.g.e.*, s. 267-275.
Saint Victor, Carol, "The National Review", Sullivan (1984), *a.g.e.*, s. 242-249.
Scheuerle, William H., "Temple Bar", Sullivan (1984), *a.g.e.*, s. 403-407.
Shine, Hill, Helen C. Shine, *The Quarterly Review under Gifford (Identification of Contributors 1809-1824)*, Chapell Hill, Univ. Of North Carolina Press, 1949, *passim.*
Spurgeon, Dickie A., "The Edinburg Review", Sullivan (1983), *a.g.e.*, s. 139-144.
Stephen, Leslie, Sidney Lee, *The Dictionary of National Biography*, Cilt 22 (Ek), Oxford, 1967-68, *passim.*
Tercentenary Handlist of English & Welsh Newspapers, Magazines & Reviews, London, The Times, 1920, *passim.*
Wallins, Roger P., "The Quarterly Review", Sullivan (1983), *a.g.e.*, s. 359 -367.

__________, "The Westminster Review", Sullivan (1983), *a.g.e.*, s. 424-433.
Weinstein, Mark A., "Tait's Edinburg Magazine", Sullivan (1983), *a.g.e.*, s. 401-405.
__________, "The North British Review", Sullivan (1984), *a.g.e.*, s.275-281.
Wiener, Joel H., "Circulation & the Stamp Tax", *Victorian Periodicals* (Ed. J. Don Vann & R.T. Van Arsdel), New York, The Modern Language Association of America, 1978, s. 147-173.
White, Bruce A., "The Rambler", Sullivan (1984), *a.g.e.*, s.337-346.
Wilson, Keith, "Macmillan's Magazine", Sullivan (1984), *a.g.e.*, s. 215-219.
Wolff, Michael, John S. North, Dorothy Deering, *The Waterloo Directory of Victorian Periodicals 1824-1900*, Montreal, Wilfrid Laurier Univ. Press, 1977, *passim*.

Özet:
XIX. yüzyıl Osmanlı toplum tarihinin en önemli kaynaklarından birisi de İngiliz süreli yayınlarında yer alan çalışmalardır. bu yazı serisinde 45 süreli yayında bulunan 1.067 bibliyografik künye yayınlanmaktadır. Bu kez künyelerin yayınlandığı dergiler *The New Quarterley Magazine* (Ekim 1873-Nisan 1880), *The New Review* (Haziran 1889-Aralik 1897), *The Nineteenth Century* (Mart 1877-Aralık 1900[1972]), *The North British Review* (Mayıs 1844-Ocak 1871), *The Outlook:In Politics, Life, Letters an the Arts* (Şubat 1898-Aralık 1900 [1928]), *The Quarterly Review* (Şubat 1809-Ekim 1900[1962]), *The Rambler* (Ocak 1848-Mayıs 1862), *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* (1834-1900), *The Journal of the Royal Geographical Society* (1831-1880), *Saint Paul's : A Monthly Magazine* (Ekim 1867-Mart 1874), *The Scottish Review* (Kasım 1882-Ekim 1900), *Tait's Edinburgh Magazine* (Nisan 1832-Kasım 1855), *Temple Bar A London Magazine for Town & Country Readers* (Aralık 1860-Aralık 1900 [1906]), *The Westminster Review* (Ocak 1824-Aralık 1900[1914])dır.

Anahtar sözcükler: XIX. yüzyıl Osmanlı toplumu, İngiltere, süreli yayınlar tarihi, bibliyografya.

Abstract:
One of the main sources for the XIX. century Ottoman society is the articles published by the English review and magazines. Bibliography of 1067 articles published in 45 of these periodicals will be introduced together with descriptions of the periodicals and authors; this time included, *The New Quarterley Magazine* (Ekim 1873-Nisan 1880), *The New Review* (Haziran 1889-Aralık 1897), *The Nineteenth Century* (Mart 1877-Aralık 1900[1972]), *The North British Review* (Mayıs 1844-Ocak 1871), *The Outlook:In Politics, Life, Letters an the Arts* (Şubat 1898-Aralık 1900 [1928]), *The Quarterly Review* (Şubat 1809-Ekim 1900[1962]), *The Rambler* (Ocak 1848-Mayıs 1862), *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland* (1834-1900), *The Journal of the Royal Geographi-*

cal Society (1831-1880), *Saint Paul's : A Monthly Magazine* (Ekim 1867-Mart 1874), *The Scottish Review* (Kasım 1882-Ekim 1900), *Tait's Edinburgh Magazine* (Nisan 1832-Kasım 1855), *Temple Bar A London Magazine for Town & Country Readers* (Aralık 1860-Aralık 1900 [1906]), *The Westminster Review* (Ocak 1824-Aralık 1900[1914]).

Keywords: XIX. century Ottoman society, England, history of periodicals, bibliography.

RUSYA DEVLET ARŞİVLERİNDEN (IV)

Rusya Devlet Film-Fotoğraf Arşivi[1]

Eftal Ş. BATMAZ*

1926 yılında kurulan ve RSFSC [Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti] Merkez Arşivi'ne bağlı olan Film-Fotoğraf Merkez Arşivi, 1934 yılında 'Ses Kayıtları Merkez Arşivi ile birleştikten sonra 'SSCB Fono-Foto-Film Merkez Arşivi' olmuştur. 1992 yılında 'Rusya Devlet Film-Fotoğraf Arşivi'ne dönüştürülmüştür.

Arşivde, XIX. yüzyılın ikinci yarısından bu zamana kadar Rusya ve Sovyetler Birliği'nin sosyal, politik, ekonomik ve kültür hayatını yansıtan belgesel ve aktüel filmler, özel röportajlar, kısa çekimler, negatif ve albümler şeklinde hazırlanmış fotoğraflar bulunmaktadır.

Arşivde Türkiye ile ilgili aşağıdaki dokümanlar bulunmaktadır:

1. Ticaret Bakanı Rahmi Bey ve yanındakiler (1940).
2. İstanbul Belediye seçimleri sırasında işçilerin oturduğu Rasımpaşa Mahallesinde bir işçinin tutuklanması, İstanbul (1938).
3. Halk Partisi Merkez Komitesi toplantısı (1927).
4. M. Kemal Paşa Cumhuriyet Bayramı sırasında hükümet tribününün ortasında (1929).
5. Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Paşa'nın heykeli, İstanbul (1929).
6. Türkiye İçişleri Bakanı Cemil Bey çalışma odasında (1930-1932).
7. Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey anlaşma imzaladıktan sonra Venizelos başta olmak üzere Yunan heyeti ile birlikte (1930).

*Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. batmaz@humanity.ankara.edu.tr

[1] Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Kinofotodokumentov (RGAKFD).

8. General Guro'nun İstanbul Garı'nda karşılanması, İstanbul (1930).

9. Türkiye Maliye Bakanı Şükrü Bey sokakta yürürken (1930).

10. Seçimlerde kadınlar. İstanbul (1930).

11. İlk defa belediye seçimlere katılan Türk kadınları oylarını sandığa koyarken, İstanbul (1930).

12. İstanbul belediye seçimleri, İstanbul (1930).

13. Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Kemal Atatürk İstanbul'a geldikten sonra, İstanbul (1930).

14. Türk hükümet yetkilileri Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk ile birlikte, Ankara (1930).

15. Hükümete karşı komplo yapmakla suçlanan baş sanık Şeyh Esad cezaevinde, Türkiye (1936).

16. Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün Ankara'da dikilen heykeli (1932).

17. Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Kemal Atatürk.

18. Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yıldönümü nedeniyle yaptığı konuşma, Ankara (29 Ekim 1933).

19. Türkiye Büyük Milli Meclisi'nin toplantı salonunun genel görünüşü, Ankara (1933).

20. Cumhuriyet Bayramı. Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yıldönümü nedeniyle yaptığı konuşma, Ankara (29 Ekim 1933).

21. Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Kemal Atatürk'ün portresi (1933).

22. Türkiye Başbakanı İsmet İnönü Edirne köylerinden birini ziyareti sırasında çocuklarla konuşurken (1934).

23. Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün portresi (1935).

24. Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk, Tokat'ta dikilen kendi heykelini izlerken. Türkiye (1935).

25. Türkiye [Cumhuriyet] Halk Partisi Kongresi salonunun genel görünüşü (1935).

26. Çanakkale Boğazı'nda Türk Filosu, Anadolu (1901).

27. Topun yanında Türk askerleri.

28. Geçit resmi sırasında gençler (1928).

29. Bir grup Türk topçusu (1926).

30. Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yıldönümü nedeniyle yapılan geçit resmi sırasında tankların geçişi, Ankara (1933).

31. Kiel tersanesinde (Almanya) Türk Denizaltısı suya indirilirken, Kiel (1939).

32. Malta limanında Türk filosu, Malta (1936).

33. Türk bayraklı "Yavuz" gemisi (1938).

34. Cephane patladıktan sonra Dolmabahçe Sarayı'nda çıkan yangın, İstanbul (1930).

35. İstanbul Askeri Okulu'nda subay rütbelerini alan asteğmenler ant içerken, İstanbul (1930).

36. İstanbul'da Türk gençlerinin askerlik dersleri (1936).

37. Türk bayraklı "Yavuz Selim" zırhlısı (1934-1939).

38. Denizde giden Türk askeri gemisinin genel görünüşü (1934).

39. İstanbul Havaalanı müdürü Sait Bey Amerikan Skadron Komutanına selam verirken. İstanbul (1930).

40. Cumhuriyet Bayramı geçit resmi sırasında Türk piyadesi yürürken.

41. Genelkurmay Başkanı Feyzi Paşa geçit resmini teftiş ederken.

42. Ankara'da miting, Ankara (1930).

43. Yeni Latin alfabesiyle ilgili olarak İstanbul sokaklarında gösteri, İstanbul (1929).

44. Türk denizcilerinin yürüyüşü (1927).

45. Türk Jandarma birliklerinin geçit resmi (1927).

46. Spor Bayramı sırasında sporcular geçit resmi, İstanbul (1931).

47. Spor Bayramı sırasında İstanbul Stadyumu'nda okul öğrencilerinin geçit resmi, İstanbul (1931).

48. Kadın okulları öğrencilerinin yaptıkları jimnastik gösterileri, İstanbul (1930).

49. Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yıldönümü nedeniyle yapılan geçit resmi sırasında S. M. Bubyonnıy ve yanındakiler, Ankara (1933).

50. İstanbul'da gençlerin gösterisi İstanbul (1932).

51. Cumhuriyet Bayramı sırasında kız öğrencileri gösteri yaparken, İstanbul (1932).

52. Türkiye Cumhuriyeti'nin 9. yılı kutlamaları sırasında yapılan gösteride öğrenciler, İstanbul (1931).

53. Gerici isyana karşı çıkan öğrenciler gösteri yaparken, İstanbul (1931).

54. Şehzade Kışlası'nda ölen askerlerin onuruna yapılan anma töreninde kız okullarının yürüyüşü, İstanbul (1930).

Rusya Devlet Askeri Arşivi[2]

Rusya Devlet Askeri Arşivi, 1920 yılında "Askeri İşler Halk Komiserliği, Askeri ve Tarihi Komisyonu Bölümü" olarak kurulmuştur. 1921 yılında arşivde bulunan belgeler önce "Esas Devlet Arşiv Fonu-Silahlı ve Deniz Kuvvetleri Bölümü"ne sonra ise departman olarak "Oktobr Devrimi Arşivi"ne devredilmiştir. 1925 yılında arşiv fondları bağımsız bir teşkilat olan "Kızıl Ordu Arşivi"ne aktarılmıştır. 1933 yılında bu teşkilat "Kızıl Ordu Merkez Arşivi"ne dönüştürülmüştür. 1941 yılında bu arşiv önce "Kızıl Ordu Devlet Merkez Arşivi", 1958 yılından itibaren de "Sovyet Ordusu Devlet Merkez Arşivi" olarak adlandırılmıştır. 1985 yılında "SSCB Sovyet Ordusu Devlet Merkez Arşivi" adını alan bu arşiv, 1992 yılında ise "Rusya Devlet Askeri Arşivi" olarak değiştirilmiştir.

Bu arşivde Türkiye ile ilgili belgelerin bulunduğu fondlar şunlardır:

Fond: 6
Askeri İstihbarat Sahra Karargahı
İstihbarat Bölümü: 1920

Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan silahlı kuvvetleri ile ilgili gazetelerden kesilen makaleler; Kafkas Cephesi Karargahı ile istihbarat servisi konusunda yapılan yazışmalar (Aralık 1919-Ocak 1921); Türkiye ve Ermenistan silahlı kuvvetlerinin durumu ile ilgili Rejistrasyon Müdürlüğü'nün raporu; Kafkas cephesi ordularının karşısında bulunan düşman kuvvetleri hakkında bilgi analizleri, şemalar ve harekat programları (Aralık 1919-Temmuz 1920).

Afganistan, Çekoslovakya, Çin, Romanya, İran, Türkiye (Kemal Paşa) ordularının yerleşim planları ve birliklerini gösteren şemalar ve istihbarat raporları (1 Şubat 1921).

Enformasyon ve Tarih Bölümü

Kafkas Cephesi Karargahı'nın, Kafkasya'da gerilla ile mücadele ve Türkiye, İran ve Afganistan'ın askeri durumları hakkındaki istihbarat raporları.

Fond: 7
Kızıl Ordu Karargahı
Harekat Bölümü: 1920

İstanbul Hükümeti'nin, Antant hükümetlerince hazırlanan anlaşmayı imzaladığına dair Cumhuriyet Sahra Karargahı İstihbarat Bölümü başkanının raporu; Kafkasya

[2] Rossiyskiy Gosudarstvenniy Voenniy Arhiv (RGVA)

Cephesinde bulunan düşman birlikleri ve Kafkasya'nın ötesindeki ülkeler hakkındaki istihbarat raporları; politik, ekonomik ve uluslararası durumları ile birlikte Türkiye ve Gürcistan silahlı kuvvetleri hakkındaki startejik istihbarat raporları; Kafkas cephesi ordularının karşısında bulunan düşman kuvvetlerinin harekat programları ve birliklerin yerleşim planları.

Başkomutanın emirleri; Türkiye'nin Anadolu kısmındaki genel ekonomik durumunun kısa analizi; Kafkasya cephesindeki kalelerin durumları ile ilgili raporlar ve cephe karargahı ile harekat konusundaki yazışma (1921).

Türkiye'ye gambotların iade edilmesi konusundaki Dışişleri Halk Komiserliği ile yazışma (1921).

XI. Ordu'nun karşısındaki düşman birlikleri ve Kafkasya'nın ötesindeki ülkeler hakkında istihbarat raporları; RSFSC [Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti] Türkiye ve İran Olağanüstü Yetkili Temsilciliği Askeri Departmanı'nın bültenleri (1921).

Türk askeri birliklerinin harekat programları; ajanların raporları; İstanbul Hükümeti'nin taplantı raporları ve diğer evraklar ile Müstakil Kafkasya Ordusu İstihbarat Bölümü'nün raporları (1921-1927).

El yazısı: Korsun, Kafkasya Savaşının Tarihçesi (1914-1917), (1925).

Özet: 1926 yılında kurulan Film-Fotoğraf Merkez Arşivi, 1992 yılından beri Rusya Devlet Film-Fotoğraf Arşivi'ne dönüştürülmüştür. 1920 yılında kurulan askeri arşiv, 1992 yılında Rusya Devlet Askeri Arşivi olarak değiştirilmiştir. İki arşivde de Türk-Rus ilişkileri ve Ermenistan, Gürcistan'la ilgili önemli belgeler bulunmaktadır.

Anahtar sözcükler: Rusya Devlet Film-Fotoğraf Arşivi, Rusya Devlet Askeri Arşivi, Türk-Rus ilişkileri, Ermenistan, Gürcistan,

Absctract: Founded in 1926 The Central Film-Photograph Archive was changed into Film-Photograph Archive of Russia in 1992. The military archive founded in 1920 was changed into Military Archive of the Russian State in 1992. Both archives include important material regarding the Turkish-Russian relations, Armenia and Georgia.

Keywords: Film-Photograph Archive of Russia, Military Archive of the Russian State, Turkish-Russian relations, Armenia, Georgia

YENİ

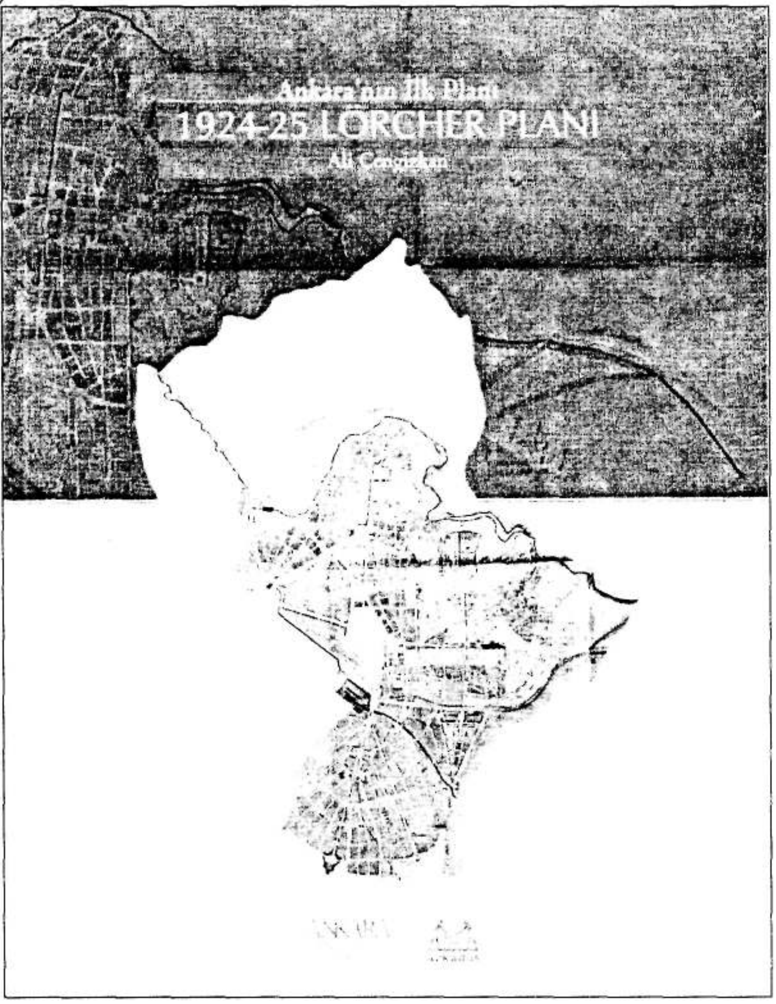

Bu kitabı satın almak için hemen tıklayın!..

www.sanatkitabevi.com.tr

Anadolu Diyagonali: *Ekolojik Kesinti Tarihsel-Kültürel bir Farklılığa İşaret Edebilir mi?*

Suavi AYDIN

"Anadolu Diyagonali" kavramı ilk olarak *Güneydoğu Asya Bitki Yaşamı Sempozyumu*'nda Davis (1971) tarafından önerilmiştir. Buna göre Davis, kendi yürüttüğü "Türkiye'nin Bitkileri" çalışmasının (bkz. Davis 1965-85) ilk cildinin türler düzeyinde analizi sonucunda bitkisel dağılım esası üzerinden Anadolu'yu ayıran bir kesinti olduğunu öne sürmüştü. Bu varsayımsal diyagonalin batısında bazı bitki türlerine rastlanmıyor ve aynı şekilde çizginin batısındaki önemli türler de doğuda yer almıyordu. Bu kesinti çizgisi, Bayburt-Gümüşhane yakınlarında Karadeniz'e değiyor, güneye doğru Toros Dağları'nı izleyerek çatallanıyor ve çatalın bir ucu Amanos'lar üzerinden Akdeniz'e ulaşırken, ikinci çatal Aladağlar'ı ve Bolkar Dağları'nı izleyerek Akdeniz'e kavuşuyordu. Davis'e göre 135 temel "doğu" türüne karşı 228 temel "batı" türünün oluşturduğu bitki coğrafyası haritası (bkz. Harita 1), İran-Turan bölgesinin "Orta Anadolu" ve "Doğu Anadolu" alt bölgeleri arasında sınır çizgisini oluşturan "Anadolu Diyagonali"ni ortaya çıkartmaktaydı. Davis'in Anadolu'nun paleo-coğrafyası sonucunda oluştuğunu düşündüğü bu diyagonal üzerine çalışan bazı botanikçiler, diyagonalin varlığını kabul etmekle birlikte, oluşum nedenini paleo-coğrafî etkenlerden ziyade ekolojik farklılığa bağlamaktadır (bkz. Ekim ve Güner 1986).

Her ne hal ise, böyle bir biyolojik-ekolojik diyagonalin, yani bir tür biyolojik-ekolojik bariyerin varlığı bir vakıadır. Bu yazı, söz konusu biyolojik-ekolojik bariyerin tarihsel-kültürel alanda parallerinin olup olmadığını sorunlaştırmaktadır.

Köy hayatının yerleşikleştiği ve tarım ve hayvancılık gibi geçim biçimlerinin ortaya çıktığı Neolitik döneme bakıldığında, bu dönemi temsil eden prehistorik yerleşimlerin,

öncelikle, tarıma alınan arpa ve buğdayın ata türleri olan *Hordeum spontaneum* ile *Triticum boeoticum*'un anayurdu üzerinde geliştiği görülür (Dolukhanov 1998: 81-3). Bu "anayurt" Filistin'den başlayarak Doğu Akdeniz kıyı hattının doğusunda sıradağ halinde yükselen Anti-Lübnan ve Amanos Dağları ve yaylaları üzerinden Güneydoğu Toroslar'ın güneye açılan eteklerinin çizdiği sınırı tâkip ederek Zagros Dağları'na kıvrılmakta ve Basra Körfezi'ne kadar inmektedir (bkz. Harita 2a ve Harita 2b). Önceleri bu yabanî türlerin zenginliğini tüketen insan topluluklarının daha avcı-toplayıcı bir hayat sürerken bu bölgeye yerleşmeleri son derecede anlaşılır birşeydir. Sadece bu yabanî türlerin değil, meyvesi yenebilen ağaçların da bol miktarda yetiştiği bu bölge[1], insan yerleşimine en uygun ortamı sunmaktaydı. Ancak Ortadoğu Neolitiği, sadece prehistoryacıların "Verimli Hilâl" adını verdiği bu bölgede gelişmemiştir. Neolitik yerleşik yaşam biçiminin geliştiği ikinci bölge, Iç Anadolu'da Göller Bölgesi'ni de içine alacak şekilde kuzeyden ve kuzeydoğudan Toros Dağları'nın ve uzantılarının sınırladığı ve Kızılırmak yayının güneyinde ve güneybatısında kalan, kısmen Tuz Gölü'nü de içine alan sahadır. "Verimli Hilâl" ağzı güneye açık bir yaysa, İç Anadolu Neolitik sahası da ağzı kuzeye açık ikinci bir yay teşkil etmektedir (bkz. Harita 3). Çoğunluğu Dicle ve Fırat havzalarında olmak üzere "Verimli Hilâl"in Türkiye sınırları içinde kalan bölümünde yer alan Neolitik yerleşmeler, bu Mezopotamya yayının arz ettiği kapalı havza içinde kültürel ilişkilerin sürdürüldüğü bir kültür örüntüsü gösterir. İç Anadolu Yayı'nın içinde kalan yerleşimlerin birbiriyle ilişkisini gösteren kültürel özellikler ise, bize yine Mezopotamya'ya kapalı bir kültür havzası özelliğini hatırlatır. Ölü gömme gelenekleri, konut biçimleri, kültleri ve hatta geçim biçimleri bakımından iki bölge arasında açık bir ayrım koymamıza yetecek çok sayıda bulgu vardır (bkz. Bischoff 2002, Hauptmann 2002). Colin Renfrew'un Hint-Avrupa dillerinin kökeninin Anadolu olduğu ve tarımın doğuya ve batıya doğru yayılmasıyla Hint-Avrupa kök dilinin de yayıldığı ve Hint-Avrupa dillerinin bu yayılmaya bağlı olarak bu kök dilden çıktığı biçiminde özetlenebilecek teorisi (bkz. Renfrew 1987), tarım kültürlerinin batıya yayılması bakımından muhtemelen sadece İç Anadolu Neolitiğiyle ilişkilendirilebilecektir. Ancak doğuya yayılım hâlâ bir muammadır. Yukarı Mezopotamya kültürlerinin ise kendi güneyiyle ilişkisi kolayca kurulabilmektedir. Nitekim, "Verimli Hilâl"in Neolitik kültürleriyle, Neolitiği izleyen orta ve güney Mezopotamya Kalkolitik kültürleri arasında bir süreklilik görülebilmek-

[1] Bölgenin endemik bitki örtüsü içinde Akdeniz'e ve İran-Turan bozkır karakterine özgü çok sayıda meyveli bitki yer alır. Bunların başında zeytin ve fıstık gelmektedir. Bunlara ek olarak armut, yabani kiraz, ceviz, ardıç, asma, hurma, erik, elma, kestane, kızılcık, nar, ayva, dut ve badem ağaçları bölgeye yaygındır. En yaygın ağaç türü olan meşe türlerine bazı çam türleri, defne ağacı, sedir, ılgın, mersin, kavak, akasya, söğüt ve alıç ağacı eşlik eder. Bitki coğrafyası içinde rastlanan adaçayı çalısı, kekik, nane, yavşan (pelin otu)ve zakkum bitki örtüsünü zenginleştirir (bkz. Dolukhanov 1998: 73-84).

tedir. Kafkasya'da ise Yukarı Mezopotamya'da Neolitik yaşanırken henüz Mezolitik bir kültür hüküm sürmekteydi. Bu evreyi izleyen kısa bir Neolitik geçişten sonra bu bölgede, yuvarlak temelli evleri, özgün çanak-çömlek grupları, Kafkasya'nın dağarası bölgelerinde kendi güneyindeki topluluklarla ilişki içindeki tarım topluluklarının ortaya çıkmasına karşılık, nemli iklim ormanlarının kapladığı sahada hâlâ toplayıcı etkinliğin ağırlıklı olduğu ekonomisi ile "Eneolitik" adı verilen farklı bir örüntü görülür (bkz. Dolukhanov 1998: 301-17).

Kalkolitik dönem, bütün Yakın Doğu'da şehirlerin ve devletlerin ortaya çıktığı Tunç Çağı'nı hazırlamıştır. Bu dönemde, Neolitik dönemde Yukarı Mezopotamya'nın "çekirdek bölge" olmasına karşılık, güney Mezopotamya'daki Ubeyd kültürü çekirdek bölge haline gelir (Özdoğan 2002: 111). Madencilikle birlikte gelişen ticaret ve muhtemelen yer yer sulamalı tarıma geçilmesi, güney Mezopotamya'nın parlamasına yol açmıştır. Yukarı Mezopotamya'yı etkisi altına alan kültür ise Ubeyd kültürünün kuzeyinde gelişen Halaf kültürü olmuştur. Madenî kaplara öykünen çanak-çömleği, kendine özgü mimarisi, taş döşeli bir yolun etrafına dizilmiş iki odalı evleri ve mühürleriyle hem güneyindeki Ubeyd'den hem de yakınlarındaki Hassuna ve Samarra'dan farklılaşan Halaf kültürünün yayılım sahası batıda Orta Toroslara, kuzeyde ise Yukarı Fırat ve Van havzasına gelip dayanır (bkz. Mellaart 1988: 113-9; Özdoğan 2002). Anadolu'da ise İç Anadolu Neolitiğinin sürdürücüleri olan Hacılar, Canhasan gibi yerleşmelerde gelişen Kalkolitik dönem kültürleri, "Anadolu boya bezekli çanak-çömlek kültürü" adını alan farklı bir kültür örüntüsü yaşamaktadır. Bilindiği kadarıyla çok az sayıda Halaf çanak-çömleği Konya Ovası'na ulaşabilmişti. Ancak çok renkli ya da boyalı adı verilen kaplar, Anadolu'da oldukça yaygındı (bkz. Harita 5). Bu yayılma alanı içinde Mersin bile vardı. Öyle ki Mersin de dahil olmak üzere kaplar ve örüntüler bütün bölgede Anadolu'ya özgüdür. Halaf kültürü, Anadolu'yu fazla etkileyememesine karşın, Kafkasya etki alanını da dönüştürmüş ve muhtemelen Kafkasya Eneolitiğini başlatan temel kültürel etken olmuştur.

Ancak güney Mezopotamya'daki Ubeyd İÖ. 4. binin sonlarına doğru özgün Halaf kültürünün etkisini giderek azalttı ve bir süre sonra Halaf kültürü yerini Ubeyd'e bırakınca Ubeyd etkisi Anadolu kapılarına kadar yayıldı. Ubeyd'in yayıldığı Orta Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da yaşanan ve tam olarak izlenemeyen kültürel ve yerleşimsel değişim, bir ihtimalle bölgenin Güneydoğu Avrupa etkisine girdiğine ilişkin kuşkuları güçlendirmektedir. Anadolu'nun bu dönemde Yukarı Mezopotamya ile ilişkisinin yok denecek kadar az olduğu bilinmektedir. Buna karşın Ege Adaları ve Yunanistan ile ilişkiler artmış olmalıdır (bkz. Harita 6). Orta Kalkolitik'in sonunda Güneydoğu Avrupa ilişkisinin aniden kesildiği gözlenir ve Anadolu bölgesi Ege ve Doğu Akdeniz ile ilişkili bir yeni kültürel biçimlenme içine girer. Bu dönemde yarımadanın kuzeydoğusu ise Güney Kafkas kültür alanıyla bütünleşmiştir (Mellaart 1988: 122-5;

Özdoğan 2002: 117-22). Kalkolitiğin sonunda (İÖ. 4000-3200), Yukarı Dicle ve Orta Fırat havzalarını kapsayan yukarı Mezopotamya, "Büyük Mezopotamya"nın yaşadığı siyasal merkezîleşmeyi büyük oranda yaşamaktadır. Hâlâ Ubeyd etkisi sürmekte ise de yerel geleneklerle Ubeyd kültürünün kaynaştığı bir döneme tanık olmaktayız (Frangipane 2003: 14-5).Ubeyd kültürü İlk Tunç Çağı'na geçiş döneminde Uruk kültürüne evrilerek, tarihte gördüğümüz ilk devletgil siyasal teşkilâta sahip kentsel bir kültür örüntüsü olarak, yine bütün Mezopotamya'yı etkisi altına almıştı. O arada Kafkasya'da siyah renkli kaplarıyla tanınan Karaz kültürü ortaya çıkmıştı. Son Kalkolitik'te Uruk şehri yaklaşık 100 hektarlık bir büyüklüğe ulaşmışken, 2. binyılda bile Anadolu'daki höyükler 40-50 hektar kadardı. Son Kalkolitik'te bütün Anadolu bölgesinde parlak siyah perdahlı ve beyaz boyalı çanak-çömleğin yayıldığı görülür (bkz. Efe 2003: 94-5) (Son Kalkolitik'teki kültürel gelişim için bkz. Harita 7a ve 7b).

İlk Tunç Çağı'na geçiş evresinde (İÖ. 3200-3000) siyah perdahlı çanak-çömlek, kuzey Ege kıyıları hariç olmak üzere, yerini kırmızı astarlı ve perdahlı çanak-çömlek tipine terk etmeye başlar. Bu kaplar İç Anadolu'nun doğusuna İlk Tunç Çağı II evresinde, Orta Karadeniz yöresine ise İlk Tunç Çağı III'de, 2. binin başlarında, ulaşabilmiştir. Kırmızı astarlı ve perdahlı keramik örnekleri, bu dönemde Malatya-Elazığ (Yukarı Fırat) bölgesine kadar sızmışlarsa da burada Geç Uruk malzemesi ile birlikte bulunurlar (bkz. Efe 2003: 97-9). Daha kuzeyde ise Transkafkasya-Karaz kültürü iyice yerleşmiştir (bkz. Harita 8). İlk Tunç Çağı'na (İÖ. 3000-1800) geçildiğinde ise Mezopotamya devletli yapılarıyla dikkat çekerken, Anadolu'da etnik esaslı beyliklerin ve feodal bir yapının hâkim olduğu görülür. İlk Tunç Çağı'nın sonlarında Orta Mezopotamya'da kurulmuş büyük devletlerin egemenlik ve nüfuz alanlarını Doğu Akdeniz'e ve maden kaynaklarıyla ünlü Malatya-Elazığ-Van Gölü hattına kadar yaydıkları görülür. Özellikle İÖ. 3. binyılın sonlarında Akkad kralı Sargon'un seferleriyle Mezopotamya'nın siyasî hâkimiyeti Orta ve Güneydoğu Toroslara ve Amanos Dağları'na ulaşmıştı (Dolukhanov 1998: 400). Aynı dönemde Kafkasya'da gelişen Kura-Aras kültürleri de yine "Anadolu diyagonali"ne dayanarak, güneye, Filistin'e kadar etkisini yayabilmiştir (bkz. Dolukhanov 1998: 402-10 ve Harita 9). Gerek Mezopotamya gelişiminin gerekse Kafkasya kültürel gelişiminin "Anadolu diyagonali"nin sınırlarında durduğu bir kez daha gözlenmektedir.

İÖ. 2. binyılın başlarında bu kez Yukarı Mezopotamya'da Hurri-Mitanni egemenliğinin ortaya çıktığı görülmektedir. Hurrice'nin Kafkas dili olduğuna ilişkin güçlü

kanıtları vardır. Pek çok Kafkas kavminin bu dönemde Anadolu'ya da girmiş olması muhtemeldir. Ancak gerek Yukarı Mezopotamya'ya giren Hurriler gerekse Anadolu'ya giren başka Kafkas, Balkan veya Karadeniz kökenli kavimler, bulundukları bölgenin önceki kültürlerinin etkisi altında gelişmişlerdir. Hurri-Mitanniler Orta Mezopotamya'nın Assur kültürleriyle ilişkili iken, Anadolu'ya girenler İlk Tunç Çağı'nın "Beylikler kültürü"nün (özellikle Hattilerin) etkisi altında kalmışlardır. Her ne kadar Assurlu tüccarların İÖ. 2. binyılın başlarında Kızılırmak kavsine kadar geldikleri ve buralarda koloniler kurdukları bilinse de, bu etkinin Kızılırmak'ın kuzeyine ve batısına geçmediği ve Assurlu tüccarların yerli beyliklerin himayesinde olduğu bilinmektedir. Örneğin bu dönemde Assurlu tüccarların etkinlik sahası içinde kalan Kapadokya'da özgün bir keramik türünün geliştirildiği görülür.

İÖ. 3. binyılda Anadolu'nun farklı bölgelerinde yerel ilk Tunç Çağı beylikleri ortaya çıkmıştı (Esin 1998: 339). Bunlardan önemlice bir bölümünün Orta Anadolu'nun, özellikle Kapadokya sınırları içinde kalan kısmına yayıldığını görmekteyiz. 3. binyılda burası Hatti Ülkesi'dir. Burada 3. binyılın sonu ile 2. binyılın başında tapınaklara, saraylara ve zengin mezarlara sahip, surlarla korunan şehirleriyle, yerel beylikler tipinde siyasal yapılar gelişmiştir. Buradaki yerel egemenlikler arasında çoğunlukla kitlesel yıkımlarla sonuçlanan süregen düşmanlıklara işaret eden çok sayıda bulgu eldedir (Dolukhanov 1998: 485; Mellaart 1968: 107). Hatti devrinde herhangi bir ithal izi taşımayan, tamamen yerel gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmış iki tip çanak-çömlek görülür. Birincisi çark yapımı, tek renkli (kırmızımsı) bir çanak-çömlektir. Doğrudan doğruya "Kapadokya keramiği" adı verilen ikinci tip ise, el yapımı ve boyalı-bezeklidir Dolukhanov 1998: 485; Macqueen 1986: 31; Bittel 1951). İşte Anadolu'da siyasi birliği kuran Hitit devleti bu kültürel ve siyasî ortamda ortaya çıkmıştı.

İlk Tunç Çağı'nın sonunda Yukarı Mezopotamya'ya sızan Kafkasyalıların bir Kafkas dili konuştukları öngörüsünün yanında, Sâmi dilleri konuşan Mezopotamyalılarla karışmış olarak yaşadıkları; Anadolu'da ise Hint-Avrupa dillerinin yayıldığı (ya da Renfrew teorisine göre bir kısmının kök ülkesine geri döndüğü) gözlemlenir.[2] Hint-Avrupa dili konuşan Anadolulular içinde en güçlü ve önemli kavim işte bu Hititler ya da Neşalılardır (bkz. Dolukhanov 1998: 483-7).

Hititler İÖ.1800'lerde başlayan yükselişleri ile İÖ. 1200'lerde görülen Geç Hitit şehir-devletlerine kadar geçen sürede Kızılırmak kavsi içindeki bölgede hâkim olmuşlar, Batı Anadolu'daki kavimler ve şehirlerle yakın ilişki içine girmişler, Toroslardaki gümüş yataklarını da kontrol altına alarak Anadolu nüfuz alanında tek büyük güç

[2] Hattilerin Kafkas kökenli olduğuna ve bir Kafkas dili konuştuğuna ilişkin güçlü iddialar vardır (bkz. Dolukhanov 1998). Anadolu Tunç Çağı'nın dilleri konusunda yapılan son tartışmalar için bkz. Drews 2001.

haline gelmişlerdi. Ancak yerli Hitit ögesinin Mezopotamya'ya doğru izini bıraktığı en son istasyonlar Elbistan'da ve Bolkar-Aladağ silsilesi üzerindeki madenci yerleşmelerinde görülür. Bundan ötesi "yabancı bir ülke"dir. Nitekim Hititlerin siyasî olarak Mezopotamya'ya ve Suriye'ye indikleri İmparatorluk devrinde çok kısa süre Orta Mezopotamya'yı ve Kuzey Suriye'yi kontrol ettikleri ve sonra doğal sınırlarına (yani "Anadolu diyagonali"ne) çekildikleri görülür. Hitit egemenliği ortadan kalktıktan sonra ortaya çıkan Mezopotamya-etkili Geç Hitit şehir devletlerinin, Hitit anayurdunda görülmemesi ve bunların tamamının, en kuzeyde Maraş ve Malatya olmak üzere, Yukarı Mezopotamya etki alanındaki Kuzey Suriye'de bulunması da öğreticidir. Zira bu dönemde "diyagonal"e kadar, büyük ihtimalle Balkanlar ve Ege'den Anadolu'ya giren kavimler yayılmış ve yerleşmiştir. Demir Çağı adı verilen ve devletli toplumların ve şehir hayatının büyük ölçüde ortadan kalktığı bu dönemde, Batı ve İç Anadolu'da Phryg, Kafkas ve Mezopotamya etki alanlarının birbirine yaklaşıp karıştığı doğuda ise yine bir Kafkas dili konuşması muhtemel Urartu gücünün kültürel temellerinin atıldığı söylenebilir.

Phryg'lerin Trakya'dan Anadolu'ya girdiği ve Assur'ların Muşki adıyla andığı halkla aynı kavim olduğu, Assur kralı II. Sargon'un savaştığı ve Yukarı Mezopotamya'ya inmiş bulunan Muşki kralı Mita'nın da efsanevî Phryg kralı Midas ile aynı kişi olduğu ilk kez Hugo Winckler tarafından iddialı bir biçimde ileri sürülmüştür. İÖ. 8. yüzyılın sonlarında Midas adındaki bir Phryg kralı, Polatlı yakınlarındaki Gordion'da hüküm sürmeye başlar. Phrygia'lı bu Midas ile Muşkili Mita'nın aynı kişi olduğu konusunda geniş bir uzlaşma ortaya çıkmış olmakla birlikte (bkz. Mellink 1965, Diakonoff 1984, Postgate 1973, Parpola 1987, Hawkins ve Postgate 1988), Midas-Mita denkliğinden hareketle Muşkilerle Phryg'lerin aynılığı konusunda tartışmalar vardır. Mellink (1965), Mita-Midas özdeşliğini kabul ederse de Muşki-Phryg özdeşliğini reddeder. Bu noktada Midas'ın batıda Phryg'ler, doğuda ise Muşkiler olmak üzere iki ayrı bölgenin iki ayrı halkını yönettiği iddiası ortaya atılmıştır. Muscarella (1988a, 1988b) batıda Phryg'ler ve doğuda Muşkiler olmak üzere iki ayrı halkın "Büyük Phrygia" halkını teşkil ettiği kanısındadır. Alişar IV boyalı çanak-çömleğini Muşkilerle ilişkilendiren Muscarella, buna bağlı olarak Phrygia'nın kuzey-İç Anadolu'ya kadar uzandığını ileri sürmektedir. Summers'a göre (1994) spekülasyondan ibaret bu görüş oldukça "Phryg-merkezli" bir çözümlemeye dayanmaktadır ve merkezinde Alişar'ın bulunduğu kuzey-İç Anadolu'da Phryg'lerin varlığını gösterecek hiçbir tarihsel kanıt yoktur. Buna karşın, uzun zamandır kabul edildiği gibi (bkz. Bittel 1942, Mellink 1965, Özgüç 1971), "batı" (Phryg) ve (Hitit-sonrası da dahil) "orta Anadolu" adıyla anılan, birbirinden ayrı, ancak aralarında güçlü bir ilişkinin bulunduğu iki çanak-çömlek geleneği mevcuttur. Alişar IV adı verilen boyalı keramik geleneği, kuzeyde Maşat Höyük'ten doğuda Malatya Ovası'na (yani o zamanki Tabal ülkesinin güneyine) ve güneyde Elbistan Ovası'na kadar Yuka-

rı-Orta Fırat havzasının batısına kadar ilerlemiştir (Summers 1994: 245). Dolayısıyla Gordion merkezli Phryg kültürünün doğuda, Kızılırmak kavsinin doğusuna kısmen geçebildiğini, Kızılırmak kavsinin içinde ve doğusunda ise yine batıyla ilişkili bir başka çanak-çömlek geleneğinin geliştiği söylenebilir. Phryg Krallığı Lydia'lılar tarafından yıkıldıktan sonra İç Anadolu ve çevresi Lydia egemenliğine girmişse de, Phryg kültürü etkisini bölgede sürdürmüştür. Ayrıca Phryg ve Batı Anadolu'daki Lydia kültürlerinin önemli ölçüde kültür alışverişi içinde bulunduğu ve Galatlar gelene kadar bu kültürlerin bütün Anadolu'da etkin olduğu söylenebilir.

Helenistik dönemde Büyük İskender'in Doğu seferi sırasında Doğuda bir "Helenleşme"nin başladığı bilinir. Ancak yine "diyagonal"in bakısı ile doğusu arasında ciddi farklar görmek mümkündür. Örneğin Kommegene'lerin Adıyaman bölgesindeki egemenliği altında gördüğümüz panteon her ne kadar Grek panteonu ise de, bu tanrıların Doğulu (bilhassa İran etkili) görünümleri dikkat çeker. İÖ. 3. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya giren Galatlar, Batı'dan Helen etkileri almış bir Phryg-Lydia kültür sahasına girmiş ve bu kültürlerle kaynaşmıştır. Galatların kontrol ettikleri sahanın Batı'da Bergama krallığı ve kuzeybatıda Bithynia hariç tutulursa, yine klasik "Anadolu" sahası olduğu, Kilikia'ya ve daha doğuya geçemedikleri görülür. Roma ve Bizans devirlerinde de, sözü geçen güçlerin tam ve sürekli egemenliklerini ancak Fırat kıyılarına kadar taşıyabildikleri, buradan daha doğudaki egemenliklerinin ise, tıpkı daha sonra Osmanlıların yaptığı gibi, başka beylikleri vasallaştırmak suretiyle dolaylı bir egemenlik olduğu söylenebilir. Aynı şey İran'daki Persler için de geçerlidir. Roma Dicle'ye yakın son sınır şehri Dara'yı Mardin'in güneyinde inşa etmişse de, buranın "Romalılığı" son derecede tartışmalıdır. Burası her halûkârda bir Mezopotamya şehriydi.

İS. 7. yüzyılda güçlenerek batıya, kuzeye ve doğuya genişleyen İslâmlaşmış Arapların zaman zaman "Kilikia kapıları"nı (Gülek Boğazı'nı) aşarak İstanbul'a kadar geldiklerini, ancak tam egemenliklerinin daima "diyagonal"de durdurulduğunu söyleyebiliriz. Arapların Anadolu kapısındaki uç eyaleti Malatya merkezlidir. Oradan ötede yine İstanbul merkezli Doğu Roma egemenliği geçerlidir. Roma İmparatorluk devrinde Fırat'a dayanan sınırın zorunluluğu olarak "Kappadokia" eyaletinin Galatia'dan ayrılarak müstakil hale getirildiğini ve eyaletin doğu sınırının Malatya'ya kadar uzanarak Fırat'a dayandığı görülür. Ancak bu düzenleme askerî nedenlere dayalı idarî bir tasarruftur. Bu nedenle idarî bir müdahale olarak, Kapadokya'nın iktisadî ve kültürel bütünlüğünün belirleyici olduğu bir tasarruf biçiminde yorumlanamayacağı gibi, bu bölgenin diğer Anadolu bölgeleriyle olan doğal ilişkilerini de etkilememiştir. Arap-İslâm fütuhatı kuzeye ilerleyinceye kadar Doğu Roma egemenliğinin yine Fırat'a kadar uzanabildiği gözlenmektedir. Ancak Arap güçleri güneyden zorlayınca Malatya ve çevresi kolaylıkla elden çıkmış ve Doğu Roma'nın doğu sınırı, yine doğal cephesine, yani Anadolu'nun doğu sınırına çekilmiştir. Araplar zaman zaman içerilere akınlar yapsalar da bu sınır

uzun bir zaman bozulmamıştır. Bu istikrar, Anadolu'nun iç bütünlüğünü pekiştirici bir etken olarak değerlendirilmelidir (bkz. Harita 10).

Roma ve Doğu Roma (Bizans) dönemlerinde ortaya çıkan *Asia, Asia Minor* ve *Anatolikon* coğrafi terimleri, başlangıçta idarî ve siyasî kısımları ifade etmekteydi. Başlangıçta Asia, sadece bugünkü Ege bölgesini içine alan bir bölgeydi. Bunun dışında Galatia, Bythinia, Paphlagonia, Pisidia, Pamphylia, Kappadokia ve Pontus eyaletleri görülür. Ancak bütün bu eyaletlerin zaman zaman birbirini içerdiği, sınırlarının değiştiği, bölünüp birleştirildiği görülür. "Diyagonal"in doğusuna geçildiğinde, Kappadokia'nın idarî ve askerî sınırlarının genişletilmesi yanında, Roma yeni eyaletler kurmak zorunda kalmıştır. Bu eyaletlerden en önemlileri *Armenia Maior, Armenia Minor, Mesopotamia* ve *Syria*'dır. Bu antik bölümlenme yüzünden, kendisini aynı uygarlık dairesine bağlayan Batılı coğrafyacı ve tarihçiler, Türkiye devleti kurulana dek bu bölgeleri Armenia, yani Ermenistan olarak anmayı sürdürmüşlerdir. Pek çok kişinin tepki gösterip bölücülük saydığı bitki ve hayvan türleri kodeksinde gördüğümüz *armenicus, kurdicus* gibi sıfatlar, tamamen Osmanlı devrinde de hâkim olan bu klasik adlandırma yüzündendir. Bu isimlere bakarak buraların Ermeni ve Kürt ülkesi olduğunu savunmak ne denli saçmaysa, bu isimleri "bölücülük" addedip sıfatları *turcicus, Erzincanicus* vs. yapmak da o denli saçma ve bilim dışıdır.

Coğrafyacılar boğazları kıtasal sınır sayıp Romalıların güneşin doğduğu Ege'nin ötesine verdikleri *Asia* adını bütün bir kıtaya teşmil edince, bu kez Anadolu'ya *Asia Minor* yani Küçük Asya denilmeye başlanmıştır. Yine "güneşin doğduğu yer" anlamına gelen *Anatolikon* ise Doğu Roma idarî sisteminde görülür. Burası, bizim bugün "İç Batı Anadolu" dediğimiz bölgeyi kapsar, ancak halk dilinde "diyagonal"e kadar uzanan bütün bölgelerin genel adı haline gelmiştir. Osmanlı yönetiminde devlet öncelikle Balkan ülkelerinde genişleyip kurumsallaşınca önce, 1362'de Rumeli Beylerbeyliği kurulmuş, "diyagonal"e kadar uzanan Anadolu sahası daha geç konsolide edildiği için de, ancak 1389'da bütün bu sahayı içine alan "Anadolu beylerbeyliği" kurulmuştur (Baykara 1988: 86). Buradaki "Anadolu" sözcüğünün Bizans devrinden kalma genelleştirmenin hâtırası olduğu açıktır. Ancak "diyagonal"in dışına çıkıldığında Diyarbekir Beylerbeyiliği ve Vilâyet-i Arab'la karşılaşmaktayız (Baykara 1988: 88). Yani Osmanlı'ya göre oralar açık-seçik "Anadolu değildir". 15. ve 16. yüzyıldaki eyalet taksimatında Anadolu Eyaleti olarak gördüğümüz bölge de, Marmara kıyıları, Konya'nın doğu ve güneyini içine alan Karaman Eyaleti ve Sivas, Tokat, Amasya ve Canik (Samsun) bölgesini kapsayan Sivas Eyaleti hariç bütün Anadolu'yu içine almaktaydı (bkz. Pitcher 1999: 196, harita 25).

Doğu Hıristiyanlığının İmparatorluk versiyonu olan Ortodoksluk biçimi (Melkitilik) de "diyagonal"e takılmıştır. Bu resmî Hıristiyan yorumundan kaçanların ya da onunla çatışma içine giren yorumların sığınağı yine "diyagonal"in doğusu olmuştur. Nasturîlik

Yukarı Mezopotamya'da gelişmiş, Süryanî Kadim Kilisesi ise Antakya, Urfa ve Malatya civarında Melkitîliğe direndikten sonra, en son Mardin bölgesine çekilmiştir.

Yukarı Fırat, Dicle'nin kuzeyinde, Van gölü çevresi, Erzurum ve Kars çevresinde ise Gregoryen Ermeni Kilisesi hâkimdi. 10. ve 11. yüzyıllarda Çukurova ve çevresinde örgütlenen Ermeniler yüzünden Kilikia'nın adı da "Küçük Ermenistan" olmuştur.

Siyaseten de bir Balkan imparatorluğu olarak görünen Bizans İmparatorluğu 7 ilâ 9. yüzyıllar arasında doğuda "diyagonal"in çizdiği doğal sınıra gerilemişti. Yukarı Fırat havzasından Kuzey Suriye'ye kadar uzanan "İslâm ucu"nda ise Araplar, merkezi Malatya olmak üzere Avâsım eyaletini kurmuş ve Anadolu'yu oradan vurmaktaydılar (bkz. Harita 10). II. Basileios döneminde (976-1025) İmparatorluk yeniden canlanmış ve sınırlar yeniden Kafkasya'ya dayanmışsa da, bu durum, tıpkı daha önceki genişlemeler gibi uzun sürmemiş, 1040'lardan itibaren Türkmenlerin tecavüzleri başlamış ve en nihayet 1071'de Selçukluların bölgeye girmesiyle Bizans bu kez çok gerilere, Marmara kıyılarına kadar çekilmek zorunda kalmıştı. Ancak Bizans'ın yerini alan Selçukluların uzun sürelerle bütün bölgeyi kontrol ettikleri söylenemez. Anadolu Selçuklu egemenlik alanının da tarihsel Ikonium, Galatia ve Kappadokia bölgelerini içine aldığı görülür (bkz. Harita 11). Roma geri çekilirken bu bölgede istikrarı koruma ödevi Selçuklulara kalmıştır. Moğol baskısı ve bu baskı ile güçlenen yerel emirlikler karşısında Selçukluların hükümranlığı geniş bölgenin kuzeyinden, yani Sivas, Amasya ve Tokat yöresinden çekilerek yine asıl Kapadokya diyebileceğimiz alana toplanmıştır. Bu bölge tâ ilk Arap akınlarından beri gerçek ve kalıcı Bizans bölgesi olarak tanındığından, Araplar tarafından Roma'ya atfen "Diyâr-ı Rûm" olarak anılmıştı. Bu hâtıra Anadolu Selçukluları tarafından tevarüs edilmiştir. Anadolu Selçuklularının tarihsel adı bu yüzden "Rûm Selçukluları"dır. Bu Rûm adının kalıntısı, Osmanlı devrinde Sivas, Tokat, Amasya çevresinin vilâyet adı olarak görülür. Gerek Selçuklularda gerekse Osmanlılarda, bugün Türk milliyetçilerinin anladığı anlamda bir milliyetçilik olmadığı ve tarihsel olarak olamayacağı için, bu "ecnebî" ve başka kültürlere göndermesi olan adlar onlar tarafından da rahatlıkla kullanılmıştı.

Cılız Selçuklu hâkimiyeti altında Türkiye toprakları derhal yerel hanedanlar tarafından bölünür ve bu durum 15. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Sultan Mehmed'in Anadolu'yu bütünleştirmesine kadar sürer. Birbiriyle etkileşim içinde bulunan ve bir tür "sistem" oluşturan bu beyliklerin kapladığı alan ile Fatih ve II. Beyazid tarafından bütünleştirilen "Anadolu"nun sınırları örtüşür (bkz. Harita 12). Azerbeycan ve İran'a kadar uzanan doğu topraklarının denetim altına alınması ise Yavuz Sultan Selim'i bekleyecektir. Fatih'in Karamanlıları nihaî olarak bertaraf etmesine kadar bir Balkan devleti kimliğini kazanan Osmanlı egemenliğinin doğuda "diyagonal"e dayandığı görülmektedir. Fatih döneminde Balkan imparatorluğu kimliği pekişir ve Karamanlıların da tasfiyesiyle Osmanlı toprakları "diyagonal"e kadar bütün Anadolu'yu içine

alır. Doğu Roma'nın "doğal" sınırları ile Fatih Anadolu'sunun sınırlarının neredeyse birebir örtüşmesi ilgi çekicidir (bkz. Harita 13). Osmanlı kontrolünü İran'a kadar genişleten Yavuz Sultan Selim'den sonra Osmanlı toprak yönetim sistemine ve siyaset tarzına bakıldığında, klasik toprak sisteminin "diyagonal"in ötesinde uygulanmadığı ve buradaki yerel egemenliğin, bazı büyük şehir merkezleri ve çevreleri dışında geleneksel yerel otoritelere bırakıldığı görülecektir. Yerleşim örüntüsü ve etnik yapı da bu duruma koşutluk arz eder.

Ayrıca Anadolu'ya girdikten sonra Ege kıyılarına kadar yayılan Türkî unsurların, Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından itibaren Osmanlı yönetimine tamamen tâbi Yörükler ve görece bağımsız Türkmenler olarak ayrıştığına tanık olmaktayız (bu ayrışmanın tarihi için bkz. Sümer 1972). Genel olarak "diyagonal"in batısında kalan göçebe-hayvancı gruplar "Yörük" olarak anılırken, doğusunda kalanlar ve Osmanlı'ların tedip etmek için 19. yüzyılın sonlarına kadar uğraştığı gruplar ise "Türkmen" olarak tanımlanmıştır. Zaman zaman Anadolu'ya giren Türkmen unsurlarından geri dönemeyenler kolayca yerleşikleştirildiği halde, geri dönenler göçebe-hayvancı hayat tarzlarında direnebilmişler ve ancak Kürt ve göçebe Arap aşiretlerinin baskısıyla Anadolu sahasına girmek zorunda kalmışlardır. Birincisine örnek olarak Yozgat, Kırşehir ve Kayseri dolaylarına giren Dulkadırlı oymaklarını (bkz. Yinanç 1989), ikincisine örnek olarak da Bozulus Türkmenlerini verebiliriz (bkz. Gündüz 1997).

Aynı zamanda hem Kapadokya'nın hem de Anadolu'nun doğu sınırını oluşturan "diyagonal", oldukça istikrarlı ve dirençli bir sınırdır. Bunun en önemli nedeni bu sınırı oluşturan dağ masifinin yüksek, belirli yerlerde geçit veren, engebeli ve yalçın doğasıdır. Dolayısıyla, bu sınırın doğusundan, Kapadokya içlerini tehdit edecek unsurların sızması oldukça güç olduğundan Kapadokya'nın ve dolayısıyla Anadolu'nun iktisadî, kültürel ve siyasî istikrarı bu sınırdan pek zorlanmamıştır. O nedenle Anadolu'ya doğudan girenler genellikle Sivas güzergâhını izlemek zorunda kalmışlardır. Bu yüzden Kapadokya'nın doğu sınırı, aynı zamanda, Anadolu'nun da doğu sınırı olmuştur. Doğu ve güneyinden girilmesi zor olan bu bölgeyi elinde tutanların doğuya ve güneye yayılmaları ise görece daha kolay olur. Zaman zaman Elbistan ve Malatya'nın konumları bunu gösterir. Kayseri merkezli nüfuz alanı, tarihin belirli dönemlerinde etkisini Malatya ve Elbistan'a doğru yayabilirken, Dulkadırlı ve Arap fütühatı zamanının Avâsım eyaleti örneklerinde olduğu gibi, oralara hâkim olanların Kapadokya'ya sızmaları pek mümkün olmamıştır. Gerek Roma, gerek Doğu Roma gerekse Osmanlı devirlerinde tarihsel Anadolu'nun doğal sınırının bu noktada çakıştığı görülür. İmparatorlukların çok güçlendiği devirlerde nüfuz alanları Fırat nehrine kadar uzanmıştır. Anılan imparatorlukların Fırat'ın doğusundaki egemenlikleri ise oldukça tartışmalı olup belirli ittifaklara dayanır. Bu ittifakların ana unsurları ya Ermeniler ya Gürcüler ye da Kürtlerdir. Osmanlılar ise çok uzunca bir süre doğuda dirençli yönetimler kuran

Türkmenler engelini kolay kolay aşamamışlardır. Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî yönetimleri uzun zaman Osmanlı'yı bölgelerine sokmamalarına karşın, kendileri de batıya girememiştir. Bunun tarihte birkaç istisnası vardır. İlki Perslerdir. Daha sonra Moğol İlhanîleri ve en son Timurluları görürüz. Ancak her üç örnek de "diyagonal"in batısında kalıcı olmamış, şiddetli ama gelip-geçici istilâlar olarak, büyük ölçüde yerelin dinamiklerine boyun eğmişler ya da tamamen çekilip-gitmişlerdir.

Sonuç Yerine

Bugün baktığımızda Türkiye'de üç ana kültürel sahayı ayırt edebilmekteyiz. Bu kültür sahalarından batıda olanı, doğudakilerden neredeyse "diyagonal"in çizdiği sınırla ayrılmaktadır. Batıdaki kültür sahası "tarihsel Anadolu" olarak adlandırılabilir. Ortaçağ ve sonrasında ağırlıklı olarak Türk ve Grek (Rûm) unsurların iskân ettiği bu bölge, tarih boyunca olduğu gibi, bugün de Balkanlarla, Ege'yle ve Akdeniz'le kültürel ilişki içindedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve Balkanlar, Kafkasya ve Kırım'dan Türkiye'ye yönelen büyük göç hareketlerinin yol açtığı iskânlar da bu bölgede olmuş; "diyagonal"in doğusuna yapılan yerleştirmeler sonuç vermemiş ve buralardaki yerleşimciler yine batıya dönmüşlerdir. Bunun istisnası Suriye ve Ürdün Çerkesleri'dir. Onlar da I. Dünya Savaşı koşullarının ve ardından gelen sınır bölünmesinin doğurduğu sonuçlar tarafından yönlendirilmiş ve oralarda kalmışlardır. İkinci kültür bölgesi hemen hemen Malatya-Elazığ hattından başlayıp Van Gölü'nün güneyinden geçen kaba bir hatla belirleyebileceğimiz İran-Kafkas etki alanındaki kültür sahasıdır. Gerek Doğu Karadeniz kıyıları, gerek Erzurum-Kars bölgesi ve gerekse Van çevresi, etnik yapısı, mimarîsi, yaşam biçimi, geçim örüntüleri, yeme-içme kültürü ve folklor özellikleri bakımından Kafkasya ve İran kültürleriyle ilişki içindedir. Üçüncü bölge, Güneydoğu Toroslar'ın kuzeyden sınırladığı kültür sahasıdır. Tarihsel olarak kendi güneyiyle, yani Mezopotamya ve Suriye ile ilişkili olan bu bölge de, yine etnik yapısı, mimarîsi, yaşam biçimi, geçim örüntüleri, yeme-içme kültürü ve folklor özellikleri bakımından Kuzey Suriye-Yukarı Mezopotamya kültür sahası içinde değerlendirilmelidir. Osmanlı döneminde Suriye ve Irak sınırı ortaya çıkmazdan evvel, Antakya, Antep, Urfa ve Adıyaman'ın ve kimi zaman da Maraş ve Adana'nın Halep Vilâyeti sınırları içine alınmış olması ve Mardin ve Hakkari'nin de zaman zaman Musul'a zaman zaman Diyarbekir Vilâyeti'ne bağlanmış olması, bu kültür sahasının belirli dönemlerde idarî düzenlemelerle örtüştüğünü gösterir ve sahanın alt-bölümleri hakkında fikir verir. Sonuç olarak, Türkiye'nin ortasında ekolojik-biyolojik bir bariyer oluşturan "Anadolu diyagonali"nin tarihsel ve kültürel olarak insan habitatını da sınırlayan ve belirleyen bir etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Böyle bir örtüşme ve bu örtüşmenin gösterdiği gibi, biyolojik ve ekolojik koşulların insan yerleşimini, etkileşimini ve uyarlanmasını etkileyecek sonuçlar doğurabilmesi, kültürü, insanın doğal ve toplumsal çevresine

uyarlanma süreci olarak gören kültürel maddeci yaklaşım bakımından olağandır. Tarihin ilk dönemlerinden bugüne kadar, çeşitli örüntüler halinde önümüze gelen malzeme bu duruma tanıklık etmektedir.

Kaynakça

Baykara, Tuncer (1988), *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara: Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Bittel, Kurt (1942), *Kleinasiatische Studien*, İstanbul (1951), *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*, Tübingen: Ernst Vasmuth Verlag.

Bischoff, Damien (2002), "Symbolic Worlds of Central and Southeast Anatolia in the Neolithic", *Proceedings of the International Central Anatolian Neolithic e- Workshop, Istanbul, 23-24 November 2001*, İstanbul: Ege Yayınları.

Davis, P. H. (1965-85), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, C. I-VIII, Edinburgh: Edinburgh University Press.

__________ (1971), "Distribution Patterns in Anatolia with Particular Reference to Endemism", *Plant Life of South-West Asia* (der. P. H. Davis vd.), Edinburgh: Botanical Society of Edinburgh, ss. 15-27.

Diakonoff, I. M. (1984), *The Pre-History of the Armenian People*, New York.

Dolukhanov, Pavel (1998), *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı* (çev. Suavi Aydın), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Drews, Robert (der) (2001), *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family. Papers Presented at a Colloquium Hosted by the University of Richmond, March 18-19, 2000*, Washington: The Institute for the Study of Man.

Ekim, T. ve Güner A. (1986), "The Anatolian Diagonal: Fact or Fiction?", *Proceedings of the Royal Society of Edinburgh*, 89.

Esin, Ufuk (1998), "Einige Hinweise zur Entstehung der frühbronzezeitlichen Fürstentümer in Anatolien", *Light on Top of the Black Hill: Studies presented to Halet Çambel* (der. G. Arsebük, M. J. Mellink ve W. Schirmer), İstanbul: Ege Yayınları.

Frangipane, Marcella (2003), "Doğu Anadolu: Son Kalkolitik Çağ", *Arkeoatlas, 2.*

Gündüz, Tufan (1997), *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri, 1540-1640*, Ankara: Bilge.

Hauptmann, Harald (2002), "Upper Mesopotamia in its Regional Context during the Early Neolithic", *Proceedings of the International Central Anatolian Neolithic e-Workshop, Istanbul, 23-24 November 2001*, İstanbul: Ege Yayınları.

Hawkins, J. D. ve Postgate J. N. (1988), "Tribute from Tabal", *State Archives of Assyria Bulletin, 2.*

Macqueen, J. G. (1986), *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor*, Londra: Thames and Hudson (2. baskı).

Mellaart, James (1968), "Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography in the Second Millenium BC.", *Anatolian Studies*, 28.

__________ (1988), *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları* (çev. Bilgi Altınok). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Mellink, M. J. (1965), "Mita, Mushki and Phrygians", *Anadolu Araştırmaları*, II.

Muscarella, O. W. (1988a), *Bronz and Iron, Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum*, New York.

__________ (1988b), *"The Background to the Phrygian Bronze Industry", Bronz-working Centres of Western Asia c. 1000-539 B. C.* (der. J. Curtis), Londra, ss. 177-92.

Özdoğan, Mehmet (2002), "Köyden Kente Kalkolitik Çağ", *Arkeoatlas, 1.*

Özgüç, Tahsin (1971), *Kültepe and It's Vicinity in the Iron Age*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Parpola, S. (1987), *The Correspondance of Sargon II, Part 1*, Helsinki.

Pitcher, Donald Edgar (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* (çev. Bahar Tırnakcı), İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları.

Postgate, J. N. (1973), "Assyrian Texts and Fragments", *Iraq*, XXXV.

Renfrew, Colin (1987), *Archaeology and Language: the Puzzle of Indo-European Origins*, Londra: Cape.

Summers, G. D. (1994), "Grey Ware and the Eastern Limits of Phrygia", *The Proceedings of the Third Anatolian Iron Age Colloquium held at Van, 6-12 August 1990* (der. A. Çilingiroğlu ve D. H. French). Ankara: British Inst. of Archaeology at Ankara.

Sümer, Faruk (1972), *Türkmenler (Oğuzlar)*, Ankara: A. Ü. DTCF Yayınları.

Yinanç, Refet (1989), *Dulkadir Beyliği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özet: Bu makale, Türkiye'yi hemen hemen ortasından ikiye ayıran ekolojik-biyolojik bir bariyer olarak tanımlanan "Anadolu diyagonali"nin tarihsel-kültürel bir karşılığının bulunup bulunmadığını sorgulamaktadır.

Anahtar sözcükler: Anadolu, Anadolu diyagonali, insan coğrafyası, kültürel coğrafya, tarihsel coğrafya.

Abstract: A study on the historical-cultural correspondence of ecological-biological barrier named as "Anatolian diagonal".

Keywords: Anatolia, Anatolian diagonal, cultural geography, historical geography, human geography.

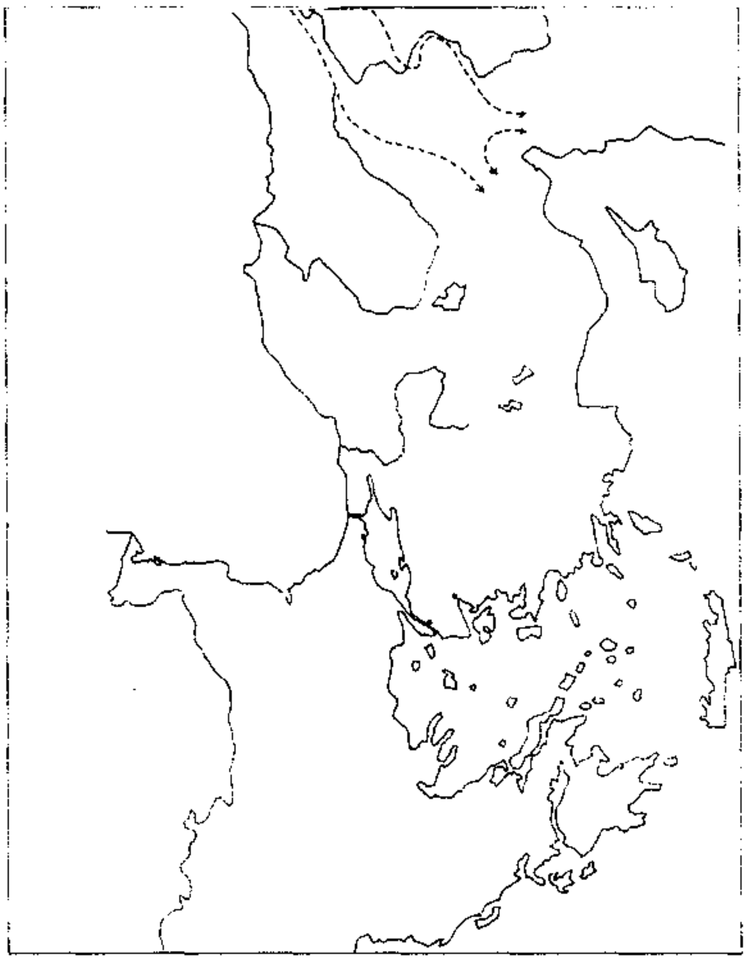

Harita 1. Bazı türlerin karakteristik dağılımına göre diyagonalin sınırları
Kaynak: Ekim ve Güner, 1986

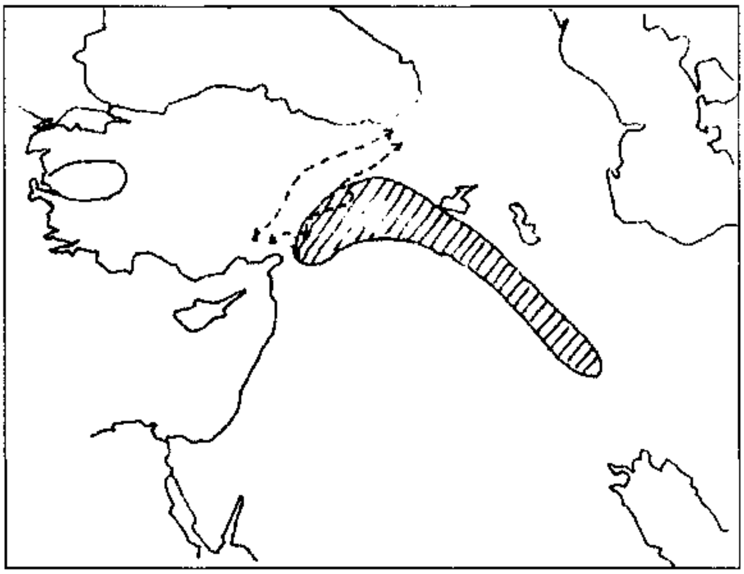

Harita 2-a. Yabani einkorn buğdayının (Triticum boeoticum) dağılımı
Kaynak: Dolukhanov, 1998

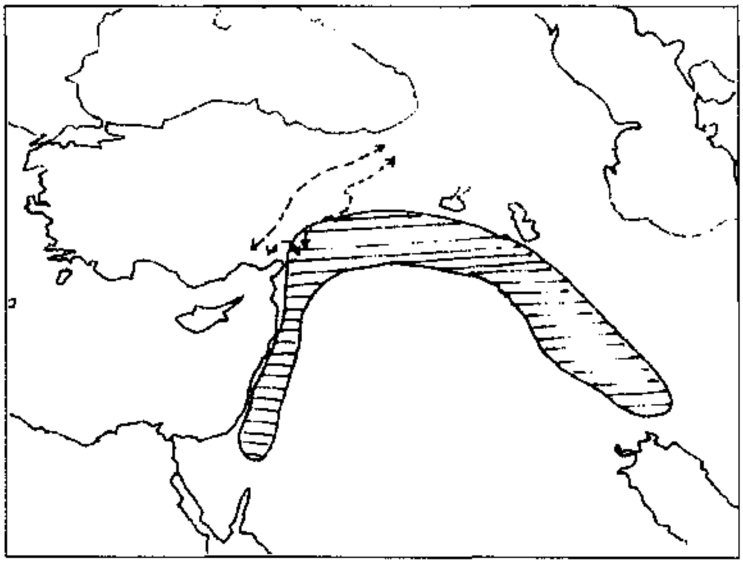

Harita 2-b. Yabani arpanın (Hordeum spontaneum) dağılımı
Kaynak: Dolukhanov, 1998

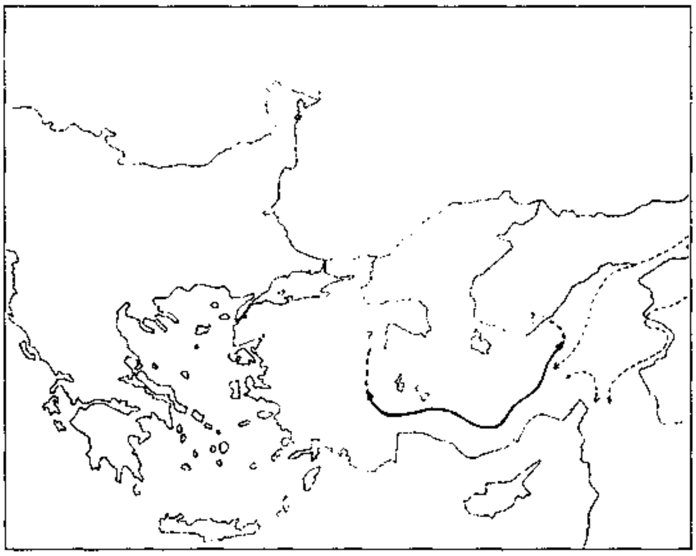

Harita 3. İç Anadolu Neolitiği'nin güney sınırı

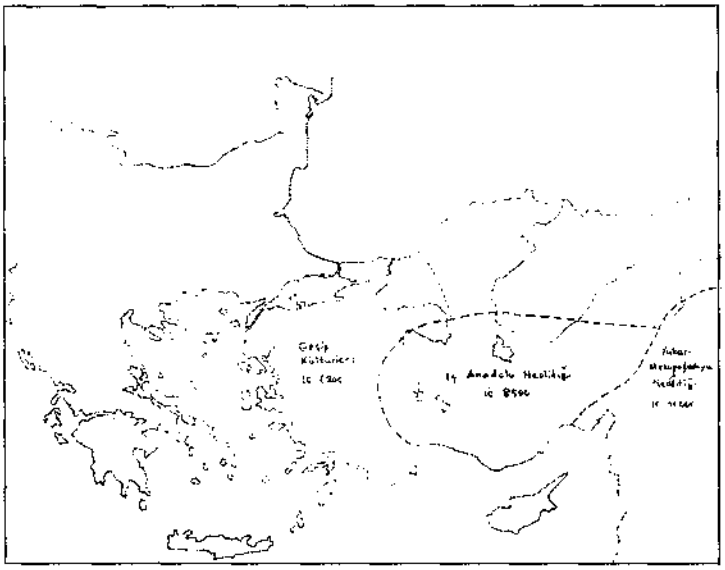

Harita 4. Neolitik kültürlerin dağılımı
Kaynak: Özdoğan 2002.

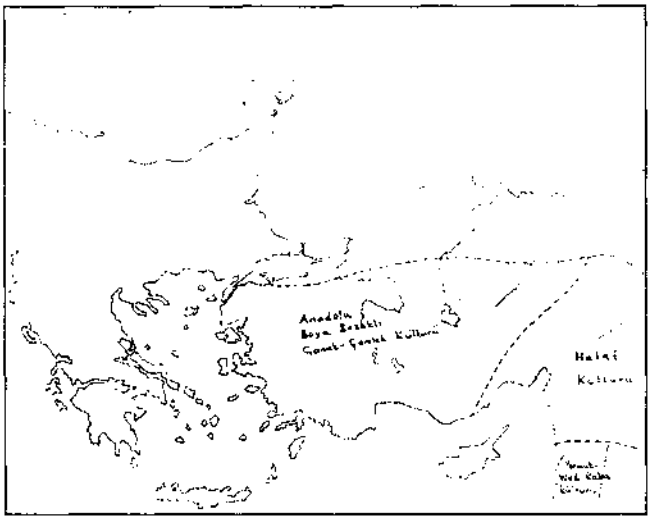

Harita 5. İlk Kalkolitik
Kaynak: Özdoğan 2002

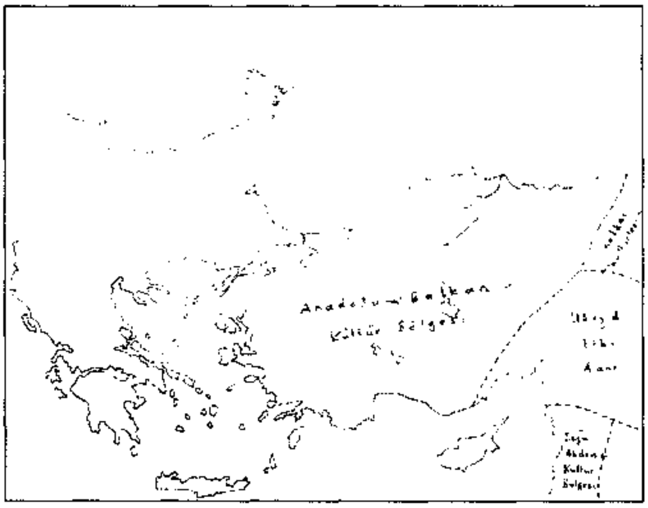

Harita 6. Orta Kalkolitik
Kaynak: Özdoğan, 2002

Harita 7-a. Son Kalkolitik erken evresi (İÖ. 4000-3500)
Kaynak: Frangipane, 2003

Harita 7-b. Son Kalkolitik geç evresi (İÖ. 3500-3000)
Kaynak: Frangipane, 2003

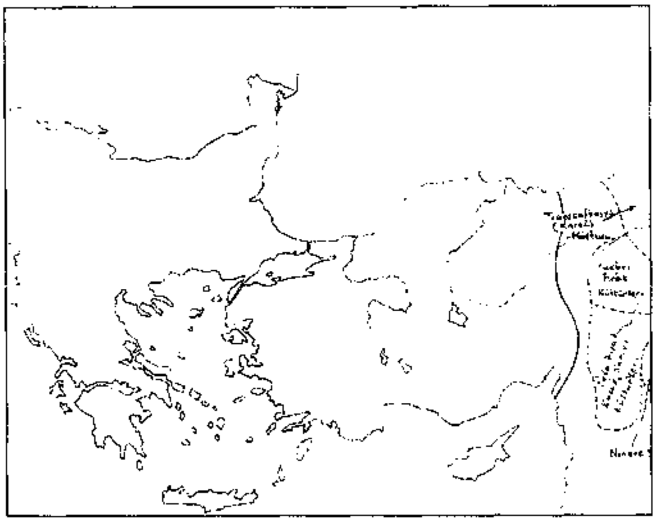

Harita 8. İlk Tunç Çağı (İÖ. 3000-1800)

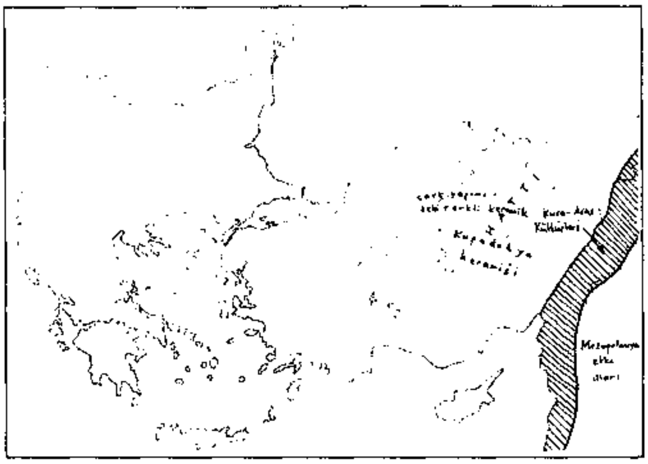

Harita 9. İlk Tunç Çağı'nın sonlarında Kura-Aras kültürlerinin batıya ve güneye yayılımı
Kaynak: Dolukhanov, 1998

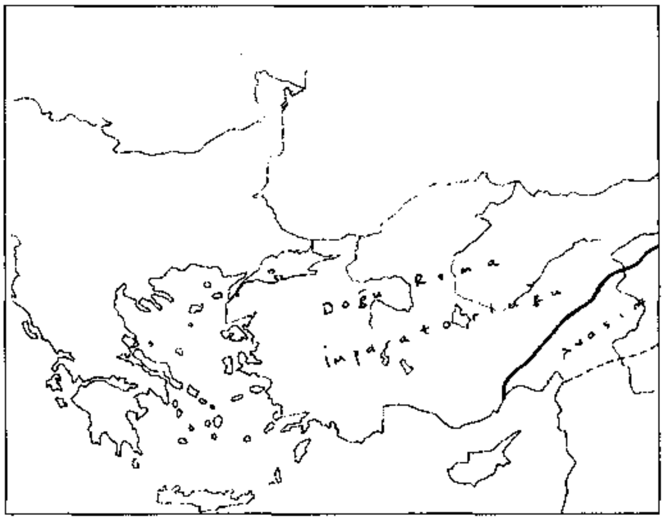

Harita 10. 7. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasında Doğu Roma ve Avasımı

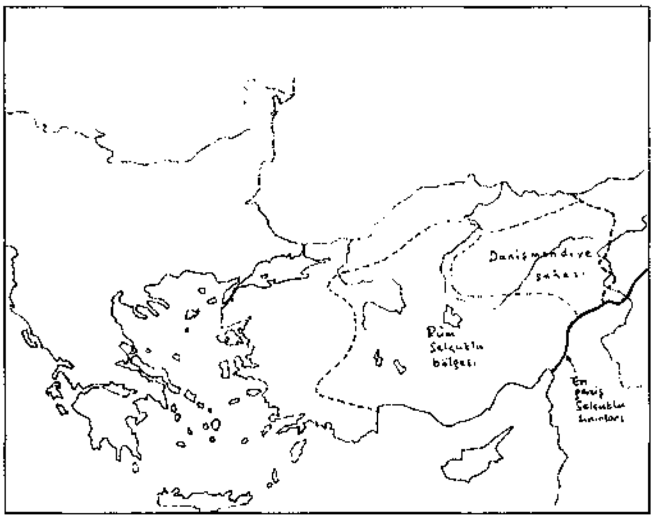

Harita 11

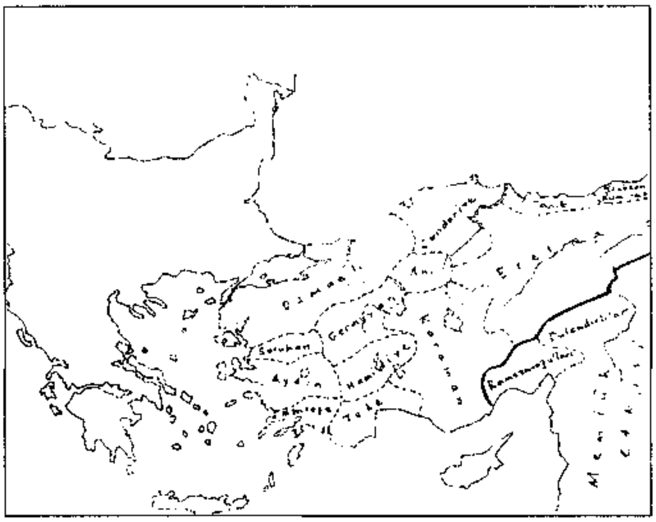

Harita 12

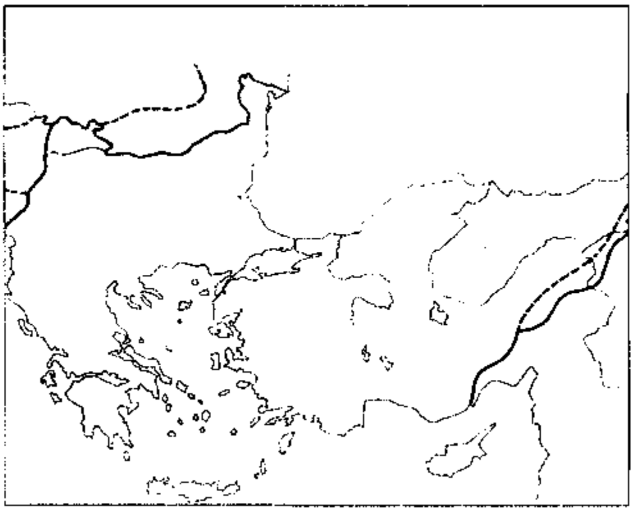

Harita 13

_____ Doğu Roma İmparatorluğu (Asya'da 650-950, Avrupa'da 1015-1186)

_ _ _ _ _ Fatih'in İmparatorluğu (1481)

Kaynak: Pitcher 1999

Güzel bir

ile

100 yıllık

Ahter-i Kebîr'in

ortak özellikleri nedir, bilir misiniz?

İkisini yanyana bir tek Sanat Kitabevi'nde bulabilirsiniz

Haydi tıklayın!..

www.sanatkitabevi.com.tr

Türkiye Florası Üzerine

Sadık ERİK*
Burcu TARIKAHYA*

Bir ülkenin florasını** yazmak uzun süren ve büyük emek isteyen bir çabadır. Bu çabayı gösterecek yazarların da kendi alanlarında yani bitki sistematiği, diğer adıyla bitki taksonomisinde belirli bir bilgi seviyesine ulaşmış olmaları, bitkileri yeterince tanımaları, adlandırma anahtarlarını kullanarak doğru adlandırma yeteneğine sahip olmaları ve bu bilgileri standartlaştırarak doğru bir biçimde kağıda dökebilmek, bunun için de sistematiğin hukuk kurallarını iyi bilmek gerekir. Bu kurallar sistematiğin anayasası da olan Uluslararası Nomenklatür (adlandırma) kurallarıdır. Diğer taraftan böyle bir ülke florası yazmak, bir veya birkaç araştırıcının harcı değildir. Bunun için uyumlu bir çalışma gerçekleştirebilecek çok sayıda belirli bir bitki grubunun uzmanı olan araştırıcıya gereksinim vardır. Zira yüzlerce familya (aile) ve cinse ait bitkiler hakkında bir veya birkaç kişinin bilgi sahibi olması hemen hemen olanaksızdır. Ayrıca katkıda bulunacak bilim adamı sayısı ne kadar çoksa, flora da o kadar kısa sürede ve daha az hatalı olarak tamamlanabilir. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* 1965-1985 yılları arasında, 20 yılda çok sayıda araştırıcının çabası ve P. H. Davis'in editörlüğünde yayınlanmıştır. (Türkçesi: "*Türkiye ve Doğu Ege Adaları Florası*" olan bu esere kısaca, pek çok araştırıcının yaptığı gibi *Türkiye Florası* veya kısaca *Flora* diyeceğiz.)

Bir florayı oluşturmanın diğer önemli olmazsa olmaz kuralı da materyal birikimidir. Bu materyal birikimi ise ancak çok uzun bir zaman dilimi içinde gerçekleşebilmektedir. Örneğin *Türkiye Florası* ilk cildi 1965 yılında çıkmış olmasına rağmen *Flora*'nın

*Hacettepe Üniversitesi, Biyoloji Bölümü.

**Flora: Bitki çeşitliliğine ait tüm bilgileri içeren kitap.

materyali durumundaki bitkilerin toplanma tarihi 1700'lü yıllara kadar uzanmaktadır. Bu tarihlerde başlayıp, değişik tarihlerde Türkiye'ye gelen araştırmacıların toplayıp oluşturdukları bitki koleksiyonları, Avrupa'nın değişik kentlerindeki bir çeşit bitki müzesi olan herbaryumlara*** kaldırılmıştır. Bu örnekler ve flora ekibinin kendi koleksiyonları, flora materyalini oluşturabilmiştir. Florada hatanın en aza indirilebilmesi için o ülkenin hemen hemen her tarafının taranması, başka bir değişle ayak basmadık bir yerin kalmaması gerekir. Ancak çok geniş yüzölçümü olan ülkelerin floralarında bu mümkün olamamakta, sadece belirli lokalitelerden kesitler alınabilmektedir. Ayrıca bitkilerin çiçeklenme dönemi olan baharın ilk aylarından, hatta kış sonlarından başlayıp diğer kış dönemine kadar ki sürede en az iki haftada bir arazi çalışması yapılıp o dönemin bitkilerinin toplanması gerekir. Bu ise ancak çok kalabalık bir ekiple gerçekleştirilebilir. Ülkenin değişik kesimlerinden toplanmış olan bitki materyalinin, günlerce süren arazi çalışmaları sırasında bozulmadan kurutulması, lokalite bilgilerinin istasyonların birbirine karıştırılmadan doğru olarak yazılması başlı başına yorucu ve dikkat isteyen bir iştir. Flora yazımındaki bu birinci evre ne kadar sağlıklı gerçekleştirilirse yazım aşamasında da bilgiler doğru olarak değerlendirilebilir. Zaman zaman ülkenin değişik noktalarında sistematikçilerin yapmış oldukları lokal floristik çalışmalarda bile istasyon numaraları birbirleri ile karıştırılabilmekte veya bitkiler sağlıklı kurutulamamaktadır. Bu durumdaki bir araştırıcı için, Türkiye çapında yürütülmüş arazi çalışmalarının ne kadar muazzam bir çaba ile gerçekleştirildiğini anlamak zor olamamalıdır.

Ülkemizde bitki toplayan araştırıcıların faaliyetlerine kronolojik olarak baktığımızda şu tabloyu görürüz (Çıplak, 1997):

P. M. Aucher-Eloy: Fransız kimya ve doğa bilimcisi. 1830 yılından itibaren 8 yıl Anadolu'dan bitki toplamıştır.

B. B. Balansae: Fransız botanikçi. 1854-1857 arası bitki toplamıştır.

P. E. Boissier: İsviçreli Botanikçi. 1842-1845 arasında bitki toplamıştır.

K. H. Emil Koch: Alman botanikçi. 1836-1844 arasında bitki toplamıştır.

P. Tchitatcheff: Rus doğacı, politikacı. 1848-1863 arasında bitki toplamıştır.

J. P. Tournefourth: Fransız botanikçi, kaşif. 1700-1702 arasında bitki toplamıştır.

G. V. A. Aznavour: Türk uyruklu botanikçi. 1895-1930 arasında bitki toplamıştır.

J. F. N. Bornmüeller: Alman botanikçi. 1892-1929 arasında bitki toplamıştır.

K. Krause: Alman botanikçi. 1933-1939 arasında bitki toplamıştır.

J. J. Manisadjian: Alman botanikçi. 1890-1915 arasında bitki toplamıştır.

W. E. Siehe: Alman botanikçi. 1895-1924 arasında bitki toplamıştır.

P. E. E. Sintenis: 1883-1890 arasında bitki toplamıştır.

*** Herbaryum: Kurutulmuş bitki örneklerinin saklandığı müze.

P. H. Davis: İngiliz botanikçi. 1938-1982 arasında bitki toplamıştır.

A. Huber-Morath: İsviçreli amatör botanikçi. 1935-1964 arasında bitki toplamıştır.

Bu araştırıcıların ülkemizden topladıkları bitkilerle oluşturdukları koleksiyonlar Avrupa'nın değişik kentlerindeki herbaryumlarda sergilenmektedir. Bu herbaryumlardan başlıcaları; Paris (P), Cenevre (G), Kew (K), Edinburgh (E), Leningrad (LE), Viyana (WI), British Museum (BM), Berlin (B) gibi herbaryumlardır. Bu herbaryumlardaki bitki örnekleri, *Türkiye Florası*'nın yazım aşamasında, ekipte görev alan taksonomistler için önemli bir kaynak oluşturmuştur. Ülkemizdeki herbaryumlardan ise İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumu (İSTE) ve Ankara Üniversitesi Herbaryumu (ANK) flora yazımında destek sağlayan kuruluşlardır (Çıplak, 1997).

Bu dönemdeki çalışmalarla yayınlanmış olan başlıca flora çalışmaları (Demiriz, 1993):

Asia Minor, 8 cilt, J. P. Tournefourt (~1850).
Flora de Constantinopole, 5 cilt, G. V. Aznavour
Flora of Bosphorus, A ve B. V. D. Post
Ankara'nın Floru, K. Krause, 1937
Species Plantarum, C. Linnaeus, 2 cilt, 1753.
Flora Orientalis, E. Boissier, 1867-1888.
Flora of Syria, Palestine and Sinai, E. G. Post 1883-1896.
Zur Flora von Armenien und Kurdistan, R. H. Rechinger, 1943.
Zur Flora von Syrien, Libanon, K. H. Rechinger, 1959.
Flora Iranica, K. H. Rechinger, 1963-1984.
Flora Graecae, C. Regel, vol. I-II, 1941-1943.
Addimentum ad Florulam Lydiae, O. Schwarz, vol. I-II, 1934.
Flora Kavkaza, D. Sosnovski, 1911.
On the Flora of the Gallipoli Peninsula, W. B. Turril, 1924.
Türkiye Bitkileri, H. Birand, 1952.
Flora Lydiae, J. Bornmüeller, 1968.
Prodromus florae peninculae Balcanicae, Vol. I-III, A. Hayek, F. Markgraf, 1924-1933.

Yukarıda sayılan bu çalışmalar, çeşitli araştırıcıların oluşturdukları koleksiyonlar ve bu koleksiyonları barındıran herbaryumlar, *Türkiye Florası*'nın yazımında önemli bir bilgi birikimi oluşturmuştur. Bu bilgi birikimi *Türkiye Florası*'ndan önce, E. Boissier tarafından derlenerek 5 ciltlik *Flora Orientalis* adlı eser ortaya konmuştur. Bu eser *Tür-*

kiye Florası yazılmadan önce ve hatta henüz bazı ciltleri yayınlamış durumdayken bile araştırıcıların Türkiye florası ile ilgili kaynakların en başında en başında gelmekteydi ve başvurulan tek eserdi. Bu eser Türkiye'nin bitki çeşitliliğini ya da bitki yapısını açıklayan en derli toplu eser olup, flora, İsviçreli botanikçi Boissier tarafından 1867-1888 yılları arasında yayınlanmıştır. Beş cilt ve bir suplementumdan oluşan bu eser o günkü koşullara göre gerçekten hem bilimsel içeriği hem de kapsadığı alan bakımından Davis'in (*Türkiye Florası* editörü) tanımladığı şekliyle anıtsal bir eserdir. Bu eserde Türkiye dışında Orta Doğu ülkelerinin de floraları* latince bilim diliyle 6 cilt olarak yayınlanmıştır ve *Türkiye Florası*'na yazım aşamasında hem şekil hem de içerik bakımından örnek oluşturmuş bir eserdir (Boissier, 1867-1888). Ancak aradan geçen uzun süre içinde Türkiye'den çok sayıda verinin ortaya çıkması karşısında Türkiye için yeni bir flora yazımının gerekli olduğu bizzat eserin editörü tarafından vurgulanmıştır. Bunun dışında aşağıda belirtilen nedenler de yeni bir floranın yazımını zorunlu kılıyordu: Öncelikle Türkiye birbirinden hem iklim hem de bitki örtüsü yönünden, dolayısıyla floristik yapısı bakımından farklı 3 bitki coğrafyası bölgesinin kesiştiği bir konumdadır. Bunlar Kuzey Anadolu' da **Avrupa-Sibirya**, Batı ve Güney Anadolu'da **Akdeniz** ve İç ve Güney Doğu Anadolu'da yer alan **İran-Turan** bitki coğrafyası bölgeleridir. İkinci olarak Anadolu'nun Avrupa ve Asya kıtası arasında köprü konumunda olması ve buna bağlı olarak iki kıta arasında karşılıklı bitki göçleri ile çeşitliliğin artmasıdır. Üçüncü olarak bir çok cins ve seksiyonun farklılaşma merkezinin Anadolu oluşu ve buna bağlı olarak Anadolu'da yapılacak revizyon çalışmalarının bu taksonlardaki problemlere daha iyi ışık tutacak olması, dördüncü olarak da Anadolu'da tür endemizminin oranının oldukça yüksek oluşudur. Örneğin henüz ilk ciltte bu oran %25 civarındadır. Tür endemizminin yüksek olması şüphesiz iklim ve topografyadaki zengin çeşitliliğin ve sınırlı da olsa Pleistosendeki buzullaşma ile ilgilidir. Beşinci olarak kültürü yapılan pek çok hububat, meyve ve süs bitkilerinin ayrıca Avrupa'da yabani bitki konumundaki bir çok türün doğal gen merkezi Anadolu ya da yakın çevresidir. Altıncı ve son olarak da edafik (topraksal) faktörlerin oldukça çeşitlilik göstermesidir. Örneğin İç Anadolu'da yer alan Tuz Gölü ve çevresinde ve diğer tuzlu alanlarda tuz faktörü nedeniyle çok sayıda buraya özgü endemik halofitler (tuzcul bitkiler), Çankırı ve Sivas çevrelerindeki cipsli alanlara özgü endemikler (sadece Türkiye'de yetişen) yer almaktadır. Bunun dışında pek çok kurak bölgede ekonomik öneme sahip yem bitkisi türleri doğal olarak yetişmektedir (Davis ve ark., 1965).

Yukarıda belirtilen bu etmenlerin etkisi ile şekillenen zengin *Flora* P. H. Davis editörlüğünde 1965-1985 yılları arasındaki yirmi yıllık sürede 9 cilt olarak yayınlanmıştır. Ciltlerin yayınlanmasından sonra ortaya çıkan bulguların da eklenmesi amacıyla

* Bitki çeşitliliği

1988'de 10. cilt ve 2000 yılında da 11. cilt suplementum olarak yayınlanmıştır. Ciltlerin tamamlanmasından itibaren geçen beş yıllık sürede 2 suplementumun yayınlanmasını gerektirecek kadar birikimin ortaya çıkması bile Türkiye Florasının zenginliğinin ve dinamik yapısının bir başka kanıtıdır. Hatta gelişmeler o yönde seyretmelidir ki birkaç yıl sonra da üçüncü bir suplementumun çıkarılmasını zorunlu kılacak ölçüde yeni veri birikimi bile başlamış durumdadır.

Türkiye Florası'nın yazım yolculuğu veya macerası, ilk ürününü 1965 yılında vermiş olsa da çok daha öncelere kadar uzanmaktadır. Örneğin eserin yaratıcısı ve editörü P. H. Davis, 1938'li yıllarda amatör bir botanikçi olarak yaptığı ilk gezisi olan Orta Doğu ve bu arada Türkiye gezisi, ülkemizin floristik yapısına hayranlık duymasını sağlamış ve daha bu yıllarda çalışmayı yapma fikri kafasında şekillenmiştir. Sonraki yıllarda ileride belirteceğimiz kuruluşlardan sağladığı finansla ekibini kurarak ülkemize çok sayıda gezi yaptı ve oluşturduğu zengin bitki koleksiyonları, önceki yıllarda yapılan gezilerde sağlanan ve Avrupa'nın değişik ülkelerinde bulunan koleksiyonları da değerlendirerek *Türkiye Florası*'nı yazım aşamasına geçti.

Flora'nın yazımının başlangıçta iki yılda bir cilt olmak üzere toplam 8 ciltte tamamlanacağı tahmin edilmişti. Bu kapsamlı eser Bilim ve Endüstri Bölümünden sağlanan bursla hayata geçirilmiş, bu kaynakla *Flora* ekibine alınan Coode ve Cullen adlı asistanlar tam zamanlı olarak Davis'in başkanlığında çalışmalarına, Edinburgh Kraliyet Botanik Bahçesi'nde kendilerine ayrılan ve adına "Türkiye Florası Ünitesi" denen bir laboratuvarda başlamışlardır.

Ciltlerin yayınlanması aşamasında da Royal Society'den sağlanan destek önemli rol oynamıştır. Yayında yer alan cinslerin revizyonunda çok sayıda yabancı botanikçinin yer almasına karşın 1. ciltte sadece iki Türk botanikçi H. Demiriz ve F. Yaltırık görev almıştır. Takip eden ciltlerde yerli botanikçilerin sayısı giderek artış göstermiş, katkı oranları da artmıştır.

Avrupa'daki belli başlı herbaryum merkezleri, *Türkiye Florası* kitabının hazırlanış aşamasında ödünç veya hediye bitki örnekleri göndererek veya olanaklarını kullanıma açarak önemli destek sağlamışlardır. Bu herbaryumlar arasında Kew Kraliyet Botanik Bahçesi, British Museum, Cenevre Botanik Bahçesi ve Müzesi, Leningrad Botanik Enstitüsü ve Bilim Akademisi, Paris Ulusal Tabiat Tarihi Müzesi ve Lund Botanik Müzesi sayılabilir. Türkiye'deki herbaryumlardan ise A.Ü. Fen Fakültesi Botanik Bölümü Herbaryumu ve İ.Ü. Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü Herbaryumu flora çalışmalarına destek sağlamıştır. Herbaryumlar dışında bazı özel koleksiyonlar da katkıda bulunmuştur. Bunlar arasında en önemlisi, Türkiye'den önemli miktarda bitki toplamış olan İsviçreli araştırıcı Huber-Morath'ın Basel'deki koleksiyonudur.

Şüphesiz en önemli katkı ise Davis'in kendisi, arkadaşları ve asistanlarının Türkiye'ye

düzenlemiş oldukları çok sayıdaki gezilerde oluşturdukları zengin bitki koleksiyonu tarafından sağlanmıştır. Bu koleksiyonlar Kew ve Edinburgh Kraliyet Botanik bahçelerinde yer almaktadır.

Bu geziler için mali kaynak sağlayan kuruluşlar, The Royal Society, Percy Sladen desteği, Edinburgh Üniversitesi, Royal Horticultural Society, Godman desteği, İskoç Üniversitesinden sağlanan Carnegie kredileri, Leverholme kredileri, Mount Everest Foundation, North Atlantic Treaty Organization ve İngiliz Uluslar Topluluğu Bilim ve Endüstri Kurumudur.

Türkiye Florası, ülkenin siyasi sınırları içinde kalan kısmının dışında bazı Doğu Ege adalarını da kapsamaktadır. Zira bu adalar Anadolu'ya çok yakın olup Yunanistan'dan çok Türkiye Anakarasının ve buna bağlı olarak da florasının bir uzantısı konumundadır. Ayrıca bu adaların florası Avrupa Florasında da yer almadığından bir anlamda bu alandaki bilgi eksikliğinin giderilmesi gerekliliği vardır. Planlamada kriter olarak 26. boylam derecesi kriter alınmış, bunun doğusundaki adalar çalışma kapsamına alınmıştır.

Eserde yer alan bitkiler Türkiye'nin yerli bitkileri, alien olarak nitelendirilen yabancı kaynaklı ancak doğallaşmış bitkiler ve bazı kültür bitkileridir. Bunlar arasında en başta doğallaşmış olmak koşulu ile bazı taneli bitkiler ve ağaçlar gelir. Ağaçlar arasında doğal peyzajın bir özelliği durumundakiler ve flora için özel habitat* oluşturanlar tarif edilmiştir (Davis ve ark., 1965).

Taksonların ele alınışında cins ve tür kapsamları oldukça geniş tutulmuştur. Tür tanımlarında bazen çoklukla elde az sayıda veya yetersiz örnek olması durumunda bu gibi türlerin gelecekte çok sayıda örneğe dayanarak yapılacak ayrıntılı incelemelerde (revizyon) sinonime (eş ad) indirgenmeleri olasılığı yüksektir. Tür kategorisinde genellikle en az iki taksonomik** karakter bakımından kesikli varyasyon korelasyonu göz önüne alınmış, bazen alışılmış yanlış kullanımlarda karakter sayısı daha da azaltılmıştır. Türaltı seviyede ise takson*** olarak sadece alttür ve varyete göz önüne alınmıştır (Davis ve ark.,1965).

Yukarıdaki plan ve prensipler doğrultusunda yazımına başlanan kitapta bu açıklayıcı giriş kısmından sonra, bitki familyaları ele alınmadan önce floristik yapıya etki edebilecek çevresel etmenler sırasıyla tartışılmaya başlanmıştır. Bu bölümde Davis'in *Flora* için uyguladığı kareleme sistemi açıklanmaktadır. Her iki enlem ve boylam derecelerinden bir çizgi geçirerek Türkiye 29 kareye bölünmüş, kuzeyden güneye A, B, C serileri şeklinde belirtilmiştir. Bu sistem tamamen bitkinin harita üzerinde kolayca bulunabilmesine yöneliktir. Ayrıca türlerin coğrafik yayılışına esas oluşturmak üzere Türkiye 6

* Bitkinin yetiştiği yer

** Sınıflandırma bilimine ait

*** Sınıflandırmada yer alan birimler

bölgeye ayrılmıştır: Trakya, Kuzey Anadolu, Batı Anadolu, Güney Anadolu ve Doğu Anadolu. Bunlar arasında Trakya hariç diğerleri kendi içinde alt bölgelere ayrılmış ve

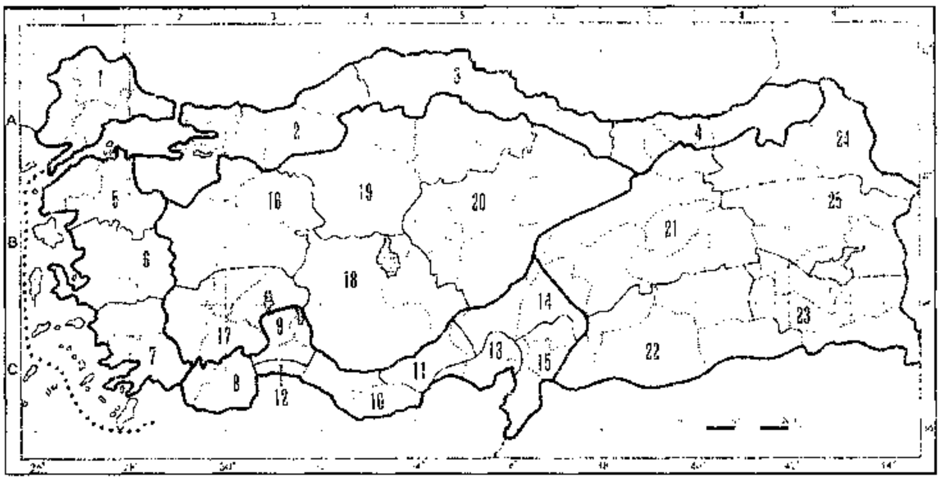

yerel tarihi adları ile belirtilmiştir. Bu ayrımlarda editörün ve asistanların arazi bilgileri, bitki dağılışlarına ait gözlemler ve bilgi birikimleri etkin olmuştur (Harita 1).

Harita 1. Türkiye' deki coğrafik bölgeler

(1) Trakya

(2-4) Kuzey Anadolu

(5-7) Batı Anadolu

(8-15) Güney Anadolu

(16-20) Orta Anadolu

(21-25) Doğu Anadolu

Bu bilgilerden sonra sırasıyla Türkiye'nin genel topografik yapısı, iklimi ve *Flora*'nın hangi plana göre yazıldığı ele alınıp, bu konularda geniş bir kaynakça verilmiştir. Bu bölümden sonra Türkiye'nin fitocoğrafik bölgeleri olan Avrupa-Sibirya, İran-Turan ve Akdeniz bölgeleri ayrıntılı olarak ele alınıp her bir bölgenin kapladığı alanları, iklimsel özellikleri, genel vejetasyon* yapıları, tipik bitkileri, eyalet** bazında ele alınarak açıklanmıştır (Davis ve ark., 1965).

Bu giriş bilgilerinden sonra ilk ele alınan grup *Pteridophyta* (eğreltiler) divizyosudur. Bunu *Spermatophyta* (tohumlu bitkiler) divizyosu izler. Bu divizyoda önce *Gymnospermler* (Açıktohumlular) sonra *Angiospermler* (Kapalı tohumlular) ele alınmaktadır. Angiospermlerde de önce Dikotiller (çift çenekli) daha sonra Monokotiller (tek çenekli) yer

* Bitki örtüsü

** Bitki coğrafyası terimi, en küçük birim

almaktadır. Familyalar daha önce değinildiği gibi filogeni (evrimsel gelişim) göz önüne alınarak sıralanmıştır. Familyaların işlenmesinde ise şu basamaklar sıra ile yer almaktadır: Familya betimi, cins anahtarları, cins betimleri, tür anahtarları, tür betimleri, Türkiye' deki yayılışları. Bu bilgilerden sonra bitkinin kısaca yeryüzündeki yayılışı, fitocoğrafik özelliği, endemizm durumu ve bitkinin taksonomik yorumu yer almaktadır.

Şimdi sırasıyla ciltlerin künyelerini tanıyalım:

1. cilt: Yayımı 1965, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.), J. Cullen, PhD ve M. S. E. Coode, B. A., Research Assistants. Başlangıç ve son familyalar: *Equisetaceae- Polygalaceae.*

2. cilt: Yayımı 1967, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.), J. Cullen, PhD ve M. J. E. Coode, B. A., Research Assistants. Başlangıç ve son familyalar: *Portulacaceae- Celestraceae.*

3. cilt: Yayımı 1970, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.), D. F. Chamberlain, D. Phil ve Victoria A. Matthews, B. Sc, Research Assistants. Başlangıç ve son familya; *Fabaceae.*

4. cilt: Yayımı 1972, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.), D. F. Chamberlain, D. Phil ve Victoria A. Matthews, B. Sc, Research Assistants. Başlangıç ve son familya: *Rosaceae-Dipsacaceae.* İçerdiği tür sayısı: 620.

5. cilt: Yayımı 1975, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.) V. A. Matthews, B. Sc., F. K. Kupicha, Ph. D. ve B. S. Parris, B. Sc. Research Assistants. Başlangıç ve son familya: *Asteraceae*, içerdiği tür sayısı: 1130; Endemik tür 410, endemizm oranı: %36.

6. cilt: Yayımı 1978, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.), J. R. Edmonson Ph. D., R. R. Mill, B. Sc ve B. S. Parris, M. Sc. Research Assistants. Başlangıç ve son familyalar: *Lobeliaceae-Scrophulariaceae*, İçerdiği tür sayısı: 1110, endemizm oranı: %39.

7. cilt: Yayımı 1982, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.), J. R. Edmonson, Ph. D., R. R. Mill Ph. D., Kit Tan Ph. D., Research Assistants. Başlangıç ve son familyalar: *Orobachaceae-Rubiaceae*, İçerdiği tür sayısı: 1088, endemizm oranı: %35 (*Lamiaceae* en geniş familya).

8. cilt: Yayımı 1984, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.), R. R. Mill, Ph. D. ve Kit Tan Ph. D., Research Assistants. İçerdiği familyalar: *Butomaceae-Typhaceae*. İçerdiği tür sayısı: 683, endemizm oranı: %23 (*Liliaceae* en geniş familya).

9. cilt: Yayımı 1985, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.), R. R. Mill, Ph. D. ve Kit Tan Ph. D., Research Assistants. İçerdiği familyalar: *Juncaceae-Cyperaceae.* En geniş familya: *Poaceae.* İçerdiği tür sayısı: 692, endemizm oranı: %7.

Ekler (Suplementum)

10. cilt: Yayımı 1988, yazarlar: P. H. Davis D. Sc. (ed.), R. R. Mill, Ph. D. ve Kit

Tan Ph. D. Eklenen takson sayısı: 472, Eklenen yeni familyalar: *Hymenophyllaceae, Hydrangaceae*. Eklenen 371 türden 211 tanesi bilim dünyası için yeni.

Bu cilt sonunda tür sayısı 8.800, takson sayısı 10.482. Bu cilt ile sağlanan katkı oranı: %4.

11. cilt: Yayımı 2000, yazarlar: A. Güner Ph. D. (ed.), N. Özhatay Ph. D., T. Ekim Ph. D., K. H. C. Başer Ph. D. Eklenen takson sayısı: 567. Bu cilt ile *Flora*'daki toplam tür sayısı 9.222 ve toplam takson sayısı 12.006, *Flora*'ya katkı oranı: %5.

Yukarıdaki döküme bakıldığında, ciltler arasında en çok türün sırası ile 5, 6 ve 7. ciltlerde bulunduğu görülmektedir. *Asteraceae* familyasının tür sayısı bakımından en zengin familya olduğunu 5. ciltteki tür sayısından çıkarmak olasıdır. Yazarlardan görülebileceği gibi, eserin editörüne farklı ciltlerde farklı araştırıcılar asistanlık yapmışlardır. Neyse ki *Flora*'mızın son cildi olan 11. cilt Türk botanikçileri tarafından hazırlanmıştır. Bu son cilt, yazarlarının farklılığı yanında içerik yönünden de bir hayli ayrıcalık taşımaktadır. Örneğin bir familya, *Hydrophyllaceae* ve 22 yeni cins bu ciltte yer almakta ve *Türkiye Florası*'na eklenmiştir. Ayrıca bitkilerin kimyasal içerikleri de ilk kez bu ciltte yer almaktadır. Cildin sonunda çeşitli yönlerden istatistik değerlendirmeler yapılarak *Flora*'daki son tür sayısı, takson sayısı ve endemik tür sayısı ve oranı da belirlenmiş olmaktadır. Ancak şüphesiz ki bu sayılar ileride sürekli değişim içinde olacaktır. Zira doğada floristik yapı dinamik bir özellik göstermektedir. Önceki bölümde değinilen Türkiye'nin floristik zenginliğini sağlayan etmenlerden de anlaşılabileceği gibi bu dinamizm ülkemizde daha fazladır. Çok çeşitli makro ve mikro iklim alanları, bunların kesişme noktaları, çok engebeli topografya ve bunun yarattığı habitat farklılıkları, izole bölgelerin oluşması, edafik etmenlerdeki farklılık nedeniyle spesiasyonun (çeşitlenmenin) artması kaçınılmaz bir olgudur. Bu çeşitlenmede kuşkusuz engebeli topografya en önde gelenidir ve bir anlamda diğer etmenlerdeki çeşitlenmenin de temelini oluşturur. Zira topografya hem vertikal (dikey) hem de horizontal (yatay) yönde çeşitliliğe yol açmaktadır. Tür çeşitliliğine yol açan ikinci olgu ise bitki yayılışlarının aktif oluşudur. Örneğin yapılan yayınlarda sıklıkla gördüğümüz gibi, türleşmenin bir örneği durumundaki bilim dünyası için yeni türlerin yanı sıra Türkiye Florası için yeni türler de saptanmaktadır. Bu saptamalarda, az sayıdaki kesikli yayılış gösteren sınırlarımızdan uzak bölgelerdeki türlerin yanında, çok sayıda da sınırımıza yakın bölgelerde yetişen türler yer almaktadır. Dışardan gelen bu doğal göçün yanı sıra antropolojik etmenlerle, peyzaj, tarım, süs gibi amaçlarla dışardan getirilip zaman içinde doğallaşan yani floranın bir parçası haline gelen bitkiler de bulunmaktadır. Dışardan gelen bu göç etkisi ile floradaki sayı sürekli artış göstermektedir. Doğaldır ki ülke sınırlarından dışarı doğru da doğal bitki yayılışı veya çıkışı gerçekleşmektedir. Bunun sonucu olarak tür sayısı değil fakat endemik tür sayısı azalmaktadır. Yani sınırın hemen ötesine geçen bir

endemik tür bu özelliğini kaybetmektedir. Ancak bu türlerin sayısı, bilim dünyası için yeni olarak bulunan, dolayısıyla da endemik olan tür sayısından azdır. Bu da doğal bir sonuçtur zira sınırlarımıza çok yakın olarak yetişen endemik tür sayısı azdır. Buraya kadar vurgulamak istediğimiz nokta, 11. cilt itibariyle belirlenmiş olan istatistiksel sayıların sabit değil değişken olduğudur.

Şimdi *Türkiye Florası*'ndaki, yayınlanmış ciltler itibarı ile (araştırma makalelerinde yer alan yeni türler hariç) son sayıları görelim.

Floradaki toplam familya sayısı (yerli, yabancı, kültür dahil): 174
Floradaki toplam cins sayısı (yerli, yabancı, kültür dahil): 1.251
Floradaki toplam tür sayısı (yerli, yabancı, kültür dahil): 9.221
Floradaki yerli tür sayısı: 8.988
Floradaki toplam türaltı taksonlar
  Alttür (subsp.): 1.697
  Varyete (var.): 1.086
Floradaki toplam türaltı takson sayısı: 2.783
Floradaki toplam takson sayısı (tür ve türaltı taksonlar): 12.006
Floradaki Endemizm Durumu
  Endemik tür sayısı: 2.981
  Endemik alttür sayısı: 497
  Endemik varyete sayısı: 390
Toplam Endemik Takson Sayısı: 3.778
Endemizm Oranları
  Tür Endemizmi
  Toplam tür sayısına göre: %31
  Yerli tür sayısına göre: %32
Alttür Endemizmi
  Toplam takson sayısına göre: %4
  Toplam alttür sayısına göre: %29
Varyete Endemizmi
  Toplam takson sayısına göre: %3
  Toplam varyete sayısına göre: %36
  Toplam Takson Endemizmi: %31

Türkiye Florası'nda toplam tür sayısı, yabancı kaynaklı (alien) ve kültür bitkileri dahil 9.221' dir. Bunlardan çok azı (233 tanesi) alien ve kültür olmakla birlikte kitapta %2.5 gibi çok küçük bir oranla temsil edilmektedir. Bunların dışında kalanlar doğal türlerden meydana gelmektedir. Geçtiğimiz birkaç yıl içinde, çeşitli toplantı, seminer, konferans ve benzer etkinliklerde ülke florasının tür sayısının hep 10.000 civarında olduğu dile

getirilmiştir. Toplam takson sayısı olan 12.006 göz önüne alındığında on binin üzerine de çıkılmış olmaktadır. Bu açıdan Avrupa kıta florasındaki sayıya denk bir zenginlik ortaya çıkmış durumdadır. Bir anlamda da en başta saydığımız etmenlerin ne derece etkili oldukları da kolayca algılanabilir. Yalnız bir hatırlatma yapalım: Bu sayılara sadece vasküler* ya da borulu bitkiler dahil olup, daha alt seviyedeki iletim demeti taşımayan algler, mantarlar ve likenler bu sayıya dahil değildir. Başka bir değişle bitki zenginliği olarak bu rakamların gösterilmesi yanıltıcı olur.

Endemizm bakımından, *Flora*'daki endemik tür sayısı 2.891'dir. Bu sayıya endemik olan 497 alttürü ve 390 varyeteyi dahil ettiğimizde toplam endemik takson sayısı 3778'e çıkmaktadır. *Flora*'daki 1697 alttürden 497'si endemik olup oranı %29'dur. *Flora*'daki genel endemizm oranı ise %4'tür. Varyetelerde ise bu toplam 1086 varyeteden 390 tanesi endemik olup oranı %36, genel endemizm oranı ise %3'tür. Tür ve takson endemizm oranları da birbiriyle aynı olup %31'dir. Ancak takson sayısı bakımından ele alınıldığında 3778 endemik takson bulunuşu, bir anlamda sadece Türkiye'ye özgü koşulların bir sonucudur ve bu koşulların etkisi ile ortaya çıkmıştır. Topografyanın oldukça düz oluşu nedeni ile çevre şartlarında fazla çeşitlilik göstermeyen İngiltere'nin toplam florasının 2.000 civarında türden oluştuğu göz önüne alınırsa endemizm üzerinde çevre şartlarının ne denli etkili olduğu kolayca anlaşılabilir. Topografyanın oluşturduğu izole bölge ve habitatların, dikey yöndeki değişime bağlı olarak ekstrem çevre koşullarının oluşması, edafik faktör çeşitliliğine bağlı olarak çok sayıda halofit (tuzcul) bitkilerin, cipsli ve serpantinli anakayaya özgü bitkilerin bulunuşu endemizm oranını artıran başlıca etmenlerdir.

FLORİSTİK ÖZET TABLO

Bitki grubu	Yerli tür	Yabancı kaynaklı tür	Kültür türler	Toplam tür	Türaltı taksonlar	Toplam taksonlar	Toplam takson içindeki yüzdesi
Eğreltiler	90	-	-	90	-	90	0.7
Gymnospermler	22	-	-	22	18	40	0.3
Dikotiller	7426	75	92	7593	2265	9858	82.1
Monokotiller	1450	21	46	1517	501	2018	16.8
Toplam	8988	96	138	9222	2784	12.006	100.0

Floristik özet tablo incelendiğinde büyük bitki gruplarının çeşitli parametreler bakımından dağılımı görülmektedir. Eğrelti otları (*Pteridophyta* divizyosu) ve *Gymnospermler*

* İletim demetli

(Açık tohumlular), *Flora*'daki toplam takson sayısına oranlandığında %1'in altında yer aldığı görülmektedir. Bunlardan *Gymnospermler* sayı olarak da daha az olmasına karşın (22 tür, 40 takson) ülkenin vejetasyonunda (bitki örtüsü) çok önemli bir yer tutarlar. Kapalı tohumlu bitkiler olan *Angiospermlerin* dikotil sınıfı %82 ve *monokotil* sınıfı %16.8'lik pay oluşturmaktadır. Buna göre floranın %80'inden fazlası dikotiller veya çift çenekli bitkiler tarafından oluşturulmaktadır. Ancak buna rağmen ağaç ve çalı türleri hariç tutulursa dikotillerin örtüş alanları (kapladıkları alan) genel oranı %0.3 gibi çok küçük olan *Gymnospermler*'den daha azdır. Bu tabloda yerli tür sayısının 8988, yabancı kaynaklı tür sayısının 96, kültür tür sayısının 138, toplam tür sayısının 9222, türaltı takson sayısının 2784 ve toplam takson sayısının da 12.006 olduğu görülmektedir. Türaltı taksonların oranının toplam tür sayısına oranının %30 olması, *Flora*'da yer alan her 3 türden birinin türaltı taksona sahip olduğunu yani politipik* türler olduğunu ortaya koymaktadır. Gelecekteki evrimsel süreçte bu alt taksonların daha da farklılaşarak yeni tür haline gelmeleri ve böylece tür sayısının daha da artması olasılık dahilindedir.

ENDEMİZM TABLOSU						
Bitki grubu	Endemik tür	Endemik alttür	Endemik varyete	Toplam endemik takson sayısı	Yüzdesi	
					Kendi gurubunda	Flora genelinde
Eğreltiler	2	-	-	2	2.2	0
Gymnospermler	-	3	2	5	12.5	0
Dikotiller	2589	412	364	3365	34.1	28.0
Monokotiller	300	82	24	406	20.1	3.3
Toplam	2891	497	390	3778	-	31.3

Endemizm tablosuna göre *Flora*'da endemik tür sayısının 2891, endemik takson sayısının da 3778 olduğu görülmektedir. Dikotillerdeki endemizm oranı dikotiller içinde %34.1, *Flora* genelinde %28'dir. *Monokotillerde* ise bu oranlar kendi gurubunda %20.1, *Flora* genelinde %3.3'dür.

En büyük familyalar; cins, tür, endemik tür sayıları ve oranları**

* Birden fazla türaltı taksona sahip

	Familyalar	Cins	Tür	End. Tür	Familyadaki End. Oranı (%)	Floradaki End. Oranı
1	**Asteraceae** (Papatyagiller)	140	1186	446	38	15
2	**Fabaceae** (Baklagiller)	71	1013	400	39	14
3	**Lamiaceae** (Ballıbabagiller)	45	574	256	44	9
4	**Brassicaceae** (Turpgiller)	88	539	210	39	7
5	**Poaceae** (Buğdaygiller)	142	524	55	10	2
6	**Caryophyllaceae** (Karanfilgiller)	32	479	193	40	6
7	**Scrophulariaceae** (Yüksükotugiller)	30	471	244	52	8
8	**Lilaceae** (Zambakgiller)	36	461	171	37	6
9	**Apiaceae** (Maydanozgiller)	102	434	130	30	4
10	**Boraginaceae** (Hodangiller)	35	314	113	36	4
11	**Rosaceae** (Gülgiller)	37	272	58	21	2
12	**Ranunculaceae** (Düğünçiçeğigiller)	17	202	48	24	1

*Sıralama tür sayısına göredir

13	**Rubiaceae** (Kökboyasıgiller)	10	173	79	45	3
14	**Cyperaceae** (Japonşemsiyesigiller)	21	141	2	1	0
15	**Orchidaceae** (Orkidegiller)	26	140	31	22	1
16	**Chenopodiaceae** (Kazayağıgiller)	35	109	11	10	0
17	**Euphorbiaceae** (Sütleğengiller)	5	105	13	12	0
18	**Papaveraceae** (Haşhaşgiller)	7	92	24	26	1
19	**Dipsacaceae** (Fesçitarağıgiller)	7	91	34	37	1
20	**Iridaceae** (Süsengiller)	6	91	41	45	1
TOPLAM	**Sayı**		7411	2559		
	Oran (%)		80	88		

Flora'daki, tür sayısı yönünden en zengin familyalara bakıldığında ilk sıraları *Asteraceae*, *Fabaceae*, *Lamiaceae*, *Brassicaceae* ve *Poaceae* almaktadır. Bu ilk beş familya, ülkemizde yapılan tüm floristik çalışmalarda da hemen hemen aynı sıralamayı korumaktadır. Listede cins sayısı yönünden en zengin familya 142 cinsle *Poaceae* ve 140 cinsle *Asteraceae*'dir. Tür sayısı açısından en zengin familyalar 1,186 tür ile *Asteraceae* ve 1.013 tür ile *Fabaceae*'dir. Endemik tür sayısı bakımından da bu iki familya en başta yer alır. Tür sayısı bakımından en zengin familyalar *Asteraceae* ve *Papaveraceae* arasındaki 20 familya olup bunlar *Flora*'nın %80'ini oluşturmaktadır. %20'si ise geri kalan familyalara dağılmaktadır. Genelde tür sayısı bakımından zengin olan familyalar endemik tür sayısı bakımından da zengindirler. Bazı familyalarda durum farklıdır. Örneğin *Poaceae* tür sayısı bakımından 5. sırada iken, 55 endemik tür sayısı ile altlarda yer almaktadır. Yine *Cyperaceae* 141 türe sahipken sadece 2 endemik tür içermektedir. Bunlardan önceki familya üyeleri yeryüzünde çok geniş alanlara dağıldığından endemizm oranı düşüktür. Sonraki familya ise çoğunlukla sulak veya nemli alanları tercih ettiğinden endemik tür

sayısı azdır. Aynı şekilde halofitlerin çoğunlukta olduğu *Chenopodiaceae* familyası da endemik tür sayısı ile diğer bir örnektir. Bu familya üyeleri de habitat olarak sadece tuzlu alanları tercih ettiklerinden, çok geniş bir coğrafyadaki tuzlu alanlarda yetişebildiklerinden endemik tür sayısı azdır. Diğer taraftan tür sayıları az olduğu halde endemik tür sayıları ve dolayısıyla endemizm oranları yüksek familyalar da vardır. Örneğin 7. sıradaki *Scrophulariaceae* familyası 244 endemik türü ve %52 endemizm oranı ile en başta gelen familyadır. *Iridaceae* ve *Rubiaceae* de orta sıralarda olmalarına karşın %45 endemizm oranları ile 2. sırada gelmektedir. Bu durum bize şu ipucunu vermektedir: Bir familyanın, familya içindeki endemizm oranı ne kadar yüksekse o familya o kadar ülkeye özgüdür. Örneğin *Scrophulariaceae* familyasında üyeleri *Verbascum* ve *Veronica* gibi cinsler başta olmak üzere çoğunlukla Anadolu'da yetişmektedirler. Taksonomistler veya bitki coğrafyacıları bu gibi taksonlar için "gen merkezi (bitkinin türevlendiği yer) Anadolu'dur" ifadesini kullanmaktadırlar. Cinsler ele alındığında bu durum daha kolay görülecektir. Familyaların, *Flora*'daki genel endemizm oranlarına bakıldığında bu oranların endemik tür sayıları ile paralel seyrettiği görülmektedir.

Tür sayısı yönünden en zengin cinsler; tür sayıları, endemik tür sayıları ve oranları (%)

	Cinsler	Tür sayısı	Endemik tür sayısı	Endemizm oranı (%)
1	**Astragalus** (Geven)	410	247	60
2	**Verbascum** (Sığırkuyruğu)	233	199	85
3	**Centaurea** (Peygamberçiçeği)	179	111	62
4	**Allium** (Soğan)	161	64	40
5	**Silene** (Nakıl)	136	54	40
6	**Campanula** (Çançiçeği)	114	61	53
7	**Galium** (Yoğurtotu)	105	51	48
8	**Hieracium**	99	66	67
9	**Trifolium** (Üçgül)	96	10	10

10	**Alyssum**	95	54	57
11	**Onosma** (Emzikotu)	93	46	49
12	**Euphorbia** (Sütleğen)	90	13	14
13	**Salvia** (Adaçayı)	88	45	51
14	**Carex** (Ayakotu)	87	1	1
15	**Ranunculus** (Düğünçiçeği)	84	13	15
16	**Veronica** (Venüsçiçeği)	84	22	26
17	**Stachys**	81	37	45
18	**Hypericum** (Binbirdelikotu)	80	33	41
19	**Dianthus** (Karanfil)	70	32	46
20	**Alchemilla** (Civanperçem)	70	25	36
21	**Vicia** (Bakla)	64	7	11
22	**Lathyrus** (Burçak)	62	19	30
23	**Potentilla** (Beşparmakotu)	60	21	35
24	**Ophrys** (Orkide)	60	14	30
25	**Scrophularia** (Yüksükotu)	59	22	37
26	**Circium** (Köygöçüren)	58	21	36

27	**Onobrychis** (Korunga)	55	27	49
28	**Gypsophyla** (Çöven)	54	30	55
29	**Anthemis** (Papatya)	52	29	55
30	**Trigonella** (Yonca)	51	21	41
31	**Taraxacum** (Hindiba)	51	15	29
32	**Arenaria**	50	27	54
33	**Sedum** (Damkoruğu)	49	13	26
34	**Minuartia** (Yıldızçiçeği)	48	15	31
35	**Bupleurum**	47	21	44
36	**Tanacetum** (Pireotu)	45	18	40
37	**Sideritis** (Dağçayı)	45	35	78
38	**Erysimum**	44	21	48
39	**Festuca** (Çimotu)	44	17	39
40	**Asperula** (Yapışkanotu)	43	22	51
41	**Scorzonera** (Tekesakalı)	43	21	49
42	**Aethionema**	41	21	51
43	**Papaver** (Haşhaş)	39	12	30

Tür sayısı yönünden en zengin başlıca cinsler listesine bakıldığında, daha ayrıntılı bilgi vermek amacı ile çok sayıda cins olduğundan ilk 43 cins listeye alınmıştır. Görüldüğü gibi en zengin cins 410 tür ile *Astragalus* (Geven)'tur. Bunu 233 tür ile *Verbascum*, 197 tür ile *Centaurea* izlemektedir. Ülkemizde yapılan lokal (yerel) floristik çalışmalarda, aynı familya sıralamasında olduğu gibi en zengin cins dağılımlarında yine bu cinsler ilk sıraları paylaşmaktadır. Başka bir değişle Türkiye'deki genel dağılım, özel veya lokal alanlardaki dağılımlarda da aynen devam etmektedir. En altta 43. sırada ise 39 tür ile *Papaver* cinsi gelmektedir.

Cinslerin endemizm oranlarına bakıldığında, endemizm oranı %85 ile ilk sırada, 2. büyük cins *Verbascum* gelmekte, bunu %78 ile 37. sıradaki *Sideris*, %67 ile *Hieracium*, %62 ile *Centaurea* ve %60 ile *Astragalus* izlemektedir. Çoğunlukla Türkiye'de yetişen bu cinslerin gen merkezlerinin de Türkiye veya Türkiye ile birlikte yakın çevresi olduğu bir gerçektir. En az endemizm oranına sahip cinsler ise %1 ile *Carex* cinsidir. Bunu %10 ile *Trifolium*, %11 ile *Vicia* izlemektedir. Bu cinsler yer yüzünde çayır, sulak alanlar gibi habitatlarda çok geniş bir coğrafyada yayılış gösterirler.

Cinsler arasında tür sayısı çok az olduğu için listeye girmeyen bazı küçük cinsler yüksek endemizm oranına sahiptirler. Bunlar aşağıda tablo şeklinde sunulmuştur:

Cinsler	**Tür sayısı**	**Endemik tür sayısı**	**Endemizm oranı (%)**
Ebenus/Fabaceae	14	14	100
Cochlearia/Brassicaceae	4	4	100
Hyacinthella/Liliaceae	9	8	89
Bolanthus/Caryophyllaceae	6	5	83
Ricotia/Brassicaceae	6	5	83
Ballota/Lamiaceae	11	8	72
Sempervivum/Crassulaceae	14	10	71

Cinsler arasında bazıları sadece Türkiye'de yetiştiklerinden endemik cinslerdir. Yani bunlar yer yüzünde cins seviyesinde sadece ülkemizde yetişmekte olup gen merkezleri Türkiye'dir. Bu cinsler de aşağıda sıralanmıştır:

1. **Leucocyclus**/Asteraceae, L. formosus (G. Anadolu)
2. **Olymposciadum**/Apiacea, O. caespitosum (K. ve B. Anadolu)
3. **Crenosciadum**/Apiacea, C. siifolium (Isparta, Kütahya)
4. **Microsciadum**/Apiacea, M. minutum (G. ve B. Anadolu)
5. **Necrantus**/Orobanchaceae, N. orobanchoides (Kars, Yalnızçam)
6. **Pseudophyleum**/Poaceae, P. davisii (B. Anadolu)
7. **Neotchatchewia**/Brassicaceae, N. isatidea (D. Anadolu)

8. **Physocardamum**/Brassicaceae, P. davisii (D. Anadolu)
9. **Thurja**/Caryophyllaceae, T. capitata (D. Toroslar)
10. **Phyrna**/Caryophyllaceae, P. ortegioides (D. ve G: Anadolu)
11. **Kalidiopsis**/Chenopodiaceae, K. wagenitzii (O. Anadolu)
12. **Cyathobasis**/Chenopodiaceae, C. fruticulosa (O. Anadolu)
13. **Sartoria**/Fabaceae, S. hedysaroides (B. Toroslar)
14. **Nephelocloa**/Poaceae, N. orientalis (B. Anadolu)
15. **Ekimia**/Apiaceae, E. bornmüelleri (Burdur)

Endemik Bitkilerin Fitocoğrafik Bölgelere Dağılımı:

Fitocoğrafik Bölgeler	**Tür sayısı**	**Endemik taksonlar içindeki yüzdesi**
Avrupa-Sibirya	261	7
Akdeniz	1263	33
İran-Turan	1373	36
Toplam	2897	76
Bilinmeyenler	881	23

Endemik bitkilerin fitocoğrafik dağılımlarına bakıldığında %36 ile İran-Turan elementleri başta gelmekte, bunu az farkla %33 ile Akdeniz elementi olan endemikler izlemektedir. Avrupa-Sibirya endemikleri ise %7'dir ve oldukça düşüktür. Bu dağılım hemen hemen *Flora*'daki tür sayılarının fitocoğrafik bölgelere dağılımı ile paralel seyretmektedir. Avrupa-Sibirya endemiklerinin az oluşu, genellikle bu bölgenin ormanlarla kaplı oluşu nedeni ile tür sayısının zaten az olması ile ilgilidir. Ayrıca bu bölgenin iklim koşullarının Trakya ve Doğu Karadeniz yönlerinde Avrupa-Sibirya iklim koşulları ile benzer olması, Avrupa ve Rusya'da yetişen bir çok bitkinin bu bölgede de yetişmesine olanak sağlamış olmasıdır. Diğer taraftan, endemizm tanımında siyasi sınır temel alındığından, her ne kadar bölgenin kuzey-doğusunda, Kaçkar Dağlarında çok sayıda bu yöreye özgü bitkiler yetişmekte ise de bunların çoğu, aynı ekolojik koşulları taşıyan Kafkasya kesimine de geçebildiklerinden endemik tür sayısı azalmaktadır. İran-Turan bölgesinde endemiklerin biraz daha fazla çıkmasının nedeni ise alan olarak bu bölgenin daha geniş olması, topografik yapı nedeniyle çok çeşitli habitatlara sahip oluşu ve iç kesimlerde izole bölgelerin oluşu ve edafik faktörlerdeki zengin çeşitlilik ile açıklanabilir.

Türkiye'deki endemiklerin ¾'ü belirli bir fitocoğrafik bölge elementi olmasına karşın ¼'i ise herhangi bir fitocoğrafik bölgeye dahil değildir. Başka bir değişle bilinmeyenler gurubuna girmektedir. Genelde endemik türler belirli bölgeleri tercih ettiklerinden çoğunlukla belirli bir fitocoğrafik bölgeye dahil olmaktadırlar. Ancak endemiklerin ¼'ü

yine de belirli bir fitocoğrafik bölgeye dahil edilmemiştir. Bu durum bilgi eksikliğinden kaynaklanabileceği gibi bu tip endemiklerin diğerleri gibi çok lokal yayılışlı olmayıp geniş yayılışlı endemik olmasından ileri gelmektedir.

Flora'da yer alan cinslerden 13 tanesine ait tür relik endemiktir. Yani eski endemik veya kalıntı endemiktir. Bunlar jeolojik dönemlerde geniş yayılışa sahip olduğu halde iklim koşullarındaki önemli değişme sonucu (özellikle Pleistosendeki buzullaşma) yayılış alanları daralarak engebeli topografyaların arasındaki kuytu alanlarda ve korunaklı bölgelerde yaşayagelmiş bitkilerdir. Aşağıdaki listeden de görüleceği gibi bu barınak alanlarından en belirgin olanı Antalya körfezidir.

1. **Helleborus**/Ranunculaceae, H. vesicarious (Amanos Dağları)
2. **Graelsia**/Brassicaceae, G. davisiana (Kayseri)
3. **Podocytisus**/Fabaceae, P. caramanicus (Orta Toroslar)
4. **Chronanthus**/Fabaceae, C. orientalis (Bozdağlar)
5. **Thermopsis**/Fabaceae, T: turcica (Konya)
6. **Biebersteinii**/Geraniaceae, B. orphanidis (Orta Toroslar)
7. **Linum**/Linaceae, L. aretioides (Batı Anadolu)
8. **Ferula**/Apiaceae, F. drudeana (Orta Toroslar)
9. **Echinops**/Asteraceae, E. onopordon (Antalya)
10. **Globularia**/Globulariaceae, G. davisiana (Antalya)
11. **Asyneuma**/Campanulaceae, A. pulvinatum (Antalya)
12. **Dorystoechas**/Lamiaceae, D. hastata (Antalya)
13. **Rhodothamnus**/Ericaceae, R. sessilifolius (Artvin)

Türkiye Florasına Suplementumlarda (10 Ve 11. Cilt) Eklenen Cinsler

Asteraceae

Antennaria caucasica Boriss. (Kars)
Pentanema alanyense H.Duman et Anderb. (Antalya)
Ligularia sibirica (L.) Cass. (Posof)
Cotula coronopifolia L. (Lesvos adası)
Galactites elegans (All.) Soldano (Rodos)
Carduncellus caeruleus (L.) C. Presl. Sl. (Bursa, Balıkesir)
Crassocephalum crepidioides (Benth.) S: Moore (Çoruh)

Fabaceae

Thermopsis turcica Kit Tan (Konya)
Caragana leiocalycina (Hub.-Mor.) Hub.-Mor. (Konya)

Rosaceae
Duchesnes indica (And.) Focke (Rize)

Apiaceae
Hellenocarum psidicum Kit Tan (Antalya)
Trachyspermum ammi (L.) Sprague ex Turril

Boraginaceae
Cynoglottis barrelieri (All.) Vural et K.Tan (Niğde, Toros)
C. chetibiana Vural et K.Tan s.l.

Diğer Yeni Cinsler ve Bunların Türleri
Kalidium caspicum (L.) Ung/Chenopodiaceae (Kars)
Holostachys belangeriana (Maq.) Botsch./Chenopodiaceae (Kars)
Bienertia cycloptera Bunge ex. Boiss./Chenopodiaceae (Kars)
Hammada ramosisima (Boiss. Ex Eig) Il'gin/Chenopodiaceae (Malatya)
Brachychiton populneus (Schott et Eroll) R. Br./Sterculariaceae (İçel, Adana), Kültür
Pilularia minuta Durieu/Marsileaceae (İzmir)
Azolla filiculoides Lam:/Salviniaceae (Edirne)
Brossardia papyracea Boiss./Brassicaceae (Van)
Lunaria annua L./Brassicaceae (Kırklareli)
Barbamine procumbens A.P. Khokhr./Brassicaceae (Artvin) Endemik
Hablitzia tamnoides M. Bieb./Chenopodiaceae (Kars)
Aptenia cordifolia (L.f.) Schw./Aizoiaceae (Lesmos, Samos)
Sicyos angulata L./Cucurbitaceae (Trabzon)
Hylotelephium telephium (L.) H. Ohba/Crassulaceae (K. D. Anadolu)
Phedimus stellatus (L.) Rafn/Crassulaceae (Muğla)
Prometheum muratdagense (Kit Tan) t Hart/Crassulaceae (Kütahya) Endemik
Ekimia bornmüelleri (Hub.-Mor. Et Reese) Duman et Watson/Apiacae
Andromeda polifolia L./Ericaceae (Trabzon)
Phacelia tanacetifolia Benth./Hydrophyllaceae (Bolu)
Dichondra repens J. R. Forst. Et G. Forst./Convolvulaceae (Antalya) Park.
Flueggea anatolica Gemici/Euphorbiaceae (Mersin) Sm, Endemik.
Mericarpaea ciliata (Banks. Et Sol.) Eig./Rubiaceae (Urfa)
Platanthera holmboei H. Lind./Orchidaceae (Antalya)
Mibora minima (L.) Desv./Poaceae (Edirne)
Cenchrus incertus M. A. Curtis/Poaceae (Samsun)
Microstegium vimineum (Trin.) A. Camus/Poaceae (Giresun)

Bu listede yer alan bitki türleri, Türkiye Florasına cins olarak yeni girmiş olmaktadır. Bu bitkilerin çoğu alien adı verilen yabancı kökenli bitkiler olup zaman içerisinde doğallaşıp floranın doğal bir üyesi konumuna gelmişlerdir. Diğer bir kısım bitkiler ise ülkemizin sınırlarının hemen ötesinde yetişmekte olup sonradan Türkiye sınırları içine yayılmış bitkilerdir.

Suplementumlarda (10 ve 11. Cilt) Floraya Eklenen Ağaç ve Çalı Türleri (Odunlular)

Bu nitelikteki türler 33 adet olup otsu bitkilerle karşılaştırıldıklarında sayıları çok azdır. Daha sonra da belirtileceği gibi zaten odunluların *Flora*'daki payları çok düşüktür. Taksonomik yönden otsularla aynı değere sahip olmalarına karşın bitki örtüsü yani vejetasyon bakımından geniş alanları kapladıklarından ve göze çarpan bitkiler olmaları nedeni ile odunsu bitki katkılarının ayrı bir önemi vardır. Bu bitkiler *Flora*'daki sıraya göre aşağıda verilmiştir:

1. *Magnolia grandiflora* L. (Magnoliaceae)/Manolya
2. *Cistus monspeliensis* L. (Cistaceae)/Laden
3. *Acer undulatum Pojark* (Aceraceae)/Akçaağaç
4. *Pistacia saportae* (Anacardiaceae)/Çitlenbik
5. *Acacia karroo Hayne* (Fabaceae)/Akasya
6. *Crateagus albanica Pojark* (Rosaceae)/Alıç
7. *Sorbus baldaccii* (Degen et Fritsch ex C.K.Shn) Zinserl. (Rosaceae)/Üvez
8. *S. migarica* Zinserl. (Rosaceae)/Üvez
9. *S. caucasica* Zinserl. Var. Yaltirikii Gökşin (Rosaceae)
10. *Pyrus oxyprion* Wor. (Rosaceae)/Ahlat
11. *P. yaltirikii* Browicz (Rosaceae)/Ahlat
12. *P. serikensis* Güner et Duman (Rosaceae)/Ahlat
13. *Lonicera implexa* Aiton (Caprifoliaceae)/Hanımeli
14. *Betula browicziana* A. Güner (Betulaceae)/Huş
15. *Amygdalus zielinskii* Browicz (Rosaceae)/Badem
16. *Cotoneaster tomentosus* (Aiton) Lindl. (Rosaceae)
17. *Rhododendron rosifacies* R. Milne (Ericaceae)/Ormangülü
18. *R. davisianum* R. Milne (Ericaceae)/Ormangülü

19. *R. filidactylis* R. Milne (Ericaceae)/Ormangülü
20. *Adromeda polifolia* L. (Ericaceae)
21. *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn. subsp. *betuloides* Anşin (Betulaceae)/Kızılağaç
22. *Salix myrsinifolia* Salisb. (Salicaceae)/Söğüt
23. *S. purpurea* L. subsp. *leucodermis* Yalt. (Salicaceae)/Söğüt
24- *S. rizeensis* Güner et Ziel. (Salicaceae)/Söğüt
25. *Brachychiton populneus* (Schott et Endl.) R. Br. (Sterculiaceae) Adana, İçel, kültür, yol kenarı, 6-20m)
26. *Chamaecytisus anatolicus* Güner (Fabaceae) Isparta, Endemik.
27. *Flueggea anatolica* Gemici (Euphorbiaceae) 5 m, Çalı, Endemik, Mersin

Flora'daki türler otsu ve odunsu olarak değerlendirildiğinde şu tabloyu görmekteyiz:

Odunlu türlerin alt divizyolara* göre dağılımı

Gymnospermler (Açık tohumlular): 24 (%5)
Angiospermler (Kapalı tohumlular): 438 (%95)
Toplam Odunlu Tür Sayısı: 462
Odunluların Toplam Tür Sayısına Oranı: %5
Toplam Otsu Tür Sayısı: 8526
Otsuların Toplam Tür Sayısına Oranı: %95

Yukarıdaki sayılardan da görüldüğü gibi *Flora*'nın %95'i otsu türlerden, %5'i de odunsu bitkilerden (ağaç ve çalı) oluşmaktadır. Odunluların da alt divizyolara dağılımı aynı oranlarda, Gymnospermler %5, Angiospermler %95 oranındadır.

Odunlu türler bakımından en zengin başlıca familyalar ve tür sayıları:

Rosaceae (Gülgiller): 297
- Familyadaki odunlular: 128
- Odunluların familyadaki oranı: %43

Fabaceae (Baklagiller): 1053
- Familyadaki odunlular: 55
- Odunluların familyadaki oranı: %5

Salicaceae (Söğütgiller): 30
Rhamnaceae (Cehrigiller): 5
Fagaceae (Kayıngiller): 21
Ericaceae (Fundagiller): 18

* Bölüm

Oleaceae (Zeytingiller): 9
Lauraceae (Defnegiller): 9

Bu döküme göre familyalar içinde odunlu türler yönünden en zengin familya %43 ile Rosaceae familyasıdır. Hemen hemen familyanın yarısı odunlu türlerden oluşmaktadır. Bu türlerin çoğu bilindiği gibi meyvesinden yaralanılan türlerdir. Odunlu türler bakımından ikinci familya 55 türde Fabaceae familyası olup odunlu tür oranı %5'dir.

Bu derleme ile *Türkiye Florası*'nı, öncesinden başlayarak hangi aşamalardan geçerek yazıldığını, florayı oluşturan çeşitli taksonların yayınlanmış ciltler itibarı ile ulaştıkları son sayıları, en büyük familya, cins ve bunların içerdikleri endemik türleri, oranlarını; *Flora*'ya eklenen yeni cinsleri, ağaç ve çalı türlerini ve endemik cinsleri belirtmiş olduk. Bu bilgilerin özellikle Türkiye Florası ile ilgilenen öğrenci ve araştırıcılara, *Flora*'nın özetini toplu olarak sunarak belirli ölçüde katkıda bulunacağını, botanik dışındaki kamuoyunu da Türkiye Florası'nı belirli ölçüde tanıtacağını düşünüyoruz.

Kaynakça

Çıplak, B. (ed.). (1997), 'Taksonomi Yaz Okulu Ders Notları', Antalya.

Davis, P.H. (1965), '*Flora of Turkey and the East Aegean Islands*' vol I, Edinburgh University Press.

Demiriz, H. (1993), 'Türkiye Flora ve Vejetasyonu Bibliografyası', TBAG-DPT Ç. Şek. 1, TUBİTAK.

Erik, S., (1998), 'Anadolu'nun Bitki Varlığı', Tabiat ve İnsan 3: 11-21, Ankara.

Kaya, Z., Kün, E., Güner, A. (1997), '*National Plan For In Situ Conservation of Plant Genetic Diversity In Turkey*', Ankara: Ministry of Environment.

Özet: *Türkiye Florası* ciltleri 1965-1985 yılları arasında, 20 yılda çok sayıda araştırıcının çabası ve P. H. Davis'in editörlüğünde gerçekleştirilmiştir. *Türkiye Florası* ilk cildi 1965 yılında çıkmış olmasına rağmen Floranın materyali durumundaki bitkilerin toplanma tarihi 1700 lü yıllara kadar uzanmaktadır. Bu koleksiyonlar *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*'dan önce yayınlanan çeşitli floralara da temel oluşturmuştur. 1988 yılında *Türkiye Florası*'nın ilk suplementumu (10. cilt) P. H. Davis editörlüğünde yayınlanmıştır. Bunu takiben A. Güner editörlüğündeki ikinci supplementum (11. cilt) 2000 yılında yayınlanmıştır. Bu cilt ile Türkiye Florasındaki toplam bitki türü sayısı 9.222 ve toplam takson sayısı 12.006 olarak ortaya çıkmıştır. Bu bitkilerden, 2.981 tür endemik olup, toplam endemik takson sayısı 3.778'dir (%28). Tür sayısı açısından en zengin familya 1.186 tür ile *Asteraceae* (Papatyagiller) familyasıdır. En çok türe sahip cins 410 tür ile *Astragalus* (Geven)'tur. Endemizm oranı en yüksek cins, % 85'i (199/233) ile *Verbascum* (sığırkuyruğu)'dur.

Anahtar Sözcükler: Flora, Türkiye, Türkiye Florası

Summary: *Flora of Turkey and the East Aegean Islands* which were edited by P. H. Davis, had been published between the years 1965-1985 with contribution of many researchers. The plants that used to form the flora were being collected since 1700. These collections were also the basic materials for the previous floras. First supplementum (vol. 10) to the *Flora of Turkey* published by the edition of P. H. Davis in 1988, and then second supplementum (vol. 11) published by the edition of A. Güner in 2000. According to this volume, *Flora of Turkey* include 9,222 species, and 12,006 taxa. 2,981 of these species are endemic to Turkey and the total endemic taxa number is 3,778 (28%). *Asteraceae* is the biggest family with 1,186 species, and *Astragalus* is the biggest genus including 410 species. Endemism rate is highest in the genus *Verbascum* (85%).

Keywords: Flora, Turkey, Turkey's Flora

Ürün Yayınlarından 4 Yeni Kitap!

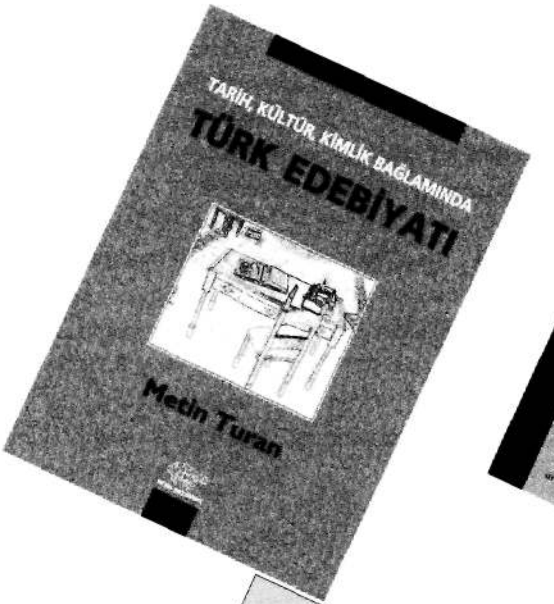

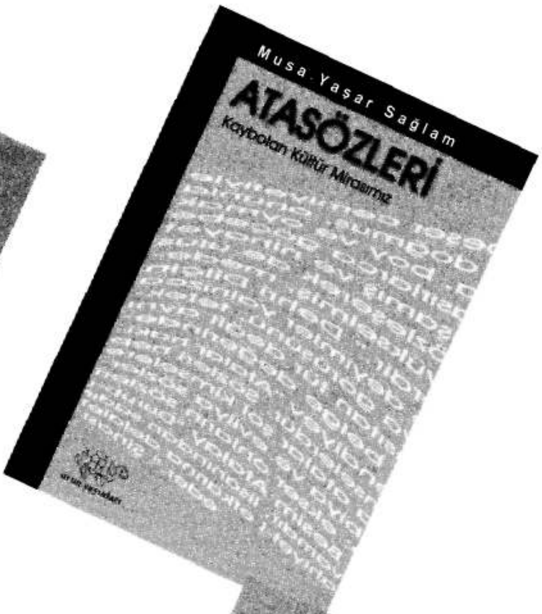

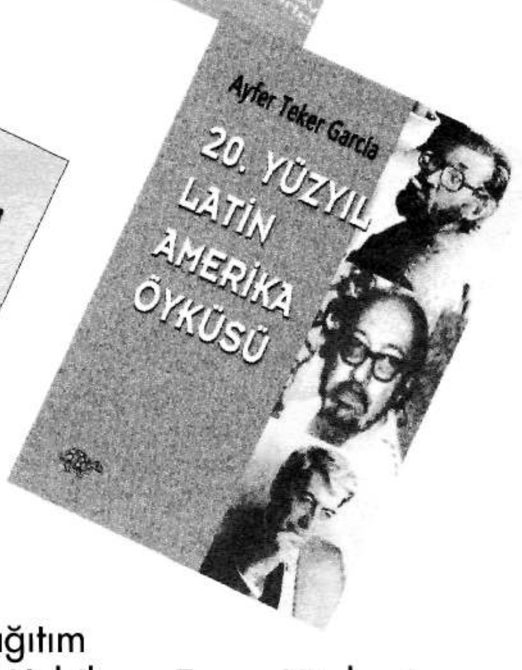

Dağıtım
İstanbul: DEVİN, İzmir: Kabile ve Ercan Kitabevi,
Ankara: Dost, Sanat ve İmge

ürün yayınları

Yazışma: Hatay Sokak 9/19, Kızılay-Ankara Tel: (312) 425 39 20 • Fax: (312) 417 57 23
e-mail: folkloredebiyat@superonline.com

Ankaranın Floru

Burcu TARIKAHYA*

1934 yılında TC Yüksek Ziraat Enstitüsü tarafından yayımlanan *Ankaranın Floru*, nebatat ordinaryusu Kurt Krause'nin özgün bir çalışmasıdır. Kendisinin de belirttiği gibi kitabın basımına kadar Ankara florası hakkında bilgi çok azdır. Boissier'in 1867-84 yılları arasında basılan 5 ciltlik *Flora Orientalis* adlı kitabında Ankara civarında bulunduğu söylenen 60 kadar türden bahsedilmekte ve 1888 tarihinde çıkan ilave cildinde de yalnız bir tek türden bahsedilmektedir. 1927'de Londra'da *Kew Bulletin*'de A. R. Horwood ve W. B. Turrill'in *On the flora of the Nearer East. III. Acollection* made by the R.t. Hon. Sir Ronald C. Lindsay, G.C.M.; C.B.; C.V.O. *Near Angora* adındaki incelemede Ankara'da bulunan 80 tür ve iki tane de bilim dünyası için yeni türden bahsedilmektedir. Bu yazıda, İngiltere büyükelçisi Sir R. Lindsay'in şehir civarında özellikle Çankaya tarafından ilkbaharda topladığı bitkilerin isimleri yer almaktadır.

Ankaranın Floru kitabı, "Ankaranın Floru" ve "Ankara Bitkileri" olarak adlandırılmış iki kısımdan oluşmaktadır. Ankaranın Floru kısmında, Ankara ve Orta Anadolu'nun coğrafyası, jeolojisi, iklimi ve bitki örtüsü ile ilgili genel bilgi verilmiştir. Aynı kısmın Almanca versiyonu da bu bölümün hemen arkasından gelmektedir. Türkçe ve Almanca olarak yazılmış olan bu bölümden sonra "Ankara Bitgileri" bölümünde Ankara'da yetişen 626 tür, Latince isimleri, betimleri (özelliklerini belirten kısa açıklamalar), toplayıcı isimleri, toplandıkları yerler ve dünya üzerindeki yayılışları ile birlikte verilmektedir.

* Hacettepe Üniversitesi Biyoloji Bölümü.

T. C.
Yüksek Ziraat Enstitüsü çalışmalarından

Sayı 2

ANKARANIN FLORU

Müellifi

Dr. phil. Kurt Krause
Yüksek Ziraat Enstitüsünde Nebatat Ordinaryüsü

Çeviren

Dr. phil. Hikmet Ahmet Birand
Yüksek Ziraat Enstitüsünde Nebatat Şefi

İkinci yeniden işlemiş ve ilâveli basım

Ankara
Yüksek Ziraat Enstitüsü
1937

Kitapta adı geçen türler K. Krause, Prof. Dr. Müller, Dr. Kotte, Prof. E. Baur gibi toplayıcılar ve çeşitli araştırıcıların toplama ve koleksiyonlarından yararlanılarak ortaya konmuştur. Kitabın son kısmında bitki ve bitki topluluklarına ait 24 adet siyah-beyaz fotoğraf yer almaktadır.

Ankaranın Floru'nun Türkçeye çevirisi o dönem Ankara Nebatat Enstitüsü baş asistanı olan Dr. Hikmet Ahmet Birand tarafından yapılmıştır. Hikmet Birand bitki sosyolojisi bilim dalının ülkemizdeki kurucusudur. Özellikle Türkiye'nin kurak bölgelerinde yetişen bitkiler üzerinde araştırmalar yapmıştır. 1972 yılında vefat eden Prof. Dr. Birand'ın *Büyükada'nın Yeşil Örtüsü* (1936), *Keltepe Ormanlarında Bir Gün* (1948), *Anadolu Manzaraları* (1957) ve *Alıç Ağacı ile Sohbetler* (1968) gibi ahenkli bir üslupla yazılmış, zevkle okunan pek çok eseri mevcuttur.

Ankaranın Floru'nda adı geçen bitkilerin toplandıkları yerler incelendiğinde, Ankara il merkezi ve civarının ağırlıkta olduğu göze çarpmaktadır. Bu sebepten günümüz araştırmaları arasından Galip Akaydın ve Sadık Erik tarafından 2002 yılında yayınlanmış *Flora of Ankara City* adlı makale ile kıyaslanması çalışmanın değerini ortaya koyacaktır. Yaklaşık 70 yıl sonra yayınlanmış bu çalışmada 995 türlük bir Ankara bitkileri listesi verilmiştir. Krause'nin kitabındaki Ankara bitkileri listesinde yer alan 47 tür bu çalışmada tespit edilememiştir. Araştırıcılar bunun nedeni olarak, İncesu ve Ankara çayı ekosistemlerinin yok olmasından ve şehirleşmenin doğal bitki örtüsü üzerindeki yokedici etkisinden kaynaklandığını belirtmişlerdir. Ayrıca Asteraceae/ Papatyagiller familyasından 74 tür, Fabaceae/Baklagiller familyasından 45 tür, Poaceae/ Buğdaygiller familyasından 39 tür, Brassicaceae/Turpgiller familyasından 23 tür ve Apiaceae/Maydanozgiller familyasından 19 tür Ankara bitkileri listesine sayıca en fazla tür ile eklenen familyalardır.

Kurt Krause 1933'te üniversite reformu ile Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde Ankara Herbaryumu'nu kurmuştur. Kendisi, Ankara'nın bitki zenginliğinin ortaya çıkmasındaki en önemli isimlerden biridir.

Türkiye Ekolojisinde Öncü Çalışmalardan Örnekler

M. Nihat ŞİŞLİ*

Bu başlık altında size sunmaya çalışacağım bilgiler bu gün hayatta olmayan yerli ve yabancı bilim adamlarının yayınlarının bir kısmına dayandırılmıştır. Söz konusu yapıtlar bende mevcuttur. Kuşkusuz böyle bir olanak bu yazıyı hazırlama yönünden teşvik edici olmuştur. Geniş kapsamlı bir tarama çalışması ufkumuzu genişletecektir.

Prof. Dr. K. Krause, Batı ve Orta Anadolu'nun bitki formasyonları üzerinde bir çalışma yapmış, makale Prof. Dr. Hikmet Birand (1940) tarafından Türkçe'ye çevrilerek kitapçık haline getirilmiştir. İlginç olan Prof. Dr. Krause'nin 1914 yılında Türkiye'de yaptığı inceleme gezisine dayanarak hazırladığı makaleyi 1914 yılında botanik dergisinde yayınlanmış olmasıdır. Araştırma şu şekilde özetlenebilir:

Küçük Asya bir çok bakımından birbirine hiç benzemeyen koşullar ve zıtlıklarla dolu bir memlekettir. Tabiatçı gözüyle Küçük Asya coğrafya, iklim ve floristik bakımdan muhtelif kısımlara ayrılır.

Ortada kurak ve senenin büyük kısmında büyük sıcaklık farklılıkları gösteren İç veya Orta Anadolu iklimi.

Kuzey bölgesinde, Karadeniz'in kıyılarında nemli ve ılık bir yaz, yağmurlu ve ılıman bir kış, gür bir orman formasyonunun meydana gelmesine neden olur. Ormanlar doğuda gürdür. Batıda doğru kuraklık arttığı için ormanlar çalılaşır.

Akdeniz Bölgesi, Küçük Asya'nın batısını, yüksek yaylaların Akdeniz ile birleştiği yerleri ve güney kıyısının önemli bir kesimini içine alır. Sıcak ve kurak olan Akdeniz

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Biyoloji Bölümü

Prof. Dr. Hikmet (Ahmet) Birand

iklimi Xerophyll karakterli tipik Akdeniz florasının oluşmasını sağlar. Hakim formasyon maki ile Phrygana, dağlık nemli ve soğuk yerlerde ormandır.

Küçük Asya'nın ortasında Büyük Anadolu yaylası bulunur. İklim karasal olup vejetasyon Xerophyll'dir. Araştırıcı anılan bölgelerdeki bitki türlerinin listesini de vermiştir.

Prof. Dr. Hikmet Birand botanik bilimi alanında çeşitli bilimsel makaleleri olan, rektörlük, uzun yıllar kürsü başkanlığı yapmış, tez çalışmaları yönetmiş hocamızdır. Burada size toplumu aydınlatmak için yayınladığı bilimsel temele dayanan birkaç yapıtından bahsedeceğim . Onun eşsiz bir doğa tutkunu olduğunu yakından biliyorum. Bozkır onun içini titreten bir güzelliktir. *Kurak-Çorak* (1962) onun bu özelliğini ortaya koyuyor. *Kurak-Çorak*'a bir yağmur duası anısıyla başlar ve şöyle sürdürür: "Kötü yıllardan biri idi; yağışlar az olmuştu. Ekinlerin boy atmadan yanıp kuruyacağından konuşuluyor; arada bir kıtlık olacağından söz ediliyordu. "Kıtlık" sözünün anlattığı manayı o yaşta biz iptidaiyeliler (ilk okul öğrencileri) çok iyi kavrıyorduk... Bir gün okulda yağmur duasına katıldık. O zamandan beri vakit vakit gözümüzün önünde canlanan bu yağmur duası ve onun işaret ettiği kuraklık denen kötü gerçek, bir çeyrek asırdan beri mesleki uğraşımın baş konusu oldu.

Bizim memleketimiz mutsuz, umutsuz bir ülke değil güzel bir memlekettir. Kadimde herhalde daha güzeldi. Yağışların ardı kesilir kesilmez kuru ve sıcak yaz birden bastırır.

Sulak Karadeniz kıyılarımızda bol su isteyen geniş yapraklı orman vejetasyonu vardır. Batı kıyılarımızda, kış sulak ve yumuşak olduğu için kışın dökülmeden, kurak yaza direnen sert yapraklı ağaçlardan meydana gelen başka bir çeşit orman, bir çeşit kurak orman yetişir.

Kıyılardan Orta Anadolu'ya doğru gidildikçe yağıştaki azalmaya paralel olarak kuraklık derece derece artar, çam ormanlarından sonra kurak bodur orman yer alır. Bu ormanın karakter ağacı saçlı meşedir; ardıç, ahlat, yabani badem, alıç, kadın tuzluğu gibi ağaç ve ağaççıklar meşeler arasında yer alır. Buradan sonra bozkır başlar.

Kurak orman Anadolu'da yükseklere çıkmış, hemen hemen yok olmuştur. Şurada burada raslanan tek tek ağaçlar, kurak ormanın eski sınır taşları bir taşları, anıtlarıdır. Alıç ağacı işte o elemanlardan biridir.

Kurak orman kuşağının bittiği yerde bozkır başlar. Burada ağaçlar için yetmese de toprağın üstünü tamamen örtebilecek bir bozkır birliğinin gelişmesine yetecek kadar su bulunması gerekir. Ancak Anadolu'da durum böyle değildir. Yalnız orman değil bozkır da çok örselenmiş harap olmuştur. Orada herhalde eskiden, çok çok eskiden örneğin çimenlerden (Graminae) ve özlü mera otlarından ormana dur diyen bir bozkır birliği vardı. Şimdi onun yerini sonradan gelen (sekonder) kekil-geven birliği almıştır. Bu birlik bozkırda en kurak yerlerde yetişir. Kekik-geven bozkırı, kurak ormanın yerini aldığı için geniş bir kuşak meydana getirir, 1000 metrenin altına sarkarak meylin bittiği yerde ovalara uzanır.

Kekik-geven birliğinin altında büyük bir birlik, yavşan birliği-yavşan bozkırı- yer alır. Yavşan çöl ve bozkırlar için karakteristik bir bitki türüdür. Bozkırın yerlisi olduğu gibi bozkırlaşan yerlere de sokulur. Ona Sarıkamış'ın ötesinde, Kars'ın yakınlarında bile rastladım.

Bozkırda yaşayan bir ot, ormanda yaşayan bir ağaç kadar değerlidir. Anadolu için bozkır artık ormandan önemsiz değildir. Bundan dolayı, bencileyin asıl yardıma el uzatılmaya muhtaç olan da odur."

Birand (1948) *Keltepe Ormanlarında Birgün* adlı yapıtına şiirsel bir betimlemeyle başlar:

"Güvercin geçidinden geçerken güneş iyice inmiş, İncedere'nin karşı yamacının ardına çekilmeye başlamıştır. Yamacın, öte yanı daha gündüzdü, bu yanında ise akşam oluyordu. Fakat bizden çok uzak olan karşı yamacın üstündeki köknarların dalları arasından hala ince çok ince diller, tek tek, demet demet altın teller uzuyor, uzuyor, uzuyor...

İnsan eli değmeyen tabiatın yüzü ne kadar ismetli ne kadar sevimlidir. Çünkü o, olduğu gibidir. Onun sade fazileti önünde insan ruhu eğilmek küçülüp tasfiye olmak ister. Ağaç, tabiatın, bitkinin teknik ve zekasının başarabildiği güzel ve olgun varlık; bakın insana ne çok benziyor.

Orman ruhu istila eder. Hep yayılmak, genişlemek, yeni arazi fethederek kendi ülkesine katmak ister. Orman sınırlarında, orman kenarlarında orman ağaçlarıyla otlar arasında ezeli bir mücadele vardır. Savaş talihi, hayat şartları ormandan yana oldukça orman yavaş yavaş genişler.

Soğuk ormana dalıyorum. Koyu yeşiller köknar, açık yeşiller çam . Bu güz koşulunda altın sarısı lekeler titrek kavak, limon sarısı gürgen, turuncu sarı ve kızıllar kayın, pas renkliler de meşe... Ormanının taç üst katı bu ağaçlardın oluşuyor.

Ormanın ikinci katı yarı ağaç ve çalılardır. Fındık, üvez, muşmula, kızılcık, alıç...

Renk ve türler çeşitliliği...

Yukarıdan aşağıya doğru üçüncü kat ot. Otlardan bir şey kalmamış, mevsim geç. Yapraklı ormanlarda ot az olur.

Galiba 1600-1700 m yükseklerdeyiz. Yapraklı ağaçların barınamadıkları bu yükseklikle iğne yapraklılar serpe serpe gelişiyor. Tepelerinden gövdelerine kadar bütün dallarından uzun püsküller gibi liken püskülleri sarkan, satirleri hatırlatan dev gibi çamların, köknarların arasından geçiyoruz. Artık yüksek dağ ormanları, iğne yapraklı ormanlar barınağındayız.

Antik orman sınırına yaklaşıyoruz. Dalları yere yaslanmış, yayılmış kalmış olan bodur ardıçlardan da belikli ağaç sınırındayız. Yürükalanı'nın üst kesiminde seyrelip teklenen çamların köklerin boyu 5-6 metreyi aşamamış. Artık ağaçlar birer birer savaş alanını terk ediyor, dağ galip! Bütün yüksek dağlarda böyle bir ağaç sınırı, savaş kuşağı vardır.

Keltepe'de ağaç sınırının üstünde yalnız bodur ardıçla biraz daphne var. Tepe yemyeşil çimenlerde örtülü..."

Birand (1968), yapıtına adını verdiği "Dikmen Alıcı"ndan başlıyor:

"Dikmenin ardındaki Çaldağı'nın doruğunda yaşlı bir alıç ağacı vardır. Kuru dallarında solgun allı yeşilli paçavralarla nice masum özlemlerin adakları bağlı kalan bir ağaç.. ben o ağacı çok severim. Ona "Dikmen Alıcı" adını ben taktım.

Ben dikmene sık giderim; hele eskiden çok sık gider, her gidişimde de Çaldağı'nın tepesindeki tek ağacı ziyaret ederdim. Gide gele onunla dost ahbap oldum, uzun uzun sohbetler ettim. Neler anlatamadı bana... Bu, uzun çok uzun maceralı bir hikayedir."

Yazar, alıç ağacı dostu ile konuşmalarında sularda canlılığın ortaya çıkışını, karasal yaşamın başlamasını, evrimsel oluşum basamaklarını ele almıştır. Konuşmaların daha sonraki bir evresinde toprağın yapısı, bileşimini ele almıştır. Daha sonraki günlerde Anadolu'nun bitki örtüsü ve bitki toplulukları üzerinde durulmaktadır.

"Eski bitki örtüsünü anlamak için de elverişli burası. Bak şuradan batıya Ahlatlıbel'e doğru..."

"Seyrek olmakla beraber epeyce ağaç görüyorum. Ben orayı biliyorum. Eskiden birkaç sefer avlandım; çoğu ahlat ağacı avların. Ahlatlı Bel adı da bu yüzden olacak... Güneye, Mogan Gölü'ne doğru uzanan engebeli sırtın üzerinde de bir çok tek ağaç var. Onlar da alıç, ahlat olacak."

Konuşma böylece sürer gider, bitki birlikleri hakkında bilgi verilir, yine Çal dağının bitki örtüsüne gelinir; " demek eskiden burayı başka bitki birliği örtmekte idi." Sorusuna alıç, "Evet öyle idi. Benim de üyesi olduğum başka birlikle, tüylü meşe ormanıyla ile örtülüydü, yemyeşildi" yanıtını verir. Sohbet, kuzey Anadolu ormanları, Batı ve Güney Batı ormanları, Doğu-Güney Doğu ve Güney Anadolu ormanları ve Orta Anadolu'nun bozulan step yapısı üzerinde sürer gider. "Hiç şüphe yok ki eskiden öbek öbek

yavşanların kapladığı ovalar, İç Anadolu'ya özgü manzaraların en belirgin olanı idi. Biri imiş demiyorum; çünkü yavşan bozkırının nasıl bozulduğunu, peyzajın nasıl değiştiğini, yozlaştığını 33 yıl adım adım izledim".

Sonunda yazar yine Çal Dağı'ndadır. Alıç ağacının renkli bir fotoğrafını çekmek için oradadır ama ağacımız orada yoktur... Alıcın dediği olmuştur " bir gün gelmişsin bakmışsın ki ben yokum!." Ağır bir hüzün çökmüştür içine yazarın. Duramaz oralarda...

Prof. Dr. Kerim Ömer Çağlar yıllarca Ziraat Fakültesi Toprak Kürsüsü müdürlüğünü yapmış değerli yapıtlar vermiştir. Burada değineceğimiz yayın 1935 yılında yapılmıştır. Yapıtta Ankara çevresi akar suları, durgun suları ve yer altı suları hakkında bilgi verilmiş, çeşitli noktalardan alınan örneklerin kimyasal analizleri tablolar halinde verilmiştir. Yazar ayrıca bu suların içilebilirlikleri ve sulama amacına yönelik kullanılabilirliğine işaret etmiştir.

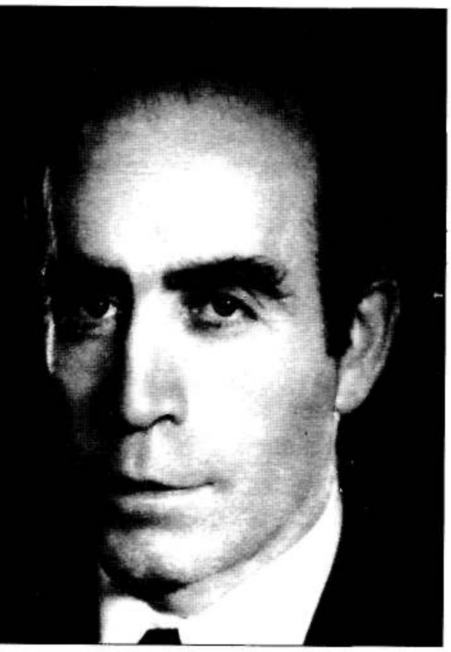

Prof. Dr. M. Nihat Şişli
A. Ü. Fen Fakültesi dekanlığı yaptığı yıllarda (1970-1971)

Prof. Dr. M. Ali Tolunay, yıllarca Ziraat Fakültesi Temel Bilimler Fakültesi'nde, daha sonra Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Zooloji Kürsüsü başkanlığını yapmış değerli bir bilim adamımızdır. Burada öncü ekolojik çalışma niteliğindeki bir yayınından söz edeceğiz. Tolunay (1939) *Coccinella septempunctata*'nın bazı Türkiye populasyonları üzerindeki araştırmasında, çeşitli bölgelerden alınan 1162 örneği incelemiştir. Üst kanatlardaki lekelerin alanları planimetre ile ölçülmüş, alanların orta değerleri, standart sapmaları ve varyasyon katsayıları verilmiştir. Elde edilen değerler, yurt dışından alınan örneklerle karşılaştırılmıştır. Araştırıcıya göre lekeler halinde dizili bulunan üst kanatların siyah-esmer pigmenti, genetik bakımdan *Cocinellide*'ler için başlıca özel bir önem taşır. Burada bu leke ve leke varyantlarının kısmen kalıtımsal ve kısmen kalıtımsal olmayan ve büsbütün başka faktörlere bağlı oldukları saptanmıştır.

Ölçülen mutlak pigment miktarlarının orta değerlerinin kanat alanına oranı, güneye doğru artmakta, buna karşılık güney-batıya doğru gidildikçe oransal pigment değeri

azalmaktadır. Bu bakımdan en yüksek değer Edirne'de (%9.06) bulunmuştur. Batı Anadolu'da %8.31 ile %8.9 arasında, Güney-Batı Anadolu'da (burada örneklerin üst kanatları oldukça büyüktür) %7.66 dır. Sivas populasyonunda elde edilen değer %9.1 olduğu halde, Uludağ populasyonunda %8.36 lık bir değerle, genel şemaya göre bir sapma gözlenmiştir. Araştırıcıya göre, Sivas ve Uludağ gibi iki dağlık bölgede rastlanan fark, mevcut koşullardaki genetik yapıların reaksiyon normlarının farklı olmasına bağlanmaktadır. Örneklerin 1931 yılından başlayarak elde edildiği göz önüne alınırsa, analizlenen on bir populasyondan elde edilen sonuçların değerlendirilme biçimi, araştırmanın değerini daha açık biçimde ortaya çıkarmaktadır.

W. Zwölfer (1930), " Anadolu böcek düzeyi üzerine etüd I. Sünenin epidemiyoloji bakımından tetkiki, *Eurygaster integriceps put.*(Hemiptera-Heteroptera)" adlı makalesinde Türkiye'deki süne istilası ile ilgili olarak yaptığı ekolojik değerlendirmeleri sunmuştur. M. Ali Tolunay (1942) söz konusu makaleyi ve "Anadolu'nun zararlı böceğinin tanınması üzerine etüd III. Sünenin (*Eurygaster integriceps put.*) kendisi muhit hayati faktörlerine karşı olan münasebetleri" adlı makalesini Türkçe'ye çevirerek yayınlamıştır. Zwölfer'in birinci makalesinin orijinali bende vardır. Bu iki makalenin içeriğini size M. Ali Tolunay'ın kaleminden sunacağım:

"Bu eser, 1928 senesinde entomoloji mütehassısı sıfatıyla Türkiye'ye davet edilen ve bir buçuk sene memleketimizde bulunan ve şimdilik Münih Üniversitesi Tatbiki Entomoloji Enstitüsü asistanı Dr. W. Zwölfer tarafından yapılmıştır.

Süne zararlısı (*E. integriceps*), 1927'den 1928 senesine kadar Antep, Islahiye, Osmaniye ve Adana civarı gibi Çukurova'nın en verimli alanının büyük bir kısmında korku yaratacak bir boyutta ortaya çıkmıştır. 1929 yılında aynı büyüklükte bir zarar yapmıştır.

Makalede Türkiye'deki bazı illerde, Isfahan, Tahran, Semerkant, Bağdat ve Suriye'nin klimogramları karşılaştırılmış, elde edilen değerlere göre *E. integriceps*'in ekonomik önemle ortaya çıkamayacağı yerler işaret edilmiştir.

İkinci makalede (Tolunay 1942-çeviri) sünenin buğdaylarda yaptığı zarar ve parazitleri üzerinde durulmuştur.

Adı geçen makalede *Eurygaster integriceps*'in bütün buğday çeşitleri üzerinde beslendiği, buğdayların çiçeklenmesi sırasında onlar üzerine geçtiği kaydedilmektedir.

Sünenin değişik buğday soylarına verdiği zarar ve bu yolla dayanıklı çeşitlerin araştırılmasına değinilmiş ve tanedeki zarar derecesinin belirtilmesi için bir formül önerilmiştir. Yumurta paraziti olarak *Telenomus semistriatus* türü saptanmış, arazide yapılan sayımlarda parazitlenme oranının %52-%100 arasında olduğu belirtilmiştir. Vücut içi parazit olarak *Phasia crassipennis* türü verilmektedir.

T. Karabağ (1949)'ın *"Ankara Vilayeti Dahilindeki Mevcut Çekirgelerin Ekolojik Coğrafi ve Sistematik Durumları Üzerinde Araştırmalar"* adlı yapıtı, 1944 yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü Tabii İlimler Fakültesi'ne sunulan ve kabul edilen doktora tezidir.

Araştırıcı, Tavukçuluk Enstitüsü, Hüseyin Gazi Dağı'nın güney yamacı ve Etimesgut'ta üç farklı karakterdeki alanda iki yıl süreyle sürekli olarak 15 günde bir toplamalar yapmış, mevcut türleri, birbirlerine oranlayarak bolluk derecelerini ve türlerin alanlardaki populasyonlarının aylık değişmelerini, yaşam çemberlerini, habitatlardaki bitki türlerini saptamıştır. Yapıtın son bölümünü "Ankara Orthopterlerinin Teşhis Anahtarı" oluşturmaktadır. Bu anahtar orta Anadolu'nun değişik yörelerinde görülen Orthoptera türlerinin teşhisinde de kullanılabilen bir anahtardır.

Prof. Dr. Tevfik Karabağ

Prof. Dr. Tevfik Karabağ Y. Z. E. Tabii İlimler Fakültesi'nin, Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanlığı ile birleştirilmesi üzerine zooloji kürsüsünde görev almış, Ankara Üniversitesi Fen fakültesi dekanlığı, Sistematik Zooloji Kürsüsü başkanlığı ve TÜBİTAK Başkanlığı yapmıştır. Türkiye Orthoptera faunasının tesbitinde büyük katkılar yapmış, yüzün üzerinde yeni cins ve türün tanımını gerçekleştirerek Türkiye ve dünya bilimine büyük hizmetler yapmış bir bilim adamımızdır.

F. S. Bodenheimer (1958)'in *"Animal Ecology To-Day"* adlı yapıtı, hayat tablolarının düzenlenmesi ve kullanılması, fiziksel ekoloji ile ilgili olarak *Coccinella septenpunctata* ve *Ceratitis capitata* türlerinde klimogramlar ve kullanılışı, populasyonlar, kommünite dinamizmi gibi konuları içermektedir. Verilen örnekler palearktik bölge türlerinden olduğu için, benzer çalışmaları Türkiye'de yapmakta olanlar için yararlı olmaktadır. Örneğin *Coccinella septempunctata* için düzenlenen klimogramlar, Avrupa-Sibirya, Akdeniz, İran-Turan coğrafi bölgelerinden seçilen örneklerle karşılaştırılmıştır. Ayrıca termal konstant ile ilgili olarak verilen bilgilerle birlikte klimogramlar çeşitli zararlı böceklerin ve parazitleri ile predatörlerinin farklı bölgelerdeki etkili olma olasılıklarının araştırılmasında yararlıdır.

Prof. Dr. F. S. Bodenheimer yıllarca Türkiye'de kaldığı için Türkiye faunasını bilen ve değerli yayınları olan bir bilim adamıdır.

Kaynakça

Birand, H. A. (1940), *Batı ve Orta Anadolu Nebat Formation'ları*, Y. Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından, Ankara. (K.Krause'den çeviri).

Birand, H. A. (1948), *Keltepe Ormanlarında Bir Gün*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Birand, H. A. (1962), *Kurak-Çorak*, Dernek Yayınları, Ankara.

Birand, H. A. (1968), *Alıç Ağacı ile Sohbetler*, Ankara.

Bodenheimer, F. S. (1958), *Animal Ecology To-Day*, Uitgeverij Dr. W.Junk-Den Haag.

Çağlar, K. Ö. (1935), *Ankara Çevresi Suları Üzerinde Araştırmalar*, Ankara.

Karabağ, T. (1949), *Ankara Vilayeti Dahilinde Mevcut Çekirgelerin Ekolojik, Coğrafi ve Sistematik Durumları Üzerinde Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Tolunay, M. A. (1939), *Coccinella septempunctata'nın Bazı Türkiye Populasyonları Üzerine Variation-Analitik Araştırmalar*, Y. Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından, Ankara.

Tolunay, M. A. (1942), *Sünenin (Eurygaster integriceps put.) Epidemiyoloji Bakımından Tetkiki ve Sünenin (Eurygaster integriceps put.) Kendisini Muhit Hayati Faktörlere Karşı Olan Münasebetleri*, Y. Z. E. Basımevi, Ankara.

Zwölfer, W. (1930), Beitrage zur Kenntnis der Schadlingsfauna Kleinasiens I. Untersuchungen zur Epidemiologie der Getreidewanze *Eurygaster integriceps put.* (Hemiptera-Heteroptera). Ange.Ent. XVII, 2, 227-252.

Özet: Türkiye'de ekoloji biliminin gelişmesini sağlayan önemli bilim adamlarından bazıları tanıtılmaktadır. Tanıtım biyografik bilgiler vermemekte, bilim adamlarının başlıca yapıtları çerçevesinde Türkiye ekolojisine ilişkin örneklerle desteklenmiş bil giler vermektedir.

Anahtar Sözcükler: Ekoloji, Türkiye'de Öncü Ekolojik Çalışmalar.

Abstract: Some of the eminent figures that started the ecology as a scientific discipline in Turkey are introduced. Author of the article clearly shows the contributions by the respective scientist giving examples from their major works on the subject.

Keywords: Ecology, Pioneers in Turkish ecology.

kebikeç / 17 • 2004

Etnobotanik ve Türk Etnobotaniği

Şinasi YILDIRIMLI*

Etnobotanik Nedir?

Etnobotanik sözcüğü ilk kez ABD'li bilim adamı W. Harsberger tarafından 1895 yılında ortaya atılmıştır. Ayrıca etnobotanik teriminin ilk geçtiği, O'nun *The Purposes of Etnobotany* adlı eseri bu konuda bilinen ilk yayındır. Bu terimin bilim dünyasına girmesiyle etnobotanik çalışmalarda yeni bir çığır açıldı. 1980'lere kadar pek çok araştırıcı "etnobotanik" terimini alıp kendi konusu içinde kullandı. 1980'lerden sonra etnobotanik halkta dahil olmak üzere artık çok geniş bir kesimin ilgisini çekti ve yerli, yabancı birçok dergide bilimsel anlamda etnobotanik ile ilgili makaleler çıkmaya başladı. Bir süre sonra halk bilimi, arkeobotanik, paleoetnobotanik çalışan bilim adamları da etnobotanik çalışmalarda bulundu ve her biri bu bilim dalına yeni bir teknik ve bilgi kattı. Amerika'da Etnobiyoloji Topluluğu tarafından ilk kez 1981 yılında *Journal of Ethnobiology* dergisi basıldı. Harsberger etnobotaniğe "yerli halkın bitki kullanımı" olarak bakardı. Yapılan birçok çalışmadan sonra, 1993'te Yen bu tanımı tekrar gözden geçirdi ve tam olmasa da yeni bir etnobotanik tanım ortaya koydu: "bitkiler ve yerli halk arasındaki her türlü karşılıklı ilişki". Ancak biz bugün etnobotanik için geniş anlamda "evrim süreci içinde insan-bitki ilişkileri" diyebiliriz. Daha dar anlamdaysa "bir yörede yaşayan halkın yakın çevresinde bulunan bitkilerden çeşitli gereksinimlerini karşılamak üzere yararlanma bilgisi ve o bitkiler üzerine etkileri" olarak özetlenebilir.

* Hacettepe Üniversitesi, Biyoloji Bölümü, Botanik Ana Bilim Dalı. ot@hacettepe.edu.tr

Antropologlar, botanikçiler, farmakologlar, arkeologlar, ormancılar ve ziraatçılar, her biri insan-bitki ilişkilerinin farklı bir yönünü araştırabilir.

İlk etnobotanik çalışmaların yürütüldüğü zamanlarda pek çok tartışma yaşanmıştır. Ancak bu anlaşmazlıkların çoğu yukarıda da belirtildiği gibi pek çok farklı disiplinden gelen araştırıcıların etnobotanik araştırmalar yapmaya çalışmasındandı. Örneğin etnobotanikle ilgilenen ilk biyologlar genellikle yerli halkın kullandığı ekonomik değeri olan bitkileri incelemişlerdir. İlk antropologlar ise yerli halkın bitki kullanımına bakarak doğayı nasıl algıladığını çözmeye çalışmışlardır. Gerçekte bugün de bu durum söz konusudur. Ancak yine de ayrı disiplinlerden gelseler de ayrı konular üzerinde çalışsalar da her araştırmacı etnobotaniğin gelişmesini sağlamıştır.

Ethnic: Grek kökenli bir kelime olup halk anlamına gelir. Değişik coğrafi bölgelerde ortak toplumsal, kültürel, akrabalık ilişkileri ve ekonomik temelleri olan topluluklara etnik grup denir. Etnobotanik ise belli bir coğrafik bölgede yer alan halkın o yöredeki bitkileri öncelikle beslenme ve tıbbi, sonra da sanayi bitkisi olarak her bakımdan yerel kullanımıdır. Bitkilerin yerel kullanımı ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye, ilden ile, ilçeden ilçeye, köyden köye hatta aynı köyün insanları arasında bile farklılık gösterir. Örneğin Adıyaman ilinin Kahta ilçesinin şu an sular altında kalan Ulupınar köyünde yazarca derlenen onlarca bitkinin yerel adı ve kullanımı arasından Latincesi *Vitex pseudo-negundo* (*Verbenaceae*: Mineçiçeğigiller) olan ve ayak kokusuna, ayak aralarındaki mantarlardan ileri gelen kaşınmalara, böceklere karşı kullanılan bitkiye kimilerince "hayıt" dendiği gibi diğerlerince "körf" denmektedir. Etnobotanikte bitkiler insanlar tarafından ilkçağlardan süregeldiği biçimde ilkel olarak kullanılır. Bu kullanım ve üretim sırasında çağımızın teknolojik aygıtları kullanılmaz. Etnobotanikte yeni bulgular için öncelikle ve özellikle uygarlığın girmediği bölgelere gidilerek oradaki halkın bitkilere verdiği isimleri ve kullanım biçimlerini saptama yoluna gidilir. Bir yerde etnobotanik, sistematik botanik ve farmakobotanik gibi bilimlere de katkıda bulunur. Çünkü o zamana kadar bilim dünyası için bilinmeyen yeni türler sistematik botanik bilim dalına, kullanımları da farmakobotaniğe kazandırılmış olur. Bununla birlikte sırf etnobotanik amaçlı bitki toplamaları ve bunların otluklara kazandırılması çok yenidir. Etnobotaniğin ortaya çıkışında insanlarda oluşan çeşitli hastalıkların giderilmesi amacıyla binlerce yıldan beri tıbbi bitkilerin kullanılması büyük rol oynamıştır. Yazı icad edilmeden önce eski insanlar kullandıkları bitkilerin resimlerini mağara duvarlarına, boynuzlara, tabletlere işlemişlerdir. Eski çağlardan günümüze kalan etnobotanik kitapları veya belgeleri tıbbi bitkilerin kullanımı üzerinedir. Örneğin Hitit yazıtlarında, Mısırlı'ların papirüslerinde, ilkçağlardan kalan kitaplarda hep tıbbi bitkilerin yerel adları ve kullanım şekilleri verilmiştir.

Bazı etnobotanik bilgiler henüz yazılı kayıtlara geçirilmediğinden onların saptanıp kayda geçirilmesi büyük önem taşır. Çünkü son bir kaç yüzyıldır ecza bilgisinin art-

ması ve ilaçların eczanelerden alınıp hazır kullanımı sonucu binlerce yıldan beri halkın kullandığı bitki adları ve kullanımları unutulup gitmektedir. Bu bakımdan öncelikle sistematik botanikçilerin gerçekleştirdikleri flora ve revizyon çalışmalarında, çalıştıkları bitki gurubu ile ilgili yerel adları ve kullanımları derlemeleri insanlık mirasını yeni kuşaklara aktarma bakımından çok önemlidir.

Halk bitkileri yetiştirmez, yetişmiş doğal bitkileri kullanır. Gerektiği zaman gider ve bitkileri yetiştiği yerlerden toplar ve değerlendirir. Örneğin ülkemizde yetişen ve aynı zamanda dış satımı yapılan *Capparis* (Kebere) (*Capparaceae*: Kebereğiller) türlerinin ilaç, turşu, besin olarak iç ve dış tüketimde kullanılması nedeniyle seksenli yıllardan beri hemen hemen ortadan kalkmak üzeredir. Oysa bu türün kültürü yapılmış olsaydı hem ülkemizin döviz kazancı artacak hem de bu bitki türü korunmuş olacaktı. Bununla birlikte halk kolay yetiştirme yöntemleri de bulmuştur. Örneğin Isparta'nın Şarkikaraağaç ilçesinde halk genellikle mantarı doğadan topladıktan sonra onları suyla yıkayıp artık suyu kavak ağaçlarının dibine dökerek o mantarın yeniden yetişmesini sağlamaktadır.

Halk bazen bitkileri çok amaçlı olarak kullanabilir. Örneğin kenevir *(Cannabis sativa, Cannabaceae)* (hemp) bitkisi bir lif, bir drog ve bir yağ bitkisi olarak çok yönlü kullanımı olan bir bitkidir. Yine Güney Afrika yerlilerinden Ganalı'lar savanda yetişen Baobab adlı *(Adansonia digitata (Bombaceae))* bitkinin kabuklarından halat; kurumuş yapraklarından ilaç ve besin; tohumlarından yağ; meyvesinin posasından zengin C vitaminli serinletici bir içecek olarak yararlanır.

Ülkemizde olduğu gibi dünyanın Çin dahil bir çok yerinde yetişen akdut *(Morus alba,* Mulberrie *Moraceae)* ağacı da çok amaçlı olarak kullanılır. Örneğin bu türün meyveleri zevkle tüketilen bir besin maddesi olup yaprakları ipek böceği yetiştiriciliğinde, odunu ise yakacak olarak kullanılırken köklerinden de sarı bir boya elde edilir. Yine aynı şekilde ülkemizde ve dünyada birçok bitki çok amaçlı olarak kullanılmaktadır.

Colocasia esculenta (Taro, *Araceae)* bitkisi de ülkemizde Akdeniz bölgesinde özellikle Antalya ve Alanya, dünyada ise Asya'da yetişmekte ve kullanılmaktadır. Bitkinin yaprak diplerindeki lifli, şişkin ve kısa gövdesi bir kormus olup toprak altında kök benzeri gelişmektedir (gövde başkalaşımı). Halk bu bitkiyi patates gibi yemektedir.

Büyük uygarlıklar hep büyük ırmaklar çevresinde gelişmiştir. Çünkü burada en önemli etken su varlığıdır. Bu uygarlıkların başında İndus (Hint), Dicle-Fırat (Mezopotamya), Nil (Mısır), Kızılırmak (Hitit), Küçük Menderes ve Gediz (Lidya), Büyük Menderes (Karya) gibi akarsuların çevresine yerleşen halklar gelmektedir. Dolayısıyla bu bölgelerde değişik bitkilerin kullanımı da söz konusu olmuştur. Örneğin yerel kullanımı olan ve eskiden yetiştirilen bitkileri, antik çanak çömlek üzerinde işlenmiş olarak görebilmekteyiz. Ayrıca Eski Mısır uygarlığında papirüsler üzerine ilaç yapımında ve mumyalamada kullanılan bitkiler yazılmıştır.

İndus uygarlığı için pirinç, Nil için hurma, Mezopotamya için üzüm, Hitit için elma, Menderes için incir birer sembol olmuştur.

Bitkiler ve Tarihçe

İnsanoğlu dünyada yerini aldıktan sonra öncelikle beslenmesi için bazı bitkileri kullanmış ve yerleşik düzene geçtikten sonra bu bitkileri kültüre almıştır. Nitekim Ağrı dağı ve Güneydoğu Anadolu'da yapılan araştırmalarda bu yörelerde yetiştirilen değişik buğdaygil türlerinin varlığı saptanmış ve bunların burada binlerce yıldan beri ekilip biçildiği bulunmuştur. Bu tahıl bitkileri içerisinde buğday *(Triticum aestium)* (*Poaceae*, bread wheat), pirinç *(Oryza sativa, Poaceae*, rice), arpa *(Hordeum vulgare)* (*Poaceae*, barley) beslenmede ilk sırada yer alır. İkinci sırada ise mısır (*Zea mays, Poaceae*, maize), yulaf *(Avena sativa)* (Poaceae, oat) ve çavdar *(Secale cereale)* (*Poaceae*, rye) yer alır.

Eski insanlar kullandıkları bitkilerin resimlerini mağara duvarlarına, boynuzlara, tabletlere daha sonraları papirüslere işlemişlerdir. Eski Yunanlı'larda bitkiler ilk olarak beslenme sonra da tıbbi özellikleri bakımından dikkate alınmıştır. Hippokrates (M. Ö. 460-370) bu konuda çok önemli bir kitap yazmıştır. Botanik bilimi üzerinde gerçek çalışmalar Aristotales (M.Ö. 384-305) ve Theophrastus (M.Ö. 372- 286) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunların ikisi de Eflatun'un öğrencileriydi. Ayvalık'ın karşısındaki Midilli (Lesvos) adasının Midilli (Mytilene) kentinde doğan Theophrastus, Aristo'nun öğrencisi ve meslektaşı olup botaniğin babası sayılır. Theophrastus, Aristo'nun bıraktığı 450 türlük bir botanik bahçesini geliştirmiştir. Bu bahçe bilinen ilk botanik bahçelerinden biridir. Bu bilgin çok önemli iki kitap yazmıştır. Bu kitaplarında monokotil ve dikotilleri birbirinden ayıran özellikleri ve odunlu bitkilerdeki sene halkalarını belirlemiştir. Ayrıca *Compositae* çiçeğinin farklılığını açıklamıştır. O, aynı zamanda bir ekolog olup çayır, orman, bataklık gibi alanların bitki birliklerini vermiştir. Yine, tıbbi bitkilerle ilgili bir liste oluşturmuştur. Theophrastus Linnaeus'a kadar botaniğin babası ünvanını kimseye bırakmamıştır.

İlk çağların önemli botanikçilerinden birisi de Adana Kozan doğumlu Dioscorides (M.S. 64 - ?)'tir. Bu bilgin Roma imparatoru Neron zamanında orduda cerrah olarak görev yapmıştır. Kendisinin derlediği ve resimlediği *Materia medica* adlı kitabı o devrin en önemli tıbbi bitkilerini içeriyordu. Kitapta 500 kadar tıbbi bitkinin özelliğini ve renkli resmini vermiştir. İki nüsha olan bu kitabın önceden ikiside İstanbul'da iken şimdi birisi Viyana müzesinde, diğeri de İstanbul Beyazıt kitaplığındadır. Avusturya'lılar kendi ellerindeki nüshayı tekrar basarak bilim dünyasına kazandırmışlardır.

Efsanevi Bitkiler ve Gerçek

15. yüzyıldan itibaren tüm bitkilere karşı Avrupa'da genel bir ilgi uyandı. Bu bitkiler araştırılırken bitkinin dış görünüşüne bakılarak ondan yararlanma yoluna gidildi. Buna en güzel örnek adamotudur *(Mandragora autumnalis* Bertol; Sin.: M. *officinarum* L,

common mandrake) (*Solanaceae*: Patlıcangiller). Bu bitkinin kökünün dış görünümü insana benzediğinden tıbbi bir yarar umulmuştur. Ülkemizde de yetişen çok yıllık, rozet yapraklı, eriksi meyveli bu bitkinin doğal yayılışı Akdeniz havzası ile sınırlı olup yetiştirilmesi kolay değildir. Bu bitkinin gelişigüzel tıbbi amaçlı sökümü nedeniyle nesli tükenme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bir efsaneye göre bu bitkinin kazılıp çıkartılması sırasında bir tehlike ortaya çıkmaktadır. Sanılmıştır ki adamotu bitkisi, topraktan sökülürken bir insanın ölüm çığlıkları duyulur. Bazı kişiler bu tehlikeyi göze alıp adam otunu topraktan kendi yerel yöntemleriyle çıkartmayı denediler. Buna göre rozet yapraklı adamotunun çevresi iple belirlenir ve toprağı gevşetilen bitkinin bir ucu bir köpeğin boynuna bağlanılarak çıkartılırdı. Bu sırada seyirciler kulaklarını tıkayarak öldürücü çığlığı duymaktan kurtulurlardı. Bu bitkinin bu kadar önemsenecek özelliği neydi ki bunca tehlikeyi göze alıp onu topraktan çıkartıyorlardı. Eski Yunan'dan beri bu bitki uyku verici ve acı dindirici olarak kullanılıyordu. Eğer bu bitkinin kökü kaynatılır veya şarapta bekletilirse elde edilen karışımın bir parçası ameliyat öncesi hastaya verilirdi. Bu güçlü drogun fazlaca alınımı delilik, inme hatta ölüme yol açabilirdi. Hz. İsa, acılar içinde çarmıhta kıvranırken ona adamotu özünden süngere emdirilerek verilmişti. Bu bitkinin kullanımı Romalı'lar devrinde daha da geliştirilmişti. Adamotunun ilk kimyasal analizleri 1889 yılında yapıldı ve içeriğinde değişik alkaloidlerin bulunduğu anlaşıldı. Bunlardan en etkili olanları hiyosiyamin ve sukopolamindir. Bu drog haşhaştan elde edilen morfinle karıştırılıp hastaya verilirse derin bir uyku durumu yaratır. Ayrıca doğum sırasında da kullanılır. Günümüzde hiyosiyamin alkoloidinin çok bol kaynakları bulunmuştur. Tıbbi amaçlı bir çok kullanımda, bu alkoloidler yerine bituratlar kullanılmaya başlanmıştır. Böylece adamotunun ölüm çığlıklarına son verilmiştir. Adamotu ortaçağda büyücülerce tılsımlı ot olarak kullanılmıştır. Bu otun asıl ünü şehevi duyguları uyarmasından ileri gelmektedir.

Hiyosiyamin alkoloidi Avustralya'da *Solanaceae* familyasından bir çalı olan *Duboisia* cinsinin yapraklarından elde edilir. Avustralya yerlileri daha Avrupalı'lar karaya ayak basmadan bu bitkinin yapraklarını çiğneyerek yorgunluk, açlık ve susuzluklarını gideriyorlardı. Bunun yapraklarından elde edilen ve pitiru denilen maddeyi de balık ve devekuşu avlamada kullanıyorlardı. Bu örnekler ilkel çağlardaki insanların bitkilerdeki özellikleri nasıl bulup kullandıklarına güzel bir örnektir.

Kültür Bitkilerinin Kökeni

Etnobotanik özellikleri saptanan bitkilerden bazıları daha sonra kültüre alınmıştır. Kültür bitkileri ile ilgili olarak İsviçreli botanikçi Alphonse de Candolle 1883 yılında *Kültür Bitkilerinin Kökeni* adlı kitabı yazmıştır. Daha sonra bu kitap İngilizce başta olmak üzere bir çok dile çevrilmiştir. Bu kitapta yazarın öne sürdüğü düşünceler bir çok bilim adamı tarafından kabul görmüştür. De Candolle eserini oluştururken İncil, yolculuk

notları, arkeolojik ve etnobotanik veriler ve de dil biliminden yararlanmıştır. Böylece kültür bitkilerinin kökenini ve taşınma yollarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. O, bir kültür bitkisinin kökeninin yerini saptarken yaşayan yabanıl örneklerin yayılışlarıyla bir ilişki kurmuştur.

Daha çağdaş yöntemlere örneğin kalıtım, kromozom incelemeleri, anatomik araştırmalara dayanan çalışmalarıyla Rus tarımcısı Nicolai Vavilov, 1926 yılında kültür bitkilerinin kökenlendiği merkezler üzerine bir kitap yayınlamıştır. Onun öne sürdüğü önemli görüşlerden biri ekonomik bir bitki türünün kökenlendiği merkezin, o türün varyetelerinin çok sayıda yetiştiği alana yakın olmasıdır. Ancak, Avrupa ve Amerika tahıl bitkilerinin ıslahında dünyanın değişik yerlerinden getirttikleri türlerle yeni ırklar ve türler elde ettiğinden Vavilov'un öne sürdüğü ilkeye göre saptanan merkezlerde bir yanılma ortaya çıkabilecektir. Ama, Vavilov'un ilkesinde insan eli ile kalıtsal potansiyelinde bir değişiklik yapılmamış türler esas alınmıştır.

Vavilov, araştırmaları sonucu dünyada belli başlı kültür bitkilerinin altı merkezini saptamıştır. Bunlar:

1. Orta Amerika Dağları
2. Kuzey And Dağları
3. Habeşistan (Etiyopya)
4. Akdeniz (Özellikle Anadolu)
5. Güney Batı Asya
6. Güney Doğu Asya

Ekonomik bitkilerin kökenlendiği yerin bilinmesi o türlere yakın doğal bitkilerin sahip olduğu hastalıklara direnç, iklime uyum gibi özelliklerin mevcut kültür bitkisine aktarılması bakımından önemlidir. 20. yüzyılın başlarında Ruslar, İsviçreli'ler ve Amerikalı'lar, patatesin *(Solanum tuberosum)* (Irish potato) kökenini araştırmak için Kuzey And Dağları ve Güney Amerika'ya geziler düzenlemişler ve oralarda buldukları örnekleri kendi bahçelerinde yetiştirmişlerdir. Bunun gibi daha pek çok örnek verilebilir. Avustralya Hükümeti II. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Akdeniz bölgesinden kendi iklim koşullarına uyabilecek bir çok bitkiyi –*Phalaris tuberosa* ve *Trifolium subterraneum*– getirtmişlerdir.

Ortaçağda Avrupalı birçok kaşif yeni yerler keşfederken bu arada birçok bitkinin kullanımını öğreniyordu. Örneğin gezileri sırasında tuttukları notları ile bilinen Chistopher Columbus 1492 yılındaki Küba gezisi sırasında tütünü (*Nicotiana*) keşfetmiştir. Ayrıca Columbus bu yolculukları sayesinde Avrupalılara mısırı (*Zea mays*), yenibaharı (*Pimenta dioica*), pamuğu (*Gossypium*) tanıttı. İspanyalılar da Aztek, Maya, İnka yerlilerinden aldıkları pek çok bitkiyi kauçuk (*Hevea brasiliensis*), patates (*Solanum tuberosum*), tütün ve kakao (*Theobroma cacao*) gibi kendi ülkelerine taşımışlardır. Zamanla bu etnobotanik çalışmalar gelişip yaygınlaşarak sadece gezginlerin değil akademik çevrelerinin

de gözdesi haline gelmiştir.

Etnobotanik çalışmaların ilk dönemi daha çok yeni dünyanın ekonomik potansiyeli yüksek bitkiler üzerine kuruluydu. İzleyen zamanlarda etnobotanik bilgiler özellikle Avrupa kökenli doğacıların yeni yerleri keşfi ve yazdıkları bilimsel raporlarıyla her geçen gün artmaktaydı. Örneğin John Josselyn, New England'a ulaştığında bu yeni dünyanın her türlü doğal kaynağını keşfetmeyi kafasına koymuştu ve 8 yıl boyunca yaptığı çalışmalarını 1672 yılında *New England'ın Nadir Keşifleri* adlı bir kitap içinde toplamıştı.

1831'de Charles Darwin gibi doğacılar Londra'nın müze ve bahçelerini egzotik ve değişik pek çok bitki örnekleri ile doldurmaya başladı. Hatta Darwin'in topladığı bu bitkiler hakkında ilginç bir itirafı vardı: "Topladığım bu bitkiler hakkında aydaki adamdan daha fazla bilmiyorum!". 19. yüzyıla baktığımızda daha pek çok araştırıcının botaniğin gelişimine katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birisi de kuzeybatı Amazon'un ve kuzey And'ların ilk kaşiflerinden olan Richard Spruce'dir. Bu kaşif 1851 ve 1854 yılları arasında yaptığı çalışmalarda fizyoaktif bitkilerin geleneksel kullanımını ve New England'daki kullanımı olan bitkileri incelemiştir.

Her ne kadar etnobotanik çalışmalarda Amerika'nın üstünlüğü olsa da Avrupa'da da pek çok kayda değer araştırma yapılmıştır. Avrupalılar daha çok etnofarmakoloji (geleneksel ilaçların evrimi) ve paleopalinoloji (fosil polenleri çalışan bilim dalı) ile ilgilenmiştir.

Genel Etnobotanik Metotlar

Geleneksel botanik ile ilgili herhangi bir araştırmada genel metotlar daha çok antropoloji ve botanik kökenlidir. Ancak daha öncede değindiğimiz gibi pek çok farklı disiplin etnobotanik araştırmalar yapar. Bu nedenle çok sayıda etnobotanik teknik vardır ve hepsi etnobotaniği farklı şekillerde işler. Örneğin antropoloji metotlarla yapılmış bir araştırma daha çok kişisel gözlem ve durum değerlendirmesi şeklindeyken, lingustik (dilsel, dilbilimsel) ve sembolik analizlere dayanan araştırmalarda esas olan ilgili bölgenin halkıyla birebir ilişki kurmak ve onların doğal yaşamı nasıl algıladığını anlamaktır. Botanik tekniklerde ise daha çok taksonomi bilimine dayanır ve amaç ilgili etnik bitkileri tanımlamaktır. Arkeobotanik araştırmalarda ise tarih ve tarih öncesi toplulukların bitki kullanımına bakarak nasıl bir yaşam sürdürdüklerininin sorusuna yanıt aranır. Bu ana tekniklerin yanında diğer araştırmalarda kullanılan daha pek çok özelleşmiş etnobotanik teknik vardır. Örneğin farmakognozide halkın kullandığı bitkilerden ilaç hammaddeleri yapılmaya çalışılırken, sanat tarihçileri tarih öncesi toplulukların sanat eserlerindeki bitkilere bakarak doğayı sanata nasıl aktardıklarını ve sanat anlayışlarını araştırır, ekologlar ise halkın bitki kullanımına bakarak nasıl sürdürülebilir yeni doğal kaynaklar bulabiliriz? sorusuna yanıt arar. Aşağıda etnobotanik

araştırmalarda kullanılan ana metotlar kısaca özetlenmiştir:

1. Antropolojik Metotlar
2. Bitki Toplama ve Taksonomi
3. Arkeobotanik Metotlar
4. Özelleşmiş Etnobotanik Teknikler
   - Farmogoknozi
   - Dil Bilimi
   - Sanat Tarihi
   - Ziraat
   - Ekoloji
   - Fitokimya
   - Çevre Ekonomisi

Türkiye'de Etnobotanik

Türkiye'nin hemen her bölgesinde özellikle yenilen otlarla ilgili bilgi anadan kıza kuşaklar boyu aktarılagelmiştir. Yenilebilir otları toplamak, yıkamak kimisini yenebilir hale getirmek üzere pişirmek ya da kurutup kışa hazırlamak genellikle kadınların bilgi birikimi içindedir. İlaç, boya, süpürge yapılan bitkiler konusunda ve yakacak olarak toplanıp kış için yığılan bitkilerle ilgili birikimler de daha çok kadınlara özgüdür. Yumrulu bitkiler, mantarlar ve çeşitli meyveleri iyi bilenler ve toplayanlarsa erkek çocuklar ve yetişkin erkekler, özellikle çobanlardır. Yem bitkileri ve hayvanları zehirleme potansiyeli olan bitkiler de çobanların, hayvancılık yapan köylülerin yüzyıllar boyu kuşaktan kuşağa aktardıkları bilgilerdir.

Dünyada yaklaşık 260.000, Anadolu'da 9000'i aşkın eğrelti ve tohumlu bitki (iletim demetli) olduğu ve ülkemizdekilerin yaklaşık üçte birinin endemik olduğu bilinmektedir. Bunların ne kadarının halk tarafından yararlanılan bitkiler olduğunu tam olarak bilmekten çok uzağız. Ancak yerel bitki adlarının derlenmesi etnobotanik çalışmalarının önemli bir parçasıdır. Çünkü bitkilerin hangi topluluklarca ve ne biçimde kullandıklarının ipucunu verir. Bu konuda ülkemizde bazı çalışmalar yapılmıştır.

Ekonomik yönden önem taşıyan bitkiler (tarımı yapılan bitkiler, yağ, yem bitkileri, ilaç ham maddeleri gibi) dışında etnobotanik çalışmalar ülkemizde az sayıda yapılmaktadır. En yaygın olarak halkın bilgisine başvurulan alan, tıbbi bitkilerdir. Oysa ülkemizde beslenme amacıyla ot toplamacılığının zengin bir geçmişi olduğunu ve bu geleneğin kırsal kesimde hala sürmekte olduğunu biliyoruz. Özellikle Ege ve Karadeniz bölgelerinde doğal zenginliğin de katkısıyla yaygın bir "ot kültürünün" varlığı bilinmekteyse de bu zenginlik şimdiye değin çok az araştırılmıştır.

Anadolu, tarıma ilk geçişin yapıldığı merkezlerden biri olarak da önemlidir. Neolitik dönemde tarıma alınan buğday, arpa gibi tahıllarla, mercimek nohut gibi baklagillerin

birçoğunun atası olan yabani bitkilerin ana vatanı Anadolu'dur. Bu bitkilerin de araştırılması, yayılım alanlarının saptanması, kazı bulgularıyla karşılaştırılarak değerlendirilmesi ülkemizde olduğu kadar Yakın Doğu'da tarımın gelişmesini ortaya koymak bakımından da önemlidir. Ayrıca geleneksel tarım (ekme–biçme–harman) ile gıda öğütme ve hazırlama yöntemlerinin araştırılması da gerek arkeobotanikçilerin gerekse etnobotanikçilerin ortak ilgi alanlarındandır.

Günümüzde Hindistan etnobotanik araştırmalarda başı çekmektedir. Hint etnobotanikçiler derneği ve yayın organı *Etnobotany* dergisi dünyaca saygınlığa ulaşmış durumdadır. Çin, geleneksel tıp bilgilerini derlemenin yanı sıra oluşturduğu Kunming Botanik Enstitüsü'nde yer alan etnobotanik laboratuvarında dünyadaki tüm araştırma enstitülerinden fazla sayıda uzman çalışmaktadır. Bu enstitü dışında da birçok etnobotanikçi çeşitli bölgelerde yiyecek, yakacak ve diğer konularda araştırmalarını sürdürmektedir. Nijerya, Kenya gibi Afrika ülkelerinde ve Latin Amerika'da hızla ekip çalışmalarına ve yeni laboratuvar kurulmasına başlanmış durumdadır. Uluslararası Etnobiyoloji Topluluğu iki yılda bir kongreler yaparak bilimsel çalışmalara tartışma olanağı sağlamaktadır.

Çok varsıl bir floraya sahip ülkemizde ne yazık ki bu oranda etnobotanik araştırma yapılamamaktadır. Çünkü üniversitelerde gerçekleştirilen çalışmalar yüklü bütçe gerektirdiğinden bu işin enstitüler eliyle yapılması çok daha yararlı olacaktır. Nitekim etnobotanikçi Füsun Ertuğ'un *Bilim ve Teknik* dergisinde yayınlanmış olan bir yazısında ülkemizdeki bu büyük kaynağı bir "etnobotanik enstitüsü" ile değerlendirebileceğimiz fikri ortaya atılmıştır. Böyle bir etnobotanik enstitüsü ile ülkemizde yerel halkın kullandığı tüm bitkilere ait örnekler ve bunlara ait geleneksel bilgiler bir merkezde toplanmış olur. Bir etnobotanik arşivinin oluşturulması; bu bitkilerin ekonomik değerlerinin irdelenmesi; potansiyel yiyecek, alternatif yakacak olarak değerlendirilmesi; ilaç, yağ, kozmetik alanlarında yeni kullanımlarının ortaya çıkarılabilmesi bir ulusal etnobotanik enstitüsünün işlevleri arasında sayılabilir. Endemik bitkiler açısından böyle zengin bir ülkede halkın bilgisinden yararlanmayı bilebilirsek, gerek o yörenin gerekse ülkenin ekonomisine katkı sağlayabilecek çok değerli kazanımlarımız olacağı büyük bir olasılık olarak görülmektedir. Bu araştırmalar sırasında saptanan yeni türler, yeni dağılım alanları da botanik çalışmalarına katkı sağlayacak, belirli türler için koruma alanlarının oluşturulması da öngörülebilecektir.

Geleneksel çevreden yararlanma bilgisinin değerlendirilmesi ve halka bunun bilimsel sonuçlarını duyurmanın, onları bu bitkileri yoketmeden, bilinçle kullandırmanın yararı olacaktır.

Kaynakça

*Baker, H. G., *Plants and Civilization*, California, 1965.

*Balick, M., J., Cox, P. A., *Plants, People and Culture, the Science of Ethnobotany*, New York, 1996.

*Cotton, C. M., *Ethnobotany Principles and Applications*, London, 1996.

*Yıldırımlı, Ş., *Etnobotanik*, Doktora Ders Notları, Ankara, 2004.

Ülkemizde etnobotanik alanda ve özellikle genel anlamda birçok araştırma yapılmış ve bunlar kaynakçada verilmiştir.

Genel Kaynakça[*]

*Abay, G., Kılıç, A., Pürenbeleni ve Yanıktepe (Mersin) yörelerindeki bazı bitkilerin yöresel adları ve etnobotanik özellikleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 8, 2, 97-104, 2001.

*Akçiçek, E., Vural, M., Kumalar dağı (Afyon) ve çevresindeki bazı bitkilerin yöresel adları ve etnobotanik özellikleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 10, 2, 151-162, 2003.

Akman, M. Ş., *Aydın ve Muğla İllerinde Yetişen Tıbbi ve Zehirli Bitkilerin En Önemlilerinin Farmakolojik ve Toksikolojik Etkileriyle Bunlardan Hazırlanacak Galenik Preperatların Yabancı Memleket Müstahzarlarıyla Mukayeseleri*, Ankara Üniv. Vet. Fak. Yay.: 35, Ankara, 1952.

*Alpınar, K., Amasya yöresi bitkilerinin yerli ad ve tıbbi kullanılışları, *Bitki*, 6, 3, 243-249, 1979.

Altan, Y., Uğurlu, E., Gücel, S., Şenkaya (Erzurum) ve çevresinin etnobotanik özellikleri, *I. International Symposium on Protection of Natural Environment and Ehrami Karaçam*, Kütahya, 132-139, 1999.

Altınkurt, O., *Farmakoloji*, Ankara, 1981.

Anderson, S. M., Ertuğ-Yaraş, F., Fuel, Fodderand Faeces: an ethnographic and botanical study of dung fuel use in Central Anatolia, *Environmental Archaeology*, 1, 99-108, 1998.

Asil, E., Osmanlı Saray Eczacılığı ve Osmanlılar Devrinde Kullanılan Drogların Farmakoloji ve Farmakognozi Yönünden İfade Ettiği Değerler, *Doktora Tezi*, AÜEF, Ankara, 1974.

*Asil, E., Tanker, M., Şar, S., *İç Anadolu bölgesinde baş ağrılarına karşı kullanılan halk ilaçları*, Ankara Ecz. Fak. Der., 14, 1, 67-80, 1984.

Asil, E., Şar, S., İç Anadolu bölgesinde şeker hastalığına karşı kullanılan halk ilaçları, *Farmasötik Bilimler Ankara Derneği Dergisi*, 12, 2, 126-134, 1987.

[*] (*) İşaretli yayınlar, yazarın arşivinde bulunanlardır.

*Bağcı, Y., Aladağlar (Yahyalı, Kayseri) ve çevresinin etnobotanik özellikleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 7, 1, 89-94, 2000.

*Bağcı, Y., Dinç, M., Dural, H., Uzunsöğüt köyü ve çevresinin (Türkoğlu-Kahramanmaraş) bazı bitkilerinin yerel adları ve etnobotanik özellikleri, *Selçuk Üniv. Eğt. Fak. Fen Bilimleri Dergisi*, 9, 155-163, 2001.

Başer, K. H. C., Honda, G., Miki, V., Herb, Drugs and Herbalists in Turkey, *Studia Culturae Islamicae*, No. 27, ILCAA, Tokyo, 1986.

*Başer, K. H. C., Tıbbi bitkiler, *Bilim ve Teknik*, 331: 76-79, 1995.

Başer, K. H. C., *Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin İlaç ve Alkollü İçki Sanayisinde Kullanımı*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No. 39, İstanbul, 1997.

*Baytop, A., Bitkilerimizin yerli adları, *İst. Ecz. Fak. Mec.*, 4, 1, 55-58, 1968.

*Baytop, A., *Farmasötik Botanik*, İstanbul, 1977.

*Baytop, A., *Tıbbi Bitkiler Atlası*, İstanbul, 1978.

*Baytop, A., Bitkilerimizin yerli adları II, *Doğa Türk Botanik Dergisi*, 13, 3, 329-336, 1989.

*Baytop, A., Our plants' local names III, *İstanbul Ecz. Fak. Mec.*, 25, 23-27, 1989.

*Baytop, A., Bitkilerimizin yerli adları IV, *Doğa Türk Botanik Dergisi*, 15, 3, 268-276, 1991.

*Baytop, A., Bitkilerimizin yerli adları V, *Türk Botanik Dergisi*, 18, 113-115, 1994.

Baytop, T., Izgın ve burç hakkında, *Farmakolog*, 18, 19-21, 1948.

Baytop, T., *Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri*, İstanbul Üniv. Yay. No: 1039, İstanbul, 1963.

*Baytop, T., *Farmakognoziye giriş*, İstanbul, 1966.

Baytop, T., Türkiye'de sakız (mastiks) elde etme imkanları, *İst. Üniv. Ecz. Fak. Mec.*, 4, 31-35, 1968.

*Baytop, T., *Farmakognozi Ders Kitabı*, İstanbul, 1971.

*Baytop, T., *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi: Geçmişte ve Bugün*, İst. Üniv. Yay. No.: 3255, İstanbul, 1984.

Baytop, T., *Türkiye'de Zehirli Bitkiler ve Bitki Zehirlenmeleri ve Tedavi Yöntemleri*, İst. Üniv. Yay.: 3560, İstanbul, 1989.

*Baytop, T., Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'nun tıbbi bitkileri üzerinde yapılan araştırmalar, *VIII. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 19-21 Mayıs 1989* İstanbul, *Bildiri Kitabı*, Ed.: B. Çubukçu, G. Sarıyar, A. Mat, 2, 11-14, 1993.

*Baytop, T., *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, TDK yay.: 578, Ankara, 1994.

Bucak, A. M., *Zehirli bal*, *Farmakolog*, 8, 33-40, 1938.

Cereboğlu, E., Hatay'da halk hekimliğine ait notlar, *Türk Folklor Araştırmaları*, 344, 8255-8256, 1978.

*Çakırer, G., Local plant names in Sultandağları, *İst. Ecz. Fak. Mec.*, 16, 88-90, 1980.

Çolakoğlu, M., Bilgir, B., Ege bölgesinde insan beslenmesinde kullnılan bazı yabani (sarmaşık, sitipno, helvacılık, deniz börülcesi, ısırgan ve gelincik) otlar üzerinde araştırmalar, *TÜBİTAK VI. Bilim Kong. Tar. ve Orm. Gr. Teb.*, 3, 11-19, 1977.

Çubukçu, B., *Türkiye'de İmal Edilen Bitkisel İlaçlar*, İstanbul, 1989.

Demirhan, A., *Mısır Çarşısı Drogları, Doktora Tezi*, Sermet Matb., İstanbul, 1975.

Demirhan, A., Geçmişte ve günümüzde esrar, *İst. Üniv. Tıp Fak. Mec.*, 42, 79-, 1979.

Dökmeci, G., *Sultandağlarının yerli ve tıbbi bitkileri*, dissertation, İstanbul, 1978.

*Duran, A., Akseki (Antalya) ilçesindeki bazı bitkilerin yerel adları ve etnobotanik özellikleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 5, 1, 77-92, 1998.

*Duran, Ali, Satıl, F., Tümen, G., Balıkesir yöresinde yenen yabani meyveler ve etnobotanik özellikleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 8, 1, 87-94, 2001.

Düzenli, A., Topaktaş, M., Doğal tıbbi bitkilerin tanınması ve kültüre alınması, *Gazi Üniv. Ecz. Fak. VI. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 15-18 Mayıs 1986*, Ankara, *Bildiri Kitabı*, Ed.: B. Şener, G. Ü. Yay. No. 113; Ecz. Fak. Yay. No. 8, Ankara, 1987.

Erol, M. K., Tuzlacı, E., Eğirdir (Isparta) yöresinde geleneksel halk ilacı olarak kullanılan bitkiler, *IX. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı*, Ankara Üniv. Ecz. Fak., Ankara, 22-24 Mayıs 1996.

Erten, H., *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara, 1974.

Ertuğ-Yaraş, F., Contemporary plant gathering in Central Anatolia: An ethnoarchaeological and ethnobotanical study, *in Plant Life in Southwest and Central Asia*, eds. M. Öztürk, Ö. Seçmen, G. Görk, İzmir, 22, 945-962, 1996.

*Ertuğ, F., *Orta Anadolu'da bir etnoarkeoloji ve etnobotanik çalışması, Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, Derleyiciler: G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer, Ege Yayınları, 325-338, İstanbul, 1998.

*Ertuğ, F., Anadolu'nun önemli yağ bitkilerinden keten (Linum) ve ızgın (Eruca): Orta Anadolu'da beziryağı üretimi ve bezirhaneler, *TÜBA-AR*, 1, 120-130, 1998.

*Ertuğ, F., Plant-gathering versus plant domestication: An ethnobotanical focus on leafy plants, Origin of Agriculture and Crop Domestication, *Proceedings of the Harlan Symposium, 10-14 May 1997 Aleppo*, Syria, Ed. A: B. Damania, J. Valkoun, G. Wilcox, C. O. Qualset, 218-223, 1998.

*Ertuğ, F., An ethnobotanical study in Central Anatolia (Turkey), *Economic Botany*, 54, 2, 155-182, 2000.

Fujita, T., Sezik, E., Tabata, M., Yeşilada, E., Honda, G., Takeda, Y., Tanaka, T., Takaishi, Y., Traditional medicine in Turkey VII. Folk Medicine in Middle and West Black Sea regions, *Economic Botany*, 49, 4, 406-422, 1995.

*Göçmez, M., Ekonomik ve tıbbi alanda likenlerin önemi, *Orm. Arş. Enst. Derg.*, 37, 1, 110-113, 1991.

Güley, M., *Samsun ve Trabzon Bölgesi Tıbbi ve Zehirli Bitkilerinden Başlıcalarının Farmakodinamik Etkileri ve Tedavideki Önemleri, Doktora Tezi,* Ankara, 1953.

Güley, M., Seneciolar hakkında, *Türk Vet. Hek. Dern. Derg.*, 31 (1801), 409-415, 1961.

*Gümüş, İ., *Ağrı yöresinde yetişen bazı faydalı bitkilerin yerel adları ve kullanılışları*, Tr. J. of Botany, 18, 107-112, 1994.

Gürses, Ö., Artık, N., Pazı, ebegümeci, semizotu ve ıspanak sebzelerinin bileşimi üzerinde araştırmalar, *Gıda*, 9, 2, 83-93, 1984.

*Güvenç, İ., Kaya, Y., Erzurum'da sebze olarak değerlendirilen yöresel bazı bitkiler, *Atatürk Ü. Zir. Fak. Derg.*, 27, 3, 369-374, 1996.

*Honda, G., Takeda, Y., Tanaka, T., Takaishi, Y., Sezik, E., Yeşilada, E., *A Report on Traditional Medicine and Medicinal Plants in Turkey* (1994), Faculty of Pharmaceutical Sciences, Kyoto University, March, 1996.

Honda, G., Yeşilada, E., Tabata, M., Sezik, E., Fujita, T., Takeda, Y., Tanaka, T., Takaishi, Y., Traditional medicine in Turkey VI. Folk medicine in West Anatolia: Afyon, Kütahya, Denizli, Muğla, Aydın provinces, *Journal of Ethnopharmacology*, 53, 75-87, 1996.

*Işık, S., Gönüz, A., Arslan, Ü., Öztürk, M., Afyon (Türkiye) ilindeki bazı türlerin etnobotanik özellikleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 2, 1, 161-166, 1995.

*İlçim, A., Varol, Ö., Hatay ve Kahramanmaraş (Türkiye) illerindeki bazı bitkilerin etnobotanik özellikleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 3, 1, 69-74, 1996.

*Kalças, E. L., Food From the Field, *Edible Willd Plants of Aegean Turkey*, İzmir, 1974.

*Karamanoğlu, K., *Farmasötik Botanik Ders Kitabı*, AÜEF Yay. 24, Ankara, 1973.

Keleş, A., Vangölü Civarındaki Bazı Hoş Kokulu (Aromatik) Bitkiler Üzerinde Ekonomik ve Biyosistematik Araştırmalar, Yüzüncü Yıl Üniv. Fen Bilimleri Enst., *Yüksek Lisans Tezi*, Van, 1995.

*Keskin, M., Alpınar, K., Kışlak (Yayladağı-Hatay) hakkında etnobotanik bir araştırma, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 9, 2, 91-100, 2002.

Kırıcı, S., Türkmen, N., İnan, M., Çukurova üniversitesi kampüsünde doğal olarak bulunan tıbbi ve aromatik bitkiler, *I. International Symposium on Protection of Natural Environment and Ehrami Karaçam*, Kütahya, 868-878, 1999.

Kızıldağlı, E., Hatay'da halk ilaçları ve inançları, *Türk Folklor Araştırmaları*, 275, 6330-6331, 1972.

Kişmir, C., Konya'da şifalı otlar, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, 17 (335), 8011, 1977.

Kürkçüoğlu, M., Henbane (Hyoscyamus niger) poisoning in the vicinity of Erzurum, *The Turkish J. Pediat.*, 12, 1, 48-56, 1970.

*Melikoğlu, G., Çubukçu, B., Giresun ili halk ilaçları, *VIII. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 19-21 Mayıs 1989 İstanbul, Bildiri Kitabı*, Ed.: B. Çubukçu, G. Sarıyar, A. Mat, 2, 251-255, 1993.

*Öder, N., Halkın faydalandığı bazı önemli yenen mantarlar, *TÜBİTAK VII. Bilim Kongresi, Biyoloji Sek.*, 1980 Kuşadası-Aydın, 785-798, 1982.

Öktel, N. M., Türkiye'de Kullanılan Ev İlaçları ile Bunların Farmakolojik Tesirleri ve Tedavideki Ehemmiyetleri, *Doktora Tezi*, Ulusal Basımevi, Ankara, 1939.

Öktel, N. M., *Farmakoloji I*, Ankara, 1964.

Öktel, N. M., *Farmakoloji II*, Ankara, 1965.

Öktel, N. M., *Farmakoloji III*, Ankara, 1967.

*Önal, S., Narkotik ve afrodizyak olarak kullanılan bazı önemli tıbbi bitkilerimiz, *Orm. Arş. Enst. Derg.*, 36, 1, 61-73, 1990.

Özçelik, H., *Antalya ili şifalı bitkileri ve bu bitkilerden yapılan mahalli ilaçlar*, A. Ü. Kazı Karabekir Eğitim Fak. Biyoloji Anabilim Dalı, Erzurum, 1984.

Özçelik, H., *Mide hastalıklarında kullanılan mahalli bitkiler ve bunlardan yapılan halk ilaçları*, A. Ü. Kazı Karabekir Eğitim Fak. Biyoloji Anabilim Dalı, Erzurum, 1984.

*Özçelik, H., Akseki yöresinde doğal olarak yetişen bazı faydalı bitkilerin yerel adları ve kullanılışları, *Doğa Türk Botanik Dergisi*, 11, 3, 316-321, 1987.

*Özçelik, H., Van ve yöresinde süt mamüllerinin hazırlanmasında yararlanılan bitkilerin kullanılışları üzerine bir araştırma, *Doğa TU Tar. ve Or. D.*, 13, 2, 356-360, 1989.

*Özçelik, H., Ay, G., Öztürk, M., Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun ekonomik yönden önemli bazı bitkileri, *X. Ulusal Biyoloji Kongresi, 18-20 Temmuz 1990 Erzurum, Botanik Bildirileri*, 1, 1-10, 1990.

Özçelik, H., Sağmanlıgil, H., Vangölü havzasının zehirli bitkileri, *Yüzüncü Yıl Üniv. Vet. Fak. Derg.*, 4, ½, 171-189, 1993.

Özer, A., Bitkisel kaynaklarımız ve tıbbi bitkiler, *Ormancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 76, 1990.

*Özer, A. S., Bitkisel kaynaklarımız ve tıbbi bitkiler, *Orm. Arş. Enst. Derg.*, 36, 1, 39-57, 1990.

*Öztekin-Mat, A., Les intoxications d'origine végétale en Turquie, *Ann. Pharmaceutiques Françaises*, 52, 5, 260-265, 1994.

*Öztığ, F., *Faydalı Bitkiler*, İstanbul, 1971.

*Öztürk, A., Erzurum yöresinin faydalı ve tıbbi yabani bitkilerinin yerel ad ve kullanılışları yönünden kısa tanımları, *Yüzüncü Yıl Üniv. Fen-Ed. Fak. Fen Bil. Derg.*, 1, 1, 1-18, 1990.

*Öztürk, A., Öztürk, S., Kartal, Ş., Van otlu peynirlerine katılan bitkilerin özellikleri ve kullanılışları, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 7, 2, 167-179, 2000.

*Öztürk, M., Özçelik, H., *Doğu Anadolu'nun Faydalı Bitkileri*, Siskav (Siirt, İlim, Spor, Kültür ve Araştırma Vakfı), Ankara, 1991.

*Pirdal, M., Öztürk, M., Türkiye'nin bitkisel hammaddelerinin değerlendirilmesi, *Orm. Arş. Enst. Derg.*, 29, 57, 27-39, 1983.

Rodopman, H. A., Bitkisel ilaçlara bakış açımız, *Panzehir*, 7, 16-17, 1990.

*Sağmanlıgil, H., Özçelik, H., Boydağ, İ., Van yöresinde yetişen bazı zehirli bitkilerin toksikolojik analizi, *Yüzüncü Yıl Üniv. Fen Bil. Enst. Derg.*, 5, 5, 183-192, 1994.

*Sayar, A., Güvensen, A., Özdemir, F., Öztürk, M., Muğla (Türkiye) ilindeki bazı türlerin etnobotanik özellikleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 2, 1, 151-160, 1995.

Seçmen, Ö., Leblebici, E., Yurdumuzun Zehirli Bitkileri, *EÜFF Kit.*, Seri No. 103, İzmir, 1987.

*Sezik, E., Muğla civarında salep elde edilen bitkilerin mahalli isimleri, *İst. Üniv. Ecz. Fak. Mec.*, 5-, 1969.

Sezik, E., Muğla civarında salep elde edilen bitkilerin mahalli isimleri, *İst. Üniv. Ecz. Fak. Mec.*, 5, 2, 77-79, 1969.

*Sezik, E., Avrupa ülkelerinde Bitkisel tedavi yaygınlaşıyor, *Bilim ve Teknik*, 24, 278, 45, 1991.

*Sezik, E., Anadolu'da çay olarak kullanılan yabani bitkiler, *Bilim ve Teknik*, 23, 274, 18-20, Eylül 1990.

*Sezik, E., Bitkilerle tedavi, *Bilim ve Teknik*, 23, 277, 12-14, Aralık 1990.

*Sezik, E., Anadolu'da bitkilerle tedavi, *Bilim ve Teknik*, 24, 281, 42-45, Nisan 1991.

Sezik, E., Tabata, M., Yeşilada, E., Honda, G., Goto, K., Ikeshiro, Y., Tradional medicine in Turkey I. Folk medicine in north-east Anatolia, *Journal of Ethnopharmacology*, 35, 2, 191-196, 1991.

Sezik, E., Zor, M., Yeşilada, E., Tradional medicine in Turkey II. Folk medicine in Kastamonu province, *International Journal of Pharmacognosy*, 30, 3, 233-239, 1992.

Sezik, E., Türkiye'de halk ilacı araştırmaları ve önemi, *IX. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 16-19 Mayıs 1991, Bildiri Kitabı*, Ed. K. H. C. Başer, 1-15, 1992.

Sezik, E., Yeşilada, E., Tabata, M., Honda, G., Takaishi, Y., Fujita, T., Tanaka, T., Takeda, Y., Tradional medicine in Turkey VIII. Folk medicine in East Anatolia: Erzurum, Erzincan, Ağrı, Iğdır, Kars, Ardahan provinces, *Economy Botany*, 51, 2, 184-200, 1997.

Sezik, E., Yeşilada, E., Honda, G., Takaishi, Y., Tanaka, T., Takeda, Y., Tradional medicine in Turkey X. Folk medicine in the Eastern part of Central Anatolia, *Journal of Ethnopharmacology*, 75, ½, 95-115, 2001.

Siyamoğlu, B., Ege bölgesinde insan beslenmesinde kullanılan bazı yabani otlar (silcan, karakan, pirzola kekiği, kudret narı), *Ege Ü. Zir. Fak. Derg.*, 21, 3, 75-88, 1984.

Sönmezsoy, Y., Siirt ve Van Yörelerinde Otlu Peynirin Nasıl Yapıldığı, Hangi Tür Bitkilerin Katıldığı ve Bu Bitkilerin Genel Özellikleri, Yüzüncü Yıl Üniv. Fen Bil. Enst., *Yüksek Lisans Tezi*, Van, 1995.

Sucu, İ., Ege Bölgesi Halk İlaçları ve Bu İlaçlardaki Drogların Farmakognozik İncelenmesi, *Doktora Tezi*, Ankara, 1978.

*Sütlüpınar, N., Mat, A., Satganoğlu, Y., Poisoning by toxic honey in Turkey, *Arch. Toxicol.*, 67, 146-150, 1993.

Şar, S., İç Anadolu Bölgesi Halk İlaçlarının Eczacılık Tarihi ve Farmakognozi Açısından İncelenmesi, *Doktora Tezi*, Ankara, 1982.

*Şar, S., Asil, E., İç Anadolu bölgesinde böbrek taşlarına karşı kullanılan halk ilaçları, *Ankara Ecz. Fak. Der.*, 15, 1, 58-68, 1985.

Şar, S., İç Anadolu bölgesinde kullanılan halk ilaçları, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, cilt 4*, Ankara, 1987.

*Şar, S., Asil, E., İç Anadolu bölgesinde hemaroid tedavisinde kullanılan halk ilaçları, *Ankara Ecz. Fak. Der.*, 18, 1, 8-23, 1988.

Şener, B., Başgül, M., Laksatif olarak kullanılabilecek bitkisel asıllı droglar, *V. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 15-17 Kasım 1984, Bildiri Kitabı,* Ankara, Ed. E. Sezik ve E. Yeşilada, 75-77, 1987.

*Şener, B., Ergun, F., Küsmenoğlu, Ş., Karakaya, A., İç ve Doğu Anadolu'da yetişen Senecio türleri üzerinde farmakognozik ve toksikolojik araştırmalar I: *Senecio vernalis* Waldst. Et Kit., *V. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 15-17 Kasım 1984, Bildiri Kitabı,* Ankara, Ed. E. Sezik ve E. Yeşilada, 144-146, 1987.

*Şimşek, I., Aytekin, F., Yeşilada, E., Yıldırımlı, Ş., Ankara, Gölbaşı'nda yabani bitkilerin kullanılış amaçları ve şekilleri üzerinde bir araştırma, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 8, 2, 105-120, 2001.

Tabata, M., Sezik, E., Honda, G., Yeşilada, E., Fukui, H., Goto, K., Ikeshiro, Y., Tradional medicine in Turkey III. Folk medicine in East Anatolia: Van and Bitlis provinces, *International Journal of Pharmacognosy*, 32, 1, 3-12, 1994.

*Tanker, M., Tanker, N., *Farmakognozi I*, İstanbul, 1973.

*Tanker, M., Tanker, N., *Farmakognozi II*, İstanbul, 1976.

*Tanker, M., Asil, E., Şar, S., İç Anadolu bölgesinde ateş düşürücü olarak kullanılan halk ilaçları, *Ankara Ecz. Fak. Der.*, 13, ½, 193-205, 1983.

Tanker, M., Eczacı ve bitkisel droglar, *V. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 15-17 Kasım 1984, Ankara, Bildiri Kitabı*, Ed. E. Sezik ve E. Yeşilada, 10-12, 1987.

Tanker, N., Gürtürk, S., Kol, Ü., Antibyotik etkili bazı tohumlu bitkiler, Ankara *Ecz. Fak. Der.*, 10, ½, 17-19, 1980.

Tanker, N. ve ark., Ermenek-Mut-Gülnar yöresi bitkileri ve ana etken maddelerinin araştırılması I. Compositae familyası, *Doğa Bilim Dergisi*, A2, 8, 2, 229-243, 1984.

TC Tar. Orm. Ve Köyişl. Bk. Orm. Gn. Md. İşl. Ve Paz. Dai. Bşk., İzmir orm. Blg. Md. Manisa orm. İşl. Md. Mrz. Orm. Blg. Şefliği Sipil milli parkı (üstü) mevkii tıbbi-aromatik ve soğanlı bitkiler yetiştirme üretim ve uygulama projesi, *Çevre Koruma*, 36, 8-11, 1986.

*Tonbul, S., Altan, Y., Elazığ yöresinde halkın çeşitli amaçlar için yararlandığı bazı bitkiler, *Fırat Havzası Tıbbi ve Endüstriyel Bitkileri Sempozyumu, 6-8 Ekim 1986*, Elazığ, Eds.: Ş. Baltepe, T. Babaç, H. Evren, 27-36, 1991.

Topaloğlu, M., Antakya Bölgesinin Gıda ve İlaç Olarak Kullanılan Bitkileri Üzerinde Araştırmalar, *Yüksek Lisans Tezi*, İÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü Farmakognozi Ana Bilim Dalı, İstanbul, 1987.

*Topaloğlu, M., Local plant names in Antakya, *İst. Üniv. Ecz. Fak. Mec.*, 23, 96-97, 1987.

Topaloğlu, M., Local plant names in Antakya, *İst. Üniv. Ecz. Fak. Mec.*, 23, 97-98, 1987.

Topçuoğlu, A., Yurdumuzda yetişen likenlerin tanımı, üretimi ve değerlendirilmesi, *Orm. Bkn. Tekn. Bül.*, 53, 1975.

*Tuzlacı, E., Honaz dağının tıbbi bitkileri, *Biyoloji Dergisi*, 27, 1, 9-12, 1977.

*Tuzlacı, E., Türkiye'de bitkilerin yöresel adları, *İst. Üniv. Ecz. Fak. Mec.*, 19, 37-40, 1983.

*Tuzlacı, E., Türkiye'de bitkilerin yöresel kullanılışları I, *Mar. Üniv. Ecz. Derg.*, 1/2, 101-106, 1983.

*Tuzlacı, E., Türkiye'deki yabani bitkilerin ilaç hammaddesi yönünden değerlendirilmesi, *Gazi Üniv. Ecz. Fak. VI. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 15-18 Mayıs 1986, Ankara, Bildiri Kitabı*, Ed.: B. Şener, G. Ü. Yay. No. 113; Ecz. Fak. Yay. No. 8, Ankara, 273-278, 1987.

*Tümen, G., Sekendiz, O. A., Balıkesir ve merkez köylerinde halk ilacı olarak kullanılan bitkiler, *VIII. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 19-21 Mayıs 1989 İstanbul, Bildiri Kitabı*, Ed.: B. Çubukçu, G. Sarıyar, A. Mat, 2, 347-354, 1993.

*Tüzün, A. H., Türkiye'de tıbbi bitkileri yetiştirme imkanları ve faydaları, *Gazi Üniv. Ecz. Fak. VI. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 15-18 Mayıs 1986, Ankara, Bildiri Kitabı*, Ed.: B. Şener, G. Ü. Yay. No. 113; Ecz. Fak. Yay. No. 8, Ankara, 41-52, 1987.

Ungan, A., Şimali Anadolu'nun zehirli balı, *Türk Hijyen ve Tecrübi Biyoloji Dergisi*, 2, 161, 1941.

Ünver, B., Yenilen Otların Karoten Değerleri ve İnsan Beslenmesine Katkıları ile İlgili İki Ayrı Köyde Yapılan Araştırma, *Doçentlik Tezi*, Hacettepe Üniv., Ankara, 1979.

Ünver, B., Yenilen yabani otlar ve karoten yönünden insan beslenmesine katkıları-Gaziantep, *Türk Hij. Den. Biol. Derg.*, 42, 275-286, 1985.

Ünver, B., Yenilen yabani otlar ve karoten yönünden insan beslenmesine katkıları-Erzurum, *Ev Ekon. Derg.*, 2/3, 43-48, 1987.

Ünver, B., Yenilen yabani otlar ve karoten yönünden insan beslenmesine katkıları-Afyon, *Ev Ekon. Derg.*, 4, 26-31, 1987.

*Ünver, B., Güner, A., Kayseri ve Trabzon yöresinde gıda olarak tüketilen yabani otların karoten yönünden insan beslenmesine katkısının değerlendirilmesi, *Hacettepe Üniv. Ecz. Fak. Derg.*, 10, 2, 65-73, 1990.

Ünver, B., Ankara, Afyo, Kayseri, Bolu, Trabzon, Erzurum ve Gaziantep'te Yenilen Yabani Otlar, Türk Halk Kültürü Araştırmaları, *Türk Mutfağı Özel Sayısı*, Ankara, 1990.

*Vural, N., Güley, M., *Toksikoloji*, Ankara, 1978.

*Vural, M., Karavelioğulları, F. A., Polat, H., Çiçekdağı (Kırşehir) ve çevresinin etnobotanik özellikleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 4, 1, 117-124, 1997.

*Vurdu, H., Zehirli bitkiler, Orman Mühendisliği, 26, 10, 28-30, 1989.

Yağmur, C., Yücesan, S., Tayfur, M., Akgün, B., Taşcı, N., Sindirim sistemi rahatsızlıklarında kullanılan yöresel bitkiler, *Çukurova Ü. Zir. Fak. Derg.*, 6, 1, 137-157, 1991.

Yeşilada, E., Honda, G., Sezik, E., Tabata, M., Goto, K., Ikeshiro, Y., Tradional medicine in Turkey IV. Folk medicine in the Mediterranean subdivision, *Journal of Ethnopharmacology*, 39, 1, 31-38, 1993.

*Yeşilada, E., Honda, G., Sezik, E., Tabata, M., Fujita, T., Tanaka, T., Takeda, Y., Takaishi, Y., Tradional medicine in Turkey V. Folk medicine in the inner Taurus mountains, *Journal of Ethnopharmacology*, 46, 133-152, 1995.

Yeşilada, E., Sezik, E., Phytotherapie in der Türkei, *Zeitschrift für Phytotherapie*, 19, 132-138, 1998.

Yeşilada, E., Sezik, E., Honda, G., Tanaka, T., Takeda, Y., Takaishi, Y., Tradional medicine in Turkey IX. Folk medicine in North-West Anatolia: Sakarya, Kocaeli, Bolu, Zonguldak, Bartın, Karabük provinces, *Journal of Ethnopharmacology*, 64, 3, 199-206, 1999.

*Yıldırımlı, Ş., Munzur dağlarını yerel bitki adları ve bunlardan bazılarının kullanılışları, *Doğa Bilim Dergisi*, Seri A2, 9, 3, 593-597, 1985.

*Yıldırımlı, Ş., Bolkar dağlarının yerel bitki adları ve tıbbi bitkileri, *Gazi Üniv. Ecz. Fak. VI. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, 15-18 Mayıs 1986, Ankara, Bildiri Kitabı*, Ed.: B. Şener, G. Ü. Yay. No. 113; Ecz. Fak. Yay. No. 8, Ankara, 279-285, 1987.

*Yıldırımlı, Ş., The Turkish vernacular names of Isatis L. species and their usages, *Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi*, 5, 1, 1-5, 1989.

*Yıldırımlı, Ş., Munzur dağlarının tıbbi ve endüstriyel bitkileri, *Fırat Havzası Tıbbi ve Endüstriyel Bitkileri Sempozyumu*, 6-8 Ekim 1986, Elazığ, Eds.: Ş. Baltepe, T. Babaç, H. Evren, 83-102, 1991.

*Yıldırımlı, Ş., Munzur dağlarının (Erzincan-Tunceli) ağaç ve çalı türleri ile bunların kullanım değerleri, *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 1, 1, 23-40, 1994.

*Yıldırımlı, Ş., Local names of some plants from Munzur dağları (Erzincan-Tunceli) and the uses of a few of them (II), *Ot Sistematik Botanik Dergisi*, 1, 2, 43-46, 1994.

*Zeybek, N., Türkiye'nin Tıbbi Bitkileri I. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi, *Ege Üniversitesi Tıp Fak. Neşriyatı*, 8, İzmir, 1960.

*Zeybek, N., *Tıbbi bitkilerin değeri ve Türkiye ile ilgili bazı müşahadeler, Konferanslar*, Ege Üniversitesi Rektörlük Yayınları, No. 1, 20-25, 1961.

*Zeybek, N., Tuğrul, N., Zeybek, U., Türkiye'nin ekonomik kalkınmasında katkısı olabilecek bazı bitkidel hammadde kaynakları, *TÜBİTAK V. Bilim Kongresi*, 1975.

*Zeybek, N., Son yıllarda önem kazanan bazı tıbbi bitkiler, *VIII. Ulusal Biyoloji Kongresi, 3-5 Eylül 1986, İzmir, Bildiri Kitabı*, 1, 14-18, 1987.

*Zeybek, U., John, V., Likenler (Lichenes), kimyasal bileşikleri ve tıbbi kullanımları, *Pharmacia-JTPA*, 32, 1, 37-48, 1992.

Zor, M., *Kastamonu ve Çevresinde Halk İlacı Olarak Kullanılan Bitkiler*, Hacettepe Üniv. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 1987.

Özet: Etnobotaniğin tanımı, değişik bilim dallar ile ilişkisi, yerel diller bakımından önemi; bazı bitki türlerinin çok amaçlı kullanımı, bitkiler ve tarihçe ile efsanevi bitkilere örnek olarak adamotundan söz edilmiş; ayrıca kültür bitkilerinin kökeni, ilk kaşifler ve Avrupa'ya tanıttıkları bitkiler, kısaca genel etnobotanik yöntemleri ve konuyla ilgili bibliyografya verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Etnobotanik, Türk etnobotaniği.

Abstract: Ethnobotanic's definition, relationships with other disciplines, its importance for local languages; multipurpose uses of some plant species, plants and their histories. Common mandrake as an example of fableous plants is related. Origin of cultivated plants, first plant discoverers and the plants they introduced to Europe are briefly mentioned.General ethnobotanic methods and references related to ethnobotany in Turkey are also given.

Keywords: Ethnobotany, Turkish ethnobotany.

YENİ

Bu kitabı satın almak için hemen tıklayın!..

www.sanatkitabevi.com.tr

Anadolu Halk Şifacılığında Yerel Bitkiler

Antik Çağdan Günümüze Bir Hermetik Geleneğin İzlerini Sürerken

Savaş Çağman COŞKUN

Hermetik düşüncenin ya da en bilinen ismiyle Simya ilminin genel hatları Zümrüt Tablete (*Tabula Smaragdina*) nakşedilmişti. Zümrüt tabletin on iki maddesinden ilki "Gerçekte, kesinlikle ve şüphesiz olarak, aşağıda ne varsa yukarıdaki gibidir, bir şeyin mucizelerini başarmak için" der. Latince metinde *verum, sine mendico, certum et verissimum*, Câbir'in çevirisiyle Arapça'da yerini *hakken, yakînen, lâ şekke fih* olarak alırken *gerçekte* kelimesinin altı insan yanılmasını dışarıda bırakmak için üstüne bastırılarak belirtilmişti. Burada kişioğlunun gözleri yeryüzündeki bozulmuşluktan ve kötü emarelerden, gökyüzünün mükemmelliğine çevrilirken unutmaması gereken de kulağına fısıldanıyordu; Gök ile Yer birdir! Ayrıca bu tanır *en yukarı olan en aşağıdan gelir ve en aşağı en yukarıdan gelir* ifadesini de barındırır. Burada hem edilgen hem etken olabilen Aristocu *materia prima* (her şeyin zemini olan ilksel madde) kastedilerek gökle yer birbirine bağlanmaktadır.

Üç kere büyük Hermes'e dayandırılan ve köklerini Eski Mısır'a dek götüren Simya adını da tam bundan alır. Hermes eski Mısır'da Thot, Yunan-Roma dünyasında Hermes-Mercure, Yahudilikte İşaya, İslam geleneğinde İdris, Hinduizmde Ganesha, Anadolu'da Hızır-İlyas olarak karşımıza çıkar. Onun öğretisinin adı sonradan kara toprak anlamına gelen ve *materia prima* kavramını anlatan Eski Mısır dilindeki *kême* kelimesinden türemiştir. Bunun Arapça karşılığı *el-kimiya* Latincesi ise *alchemia* biçimindedir. Yukarı ve aşağı birbirinin aynası, birbirini tamamlayan ve birbiriyle ilgili olandır. İşte sırf bu yüzden gökte olan hareket izlenmiş ve Aristocu düşüncenin, Yeni-Platonculuğun ana konusu olmuştur. Bu izleme, ayrıca anlamlandırma gayreti Câbir'in

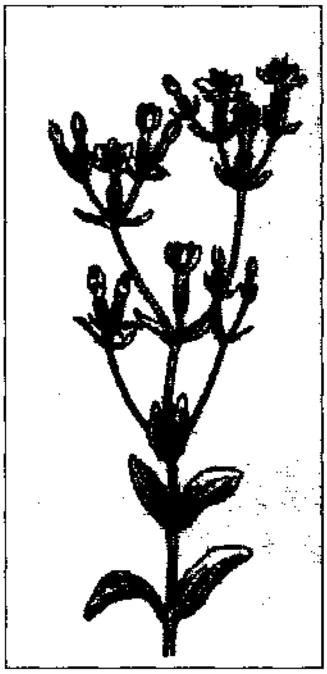
Kantaron
Erythraea Centaurium Pers.

sayesinde ve Muhyiddin İbn Arabi'nin çabalarıyla Arap-İslam dünyasına da sızmıştır.

Materia Prima, dişil olarak tanımlanır ve sonradan Kabala (Yahudi Gizemciliğinde) öğretisinde tasarlanan evrensel ağacın üzerindeki hakimiyet küresinde bulunan tanrının dişil ve her yerde olma özelliği (*shekhinah*) olarak tanımlanmasına zemin oluşturacaktır. Yahudi gizemciliğinde Tanrı'nın dişil görünüşü (*matrona*) tasavvuf metinlerinde Tanrı'nın yar olarak tanımlanmasıyla da benzeştir. Bu dişil yaklaşım Ay'ın kişileştirilmesinde de karşımıza çıkar. Eğer Anadolu'da Frigyalılar tarafından getirilen Trakya-İllirya kökenli Tanrı Menes bir yana bırakılırsa, neredeyse tüm Ay tanrıları dişidir ya da dişil özellikler taşır. Ay, neredeyse dünyanın her yerinde büyü, şifacılık ve Simya için aynı önemi arz eder. Yukarıda olanın salınımları (*vibration*) ondan süzülüp gelir, onun göğü yeryüzünü çevreler, sulan, dolayısıyla yeryüzündeki batın bilgiyi yönetir. Hermetik sembolizmde yer ile göğün birbirini tamamlaması tam da işte bunu ifade eder.

Ay gezegeni antik çağdan beri dünyayı kuşatan gök kürenin dişil bekçisi olarak yorumlanmış, belki de gelgitler ve kadınların regl dönemiyle ilgisinden dolayı, onun su üzerinde yönetici olduğu düşünülmüş; su ise batın bilginin somutlaştırılması olmuştur. Ay karanlık içindeki alaca ışığın hakimidir. Bütün Ay kültleri büyü ve şifacılıkla yan yana hayat bulmuştur. Bunun nedeni de, batın bilgi üstatları tarafından daima tüm göksel etkilerin (*vibration*) onun egemenlik bölgesinden süzülerek dünyaya ulaşması olarak açıklanmıştır.

Ay'ın gökteki hareketi, biçim değiştirmesi çeşitli anlamlar verilerek açıklana gelmiştir. Antik çağdan günümüze Ay'ın evreleri üzerinde önemle durulur. Başka önemli bir husus da Ay'ın gökte izlediği rota, yani kameri konaklardır. Muhyiddin İbn Arabi'nin kameri konaklar çarkı, Ay'ın gökte yirmi üçüncü durağını işaret ederken Allah'ın rızk veren ismiyle ve ض harfiyle simgeleştirir ve bu konağın bitkileri yönettiğini belirtir. Ay'ın gökte aldığı konum, o yüzden bir işte başarı için önemsenmesi gereken bir konum olarak sunulur. Onun yönetimindeki bitkiler, daha doğrusu onun süzgecinden geçen etkiler kolaylıkla şifacı faydanın emrine amade edilebilir. Bu gelenek kendi mantığını gökle yer birlikteliği olarak hemen sunacaktır. Aslında *hermetik sınıflandırma*, neredeyse sırrını bütünüyle astrolojinin eski Kalde'ye dek uzanan bilgisine dayamaktadır.

Sağaltımın başarılı olabilmesi, teşhis sonrası bu rahatsızlığın hangi bitkiyle giderilmesini bilmekte yatar. Halk şifacısı yani Otacı, bitkileri yöneten gezegenleri (*yıldızları*) bilir. Rahatsızlığın sahibi olan yönetici gezegen hastalığın da sahibidir ve hastalık bu yönetici gezegenin bitkisiyle hazırlanılacak bitki otasıyla giderilir.

Güneşin yönettiği bitkiler renk ve biçim olarak güneşe benzeyen, gündüz ve güneşli bölgelerle ilgili ve kalbi etkilediği bilinen bitkileri kapsar. Helenistik çağ gizemciliğinde Mısır kaynaklı tanrı Momphtha, güneşin yönettiği Aslan burcunun ilahıdır, ayrıca sırt, belkemiği, atardamarlar, mide, kalp, karaciğer ve bunların hastalıklarını yönetir. Muhyiddin İbn Arabî Esed (Aslan) burcunun meleğinin cömert (*kerîm*) olduğunu söyler, bu melek ahretin yaradılışının anahtarını taşır. Bu tanımlamayla Esed Burcunun meleği İranlıların ve Mithraizm'in aslan başlı tanrısına çok benzemektedir. Anduz da denilen andızkökü (*inula*) bitkisinin kökleri mide ağrılarına karşı kullanılır. Limonun naneyle kaynatılması da aynı sembolizmin ürünüdür. Limon, Güneş, dolayısıyla da Aslan burcunun yönetimindedir. Anayurdu Akdeniz havzası olan ve Güneydoğu Anadolu'da yabani olarak yetişen hasalban ya da kuşdili de denilen biberiye (*rosmarinus officinalis*) sarılığa ve karaciğer hastalıklarına yararlıdır. Karaciğerle çalışan dalak için aynı şekilde beşparmakotu (*potentilla reptans*) da kullanılmaktadır, bitkinin Latince isminde geçen *potentilla* kelimesi aynı dildeki *potens* yani şifalı sıfatından türetilmiştir, tesirli anlamına gelmektedir. Anayurdunun İran olduğu sanılan, Anadolu'nun neredeyse her yanında karşımıza çıkan Ceviz (*juglans regia*) mide ağrıları tedavisinde yararlanılan bir Güneş bitkidir. Akdeniz kökenli karanfilin (*dainthus*) kaynatılarak çay gibi sürekli içilmesi de genelde mide ağrıları için önerilir. Anadolu'da sıkça rastlanan defne (*lauris nobilis*) de mide hastalıkları, özellikle gazı gidermekte etkilidir, ayrıca karaciğer hastalıklarında kullanılır. Ihlamur (*tilia*) Anadolu'da sıkça rastlanılan bir ağaç türüdür. Tohumları, çiçekleri ve yaprakları çay gibi kaynatılarak kullanılır. Ihlamur bir güneş bitkisidir ve Aslan burcunun yönetimindedir. Bu bitki kalp çarpıntılarına, mide zafiyetine, bulantıya, kusmaya iyi gelmektedir. Bu hastalıklar için ıhlamurun çiçekleri tercih edilir. Kantaron

Rezene
Foeniculum officinale. All.

Andızotu
İnula Helenium L.

ise (*erythraea centaurium*) kanamalara karşı ilaç yapımında kullanılır. Atardamarlarla ilgili Güneş burada da karşımıza çıkmakta. Anadolu'da sıkça rastlanan oğulotu (*melissa*) kalp çarpıntısına iyi gelmektedir. Mide hastalıkları için yapılan ilaçlara da katılmaktadır. Bu ot da Hermetik düşüncede Güneş bitkisi olarak sayılmakta. Zeytin (*olea sativa*) genelde yaraların iyileştirilmesinde ve kanın pıhtılaştırılmasında kullanılan bir Güneş bitkisidir. Otacının tariflerinden biri şöyledir;

Oğulotunu kaynat, soğuk suda limonla karıştır, limonata gibi iç, bu kalbine iyi gelir...

Ay Bitkileri renk ya da biçim olarak Ay'a benzeyen, yüksek su toplama özelliği olan veya sulu ortamlarda yaşayan bitkilerdir. Hermanubis Mısır'da ve Helenistik Anadolu gizem tapkısında Yengeç burcunun ilahıydı; göğsü, ciğerleri, kaburga kemiklerini, dalak ve bunun rahatsızlıklarını idare ettiği düşünülürdü. Yengeç burcunun dolayısıyla Ay'ın; solunum yolları, mide, göğüsler ve rahmi kontrol ettiği de söylenir. Muhyiddin İbn Arabî bu burcun meleğinin soğuk ve nemli tabiatlı olduğunu belirtir. Seretân (Yengeç) burcu meleği bu alemin yaradılışının anahtarını taşır. Bir otacı öğüdü şöyle der;

Bol bol su teresi ye, rahim hastalıklarına iyidir...

Ay bitkisi olan su teresi (*roripa nasturtium*) kadında sevişme duygusunu arttırmaya, balgam sökmeye, kum dökmeye yarar, rahim hastalıklarına karşı yapılan ilaçlarda karşımıza çıkar Anadolu halk şifacılığında. Söğüt (*salix*) karaciğer hastalıklarına, yürek çarpıntısına iyi gelir, bir Ay bitkisidir, fakat bu çarpıntılar genelde kadınların çektiği regl dönemi sıkıntılarıdır. Lahana (*brassica oleracea*) ses kısıklığına, mide ağrılarına iyi gelir, besleyici, güçlendirici özelliği vardır. Mısır (*zea mays*) mide ülserine iyidir mide sıvısını kontrol ettiği düşünüldüğü için, mısır ayrıca Satürn bitkisidir de. Papatya (*matricaria chamomilla*) erkeklik gücünü artırır, göğüs tıkanıklıklarına iyi gelir. Tavşancılotu (*heracleum*) maydanozla aynı etkiye sahiptir, mideye iyi gelir. Zambak (*lilium*) yüzdeki lekelere, soğuk algınlığına iyi gelir. Burada kadınların uyguladığı çok eski güzellik tariflerinde de Ay bitkilerine rastlıyoruz.

Merkür Bitkileri yaprakları ince ya da parçalı olan bitkileri ve beyni, konuşmayı etkileyen tıbbi bitkileri yönetir. İlahları; İkizlerin ilahı Herkül-Apollo; kollar, elleri ve bunların hastalıklarını, Başağın ilahesi İsis; dalak mide, bağırsaklar ve bunların hastalıklarını yönetir. İkizler omuzlar kollar, akciğerler, sinir sistemi, başak; bağırsaklar, karın ve bel kısmını da yönetmektedir. Muhyiddin İbn Arabî Cevza (İkizler) burcunun sıcak ve nemli tabiatlı (*havai*) olduğunu söyler, bu melek diğer iki nitelikli (*bileşimli*) burçların (Başak, Yay ve Balık) hakimleri ile birlikte bedenlere hükmeder. İbn Arabî, Sünbüle (Başak) burcu meleğinin ise soğuk ve kuru tabiatlı (*topraksı, yelsel*) olarak tanımlar, bu melek de bedenlere hükmetmektedir. Merkür bitkisi olan, ademotu ya da abdülselamotu da denilen adamotu (*mandragora*) ilaç yapımında ağrılarda, iç hastalıkların iyileştirilmesinde kullanılır. Otacıya göre Merkür bitkileri; anason (*pimpinella anisum*) gaza balgama karşı yararlıdır, baldırıkara (*adianthum*) mide ağrılarına, kum sökmeye yarar, dut (*morus*) ağrılara iç hastalıklara karşı ilaç yapımında kullanılmalıdır, fındık (*corylus avellana*) kalp çarpıntılarına, böbrek hastalıklarına karşı etkilidir ve erkekliği arttırır, havuç (*daucus castus*) daha çok ağrılara karşı yapılan ilaçlarda kullanılmalıdır, ayrıca havuç erkeklik duygusunu sevişme gücünü arttırır, ağrı ve yaralarla ilgili ilaçlarda kullanılabilir, hindiba (*cichorium*) mide hastalıklarına, sıtmaya, baş ağrısına, çarpıntıya iyi gelir, kediotu (*valeriana*) mayasıla, karın ağrılarına, sinirlere, diş ağrılarına karşı iyidir, kekik (*thymus vulgaris*) kum hastalığına, şişkinliğe, nefes darlığına iyi gelir, kereviz (*apium graveoleus*) kum hastalığına, şişkinliklere, nefes darlığına, lavanta çiçeği (*lavandula*) sinirlere, çarpıntıya, pekliğe karşı iyidir, maydanoz (*petroselinum hortense*) akıntılara, idrar darlığına, sıtmaya, mide ağrılarına, şişlere, arı sokmasına, ağız kokmasına, göz kaşıntılarına, mersin (*myrtus communis*) yaprağı urlara, şişlere, inmelere, uyuşukluğa, iyi gelir, meyankökü (*glycyrrhia*) göğüs hastalıklarına iyi gelir, nane (*mentha*) dölyatağına konursa gebeliği önler, ayrıca ağrılara, soğuk algınlığına karşı etkilidir. Dil peltekliği ise Merkür bitkisi nane (*mentha piperita*) ile Ay bitkisi papatyanın (*chrysanthemum segetum*) balla karıştırılmasıyla elde edilen macunla iyi edilmeye çalışılır halk şifacılığında. Merkür bitkisi olan pelinin (*artemisia obsinthum*) bağırsak ağrılarına, inmelere, deliliğe, balgama iyi geldiği

Dulavratotu
Lappa Major Gaertner

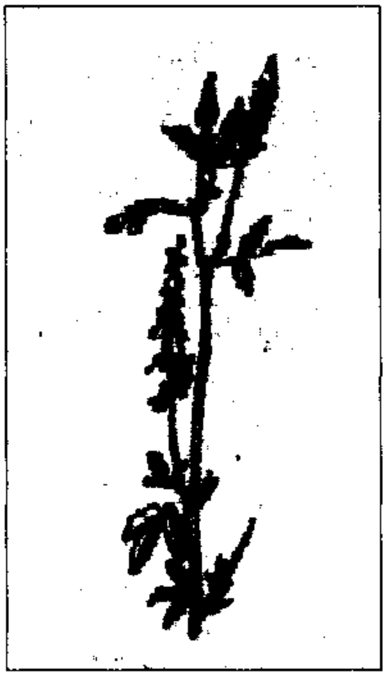

Melissa (Oğulotu)
Melilotus Officinalis Desr.

kabul edilir. Rezene (*foeniculum vulgare*) iç hastalıklara kullanılır. Bir otacı tarifi şöyle der;

Boğmaca için adi raziyane ya da öbür adıyla rezene kaynat, iç...

Rezene, Merkür bitkisidir. Helenistik Anadolu'da, Merkür'ün konuşma organlarını da yönettiği ve onun etkisi altında olanların hitabet gücünün yüksek olduğu düşünülürdü. Hemen hiç değişmemiş bir antik formül hâlâ Anadolu'da uygulanmakta; boğmaca için kırlangıç kuşunun kanı akide şekerine damlatılmakta ve hastaya yedirilmekte. Bu kuş Merkür'ün yani tanrı Hermes'in hayvanı olarak saygı görürdü. Merkür gezegeninin yönettiği başka bir bitki de Anadolu'nun her yanında rastlanan sarımsaktır. Sarımsak (allium sativum) erkekliği arttırır, zihni açar, ifadeyi güçlendirir, bütün ağrılara iyi gelir. Sarımsağın halk arasında adı kırk devadır. Akasya (*accacia*) otacı tarafından ateş düşürmek için kullanılan bir Merkür bitkisidir. Fesleğen (*ocinum basilicum*) değişik ilaç yapımlarında kullanılır. Yasemin (*lasminum*) balgam, safra sökme, rahim hastalıklarına karşı yapılan ilaçlarda karşımıza çıkar. Mercanköşk (*origanum maiorana*) bulantı, mide ağrıları, soğuk algınlığının tedavisinde kullanılmaktadır.

Venüs Bitkileri, güzel çiçekli, kırmızı meyveli bitkiler, cinsel uyarıcıları, kadın güzelliğinde kullanılan kozmetik bitkileri yönetir. Boğa burcunun Helenistik çağdaki ve Mısır'daki ilahı Apis boynu, omuzları, Terazi burcunun ilahı Omphtha omurga hattı ve baldırları yönetir. Boğa boyun boğaz ve yumurtalıkları, Terazi böbrek, pankreas ve sırtın alt kısımlarını da yönetmektedir. Muhyiddin İbn Arabî, Sevr (Boğa) burcu meleğinin kuru ve soğuk tabiatlı (*topraksı*) olduğunu söyler, bu melek cennetin ve cehennemin yaradılışının anahtarını taşır. İbn Arabî'ye göre Mîzan (Terazi) burcu meleği sıcak ve nemli (*havai*) tabiatlıdır, bu melek de kısa ömürlü hallerin, değişimlerin yaradılışının anahtarını taşır. Anadolu geleneksel halk şifacılığında, Venüs bitkisi olan armut (*pirus communis*) terlemeyi önlemek için kullanılmaktadır, ayrıca tohumları ilaç yapımında değerlendirilir. Böğürtlen (*rubus fruticosus*) yaşlılığa karşı, saçların kara kalmasını sağlayan bir birçok güzellik reçetesinde yer alır. Buğday (*triticum*) sinir hastalıklarına, yumurtalık şişmelerine karşı ilaç yapımında işe yaradığı düşünülen dişil bir tahıldır. Otacıya göre; çöven kökü (*saponaia officinalis*) ağrılara ve yele karşı, çuha çiçeği (*primula veris*) ishal,

sinir bozukluğu gibi durumlarda, dulavratotu (*arctium lappe*) deri hastalıklarına karşı ilaç yapımında etkilidir. Elma (*prius malus*) besleyici ve şifalı özelliğiyle nefes darlığına, kalp hastalıklarına karşı koruyucu işlevi görür. Elmanın Venüs ile ilgisi antik çağdan beri bilinir. Eski Yunanda ve antik Anadolu'da, aşık biri sevdiğine bir elma fırlatır, onun bu ilanı-ı aşkını kabul etmesini, yani elmayı yemesini beklermiş. Enginar (*cyara scolymus*) ter kokusu gideren bir yerel kozmetiktir Anadolu'da. Gül (*rosa*) suyu göz ağrılarına iyi gelsin diye kullanılır çünkü Venüs görüntüleri algılamayı da yönetmektedir. Kestane (*castanea sativa*) ishale, kansızlığa karşı, kuzukulağı (*rumex acentosa*) sarayı, baş dönmesini kusmayı önlemeye yarayan, mayasılotu (*ajuga chamaeptys*) egzamaya karşı ilaç yapımında kullanılan Venüs bitkileridir. Menekşe (*viola odorata*) karaciğer hastalıklarına, baş ağrılarına iyi geldiği düşünülen en bilinen Venüs bitkisidir. Nane (*mentha*) sevişmeyle, aşkla ilgilidir. Şeftali (*prunus percisa*) ve vişne (*prunus cesasus*) mide ağrılarına iyi geldiği söylenen Venüs meyveleridir. Bir otacı tarifinde şöyle denilir;

Boğaz ağrısı için vahşi menekşe kaynat, şeker ekle, sıcak sıcak iç...

Venüs de bedende boğazları boynu ve yumurtalıkları yönetir. Boğmaca için tarla pelini (*artemisia campestris*) yaprakları kaynatılarak uygulanır. Kara pelin bitkisiyse (*artemisia atrata*) Merkür tarafından yönetilir ve yine boğmaca ve boğaz hastalıklarına uygulanır, bu gezegenin konuşma organlarını yönetmesi sebebiyle.

Mars Bitkileri, dikenli bitkilerle, tadı acı keskin tatlı bitkileri yönetir. Akrep'in ilahı Tifon kalçaları, cinsel organları, seks organları, idrar yolları; Koç ilahı Amun başı, başla ilgili hastalıkları yönetir. Muhyiddin İbn Arabî, Akreb (Akrep) burcun meleğinin nemli ve soğuk tabiatlı (*sulu*) olduğunu söyler, bu melek ateşin yaradılışının anahtarını taşır. Arabî'ye göre Hamel (Koç) burcun meleğinin sıcak ve kuru tabiatlıdır (*ateşi*) ve bu melek sıfatların yaradılışının anahtarını taşımaktadır. Otacı, alıç (*crataegus azarolus*) baş ağrılarına iyi gelir der, Mars gezegeninin salt düşünmeyle ilişkilendirilmesinden dolayı. Aynı şekilde çam (*pinus*) diş ağrısına, mide üşütmesine, doğum sancısına etkili olan otanın yapımında kullanılır. Devedikeni (*circium arvense*) değişik, ağrı kesicilerde kullanılır. Hardalotu (*barassia juncea*)

Nane
Mentha Aquatica L.

Beşparmakotu
Potentilla Anserina L.

burun tıkanıklığı açar, göğüs ağrılarında kullanılır. Isırgan (*urtica membranacca*) kansere, mide ağrılarına, şişlere iyi geldiği söylenen bir bitkidir. Meşe palamudu (*quercus*) idrar darlığı, frengiyi gidermekte kullanılmıştır. Sinameki (*cassia*) egzamaya, yaralara, kabızlığa, saç dökülmesine karşı iyidir. Burada Mars erkeklerle ilgili sorunlarda karşımıza çıkmakta. İştahı ve sevişme isteğini arttırdığı söylenen soğan (*allium cepa*) erkekte rastlanan saç dökülmesini önlemek için de otacı tarafından uygulanır. Sümbül (*hyacinthus*) mideyi güçlendirir, yemek duygusunu çoğalttığı söylenir. Bu bitki adını tanrı Apollon'un yoldaşı Hyakinthos'tan almaktadır. Bu hazin öyküye göre, Hyakhintos, Taygeton dağının eteklerinde (orta Anadolu'da bir dağ) disk atmayı arkadaşına öğreten Apollon'u kıskanan rüzgar tanrısı Zephyros'un gazabına uğrar. Tanrı diski havaya atar, rüzgar döner ve ağır taş disk Hyakinthos'un başına çarpar ve genci öldürür. Delikanlının kanının döküldüğü yerdeyse yeryüzünün ilk sümbülleri açar. Bu güzel gençten dolayı, sümbül hep güzellikle, iştahla ilişkilendirilmiştir.

Jüpiter Bitkileri, yüksek düzeyde besleyici, büyük, çabuk yetişen bitkilerle karaciğer ya da damarları etkileyen bitkileri yönetir. Balık ilahı Ichthon ayakları, bunların hastalıklarını, Yay ilahı Nephte bacağın diz üstünde kalan kısmı ve hastalıklarını yönetir. Yay karaciğer kalçalar, bacak üstleri, Balık ayaklar bilekler lenf dolaşımı, duyular. Muhyiddin İbn Arabî, Kavs (Yay) burcun meleğinin sıcak ve kuru tabiatlı (*ateşî*) olarak tanımlar, ayrıca bu melek cömerttir, aydınlık (*nûrânî*) ve karanlık (*zulmânî*) bedenlere hükmeder. Yine Muhyiddin İbn Arabî'ye göre Hût (Balık) burcunun meleği soğuk ve nemli (*sulu*) bir tabiata sahiptir ve Kavs (Yay) burcunun meleğiyle beraber aydınlık (*nûrânî*) ve karanlık (*zulmânî*) bedenlere hükmeder. Otacıya göre adaçayı (*salvia officinalis*) ıhlamur, asma, meyanökü, baş ağrılarına iyi gelen atkestanesi (*peconia corollina*) Jüpiter bitkileridir. Aynı şekilde badem (*amygdalus communis*) öksürük gidermeye yarayan ilaç yapımında, güneşle ortak yönetilen beşparmakotu dalak hastalıklarında kullanılmaktadır. Anadolu'da sıkça rastlanan ve ağacı pek tekin sayılmayan incir (*ficus carcia*) ise karaciğer, dalak şişkinliği,

kansızlık, basur, nefes darlığı tedavisinde kullanılır. Kanı bozduğu söylenen ve ishal yaptığı bilinen kayısı (*prunus armeniaca*) da bir Jüpiter bitkisidir.

Satürn Bitkileri, zehirli, uyuşturucu, karanlık bitkileri yönetir. Oğlak ilahı Anubis dizlerle bunun hastalıklarına, deriye, kemiklere, dizlere ve dişlere hükmeder. Kova ilahı Kanopis diz altı kısmı bacaklar bunların hastalıklarını, bilekler, baldırlar, kan dolaşımını yönetir. Muhyiddin İbn Arabî, Cedî (Oğlak) burcun meleğinin soğuk ve kuru tabiatlı (*topraksı*) olarak tanımlar, ayrıca bu melek gündüz ne gecenin anahtarını taşır. Yine Arabî'ye göre Devl (Kova) burcunun meleği sıcak ve nemli (*havai*) bir tabiata sahiptir ve cömerttir, ayrıca Azamet'in dehşeti altındadır, ruhların anahtarını taşır. Satürn gezegeninin yönettiği arpa (*hordeum vulgaris*) egzamaya, uyuza ve kaşıntıya karşı ilaç yapımda kullanılır, çünkü derinin yöneticisi Oğlak gezegenidir. Ayva (*cydonia vulgaris*) sindirme, kusma ve mide ağrılarına karşı, baldıran (*conium*) mesane taşı düşürmede, çemen (*cumium syminum*) doğum ağrılarında ve şişkinliklere karşı ilaç yapımında kullanılagelmiştir. Deri hastalıklarına dulavratotu (*arctium lappe*), insanın içini açtığı söylenen ve kurt döken eğreltiotu (*nephrodium filixmas*) karın ağrılarına, rahim hastalıklarına, balgam sökmesine iyi geldiği düşünülen ve Ay ile ortak bitki olan gelincik (*papaver rhaeas*) ile sinir bozukluklarına iyi geldiği söylenen, ayrıca zehir yapımında kullanılan güzelavratotu (*atropa belladonna*) da Satürn bitkisidir. Anadolu'nun her yanında rastlanan kavak ağacını Satürn, Jüpiter ile ortak yönetir. Bu ağaç iç yaraların iyileştirilmesinde kullanılmaktadır. Halk arasında döngel de denilen muşmula (*mespilus germanica*) ağrılara sindirim bozukluklarına, karaciğer, bağırsak hastalıklarına, karşı koruyucu olarak kullanılan sarmaşık (*hedera helix*) ve sıtmaya, uyuza, egzamaya, sarılığa karşı ilaç yapımında kullanılan şahtere (*furmaria officinalis*) de Satürn bitkileridir.

Bazen tekin olmayan bir adlandırmayla karşımıza çıkan koca karı ilaçları, aslında zannettiğimizden çok daha eski bir geçmişin izlerini taşımakta. Koca karı ya da otacı artık halk geleneği içine sızmış, kök salmış bu hermetik bilginin kaynağını anımsamamakta, onun bir uygulayıcısı, isimsiz bir neferi olmayı seçmekte, tıpkı anonim olan tüm halk sanatı ürünlerinde olduğu gibi. Yıldızname açmalar, gün düşürmeler, uygun gök konumlarına göre hazırlanan yerel ilaçlar bir bir tarihe karışıyor. Anadolu'nun bitki varlığında eksilmeler olurken, o bitkilere anlamlar yükleyen bir semboller evreni de yakın çağın alacakaranlığı içinde yitip gidiyor.

Kaynakça

Akalın Şevki 1952, *Büyük Bitkiler Kılavuzu*, Tarım Bakanlığı Köycülük Şubesi, Ankara

Burckhardt Titus, Çeviren: Mehmed Temelli 1999, *Astroloji ve Simya*, Verka Yayınları, İstanbul

Burkert Walter, Çeviren: Bahadır Sina Şener 1999, *İlkçağ Gizem Tapıları*, İmge Kitapevi, Ankara

Eliade Mircae, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay 1991, *Kutsal ve Dindışı*, Gece Yayınları, Ankara

Eliade Mircae, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay 1992, *İmgeler Simgeler*, Gece Yayınları, Ankara

Epstein Perle, Çeviren: Nusret Karayazgan ve Şiyma Barkın, *Kabala Musevi Mistiklerin*, Yolu Dharma Yayınları, İstanbul

Eyuboğlu İsmet Zeki 1987, *Anadolu Halk İlaçları Bitkiler Büyüler Macunlar*, Geçit Kitapevi, İstanbul

Eyuboğlu İsmet Zeki 1993, *Tasavvuf Tarikatlar Mezhepler Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul

Fuzeau-Braesch Suzel, Çeviren: Meltem Cansever ve Okşan Taşkent, *Astroloji* İletişim Yayınları, İstanbul

Geddes Sheila, Çeviren: Gülten Suveren 1978, *Astroloji Yıldızlar ve Geleceğimiz*, Remzi Kitapevi, İstanbul

Güngören Ömer Cemal (Çeviren) 2001 *Bhagavad-Gita Tanrının Şarkısı*, Yol Yayınları, İstanbul

Lukianos Samsatlı Çeviren: Nurullah Ataç 1992, *Seçme Yazılar*, Sosyal Yayınlar, İstanbul

Papus, Çeviren: Ercan Arısoy 1999, *İnisiyeler İçin Astroloji*, Ege Meta Yayınları, İzmir

Renou Louis, Çeviren: Maide Selen 1991, *Hinduizm*, İletişim Yayınları, İstanbul

Russell Jeffrey Burton, Çeviren: Nuri Plümer 1999, *Şeytan Antikiteden İlkel Hıristiyanlığa Kötülük*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul

Ulansey David, Çeviren: Hüsnü Ovacık 1998, *Mitras Gizlerinin Kökeni Antik Dünyada Kozmoloji ve Din*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul

Zimmer Heinrich, Çeviren: Sedat Umran 1992, *Hint Felsefesi*, Ruh ve Madde Yayınlar, İstanbul

Özet: Hermetik oldukça köklü ve evrensel bir gelenektir. Bu gelenek Anadolu'da da izlerini bırakmıştır ve Anadolu halk şifacılığının tedavi biçimlerini belirlemiştir.

Anahtar sözcükler: Hermetizm, Anadolu halk şifacılığı

Abstract: Hermetics is an ancient tradition that has deep roots in history. The very tradition has also a long standing in Anatolia shaping the Anatolian folk medicine.

Keywords: Hermetics, Anatolian folk medicine.

P. Belon ve J. P. de Tournefort'un Seyahatnamelerindeki Türkiye Bitkileri

Asuman BAYTOP*

Onaltıncı yüzyılda Orta Avrupalı bilginler, daha eski tarihli kitaplara bağlı kalmaktan kendilerini kurtarıp, kendi gözlem ve incelemelerine ve kendi görüş ve düşüncelerine öncelik vermeye başladıkları zaman, müspet bilimlerin de temelini atmış oluyorlardı.

O dönemin tabiat bilimcileri, bitkileri yalnız fayda ve kullanılışları yönünden tanıtmak dışında, her birini ayrı ayrı izlemeye, onların görünüş ve dış özelliklerini incelemeye, resimlerini çizmeye, betimlemeye ve teşhis etmeye yönelmişler ve ilk sistematikçiler olmuşlardır. Çevrelerindeki bitkiler dışında, yurtlarındaki ve yurt dışı ülkelerdeki bitkileri merak etmişler, yakın ve uzak yörelere açılmışlar, seyahatnameler yazmışlar, gördükleri bitkilerden de bahsetmişler, kendi yurtlarında yetiştirmek üzere tohum, meyva vs. gibi üretici organlar toplayıp götürmüşlerdir. Bu arada bitkileri her zaman inceleyebilmek amacıyla onları yassıltarak kurutmayı ve böylece muhafaza etmeyi akıl etmişler, bitki koleksiyonları, herbaryumlar kurmuşlardır. Diğer taraftan, bitki örneklerini canlı olarak içeren botanik bahçeleri tesis etmişlerdir.

Onaltıncı yüzyıldan itibaren, Orta Avrupalı bilginler arasında Doğu Akdeniz yöresine gelmiş, Anadolu ve civar ülkeleri gezmiş, Osmanlıları tanımak yanında, gördükleri bitki, hayvan ve madenleri saptamaya çalışmış tabiat meraklısı gezginlerin varlığını görüyoruz. Hele bu gezginler arasında bir seyahatname yazmış ve içinde Anadolu'nun yerli ve yetiştirilmiş bitkilerinden bahsetmiş olanlar varsa, biz bu gezginleri Anadolu

* İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi.

florası ile ilgilenmiş ilk araştırmacılar olarak görüyor ve eserlerini de Anadolu florası ile ilgili ilk yayınlar olarak kabul ediyoruz.

Bu düşünceden hareket ederek, XVI-XVIII. yüzyıllarda yazılmış olan ve yurdumuzun bitkilerinden de bahseden seyahatnameleri bulup inceledik. Onların Türkiye bitkileri yönünden değerlerini ortaya koyduk ve yazarlarını tanıttık. Bu seyahatname yazarları arasında hekim, tabiat bilimci, eski eserler uzmanı, diplomat bulunduğu gibi, tanınmış bir botanist ve bir entomolog vardır: P. Belon (1517-1564), L. Rauwolf (1535-1596), O. G. de Busbecq (1522-1592), W. Quackelbeen (1527-1561), H. Dernschwam (1494-1568), G. Wheler (1650-1724), J. P. de Tournefort (1656-1708), G. A. Olivier (1756-1814). Doğulu bir gezgin de, ünlü Osmanlı gezgini Mehmet Zıllî oğlu Evliya Çelebi'dir (1611-1682?). Evliya Çelebi, serüvenleri dışında, bitkilere de önem vermiş, seyahatnamesi içinde kendi gözlemlerine dayanan çok çeşitli botanik bilgiler kaydetmiştir.

Saydığımız bu dokuz gezginden *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları* adlı kitabımın[1] ilk sayfalarında (s.1-114) bahsetmiş bulunuyorum. Burada, bu araştırmacılar arasından hekim ve doğabilimci olan iki Fransız gezgini ve onların seyahatnamelerini tanıtmayı amaçlamış bulunuyorum.

1. Pierre Belon ve Doğu Akdeniz Seyahatnamesi

Pierre Belon (1517-1564) bir Fransız hekim ve doğa bilimcidir. Fransa kralı I. François'nın emriyle 1546-1549 yılları arasında Doğu Akdeniz'de dolaşmış ve bir seyahatname yazmıştır. Deniz hayvanları, kuşlar, iğne yapraklı ağaçlar hakkında yayınlar yapmış, yerli ve yabancı bitkilerin, bilhassa ağaçların Fransa'da yetiştirilmesi alanında çalışmış ve kitaplar yazmış bir bilgindir. Eserlerinden dolayı kral ve erkânı tarafından takdir edilmiş ve destek görmüştür. Kendisine aylık bağlanmış ve Boulogne ormanındaki bir şatoda ikameti temin edilmiştir. Ancak 1564'te henüz 47 yaşında iken, bu ormanda nedeni ve faili bilinmeyen bir cinayete kurban gitmiştir (1-4).

Belon, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, 1546-1549 yılları arasında, Doğu Akdeniz'de, o zamanlar Osmanlı toprakları içinde olan Yunanistan, Mısır, Filistin ve Batı Suriye ile Anadolu ve Trakya'yı gezmiştir. Amacı, bu ülkelerde insan işine yarayan maddeleri yerinde görmek, bu yörelerin bitki ve hayvanlarını saptamak, bunları ararken her gördüğünü kaydetmek, şehirleri, ulaşım yollarını, halkı, halkın yaşayışını, örf ve adetlerini tanıtmaktır. Fransa'ya dönüşünde Belon, araştırma sonuçlarını bir seyahatname halinde yayınlamıştır (5). Kitap Fransızca'dır ve adının Türkçe karşılığı şöyledir: "Yunanistan, Anadolu, Filistin, Mısır, Arabistan ve diğer yabancı ülkelerde görülen birçok özellikler ve hatırlanmaya değer şeyler hakkında gözlemler".

[1] Baytop, A. (2003), *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, yay. haz. F. Günergun, Çetin Matbaacılık, İstanbul, Dağıtım: Eren Yayınevi, 0212 252 05 60.

Bu kitap, Fransa kralı François I'in izniyle 1553'te Paris'te basılmıştır. Bu ilk baskıdan sonra 1554, 1555 ve 1588'de ilâveli baskıları yapılmıştır. Kitap, zamanın botanisti Charles de l'Écluse (Carolus Clusius, 1526-1609) tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Bu çevirinin baskı tarihleri 1589 ve 1605'tir (6).

Belon'un bu kitabının 1588 baskısını inceledik. Bu baskı dördüncü baskıdır ve Belon'un ölümünden 24 yıl sonra yapılmıştır. Elimizdeki nüsha, Prof. T. Baytop'un kitaplığında bulunan ve eserin onun tarafından yaptırılmış bir fotokopisidir. Belon'un bu seyahatnamesini, Türkiye'nin yerli bitkilerinden bahsetmesi ve bu bitkilerden listeler taşıması nedeniyle, Türkiye florası ile ilgili ilk araştırma olarak kabul ediyor ve Belon'u Türkiye'ye gelerek bu ülkenin yerli bitkilerini kaydeden ilk batılı bilgin olarak görüyoruz. Bunun yanında seyahatname o devrin yerli droglarından, onların elde ediliş ve kullanılışından da bahsetmektedir. Bu bakımdan seyahatname, hem floristik hem de farmakognozik yönden tarihi bir değer taşımaktadır.

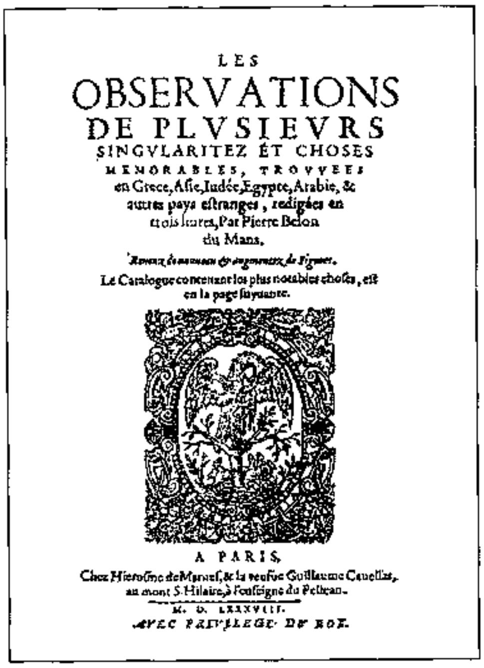
LES
OBSERVATIONS
DE PLVSIEVRS
SINGVLARITEZ ET CHOSES
MEMORABLES, TROVVEES
en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie, & autres pays estranges, redigées en trois liures, Par Pierre Belon du Mans.

A PARIS,
Chez Hierosme de Marnef, & la veufue Guillaume Cauellat, au mont S. Hilaire, à l'enseigne du Pelican.
M. D. LXXXVIII.
AVEC PRIVILEGE DV ROY.

P. Belon'un seyahatnamesinin (1588 baskısı) kapak sayfası

Belon'un 1588 baskısı seyahatnamesi, 22x15 cm ebadında ve 24+468 sayfadır. İçinde 44 şekil vardır. İlk 24 sayfa üzerinde Belon'un hamisine ithaf yazısı, önsöz, içindekiler, Belon'un portresi ve ona ithaf edilmiş Fransızca ve Grekçe bir şiir vardır. Sonra ana metin üç kitap (bölüm) halinde sunulmuştur. Kitabın geniş tutulan içindekiler kısmı ve metin sayfalarının dış yanında boş bırakılan kenar alanında dikkat çekici kelimelerin satır yanına yazılmış olması, aranılan kelimelerin kolayca bulunmasını sağlamaktadır.

Seyahatname Girit adasından başlar, İstanbul'da son bulur. Girit'ten evvelki safha hakkında kitapta bir bilgiye rastlamadık. Ancak Yerasimos (4) Belon'un Aralık 1546'da Cenevre'de bulunduğunu ve 24 Şubat 1547'de Venedik'ten hareket ettiğini kaydeder. İstanbul'dan Fransa'ya dönüşü gene Venedik yolu iledir, zira Belon seyahatnamede İstanbul-Venedik yolunu 13 günde aldıklarını yazmış olmakla beraber, İstanbul'dan ayrılış tarihini vermemiştir.

P. Belon'un Cérans-Foulletourte'daki heykeli. (Photo: P. Hamelin)

Seyahatname bir günlük şeklinde değildir. Belon tarih ve güne hiç önem vermeksizin sadece gözlemlerini kaydetmek istemiştir. Bununla beraber seyahatnamenin birkaç yerinde tarihlere rastlamak kabildir. Örneğin önsözde Belon, Kral François zamanında 1546 yılında yola çıktığını, gezisinin tam üç yıl sürdüğünü, İstanbul'a ikinci defa Ağustos başında (1547) geldiğini, Ağustos sonunda (1547) İstanbul'dan Kahire'ye hareket ettiğini, Kahire'den 29 Ekim 1547'de ayrıldığını, Kudüs'e 8 Kasım'da vardığını, Noel bayramında Konya'da olduğunu, bütün kış ve ilkbaharın mühim bir kısmını Afyonkarahisar'da geçirdiğini bildirmiştir.

Belon'un Doğu Akdeniz gezisinde takip ettiği yolu seyahatnameden kolayca anlayabiliriz:

1. Bölüm (s. 1-167): Girit adası, İstanbul, Limni adası, Taşos adası, Athos dağı, Selanik, Serez, Drama, Kavala, Bouron gölü, Gümülçine, Sapçılar, İnecik, Tekirdağ, Marmara Ereğlisi, Silivri, Büyükçekmece, İstanbul, İzmit, İstanbul.

2. Bölüm (s. 169-378): İstanbul, Gelibolu, Truva, Sakız adası, Rodos adası, İskenderiye, Reşid, Kahire, Süveyş, Sina dağı, Kahire, Kudüs, Şam, Lübnan dağları, Balbek, Humus, Hama, Halep, Antakya, Amanus dağı, Adana, Toros dağları, Konya Ereğlisi, Konya, Akşehir, Afyonkarahisar.

3. Bölüm (s. 379-468): Afyonkarahisar, Kütahya, Bursa, Mudanya, İstanbul.

Belon, Fransa'dan kim ile veya kimlerle yola çıktığı, geziyi kimlerle yaptığı hakkında bir bilgi vermemiştir. Fakat şu var ki, Fransız Elçiliği ile daima teması olmuş, daima bir rehber ile birlikte gezmiş ve cebinde Saray'dan aldığı bir buyrultu (commandement) ile dolaşmıştır. Zira açıkladığı gibi, bir yerden bir yere gitmek için kervanlar oluşturulduğunu, elde bir Paşa'nın buyrultusu ve yanında bir rehber bulundukça her yere gitmek, her yere girip çıkmak kabil olduğunu biliyordu. Kahire'den İstanbul'a kara yolu ile dönüşünü, 20 yeniçeri koruması altında, Fransız Elçiliğinden M. de Fumet'nin ve onun erkânının refakatinde, geceleri çadırlarda veya kervansaraylarda kalarak, kâh

kervanların arkasına takılarak, kâh onlardan ayrılarak yaptığını yazmıştır.

Belon, bir hekim olarak, gezi sırasında rastladığı drogları ve diğer ürünleri, elde ediliş ve kullanılışları ile birlikte kaydetmiştir. Bunların dışında, İstanbul, Kahire, Şam gibi merkezlerde aktar dükkânlarında gördüğü drogları da saymıştır. Kitapta adı geçen drogların toplam sayısı 60 kadardır. Bunların arasında başlıca aşağıdaki drogları sayabiliriz: *Labdanum, kermes, tın-i mahtum, palamut kadehi, çengel sakızı, defne yağı, sumak, şap, menengiç mazısı, katran, deniz köpüğü, sakız, kertenkele dışkısı, Arabistan zamkı, sinameki, kına, afyon, rusma, temizleyici toprak, rastık, safra taşı, kitre zamkı, tatula tohumu, üzerlik tohumu.*

Aktarlardan kaydettiği droglara gelince, İstanbul'dan yaklaşık 20, Şam'dan yaklaşık 15, Kahire'den de gördüğü birçok drog arasından 6 kadarının adını vermiştir. Aktarlarda satılan drogların bir kısmını, Belon'un verdiği adlara dayanarak kesin bir şekilde teşhis etmek imkânsızdır. Bunlar daha ziyade Mısır ve Uzak Doğu menşelidir. Diğerleri hakkında bir fikir vermek gerekirse, aşağıdakileri sayabiliriz: *Azakeğeri, ebucebil karpuzu, Aconitum kökü, tatula tohumu, üzerlik tohumu, ravent, pelin, kekik, nane, kudret helvası, çengel sakızı, kına vs.*

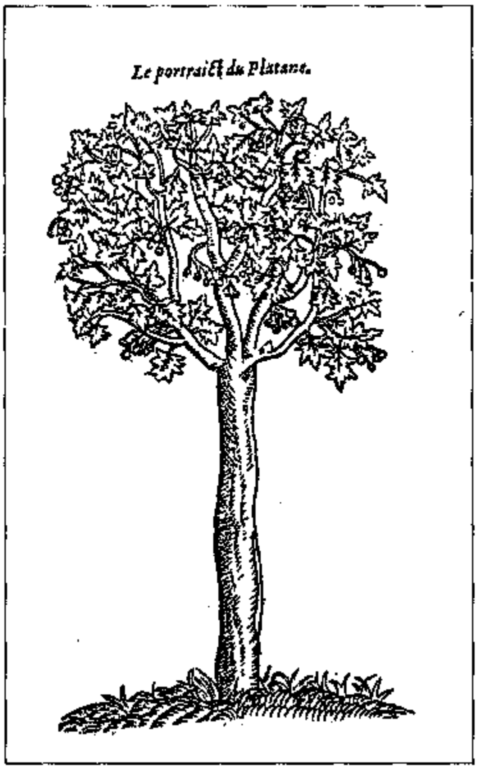

P. Belon'un seyahatnamesinde (1588 baskısı) çınar ağacı resmi.

Belon bir tabiatçı olarak, Doğu Akdeniz bölgesine ayak bastığı Girit adasından başlayarak gezisinin son bulduğu İstanbul'a gelinceye kadar, bütün yolu üzerinde gördüğü bitki ve hayvanları tanımaya, ağaçlardan, balık, sürüngen, kuş ve diğer hayvanlardan resimler çizmeye çalışmıştır. Kitapta bulunan 44 şekilden 12'si bitki, 21'i hayvan resmidir. Ağaç ve odunsulara bağlı kalmayıp, otsularla da ilgilenmiş, yetiştirilmiş veya yabani olsun her bitkiye önem vermiş, çoğu yerde yabani bitki listeleri düzenlemiştir.

Belon'un Girit adasında gördüğü Akdeniz yöresi meyva ağaçları arasında *portakal, limon* ve *hünnap* da vardır. Burada *kolokaz* ve *hint yağı bitkisini*, *pamuk* ve *susam* tarlaları görmüş, yerli Akdeniz bitkileri arasında yabani bir *Phoenix*'ten bahsetmiştir. Bu yabani hurma 1967'de W. Greuter tarafından *Ph. theophrasti* olarak adlandırılmış ve daha sonra

da Türk botanistler tarafından Datça sahillerinde de yabani olarak yetiştiği görülmüş ve örnekler toplanmıştır.

Belon, Limni adasından 60'tan fazla yerli bitki adı vermiş, Athos dağının kışın yeşil kalan ağaç ve ağaççıklarını kaydetmiş, Selanik üzerinden doğuya doğru yol alırken rastladığı orman ağaçlarını saymış, Serez ve Drama arasında *meşe* ağaçları üzerinde bol miktarda *ökse otu* görmüş, meyvalardan *çekem* hazırlandığını kaydetmiştir.

Meriç nehrini geçtikten sonra, sahillerde çok sayıda *Tamarix* ve *Cytisus* görmüş, toprağın verimli olduğunu, burada *kavun, karpuz, sakız kabağı, bal kabağı, salatalık* ve diğer *yaz sebzeleri* yetiştirildiğini kaydetmiş, daha ileride daha farklı bir *Acer* türüne raslamıştır. İnecik İstanbul yolu üzerinde *kavun, kabak, pamuk* ve *susam* yetiştirildiğini yazmış, kaplumbağaların çokluğundan ve verdikleri zarardan bahsetmiştir. Silivri'de yaprakları zakkum yaprağına benzeyen, fakat daha küçük olan, sütlü bir bitki tarif etmiş, *Cytisus* bitkilerinden tohum almıştır. Büyükçekmece'de etrafı duvarla çevrili bir koru içinde *fındık, meşe, karaağaç, dişbudak, söğüt, çınar, çitlembik* ağaçları görmüştür. İstanbul'dan Mısır'a giderken uğradığı Rodos adasında yetiştirilen meyva ağaçlarını kaydetmiş, *Sebestan* ağacını (*Cordia myxa*) ve onun meyvalarından ökse gibi yapışkan bir madde hazırlandığını ilâve etmiştir. İskenderiye'den ilk bahsettiği bitkiler meyva ağaçlarıdır ki bunların arasında *Mısır inciri* (*Ficus sycomorus*) ve *harnup* (*Ceratonia siliqua*) vardır. *Palmiye*lerin orman teşkil ettiğinden, *papirüs* ve *şeker kamışı* varlığından bahsetmiştir. Sina yolunda bol miktarda bir çeşit *Hyoscyamus* görmüş, tohumlarından yakmak için yağ elde edildiğini yazmıştır. Aynı yoldan kaydettiği birçok bitki arasında *ebucehil karpuzu*, tohumları biber gibi yakıcı bir çeşit *kebere*, meyvalarının içi ipeksi ince bir yün ile dolu ağaçlar, *Jericho gülü* vardır. Kudüs yöresinde yetiştirilen meyva ağaçlarını saymış, nemli yerlerde *kolokaz, lahana, pancar, soğan, sarmısak, muz* yetiştirildiğini yazmış, Şam'da dut ağacı çokluğundan, büyük taneli bir *üzüm*den bahsetmiş, daha sonra devesi *fıstık* meyvaları ile yüklü bir köylüden bu meyvaların yendiğini ve ağaçlarından bir zamk elde edildiğini öğrenmiştir.

Belon Anadolu'ya Antakya'dan girmiştir. Antakya'nın güzel ve büyük bir şehir olduğunu, dağlarının suyu bol ormanlarla kaplı bulunduğunu yazmış, bölgede *pırnal meşesi, Alaternus, kermes meşesi, sandal ağacı, Lavandula, Stachys* bitkilerini kaydetmiş, yörede *ipek böceği* yetiştirildiğini, *incir, dut, çınar, şeker kamışı, kolokaz, muz, çitlembik, akkavak* bulunduğunu, dere kenarlarında *zakkum, hayıt* ve *çınar* gördüğünü yazmıştır.

Amanus dağlarını aşarken, *çam* ormanları, *meşe, Ilex, sandal ağacı, adi ardıç, geven, Polium, Chamaedrys, Carlina* bitkilerini saymış, daha kuzeyde *sedir* ve büyük *ardıç ağaçları, sandal ağacı, kocayemiş, Alaternus, geniş yapraklı defne, beyaz meyvalı mersin, Thymelaea, Chamelaea*, Almanların *Keller Kraut* dedikleri otu, *beyaz dut, pırnal meşesi, çınar, menengiç* gibi ağaçları kaydetmiş ve *Smilax aspera*'dan bahsetmiştir.

Adana'dan Torosları aşıp Konya Ereğlisi'ne varmak için takip ettiği yolda, ısınmak için *çınar, sandal, zakkum, kocayemiş,* kurumuş *harnup* dalları yaktıklarını kaydetmiştir. Daha yükseklerde gördüğü ağaçlar şunlardır: meyvaları ceviz büyüklüğünde, tatlı ve yenebilir olan yüksek *ardıçlar, Styrax, çam, savinier, çınar, sandal ağacı, yüksek sedirler.* Ereğli'ye yaklaşınca *hünnap* ağaçlarını, *Artemisia* ve *Ambrosia* bitkilerini görmüş, Ereğli'de her türlü meyva ağaçları yetiştiğini, *sumak* meyvalarına sarmısak ve tuz karıştırarak et yemeklerini lezzetlendirmek için bir baharat hazırlandığını kaydetmiştir.

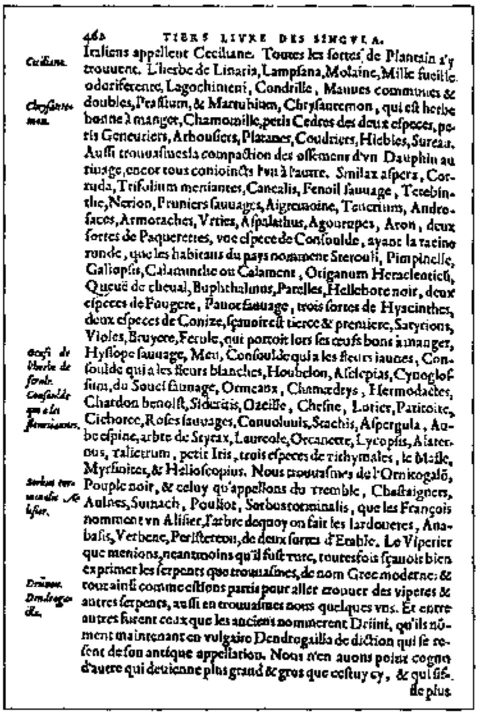
462 TIERS LIVRE DES SINGVLA.

Cecilane. Italiens appellent Cecilane. Toutes les sortes de Plantain s'y trouuent. L'herbe de Linaria, Lampsana, Molaine, Mille fueille odoriferente, Lagochimeni, Condrille, Mauues communes & doubles, Prassium, & Marrubium, Chrysantemon, qui est herbe bonne à manger, Chamomille, petis Cedres des deux especes, petis Geneuriers, Arbousiers, Platanes, Coudriers, Hiebles, Sureau. Aussi trouuasmes la compaction des ossemens d'vn Dauphin au riuage, encor tous conioincts l'vn à l'autre. Smilax aspera, Corruda, Trifolium menianthes, Caucalis, Fenoil sauuage, Terebinthe, Nerion, Pruniers sauuages, Aigremoine, Teucrium, Androsaces, Armoraches, Vrties, Aspalathus, Agouropes, Aron, deux sortes de Paquerettes, vne espece de Consoulde, ayant la racine ronde, que les habitans du pays nomment Sterouli, Pimpinelle, Galiopsis, Calaminthe ou Calament, Origanum Heracleoticū, Queuë de cheual, Buphthalmus, Parelles, Hellebore noir, deux especes de Fougere, Pauot sauuage, trois sortes de Hyacinthes, deux especes de Conize, sçauoir est tierce & premiere, Satyrions, Violes, Bruyere, Ferule, qui portoit lors ses œufs bons à manger, Hyssope sauuage, Meu, Consoulde qui a les fleurs iaunes, Consoulde qui a les fleurs blanches, Houblon, Asclepias, Cynoglossum, du Soucі sauuage, Ormeaux, Chamædrys, Hermodactes, Chardon benoist, Sideritis, Ozeille, Chesne, Lotier, Paritoire, Cichoree, Roses sauuages, Conuoluulus, Stachis, Aspergula, Aubespine, arbre de Styrax, Laureole, Orcanette, Lycopsis, Alaternus, Talictrum, petit Iris, trois especes de Tithymales, le Masle, Myrsinites, & Helioscopius. Nous trouuasmes de l'Ornitogalō, Pouple noir, & celuy qu'appellons du tremble, Chastaigners, Aulnes, Sumach, Pouliot, Sorbus torminalis, que les François nomment vn Alisier, l'arbre dequoy on fait les lardoueres, Anabasis, Verbene, Peristereon, de deux sortes d'Erable. Le Viperier que menions, neantmoins qu'il fust rure, toutesfois sçauoit bien exprimer les serpents que trouuasmes, de nom Grec moderne: & tout ainsi comme estions partis pour aller trouuer des viperes & autres serpents, aussi en trouuasmes nous quelques vns. Et entre autres furent ceux que les anciens nommerent Dríini, qu'ils nōment maintenant en vulgaire Dendrogallia de diction qui se resent de son antique appellation. Nous n'en auons point cogneu d'autre qui deuienne plus grand & gros que cestuy cy, & qui siffle plus

P. Belon'un seyahatnamesi (1588 baskısı). Belon'un İstanbul'dan kaydettiği yerli bitkilerin listesini içeren sayfa.

Ereğli'den Konya'ya giderken *Absinthium marinum, sauge menue, Polium, aluyne pontique* adını verdiği bitkileri görmüş, *Ambrosia* bitkilerinin süpürge gibi veya yakacak olarak kullanıldığını yazmış, Konya'da ise yakacak olarak büyük *ardıç,* ikinci bir *savinier,* iki küçük *sedir* ve *sermont de Ledon* odunu kullanıldığını kaydetmiştir. Konya'dan Afyonkarahisar'a gelmiş, kışı ve ilkbaharın bir kısmını geçirmek üzere buraya yerleşmiştir.

İlkbaharda Kütahya'ya gelmiş, Kütahya Mudanya yolu üzerinde Uludağ yöresini aşarken şu bitkileri kaydetmiştir: *Geven, yabani savinier, göknar, meşe, karaağaç* ve benzeri ağaçlar, bir çeşit *laden*, tanımadığı birçok ağaç ve otsu bitkiler, küçük kozalaklı bir *Picea* türü, *Spina cerifolia*, *Ephedra.* Bursa ovasında *pirinç* tarlalarını görmüş ve Türk pilavını övmüştür. Bursa'nın ipek dokumacılığını methetmiş, burada *kitre zamkı*nın ve *Pistacia üzerinde oluşan mazılar*ın çok kullanıldığını yazmıştır. Mudanya'dan İstanbul'a deniz yolu ile dönmüş, Mudanya'da bir köylünün elindeki otlar arasında *Caucalis* bitkisini görmüş, onun *Lampsana* gibi çiğ yendiğini ilâve etmiştir.

İstanbul'da Belon bahçecilik ve süs bitkileri konusunu da ele almış, Türklerin çiçekleri demet halinde değil de, tek tek görmek istediklerini, bir karanfil veya kokusuz dahi olsa güzel bir çiçek buldukları zaman, onu sarıklarının kıvrımları arasına teker teker yerleştirdiklerini, bahçelerde güzel çiçekli ağaçlara rastlandığını, lalenin her bahçede bulunduğunu, İstanbul'a gelen yabancıların buradan güzel çiçekli bitki kökleri götür-

düklerini, yabani safranın sadece kokusu için değil, aynı zamanda hoş göründüğü için de sevildiğini yazmıştır. İstanbul'da kurulan pazarları da Belon ihmal etmemiş, burada tanımadığı ve kullanılışını bilmediği birçok otun satıldığını görmüş, bunlardan turp lezzetinde olan *Lapsana'yı, kerevizi, maydanozu, Smilax aspera*'nın ve *Tamus communis*'in sürgünlerini kaydetmiştir.

Onaltıncı yüzyılın Fransızca'sıyla yazılmış olan seyahatnamede bitki adları ya Fransızca ya Latince ya da Grekçe'dir. Bunlar bugünkü anlamda kesinlik taşımamaktadır. Bu doğaldır. Bundan başka Belon yabancı bir ülkede ilk defa gördüğü bitkileri tanımakta ve onlara isim vermekte tabiatiyle güçlük çekmiştir. Onları Batıdan tanıdıkları ile kıyaslamış, eski kitaplarda aramış veya isimsiz bırakarak birkaç özelliği ile tarif etmeğe çalışmıştır. Bu bakımdan Belon'un kaydettiği bitki adlarının birçoğunun bugünkü Latince tür karşılıklarını kesin olarak saptamak mümkün değildir. Bu nedenle eserde birçok hatanın bulunabilmesi doğal karşılanmalıdır. Belon'un kullandığı yerli bitki adları hakkında bir fikir edinmek için, Şekil 3'de verilen İstanbul civarı bitkileri listesine bir göz atmak kâfi gelecektir. Bitki taksonomisi, bugünkü kesinlik düzeyine erişebilmek için, dörtyüz yıllık bir çaba ve gelişim geçirecektir.

Belon'un Doğu Akdeniz gezisinden topladığı materyal kayıptır. Bunu seyahatnamede açıklamıştır (s. 463). Şöyle ki, topladığı hayvan deri ve postlarını, bitkileri, tohumları, deniz materyalini, Belon büyük bir sandık içine yerleştirmiş, sandığı İstanbul'dan İngiltere'ye giden bir gemiye yüklemiş, gemi Akdeniz'de korsanların saldırısına uğramış ve neticede sandık yolda kaybolmuştur. Bununla beraber gene de bir miktar bitkisel materyal götürmüş veya yollamış olmalıdır, çünkü Deschamps (2) Fransa'nın birçok bitkiyi onun sayesinde tanıdığını kaydetmiştir: *Lübnan sediri, doğu çınarı, ıspanak, pırnal meşesi, erguvan ağacı, doğu ardıcı, dut, Viburnum tinus, hünnap, kocayemiş, mersin* vs. Hegi'nin (7) verdiği bir kayda göre de *taflan ağacı* (*Laurocerasus officinalis*) ilk defa 1546'da Belon tarafından Trabzon'dan Avrupa'ya getirilmiştir. Kanımızca bu kayıtta iki yönlü bir hata vardır. Belon bu ağacı tanımakla beraber ve onu, daima yeşil kalan ağaçları konu alan genel bir bahis içinde "kiraz taşıyan bir Trabzon ağacı" şeklinde adlandırmasına rağmen (s. 90), Belon hem Trabzon'a gitmemiştir, hem de 1546'da Trabzon'da bulunmasına imkân yoktur, zira Doğu gezisi için Venedik'ten 24 Şubat 1547'de hareket etmiştir (4).

Belon bilgili ve meraklı bir doğa bilimcidir. Le Mans'da 1887'de bir heykeli dikilmiştir (2). Şeref üyeleri arasında, İstanbul'un tanınmış hekimlerinden Dr. Zambaco Pacha (Zambako Paşa, 1831-1913) da vardı (2, 8). Bu heykel, Alman işgali sırasında madeni için eritildi, fakat mulajları saklandı ve sonra bu mulajlardan faydalanılarak orijinal heykelin aynı yapıldı ve Belon'un doğum yeri La Soultière köyünün yakınında küçük bir şehir olan Cérans-Foulletourte'un bir meydanına (Place de Belon) dikildi.

2. Joseph Pitton de Tournefort ve Doğu Seyahatnamesi

Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708) bir Fransız hekim ve ünlü bir botanisttir. Bitkileri tayin etmek amacıyla bir sınıflandırma sistemi ortaya koymuştur. Botanik tarihinde *Tournefort metodu* adı ile anılan bu sınıflandırmada Tournefort, sınıflandırma tarihinde ilk defa olarak korolladan yararlanmış, bitkileri önce otlar ve ağaçlar diye ikiye ayırdıktan sonra, petalliler ve petalsizler, petalleri birleşik, petalleri serbest, korollası muntazam, korollası gayrimuntazam gibi özelliklerini kullanarak bitkileri 22 sınıf altında toplamıştır. Metodunu *Éléments de Botanique* (1694) ve onun Latince dilde ikinci baskısı olan *Institutiones Rei Herbariae* (1700)'de açıklamıştır. Tournefort, cinsi temel birim olarak kabul etmiş, *Institutiones Rei Herbariae* içinde 698 cinsin betimini yapmıştır. Kendisine cins kavramının babası denir (9-13).

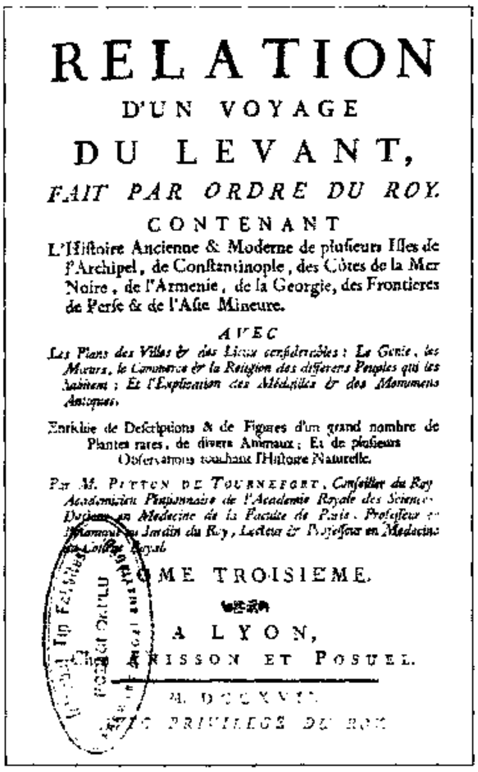
RELATION
D'UN VOYAGE
DU LEVANT,
FAIT PAR ORDRE DU ROY.
CONTENANT
L'Histoire Ancienne & Moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des Côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des Frontieres de Perse & de l'Asie Mineure.
AVEC
Les Plans des Villes & des Lieux considerables; Le Genie, les Moeurs, le Commerce & la Religion des differens Peuples qui les habitent; Et l'Explication des Médailles & des Monumens Antiques.
Enrichie de Descriptions & de Figures d'un grand nombre de Plantes rares, de divers Animaux; Et de plusieurs Observations touchant l'Histoire Naturelle.
Par M. PITTON DE TOURNEFORT, Conseiller du Roy Academicien Pensionnaire de l'Academie Royale des Sciences Docteur en Medecine de la Faculté de Paris, Professeur en Botanique au Jardin du Roy, Lecteur & Professeur en Medecine au College Royal.
TOME TROISIEME.
A LYON,
Chez ANISSON ET POSUEL.
M. DCCXVII.
AVEC PRIVILEGE DU ROY.

Tournefort'un seyahatnamesinin üçüncü cildinin kapak sayfası.

Tournefort, Fransa kralının emri ve desteği ile 1700-1702 yılları arasında Doğu Akdeniz ülkelerini gezmiş ve bu gezi sonunda bir seyahatname hazırlamıştır. Seyahatname onun ölümünden sonra, ilk olarak 1717'de Paris'te *Relation d'un voyage du Levant* adı ile iki cilt halinde basılmış, aynı yıl içinde Lyon'da üç ciltlik yeni bir baskısı yapılmıştır (14). Bunu Fransızca, İngilizce ve Almanca baskıları takip etmiştir. 1718 tarihinde *Voyage into the Levant* adı altında Londra'da iki cilt halinde basılmış İngilizce çevirisinde, Tournefort'un izlediği yol üzerindeki şehir ve köyleri işaret eden bir harita eklenmiştir. Anadolu Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nden Prof. Dr. K. H. C. Başer'in kitaplığında, bu çeviriden bir nüsha vardır. Seyahatnamenin kısaltılarak, botanik betim ve resimlerden vazgeçilerek, iki ciltlik bir cep kitabı şeklinde 1982'de basılmış Fransızca bir baskısı vardır (15).

İncelediğimiz nüsha, Lyon 1717 baskısına aittir. 19x12 cm ebadında olup, üç cildin toplamı 1359 sayfadır. İçinde 152 resim vardır. Bu nüsha, 474/1953 numarasıyla İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Farmakognozi Anabilim Dalı Kitaplığı'nda

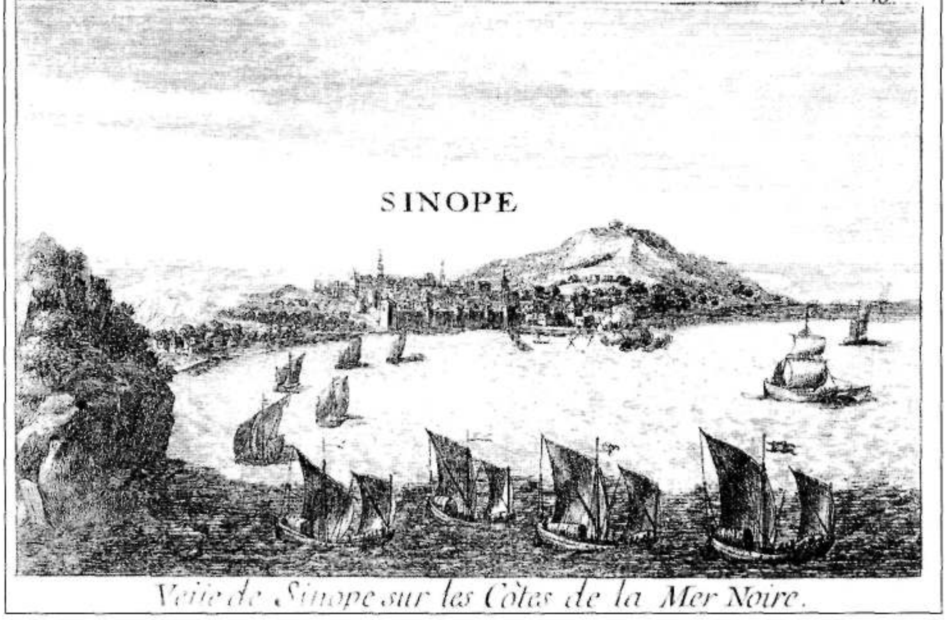

C. Aubriet'nin kaleminden Sinop (Tournefort'un seyahatnamesi, c. 3, s. 45). Ön planda Karadeniz yolculuğunda kullanılan dikdörtgen yelkenli kayıklar.

kayıtlı olup, halen aynı Fakültenin Farmasötik Botanik Anabilim Dalı'nda saklı bulunmaktadır. Seyahatnamedeki resimlerden 50'si bitki resmi, 3'ü hayvan resmi, diğerleri harita, manzara, kıyafet, kale, manastır vs. resimleridir.

Gezinin ana amacı, Osmanlı idaresi altında bulunan Doğu Akdeniz ülkelerini tanımaktır. Tournefort seyahatnamede, bu ülkelerin tarihi, coğrafi durumu, devlet yapısı, siyaseti, ordusu, saray hayatı, halkın yaşamı, geçimi, giyim kuşamı, örf ve adetleri, dini inançları, camiler, kiliseler, eski kitabeler, sikkeler ve benzeri konulardan bahsetmektedir. Kendisi gerçek bir botanist olduğu için, bitkilere birince derecede önem vermiş, örnek toplamış, seyahatnamede ilginç ve nadir bitkilerden bahsetmiş, resimlerini vermiş, ancak okuyucuların büyük kısmını ilgilendirmeyeceği için, geziden getirdiği bütün bitkileri ayrı bir yayın içinde tanıtmayı uygun bulmuştur.

Seyahatname, Tournefort'u himaye eden bir konta hitaben yazılmış 22 mektup şeklindedir. İlk 10 mektup Ege adalarından bahseder. Tournefort'un gezdiği Ege adalarının hepsi bugün Yunanistan hudutları içindedir. Geri kalan 12 mektup, Türkiye ile ve Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Gürcistan ve Ermenistan bölgelerinin batı kısımları ile ilgilidir.

Seyahatnamenin bariz özelliklerinden biri de, Tournefort'un hangi tarihte, nerede bulunduğunu belirtmeye özen göstermiş olmasıdır. Tournefort, gezi yolu üzerinde konakladığı mevkileri kaydetmiş, bu yerlere ne zaman vardıklarını, ne zaman buradan ayrıldıklarını, saat de bildirerek yazmıştır. Bu yerler arasındaki uzaklıkları mil veya fersah cinsinden veya saat cinsinden kaydetmiştir. Gerek deniz yolculuğu, gerek kervan yolculuğu hakkında yazdıkları, bize o tarihlerde izlenen yollar, oluşturulan kervanlar, alınan güvenlik tedbirleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Seyahatnamenin ayrıca bu yönden incelenmesinin ilginç olacağı kanısındayım.

Tournefort, Doğu gezisini Andreas von Gundelsheimer (1668-1715) ve Claude Aubriet (1651-1742) ile birlikte yapmıştır. Gundelsheimer, Alman hekim ve bitki meraklısıdır. Doğu gezisi sırasında ayrı bir koleksiyon oluşturmuştur. Aubriet ise, Jardin du Roi'da görevli bir Fransız ressamdır. Seyahatname'deki ve Tournefort'un diğer eserlerindeki bitki resimleri onun tarafından çizilmiştir.

Seyahatnameyi tarayarak, Tournefort'un Doğu gezisi esnasında takip ettiği yolu, gezdiği yöreleri, konakladığı köyleri, tarihleri ile birlikte öğrenmek mümkündür.

Tournefort 9 Mart 1700'de Paris'ten ayrılmış, 27 Mart'ta Marsilya'ya gelmiş, 23 Nisan'da Marsilya'dan deniz yolu ile Doğu'ya hareket etmiş, yelkenli gemi hiçbir limana uğramadan 3 Mayıs'ta Girit adasına varmıştır.

Tournefort 3 Mayıs 1700 ile 15 Mart 1701 arasında Ege adalarında dolaşmıştır. Seyahatnamenin hemen hemen yarısını işgal eden Ege adaları kısmını araştırmamızın dışında bıraktık, çünkü onun gezdiği ve tanıttığı bütün adalar bugün Yunanistan sınırları içinde bulunmaktadır. Çalışmamızda Tournefort'un İstanbul'dan başlayarak, dönüş yaptığı İzmir limanına kadar gezdiği yerler, yani başlıca Anadolu üzerinde yoğunlaştık.

Tournefort 15 Mart 1701'de Midilli adasından ayrılmış, Çanakkale boğazı ve Marmara denizi yolu ile İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geliş tarihi seyahatnamede kayıtlı değildir. Burada, Trabzon'a deniz yolu ile gitmeye karar vermiş, bu yolculuğu Erzurum'a gidecek olan bir paşanın sekiz kayıktan oluşan alayının yanında, ayrı bir kayık içinde yapmıştır. Bu kayıkta kendisi, iki arkadaşı (hekim A. Gundelsheimer ve ressam C. Aubriet) ve bir tercüman ile birlikte dört kürekçi, bir dümenci ve tabii ki erzak, malzeme, çadır vs. vardı. Tournefort, Saray'dan kendisine verilen bir buyrultuyu da cebinde taşıyordu.

Alay, 16 Nisan 1701'de Ortaköy'den hareket etti ve Karadeniz'e açıldı. Sahili takip ederek, icabına göre ya kürek çekerek ya da yelken açarak gündüzleri yol alıyorlar, akşamları karaya çıkıp çadırlarında yatıyorlardı. Böylece Trabzon'a varıncaya kadar birçok yerde konakladılar. Bu yerler ya dere ağızları ya da sahil kumsalları idi. Tournefort bu yerlerin adlarını, birbirinden mil cinsinden uzaklıklarını, bu yerlere varış ve oradan ayrılış tarihlerini, hatta saat bildirerek titizlikle kaydetmiştir. Biz burada

Gundelia tournefortii L. (Compositae).

bu konaklama yerlerini sıralamaktansa, Tournefort'un yolunu anahatlarıyla belirtmeyi, makaleyi kısaltma bakımından tercih ediyoruz.

Tournefort İstanbul-Trabzon deniz yolunu 16-23 Nisan 1701 arasında yapmış, bu sırada 23 kez karaya çıkıp konaklamış, uygun olmayan hava koşullarından dolayı bazı konaklama yerlerinde birkaç gün kalma zorunluluğu nedeniyle yolculuk 38 gün sürmüştür.

Tournefort Trabzon-Erzurum yolunu aynı paşanın kervanı eşliğinde yapmıştır. **Trabzon**'dan 3 Haziran'da hareket etmiş, 15 Haziran'da **Erzurum**'a varmıştır.

Gezinin Erzurum-Tiflisrivan-Ağrı Dağı-Kars-Erzurum bölümünü yapmak için Tournefort, **Erzurum**'dan 6 Temmuz'da ayrılmış, 12 Temmuz'da **Kars**'a ve 20 Temmuz'da **Tiflis**'e gelmiştir. **Erivan**'dan rehber alarak, 10 Ağustos'ta **Aras** nehrini geçip Doğu Anadolu'ya girmiş, Büyük Ağrı Dağı'na, 11 Ağustos'ta ilk kar kümesine kadar çıkmış, gece köye dönmüştür. **Üçkilise**'den 16 Ağustos'ta ayrılmış, 17 Ağustos'ta **Kars**'a gelmiş, 28 Ağustos'ta **Erzurum**'a dönmüştür.

Artık batıya dönmeye karar veren Tournefort, Erzurum'dan 13 Eylül'de hareket eden bir kervana katılmış, Tokat, Ankara, Bursa üzerinden 18 Aralık'ta İzmir'e gelmiş ve 13 Nisan 1702'de buradan ayrılmıştır.

Tournefort, Doğu gezisine başladığı sırada Paris'te Jardin du Roi'da botanik profesörü, Académie Royale des Sciences üyesi ve Collège de France'da tıp profesörüdür. *Institutiones Rei Herbariae* adlı kitabını da henüz yayınlamış durumdadır. O bir botanisttir, bir sistematikçidir. Gezi sırasında her fırsatta bitkileri gözlemiş, örnekler toplamış, meyva, tohum, kök vs. alarak Paris'e götürmüş, onları Jardin du Roi'da ekmiş, başka bahçelere de dağıtmış, hatta dış ülkelere, örneğin Hollanda'ya yollamıştır. Paris'e dönüşünde, topladığı örnekleri incelemiş, bu inceleme sonunda 1356 bitki tanımlamış, 25 yeni cins kurmuş ve bunları *Corollarium Institutionum Rei Herbariae* adlı eserinde yayınlamıştır (9). Seyahatname içine, bu cins ve türlerden ancak en ilginç gördüğü, kendinin adlandırdığı 50 türün resmini ve betimini koymuş, *Corollarium* içindeki numa-

rasını da ilâve etmiştir. Bu elli türden 19'u Ege adaları, 31'i gezinin İstanbul-İzmir bölümü ile ilgilidir.

Tournefort, bitkilerin bilimsel adlarını bir *cümle ad* şeklinde yazar. *İkili adlandırma* yöntemi, bilindiği gibi, Tournefort'tan sonra 1753'te Linné ile yerleşmiştir. Örneğin, Tournefort kenger bitkisini adlandırırken ona *Gundelia orientalis acanthi aculeati folio capite glabro* adını vermiştir. Linné, bu adı *Gundelia tournefortii* şeklinde yazmıştır ve bugün geçerli olan ad budur. Tournefort'un düzenlediği bitki adlarından hiçbiri artık geçerli değildir, çünkü onlar 1753'ten evvel verilmiş adlardır.

Seyahatnamede Latince adı, resmi ve betimi bulunan 31 Türkiye bitkisi, bugünkü adları ile yazılarak ve seyahatname içinde zikrediliş sırasına uyularak, aşağıda listelenmiştir:

Morina persica L. (*Morinaceae*).

Trachystemon orientalis (L.) Don (Boraginaceae): İstanbul.

Symphytum orientale L. (Boraginaceae): İstanbul.

Geranium asphodeloides Burm. fil.(Geraniaceae): İstanbul.

Daphne pontica L. (Thymelaeaceae): Riva.

Verbascum bugulifolium Lam. (Scrophulariaceae): Riva.

Hypericum orientale L. (Guttiferae): Giresun.

Vaccinium arctostaphyllos L. (Ericaceae): Tirebolu.

Ranunculus grandifolius L. (Ranunculaceae): Trabzon-Erzurum yolu.

Echium orientale L. (Boraginaceae): Grezi (Kırzı, Bayburt kuzeyi).

Onobrychis cornuta (L.) Desv. (Papilionaceae): Bayburt.

Gundelia tournefortii L. (Compositae): Bayburt.

Coluteocarpus vesicaria (L.) Holmboe (Cruciferae): Bayburt.

Astragalus christianus L. (Papilionaceae): Ergemansur (Çay, Aşkale yakını).

Papaver pseudo-orientale (Fedde) Medw. (Papaveraceae): Erzurum.

Morina persica L. (Morinaceae): Erzurum.

Prangos ferulacea (L.) Lindley (Umbelliferae): Köroğlu (Karaurgan yakını).

Dodartia orientalis L.(*Scrophulariaceae*).

Stachys macrostachys (Wend.) Briq. (Labiatae): Kars.

Rhynchocorys orientalis (L.)Bentham (Scrophulariaceae): Kars, Gürcistan hududu yakını.

Scutellaria orientalis L. subsp. *orientalis* (Labiatae): Tiflis yakını (Gürcistan).

Lepidium lyratum L. (Cruciferae): Eçmiadzin ile Aras nehri arası (Ermenistan).

Centaurea balsamita Lam. (Compositae): Corvirap (?, Ermenistan).

Dodartia orientalis L. (Scrophulariaceae): Corvirap (?, Ermenistan).

Calligonum polygonoides L. (Polygonaceae): Aras vadisi, Anadolu tarafı.

Silene viscosa (L.) Pers. (Caryophyllaceae): Ağrı dağı.

Saxifraga sibirica L. subsp. *mollis* (Sm.) Matthews (Saxifragaceae): Ağrı dağı.

Campanula crispa Lam. (Campanulaceae): Kars yakını.

Ferula orientalis L. (Umbelliferae): Kars yakını.

Silene bupleuroides L. (Caryophyllaceae): Kars yakını.

Artemisia tournefortiana Rchb. (Compositae): Erzurum yakını.

Celtis tournefortii Lam. (Ulmaceae): Kelkit çayı kenarı.

Crataegus tanacetifolia (Lam.) Pers. (Rosaceae): Koyulhisar ile Almus arası.

Bu resimli bitkiler dışında, seyahatnamede resim verilmeden kaydedilmiş yerli bitkilere de rastlıyoruz. Bunların bir kısmı, Latince veya Fransızca adlarının yanına kısa veya uzun bir betim ilâve edilerek tanıtılmış, bir kısmı ise hiç betimlenmeden kaydedilmiştir. Bunları da kısmen teşhis etmek mümkün olmuştur:

Hedera helix L. subsp. *poetarum* Nyman (Araliaceae): İstanbul.

Rhododendron luteum Sweet (Ericaceae): İnebolu.

Rhododendron ponticum L. (Ericaceae): Ereğli.

Rhynchocorys elephas (L.) Griseb. (Scrophulariaceae): Çarşamba ile Fatsa arası.

Rhododendron luteum Sweet (Ericaceae): Trabzon.

Rhododendron ponticum L. (Ericaceae): Trabzon.

Picea orientalis (L.) Link (Pinaceae): Meryamana Manastırı civarı.

Viola altaica Ker-Gawl. subsp. *oreades* (Bieb.) Becker (Violaceae): Trabzon ile Bayburt arası.

Salvia ceratophylla L. (Labiatae): Ergemansur (Aşkale yakını).

Aconitum orientale Miller (Ranunculaceae): Gürcistan.

Polygonum orientale L. (Polygonaceae): Tiflis bahçeleri (Gürcistan), Üçkilise Manastırı bahçesi (Ermenistan).

Glycyrrhiza glabra L. var. *glandulifera* (Waldst. et Kit.) Boiss. (Papilionaceae): Aras nehrinin kuzey sahili (Ermenistan).

Cuscuta monogyna Vahl subsp. *monogyna* (Cuscutaceae): Aras nehrinin kuzey sahili (Ermenistan), Glycyrrhiza üzerinde.

Veronica telephiifolia Vahl (Scrophulariaceae): Ağrı dağı.

Valeriana officinalis L. (Valerianaceae): Kars yakınları.

Berberis crataegina DC: (Berberidaceae): Ilıca batısı.

Quercus cerris L. (Fagaceae): Koyulhisar ile Almus arası.

Helleborus orientalis Lam., *Çöpleme* (Ranunculaceae): Bursa

Tournefort'un sadece Fransızca ve Latince adını vermekle yetindiği bitkilere gelince, bunlar çoğunlukla kolay ve sık görülen, nadir olmayan bitkilerdir. Biz bunların Latince karşılıklarını, yayılış kaydetmeden, odunsular ve otsular olmak üzere iki gruba ayırarak ve bitkinin seyahatnameye giriş sırasına az çok uyarak buraya naklettik.

Laurocerasus officinalis, Diospyros lotus, Celtis, Fagus, Quercus, Carpinus betulus, Carpinus orientalis, Fraxinus, Abies, Pinus, Cedrus, Juniperus, Ulmus, Tilia, Acer, Prunus spinosa, Sambucus nigra, ?Saule musqué, Sorbus, Corylus, Populus nigra, Populus tremula, Castanea sativa, Corylus, Euonymus, Alnus, Cornus, Rubus, Cistus, Juniperus oxycedrus, Ruscus aculeatus, Phillyrea, Vitex agnus-castus, Spartium junceum, Arbutus andrachne, Pistacia, Tamarix, Nerium oleander... ve belli başlı meyva ağaçları.

Sanguisorba, Malva, Plantago, Verbascum, ?Sisymbrium, Thalictrum, Galium, ? Stipa, Sambucus ebulus, Urtica, Chelidonium majus, Melilotus, Origanum, Dictamnus albus, ?Panicum, Marrubium, Arctium, Centaurium, ?Nasturtium, Amaranthus (yetiştirilmiş), *Dianthus* (yetiştirilmiş), *Polygonum orientale* (yetiştirilmiş), *Fragaria, Sedum, Peganum harmala, ?Ptarmica, Alhagi mannifera, Aconitum, Salvia, Saturreja, ?Ambrosia, Athyrium filix-foemina, Euphorbia, Viscum album (Pyrus* üzerinde), *Salsola, Limonium, Thymus, Digitalis ferruginea, Taraxacum, Cichorium, ?Apocin, Asphodeline lutea, Echinophora, ?Aster tomentosus verbasci folio, ?Valeriana tuberosa, Centaurea, Leontice leontopetalum, Anemone pavonina*...

Tournefort, ilgisini yabani bitkiler üzerinde yoğunlaştırmış, kültür bitkilerinden pek az bahsetmiştir. Seyahatnamede herhangi bir sebze adına rastlamadık. Tournefort meyva ağaçlarını ve bağları başlıca Gürcistan ve Orta Anadolu'dan kaydetmiş, Sinop'ta zeytin ağaçları görmüş, Giresun'un kiraz ağaçlarından, Beypazarı'nın ünlü

Ankara armudundan, Bursa'nın dut ağaçlarından, Efes yolundaki zeytin bahçelerinden bahsetmiş, pirinç ve pamuk yetiştiren yerleri işaret etmiş, çok lezzetli bulduğu kavunu ve kış kavununu yediği yerleri unutmamıştır.

Tournefort, süs bitkilerine karşı ilgisiz değildir. İstanbul bahçelerinde *düğün çiçeği, sümbülteber, sümbül, nergis* ve *zambak*'ın çok sevildiğini, vezir Kara Mustafa Paşa'nın Girit, Kıbrıs, Rodos, Halep ve Şam'daki paşalara mektup yazarak bu yöredeki çiçekli bitkilerden tohum ve kök getirtip Saray'ın bahçesine diktirdiğini, bu şekilde İstanbul bahçelerinde çok çeşitli türler ürediğini, İstanbul'a gelen Fransız seyyahların da bunlardan tohum ve kök alıp Paris bahçelerine taşıdıklarını yazmıştır. Tiflis'teki bir bahçede süs olarak yetişen *Persicaire à feuilles de tabac* (Polygonum orientale)'yi, Üçkilise'deki manastırın bahçesinde *Amaranthe* (Amaranthus, horozibiği, tilkikuyruğu), *Oeillet* (Dianthus, karanfil) ve aynı *Persicaire* bitkilerini kaydetmiştir.

Tournefort'un gezideki başlıca amacı yeni bitkiler bulmak, bitki örnekleri toplamaktır. Onun görüşüne göre, toplayıp kuruttuğu bitki örnekleri, ünlü Acem ipeklerinden çok daha kıymetlidir. Bitkileri çok sever. Yeni gördüğü her bitkiyi güzel, çok güzel, mükemmel gibi övücü sıfatlarla nitelendirir. Kendisi bir hekim olmakla beraber, yörenin tıbbi bitkilerine büyük bir ilgi duymamıştır. Doğu'nun önemli bir ticaret merkezi olan Erzurum'a çok miktarda *kökboya, horasani* ve *ravent* geldiğini müşahade etmiş, çok işlek bir liman olan İzmir'den Fransa'ya drog olarak *mazı, mum, mahmude, ravent, afyon, sarısabır, tutya, galbanum, arabistan zamkı, kitre zamkı, ammoniacum, horasani, günlük* gittiğini yazmıştır. Trabzon'da *zehirli bal*dan, Erzurum'da *Papaver* başlarının henüz yeşil iken yendiğinden, Tiflis'te hintyağı bitkisi ve *keten* yetiştirildiğinden, hintyağının yakıldığından, keten yağının yendiğinden bahsetmiştir. Bursa'da iki aktar tanımış, onlardan aldığı *çöpleme* (Helleborus) kökünden bir ekstre hazırlayıp müshil olarak üç Ermeni'ye vermiş, bunlarda şiddetli kusma, karın sancısı, mide ve boğaz yanması meydana geldiğini görünce, ekstreyi Fransa'da olduğu gibi bir gece sütün içinde bırakıp ertesi gün kaynatmak ve süzmek suretiyle hazırlamak gerektiğini yazmıştır.

Tournefort Ağrı Dağı'na (11 Ağustos 1701), Uludağ'a (21 Kasım 1701) ve Manisa Dağı'na (16 Aralık 1701) çıkmıştır, ancak seyahatnamesinde bu dağlardan çok az bitki kaydetmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki seyahatnamenin botanik yönü, yazarın bir botanist olması ve eserin yeni cins ve türler içermesi nedeniyle, Türkiye florası tarihi bakımından bilimsel bir değer taşımaktadır. Tournefort, Doğu Akdeniz gezisinde topladığı bitki materyalini, seyahatname basılmadan 15 yıl kadar evvel, 1703'te *Corollarium Institutionum Rei Herbariae* adlı eserinde tanıtmış bulunmaktadır (9). Seyahatname içinde bu materyel arasından seçilmiş belirli birkaç bitki kaydedilmiştir. Tournefort'un Türkiye florasına yaptığı katkıların tam bir şekilde bilinmesi isteniyorsa, Latince dilde yazılı bu

tarihi *Corollarium*'un ve Tournefort'un Paris'te saklı bulunan koleksiyonunun gözden geçirilmesi gerekir.

Kaynakça

1. Davy de Virville, Ad., *Histoire de la Botanique en France*, Paris (1954), s. 31.

2. Deschamps, L., "Pierre Belon, naturaliste et explorateur," *Revue de Géographie*, t. XXI: 301-333 ve 433-440 (1887).

3. Delaunay, P., "Pierre Belon naturaliste," *Bulletin de la Société d'Agriculture, Science et Art de la Sarthe*, t. XLIX: 13-39 ve 233-290 (1923).

4. Yerasimos, S., *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe–XVIe siècles)*, Publications de la Société Turque d'Histoire, Série VII, No.117, Ankara (1991), s. 205-207.

5. Belon, P., *Les observations de plvsievrs singvlaritez et choses memorables trouvees en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges, redigées en trois liures, reueuz de nouueau et augmentez de Figures*, Paris (1588).

6. Burdet, H.M., *Ouvrages botaniques anciens*, Conservatoire botanique de Genève (1985), s. 26, 42, 96, 122.

7. Hegi, G., *Illustrierte Flora von Mittel-Europa*, IV/2, Lehmanns Verlag, München (1926), s. 1062.

8. Apéry, P., "La mort du docteur Zambaco Pacha," *Revue Médico-pharmaceutique*, 26 ème année, No. 24: 183-186 (15 Déc. 1913).

9. De Fontenelle, "Éloge de M. de Tournefort," bkz. P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, vol.1, Lyon (1717), 16 sayfa.

10. Davy de Virville, Ad., *Histoire de la Botanique en France*, Paris (1954), s. 35–39.

11. Lawrence, G.M.H., *Taxonomy of vascular plants*, The Macmillan Co., New York (1951), s. 17.

12. *Biographie universelle, ancienne et moderne*, tome 46, Paris (1826), s. 360–368.

13. Davis, P.H., Hedge, V.H., *Principles of Angiosperm Taxonomy*, Oliver and Boyd, Edinburgh and London (1963), s. 15.

14. Tournefort, J. Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant*, 3 vol., Lyon (1717)

15. Tournefort, J. Pitton de, *Voyage d'un botaniste*, 2 cilt, Introduction, notes et bibliographie par S. Yerasimos, I.L'Archipel Grec, II.La Turquie, la Géorgie, l'Arménie, Librairie Maspero, La Découverte, Paris (1982).

Özet: Fransız doğa bilimci *Pierre Belon (1517-1564)*, Doğu Akdeniz bölgesindeki Osmanlı topraklarına 1546-1549 yılları arasında geldi. Yunanistan, Mısır, Filistin, Batı Suriye, Anadolu ve Trakya'yı gezdi. Türkiye'de İstanbul'da, İzmit'te, Trakya'nın güney kısmında bulundu. Anadolu'da, Konya, Kütahya, Bursa'dan geçerek Antakya- İstanbul yolunu yaptı. Seyahatnamesi Fransızca'dır ve 1553'te yayınlanmıştır. Biz, 1588 tarihli

ve ilaveli dördüncü baskısını inceledik. Botanik gözlemleri sözkonusu olduğunda Belon, bitkilere, başlıca ağaçlara, çalılara ve otsu bitkilere özel ilgi göstermiştir. Bunları, Fransızca, Yunanca veya Latince isimleriyle yazmıştır. Bazı durumlarda, mesela Girit, Midilli, Athos, Amanus, Adana Torosları, Kazdağı ve Boğaziçi için, oralarda yetişen yerli bitkilerin uzun listelerini vermiştir. Böyle bitki isimlerini taşıyan listelerin varlığı sebebiyle Belon'un kitabı floristik bir karakter taşır. Bu nedenle, Türkiye'nin de içinde bulunduğu Doğu Akdeniz bölgesinin florası ile ilgili en eski yayın niteliğindedir. Belon, tıpta kullanılan drogları ve diğer faydalı ürünleri de kaydetmekten geri kalmamıştır. Ziyaret ettiği belli başlı şehirlerin aktarlarında veya başka yerlerde gördüğü yaklaşık 60 kadar drogu kaydetmiştir. Böylece, Belon'un kitabı farmakognozi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Topladığı malzemeyi taşıyan gemi dönüş yolculuğunda korsanlar tarafından kaçırılmış olduğu için, Belon'un topladığı bitki örnekleri bugün elimizde bulunmamaktadır.

Fransız botanist *Joseph Pitton de Tournefort (1565-1708)*, Yakındoğu'ya 1700-1702 yıllarında geldi ve Ege Adalarını, Anadolu'yu ve Gürcistan ve Ermenistan'ın Batı kısımlarını gezdi. Seyahatnamesinin başlığı *Relation d'un voyage du Levant* (1717)'dır. Topladığı çok sayıdaki bitki örneğini *Corrolarium* adlı eserinde tarif etmiştir. Zengin koleksiyonu, ona, yeni türler ve yeni cinsler adlandırma imkânını vermiştir. Kitabında, yeni bulduğu türlerin yalnızca 50'sini tanıtmıştır: bunların isimlerini cümle-ad şeklinde yazmış, tariflerini ve Claude Aubriet tarafından çizilen şekillerini vermiştir. Bunlardan 19'u Ege Adaları'na, 31'i ise büyük kısmını Anadolu'nun oluşturduğu diğer bölgelere aittir. Bu yazımızda, Tournefort'un İstanbul'dan başlayıp İzmir'de biten güzergah üzerinden kaydettiği bitki adlarını veriyoruz. Tournefort'un koleksiyonu Paris'te, Muséum National d'Histoire Naturelle'in herbaryumunda saklıdır.

Anahtar sözcükler: Pierre Belon, Joseph Pitton de Tournefort, Anadolu flora tarihi, seyahatname

Abstract: The French naturalist *Pierre Belon (1517-1564)* came to the East Mediterranean Ottoman lands between 1546 and 1549. He travelled through Greece, Egypt, Palestine, West Syria, Anatolia and Thrace. Within Turkey, he visited Istanbul and Izmit, the southern part of Thrace, Anatolia where he only made the road Antakya to İstanbul, via Konya, Kütahya, Bursa. His book is in French and first published in 1553. We examined the fourth revised edition of 1588. Concerning his botanical observations, we see that he is much interested in plants, mainly trees and shrubs, also in herbaceaous ones. He gives their names in French, Greek or Latin. In some cases, he makes long lists of native plants, as for Crete, Lemnos, Athos, Amanus, Cilician Taurus, Mons Olympus and Bosphorus. With the presence of such plant

lists, Belon's book acquires a floristic character and becomes the oldest publication dealing with the flora of the East Mediterranean lands, including Turkey. Belon has not neglected the drugs and other useful products used in medicine. He mentioned in total nearly 60 drugs he saw among others in *aktars* of the principal cities he visited. Belon's book has thus a valuable place in the history of Pharmacognosy. No plant material remained from Belon. He himself wrote that the vessel which was carrying the material he collected has been kidnapped by the pirates on the way home.

The French botanist Joseph Pitton de Tournefort (1565-1708) came to the Levant in 1700-1702 and visited the Aegean Islands, Anatolia and the western parts of Georgia and Armenia. His book bears the title *Relation d'un voyage du Levant* (1717). He collected a lot of specimens that he described in his *Corrolarium*. His rich collection enabled him to describe new species and new genera. He introduced in his book only fifty of his new species by giving their phrase-names, descriptions and figures designed by Claude Aubriet. 19 of them deal with the Aegean Islands and 31 with the remaining area he visited which includes mainly Anatolia. We have reproduced in the text the plants that Tournefort mentionned from that part of his travel which starts from Istanbul and ends at Izmir. The collections of Tournefort are kept in the Herbarium of the Muséum National d'Histoire Naturelle, Paris.

Keywords: Pierre Belon, Joseph Pitton de Tournefort, Anatolian history of flora, travel books

Kebikeç'e

abone olmak

çok kolay!

Arayın: 0212 210 0 110

ya da tıklayın:

www.abonet.net

bonet

istediğiniz dergi kapak fiyatıyla adresinize teslim

tel: (0212) 210 0 110 ❖ faks: (0212) 222 27 10

abonet@abonet.net ❖ www.abonet.net

Amirdovlat Amasiatsi'ye Göre 15. Yüzyıl Anadolu'sunda Hayvanlar, Bitkiler ve Besinler*

John L. GUERIGUIAN**

I. Giriş

Kitap kurtları Amirdovlat Amasiatsi'yi sakınarak en önemli yazmalarının günümüze kalmasını sağlamışlardır. Bu yapıtların başında, yazarın –alaycı bir deyişle– *Cahillere Lüzumsuz*,[1] adını verdiği, farmakolojik ana maddeleri tanımlayan anıtsal kitabı gelir. Adıgeçen kitabın incelemesi 15. yüzyılda Anadolu'da insanın ne yiyip içtiği konusunda bilgiler edinmemize de olanak vermektedir. Makalemizde, Amirdovlat'ın yaşadığı çağda Anadolu insanının besin kaynaklarını oluşturan başlıca hayvan ve bitkileri gözden geçireceğiz.

Sultan İkinci Mehmet'in 1453'te İstanbul'u fethinden bir süre sonra, Bartolomeo Diaz 1487'de, bugün Umut Burnu olarak bilinen Fırtınalar Burnunu dolaşıp Batının

---

* Çeviren: Şeref Etker.

** Yazar, Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olduktan sonra (1964) ve Paris Üniversitesi Bilimler Fakültesi'nden Licencié-ès-Sciences derecesi almıştır (1965). Biyokimya ve farmakoloji uzmanı olarak ABD'nde tıp fakültelerinde öğretim görevlisi (1969-1978) ve Besin ve İlaç İdaresi'nde (FDA) uzman hekim olarak çalışmıştır (1978-1998). Halen, kurucusu olduğu PharmaGenesis eczacılık danışmanlığı konsorsiyumunun başkanlığını yapmaktadır. Rockville, Maryland'da yaşayan yazarın yayınlanmış pek çok tıbbi ve tarihsel makalesi ve kitabı vardır. Bu makale *Kebikeç*'in özel sayısı için hazırlanmıştır. pharmagenesis@hotmail.com

[1] Amirdovlat *Cahillere Lüzumsuz*'u 1478 yılında İstanbul'da tamamlanmıştır. Kitap, K.Y. Basmajian tarafından Ermenice olarak (Viyana, 1927) ve S. A. Vardanyan tarafından Ruscaya çevrilerek (Moskova 1990) yayımlanmıştır. Basmajian'ın yayını makalede BKY kısaltmasıyla gösterilecektir. Bu yayın içinde ana maddeler alfabetiğe yakın dizelenmiş ve bir sıra sayısı verilmiştir. Kaynak gösterilen yerlerde aynı sayılar kullanılacaktır.

Yakın ve Uzak Doğuyu keşfi dönemini başlattı. Sonuçta Batı, geleneksel ticaret yollarına egemen olan Yakın ve Orta Doğuyu bu konumundan uzaklaştırmış oldu. Amirdovlat Amasiatsi'nin yaşadığı dönem Doğu-Batı ilişkilerinin bu dönüşüm tarihlerine denk düşmektedir.

II. Amirovlat'ın biyografisi

Amirdovlat,[2] Eghia'nın (İlyas) oğlu olarak 1415-1420 yılları arasında Amasya'da doğdu. Orta halli bir Ermeni ailesinin çocuğuydu.[3] Amirdovlat, kitaplarında çocukluğunu geçirdiği Amasya'dan sözedecek, çiçekleri,[4] yenilebilir bitkileri,[5] hatta akarsularındaki balıklarına[6] değinecektir.

Amirdovlat 1440 ile 1450 yılları arasında hekimlik öğrenmek için İran ve Irak'a gitti. Gençlik yıllarının bu zorlu dönemini şöyle anlatır: "Hakbilmezler, yabancılar, memurlar, sultanlar ve şehzadeler elinde çok zor zamanlar yaşadım. Arapça, Farsça, Türkçe pek çok yazma edindim. Çok gezdim. Gün geldi iyiye uydum, gün geldi kötüye... varlıklı oldum, yoksul düştüm. Değişik ülkelerde hekimlik yaptım. Çok ilacı... denedim".[7]

Amirdovlat, 1450-1453 yılları arasında Fatih Sultan Mehmed'e takdim edilmiş olmalıdır. Fatih acımasız denecek kadar otoriter, fakat önyargısız bir hükümdardı. Liyakatli kişileri çevresinde toplayarak çalıştırır ve sürekli gelişmeyi amaçlardı. Amirdovlat da Sultanın hizmetine kabul edildi. Sarayda yükseldi ve kendisine cerrahbaşı ve bostancıbaşı [tıbbi botanik sorumlusu] ünvanları verildi. Amirdovlat, Sultana göz hastalıkları hekimi olarak hizmet etti; Avrupa'nın değişik yerlerine ve Anadolu'ya yapılan seferlere onun yanında katıldı. Fatih'in ölümünden sonra, halefi tarafından kendisine emeklilik ihsan edildi ve son yıllarını Bursa'da geçirme izni verildi. Burada, kentin yakınlarındaki Çekirge'nin kaplıcalarından yararlanarak, güzel çiçekleriyle,[8] meyva ve yiyecekleriyle ilgilenerek son yıllarını geçirdi.[9]

---

[2] Ermenice yazmaların çoğunda Amirdovlat adı, "Amirdolvat" olarak yazılmıştır.

[3] Amirdovlat'ın biyografisiyle ilgili yayınlar sınırlıdır. Yaşamı için şu kaynaklara bakılabilir: Chamchian, M, *Ermenilerin Tarihi* [Պատմութիւն Հայոց] (Venedik, 1786), c. 3, s. 508; Siruni, Y. J., *Istanbul ve rolü* [Պոլիս եւ իր դերը], Beyrut, 1965, c. 1, s. 260-273; Gueriguian, J. L., "Amirdovlat Amasiats'i: His life and contributions", *J. Soc. Armenian Studies*, 3: 63-91, 1987.

[4] "Yabangülü [Rosa L., Rosaceae] Amasya'da bulunur", (BKY, 1299).

[5] "Sirken [Chenopodium capitatum L. Aschers, Chenopdiaceae] yeşil ya da kırmızı olabilir. Amasya'da Türkler *prprem onashi* derler", (BKY, 2647) ['Pirpirim' Amasya yöresinde semizotu için kullanılan bir isimdir-ÇN]

[6] "Tatlısu kedibalığı'na [Siluris glanis, Siluridae] Amasya'da *oegbunos* veya *ghlianos* adı verilir. Boyu uzundur; başı yassı, ağzı büyük olur". [BKY, 1871]

[7] Bibliothèque Nationale, Paris, Ermenice Koleksiyonu ms. 244, 1478 tarihli müellif yazması *Cahillere Lüzumsuz* kitabının giriş bölümü.

[8] "Dağ ve çevresindeki ova çok çeşitli çiçeklerle doludur... papatyalar, haşhaş çiçeği, gül, hardal çiçeği, yabangülü, yasemen, mürver, böğürtlen, şerbetçi otu, beyaz ve kızıl yonca, ve başka pek çok bitki [Schneider, ECA, Letters from Broosa, Asia Minor (Chambersburg, PA, 1847), s. 47 8].

Saray hizmetindeyken evlendi ve Amiredil adında bir oğlu oldu. Bursa'da 1896 yılında öldü.

III. Amirdovlat'ın yaşamı ve kitapları

Amirdovlat'ın temel hekimlik eğitimi Yunan-Arap eczacılık öğretisi içinde olmuştur. Bu okulun farmakopesi eski Yunan-Roma külliyatından daha zengindir. Nitekim, İslam tıbbi metinlerinin incelenmesinden döneme ait farmakopelerde yer verilen ilaçların "%33'ünün Mezopotamya kökenli olduğu, %23'ünün Yunan kaynaklarından, %18'inin İran, %13'ünün Hint, %5'inin Arap ve %3'nün eski Mısır kaynaklarından geldiği" sonucuna varılmıştır[10]. Amirdovlat, bulduğu zengin eczacılık birikimine, kendisinden önceki Ermeni tıbbında saptadığı özgün bilgiyi katmıştır.

Bir ansiklopedist olan Amirdovlat, yararlı ve gerekli gördüğü bilgiyi bulabildiği en iyi kaynaklardan derlemeğe girişti. Bildiği diller sayesinde geniş bir bibliyografya kullandı. Ortaçağda yaygın olan, otoritenin sorgusuz kabul edilmesi alışkanlığından kendini kurtarabildiği ölçüde, bilimsel metinleri eleştirerek inceledi ve edindiği bilgiyi irdeledi. Bir dilbilimci olarak Ermenicenin en zengin kimya, botanik ve tıp terimleri sözlüğü oluşturdu. Ayrıca bir deneyci olduğu için yazılarına kendi gözlemlerinin sonuçlarını kattı.

Bilinen eserlerinin başlıcaları şunlardır: *Tıbba Faydalı* [Օգուտ բժշկութեան], 1466-1469;[11] *Hastalık Belirtileri* [Վասն Նշանաց Հիւանդին], 1474; *Usta Hekimlerin Deyişleri* [Խօսք բժշկապետացն] adlı ilk farmakopesi *Akrabadin*, 1481; İkinci *Akrabadin* [Երկրորդ ախրապատին], 1482, ve büyük yapıtı *Cahillere Lüzumsuz* [Անգիտաց անպէտ]1478-1482. Bütün bu metinler Ermenice yazılmıştı ve 20. yüzyılın başına kadar Yakın ve Ortadoğuda Ermeni hekimler tarafından kullanıldı. Amirdovlat kitaplarında, neden klasik Ermeniceyi yerine konuşma diline yakın bir Ermenice kullandığını şöyle açıklamaktadır: "Ben, Tanrının yararsız hizmetkarı... Başkentimiz İstanbul'da yaşarken Ermenice yazılmış pek çok farmakope buldum... Bunlardaki çeşitli ilaçların tanımlarında yanlış ve eksikler vardı... Bundan sonra, ilgi gösterecek olanlar daha iyi ilaçlar yapabilsin diye bu kitabı yazıp onlara sundum".[12]

---

[9] "Buğday, çavdar, arpa, yulaf, mısır, tütün, pamuk, keten ve pirinç... pancar, havuç, yabani havuç, bayırturpu, turp, kabak, hıyar, fasulye ve patates... Elma, armut, şeftali, nektarin, ayva, zerdali, erik, limon, dut, kiraz, badem, fındık, incir, ceviz, kestane ve üzüm...[Schneider, ECA, *Letters from Broosa, Asia Minor* (Chambersburg, PA, 1847), s. 48]

[10] Edelstein, L., *Ancient Medicine* (Baltimore, 1987), s. 145

[11] Elimizdeki yazmaların kolofonlarından anlaşıldığına göre, 1466-1469 yılları arasında Amirdovlat Osmanlı ordusu ile birlikte Filibe (Philippopolis)'de iken yazılmıştır.

[12] Bibliothèque Nationale, Paris, Armenian collection ms 247, f. 88v.

Hasta bakımıyla uğraşan bir hekim olan Amirdovlat, geleneksel tıbbın koruyucu hekimliğe olan verdiği değeri anlıyordu ve "sağlıklı kalmak, hastaları iyileştirmek kadar önemlidir"[13] tutumunu benimsemişti. Hastalarını düzenli olarak görür, her birini yakından tanır ve onlara, gereksinimlerine uygun maddeler içeren değişik beslenme biçimleri ve sağlıklı yaşama öğütleri verirdi.

IV. Amirdovlat'ın tanımladığı bazı yiyecek ve içecekler

1. Genel

Amirdovlat'ın yazılarında oldukça çok sayıda ve değişik kaynaklı besin tanımladığını görüyoruz. Pek çok hayvansal ürün ve büyük sayılarda bitki kendisi tarafından besin ya da ilaç olarak kullanılmıştır. Besin ve ilaç arasında her zaman kesin bir ayırım olmamıştır: insanlar öncelikle kendilerine yararlı olacağını düşündükleri besinleri seçerler ve seçtiği besin onun için bir tür özel sağlık koruyucu ya da plasebo etkisi yaratır.

Amirdovlat yazılarında sık sık yemek tarifleri ve pişirme biçimleri verir:

"Eti [sığır] pişirirken tencereye kavun kabukları atınız, daha çabuk pişer ve etin hazmını kolaylaştırır. Ben denedim".[14]

"[Hayvan] kalbi zor hazmolur, onun için yağda biber, kimyon ve kekikle pişirilmelidir".[15]

"Böbreğin... en iyisi koyundan çıkandır ve biber ve tarçınla pişirilmelidir".[16]

"Peynir dilimlenip zeytin yağında kızartılabilir".[17]

2. Memeli hayvanlar (evcil)

Amirdovlat'a göre sığır ve koyun tercih edilen ve besleyici et kaynaklarıdır, yeter ki iyi ve kötü yanları bilinsin ve uygun biçimde pişirilsin. Domuza gelince, "Hristiyanlar etinin en iyi et olduğunu... ve olumsuz etkilerinin şarap içilerek [ve yemeğin sonunda] tatlı ve şekerli şeyler yenilerek giderilebileceğini söylerler".[18] Sakadat –beyin, paça, kalp ve böbrekler–[19] yenilebilir, fakat uygun biçimde hazırlanmaları gerekir.

Bursa'nın 19u yüzyıldaki hayvan varlığı içinde sayılan sığır, deve, manda, beygir, eşek, inek, koyun, keçi, köpek, kedi, vb[20] Amirdovlat'ın *Cahillere Lüzumsuz* kitabında da geçmektedir.

---

[13] *Loc.cit.*, s. 303

[14] BKY, 979.

[15] BKY, 1739.

[16] BKY, 3620.

[17] BKY, 1937.

[18] BKY, 976.

[19] BKY, 75, 828, 833, 1739, 2152, 3442, 3620

[20] Schneider, ECA, *Letters from Broosa, Asia Minor* (Chambersburg, PA, 1847)

Develerden değişik ve farklı biçimlerde yararlanılabilir; anlatıldığına göre, "testisleri kurutularak yenildiğinde 'gizli organı' güçlendirir",[21] bunun yanında "idrarı içilirse cinsel isteği arttırır".[22] Deve eti, at etinden daha üstündür.[23] Şaşırtıcı bir karşılaştırma ise "sığır etinin kedi etine benzer" bulunmasıdır.[24]

3. Memeli hayvanlar (yabani)

Bursa dağlarında 19. yüzyılda ayı, yaban domuzu, geyik, vahşi kedi, su samuru, tilki, sincap, tavşan ve sansar gibi hayvanların yaşadığı bilinmektedir.[25] Bu hayvan cinsleri Amirdovlat'ın *Cahillere Lüzumsuz* kitabında da sayılmaktadır.

Amirdovlat'a göre yaban sığırları, yaban koyunları[26] ve ayı[27] eti yemeğe uygun değildir. Amirdovlat'ın sözleri, adıgeçen av hayvanlarının yenildiğini de göstermektedir. Bunun yanında, yaban domuzu "yağlı" olduğu sürece iyi etlerden biri kabul edilir[28]. Amirdovlat "geyik" adını ceylan ve karaca gibi cinsler için de kullanmaktadır. Ortak adı geyik denilen hayvanların da 15. yüzyılda Anadolu'da avlanıp yenildikleri anlaşılmaktadır.

Yine şaşırtıcı olarak, "kirpi etinin lezzetli ve tatlı olduğu",[29] daha da ilginci "sırtlan etinin köpek etine benzediği"[30] gibi bilgiler ediniyoruz.

4. Süt ürünleri

Amirdovlat'ta adı geçen süt ürünleri sayısız denilecek kadar çoktur: yağ, tereyağı, peynir, süt, yoğurt (tam yağlı ve yağı alınmış sütle yapılan yoğurtlar) ve buzağı işkembesinden çıkarılan peynir mayası.

Bu ürünler için *Cahillere Lüzumsuz*'da bazı açıklamalar yapılmıştır:

"Çok süt çeşidi vardır (hepsi) besleyicidir... zihnin çalışmasını güçlendirirler".[31]

Buzağı işkembesinden çıkarılan peynir mayası "yenilir de içilir de".[32]

"Peynir eski ve taze olabilir; en iyi peynir tatlı ve lezzetli olandır... Taze peynir besleyicidir".[33]

---

[21] "Gizli organ" penis için kullanıldığı anlaşılan bir sözcüktür.
[22] BKY, 1189, 2761.
[23] BKY, 988.
[24] BKY, 982.
[25] Schneider, ECA, *Letters from Broosa, Asia Minor* (Chambersburg, PA, 1847)
[26] BKY, 985, 986
[27] BKY, 989.
[28] BKY, 1169.
[29] BKY, 1837.
[30] BKY, 602.
[31] BKY, 960.
[32] BKY, 664. [İng. 'rennet'-CN]
[33] BKY, 1937.

"Yoğurt [tam yağlı sütle yapılan] şişmanlatır".[34]

"Yoğurdun süzülen suyu koyulaşıncaya kadar kaynatılır ve saklanabilir".[35]

5. Kuşlar ve yumurta

Amirdovlat eti yenilen ve makbul olmasa da yenilebilen kuşlardan söz etmektedir. Onun verdiği kuş isimleri, 19. yüzyılda Bursa ve çevresinde varlığı bilinen kuş cinsleriyle örtüşmektedir.[36] En çok adı geçen kuşlar (sıklık sırasına göre): kaz, keklik,[37] ördek, güvercin ve bıldırcındır.

Amirdovlat'ın listesinde yer alan ilginç bir kuş, "eti besleyici (fakat) ağır"[38] dediği devekuşudur. Devekuşu Anadolu'nun yerli kuşlarından olmadığı halde, halk bu kuşu nasıl biliyordu? Bu sorunun yanıtını, 17. yüzyılda yaşamış Polonyalı Ermeni gezgin Simeon Lehatsi'nin yazılarında buluyoruz: "Paşa'nın konağına girdim ve bahçede büyük devekuşları [ile karşılaştım]... ayakları deve ayaklarına gibiydi, küçük başı kaza benziyordu... Bu kuşlar [Osmanlı] beylerin çiftliklerinde bulunuyor ve [onlar] yumurtalarını 6 dirhem ve sekize satıyorlar".[39] Osmanlı ekabiri arasında yerli olmayan (ekzotik) hayvanlar beslemek bir modaydı ve görünüşe göre bu pahalı uğraşıdan para kazanmayı da ihmal etmiyorlardı.

Amirdovlat yenilen yumurtaların değişik türlerini de saymaktadır: ördek ve kaz,[40] keklik,[41] güvercin[42] ve serçe[43] ve diğerleri. Yumurtalar "sirke ile pişirilir [veya] biraz una bulanarak kızartılır".[44]

Kaplumbağaya "Türkler *tosbağa* derler... ve yumurtaları çocukların öksürüğünü keser[45].

---

[34] BKY, 959.

[35] BKY, 2899.

[36] Schneider, ECA, *Letters from Broosa, Asia Minor* (Chambersburg, PA, 1847)

[37] Doğu Anadolu'da yaygındır.

[38] BKY, 2385.

[39] Simeon Lehatsi, *Travel notes* (Vienna, 1936), s. 229 [*Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, çev. H. Der-Andreasyan, (1. bs.) İstanbul, 1964; 2. bs. (*Tarihte Ermeniler 1608-1619*), İstanbul, 1999, s.182 [Amidli Koca İbrahim Şah'ın sarayı Kahire'dedir. Der-Andreasyan çevirisinde devekuşu yumurtasına yer verilmemiştir-ÇN]

[40] BKY, 2821.

[41] BKY, 2823.

[42] BKY, 2820.

[43] BKY, 2822.

[44] BKY, 2820.

[45] BKY, 3199. Bu kaplumbağa yumurtalarının nerelerden toplanıp, hangi yollardan İstanbul'a getirildiğini saptamak ilginç olurdu.

6. Balık ve Kabuklu Deniz Hayvanları

Amirdovlat'a göre, "iki türlü balık vardır... denizde... ve... akarsularda yaşayanlar".[46] Anayurtları kıyılardan uzak olan Ermeniler için İstanbul'da denizi görmek çok heyecan verici olmalıydı. Kabuklu deniz hayvanlarını özellikle ilginç buldukları düşünülebilir. Amirdovlat kereviti şöyle anlatıyor: "iki türü vardır... denizden gelen ve akarsularda yaşayan... bu kitabın yazarı der ki, bacakları ayıklanmalı ve karnı yarılmalıdır... [kerevit] bundan sonra tatlı suda haşlanır",[47] İstakoz ise "on bacağı vardır; bacakları çok uzundur ve boynuzları vardır... iyi bir yiyecektir".[48]

Genel olarak balıklar hakkında: "iyi besindir... [bunlar] taze ve tuzlanmış olarak yenir... sirke ve kekik içinde [daha iyi pişer], üzerine biraz biber konur... ve şarapla yenir... Balıkların içi değişik baharatla doldurulabilir".[49]

7. Sürüngenler, Suda ve Karada Yaşayanlar, Karından Bacaklılar ve Böcekler

Yılanların "başı... kesilip gövdesi parçalara ayrılır... kullanılmamış bir toprak kaba konur ve... tuz... bal... dereotu ve... (taze) incir katılarak hazırlanır. Bundan sonra kabın ağzı toprakla sıvanır ve fırına verilir. Toprak kap ağarıncaya kadar fırında kalır, sonra çıkarılıp açılır... [pişmiş yılanın etine] limonotu kökü[50] ve tarçın[51] konur ve yenir... hayatı uzatır".[52]

Amirdovlat'a bakılırsa Anadolu halkı, Fransızlardan birkaç yüzyıl önce kurbağa yemektedirler: kurbağa "kalbi genişletir ve idrarın rengini değiştirir... en iyileri yeşil olanlardır".[53] Ayrıca "dağlık arazide bulunan ve ağaçlara yapışık sümüklü böcekler" yenilmektedir.[54]

Çekirgelerin "pek çok çeşidi vardır... [Yakalanınca] başı ve bacakları ayrılır, ve [bu haliyle] kızartıldığında yenilebilir hale gelir...".[55] En iyi çekirge "topluca olandır... kızartılıp yenir".[56] Küçük çekirgeler daha zayıftır "kızartılıp yenildiğinde mesane kasılmalarını giderir".[57]

[46] BKY, 1606.
[47] BKY, 3013.
[48] BKY, 1876.
[49] BKY, 1606.
[50] Andropon nardus L., Gramineae
[51] Cinnamomum matala F. Nees et Eberm, veya C. Citriodorum Thwait, Lauraceae
[52] BKY, 556.
[53] BKY, 622.
[54] BKY, 1410.
[55] BKY, 1875.
[56] BKY, 1875.
[57] BKY, 3100.

8. Çeşitli Afrodiziyaklar

Devekuşu "eti besleyicidir ve afrodiziyak [özelliği vardır]".[58] Amirdovlat'a göre yenildiklerinde ya da merhem olarak sürüldüklerinde erkeklerin cinsel gücünü arttıran maddelerin arasında: deve idrarı ve testisleri, aslan yağı, balda pişmiş tavuskuşu eti, serçe eti ve yumurtası, ardıç kuşu eti ve etsuyu vardır.

9. Otlar, baharat ve çeşniler

Yemekler içinde en çok adı geçen maddeler bu gruba giren bitkilerdir. Otlar, baharat ve çeşnilerin 15. yüzyılda çok kullanıldıkları söylenebilir. Yemeklere katılanlar çeşniler (sıklık sırasına göre): fesleğen, aspir, mercanköşk, kakule, biber, asa faetida (şeytanboku), defne, hardal ve tarçındır.

10. Yemişler ve kabuklu yemişler

Adı en çok geçen yemiş ve kabuklu yemişler (sıklık sırasına göre): üzüm (bütün üzüm türleri), dut, kavun, ceviz, erik, kayısı, kiraz ve incirdir.

Amirdovlat, kayısıya (ծիրան)[59] "tufah ermani"[60] denildiğini kaydetmektedir. Amirdovlat kayısı için, "pek çok çeşidi vardır, iyileri büyük ve sarı olur [ve] Ermenilerin yaşadığı yerlerde bulunur" demektedir. Ayrıca, kayısı "susuzluğu giderir, [kuru kayısı] suya batırılır [şiştikten sonra] yenir". Kayısının yanında, elma, üzüm, armut, nar, ayva beyaz ve kara dut, gibi meyvalar anlatılmaktadır.

11. Diğer yenilebilir bitkiler

Sözü edilen yenilebilir diğer bitkiler (sıklık sırasına göre): havuç, hıyar, rezene, kuşkonmaz, hindiba, pırasa, lahana, patlıcan, fasulye, ıspanak, marul ve mercimektir. Bu bitkisel besinler listesinde salatalıklar, pişirilerek yenen sebzeler ve baklagiller arasında bir denge olduğu dikkati çekmektedir.

Burada, men (menn, kudrethelvası) adıyla Tevrat ve Kur'an'da besleyici ve susuzluğu giderici olarak nitelenen bir doğal ürüne özellikle değinmek gerekir. İbranilların Sina çöllerinde kırk yıl süren göçebelikleri sırasında men (manna) toplayıp yedikleri anlatılmaktadır. Gerçekte men, çölde yetişen bazı ağaç ve çalıların üzerinde ya da bitişiğinde bulunan tatlımsı (ıslak veya kuru) bir bitki salgısıdır. Men ya da men benzeri salgısı olan üç bitki türü bilinmektedir: ılgın,[61] İran men ağacı[62] ve meşe men ağacı.[63] Men, ağaç

---

[58] BKY, 2385.
[59] BKY, 1220.
[60] Ermeni elması; bkz. BKY, 910
[61] Tamarix mannifera Ehrenb. (Tamaricaceae)
[62] Alhagi maurorum Medic. (Leguminofsae)
[63] Quercus persica Jaub. et Sopach. (Cupuliferae)

kabuğunun ağaç zararlıları tarafından delinmesine bir tepki olarak oluşmaktadır.[64] Men, değişik yörelerde *gazangubin, tarangubin* veya *khusgangubin*[65] gibi isimler alır. Bu isimler Amirdovlat'ın yazılarında da geçmektedir. Menden sözederken Amirdovlat, "yerlere dökülür", veya "ağaçlarda parıldar"; "Amid'de"[66] ve "İran dağlarında..." bulunur, "iyi men yaş ve beyaz olur"[67] demektedir.

Amirdovlat'ın kahve, çay ve tütüne değinmediğini belirtmeliyiz.

12. İçkiler

Şarap Amirdovlat'ın yazılarında adı sık geçen bir içkidir. Yazılarında "eski şarap" için bir ayrım yapılmıştır. Örneğin, Amirdovlat "eski şarap içmenin" afyonun olumsuz etkilerini giderdiğini kaydeder.[68]

Bira, "şaraptan daha az sarhoşluk verir. Çimlenmiş arpa ve baldan üretilir... ve ayva ile karıştırılarak [alınırsa] mideyi güçlendirir".[69]

Doğal olarak, süt besleyici bir içecektir ve inek, deve, koyun, eşek, keçi ve kısrak sütleri içilebilir.

V. İki özel besinin tarihsel evrimi

1. Apukht veya Pastırma

Acharean'a göre,[70] *Apukht* terimi Pehlevi dilinde "pişmiş" anlamına gelen pukht sözcüğünden türemiştir: olumsuz öneki ile *a-pukht* ("pişmemiş") sözcüğü oluşmuştur. Sözcük, teorik olarak kurutulmuş et, balık, hatta –Sıvas, Karabağ ve Erivan Ermenicesinde olduğu gibi– ekmek anlamında da kullanılabilir. Aynı terime başka dillerde rastlanmaktadır. Örneğin, Gürcüce *apokhti* (kurutulmuş et veya balık), ve Lehce *abucht*, "ortaçağda Polonya'da yaşayan Ermenilerin eski diyalektlerinden türetilmiş olabilir".

Amirdovlat *Apukht* için *Namaksut* sözcüğünü de kullanır (Farsça'da *namak* tuz anlamına gelir) ve "tuzlanıp saklanan et; [hemen] kurumaz ve gerektikçe tüketilebilir. Memleketimizde sığır ve kuzu kurutulup yıllarca saklanabilir. Gürcistan'da tanıştığım

---

[64] Coccus maniparus

[65] Her üç isim Farsçadaki bal (*angubin*) sözcüğünden türemiştir. Ön ekler, sırasıyla şu anlama gelir: *gaz* (ılgın, Kürtçe), *tar* (yaş, Farsça), ve *khushk* (kuru, Farsça).

[66] Diyarbakır, Dicle'nin sağ kıyısındaki eski kent.

[67] BKY, 597, 870, 1194, 1261, 2105, 2156.

[68] BKY, 8.

[69] BKY, 3745.

[70] Apukht, in Acharean H, Հայերէն արմատական բառարան [Ermenice Etimolojik Sözlük] v. 1, Erivan, 1971

bazı kişiler bana kurutulmuş etin yirmi yıl saklanabileceğini söylediler".[71] Amirdovlat *çaman* için "*kamon* [kimyon, Cuminum cyminum L.]"[72] demektedir. Ancak bu terim bugünkü kimyon, Carum carvi L. ve Trigonella foenicum-graecum (çemen otu) bitkilerinden farklıdır. Amirdovlat başka bir yerde *Apukht*'un istenilmeyen etkilerinin "kimyon, kekik, kişniş ve acı tıbbi [bitkilerle] muamele edildiğinde azalacağını" bildirmektedir.[73]

Kurutulmuş besinler Ermenistan ve Gürcistan'da çokça tüketilir. Bunların arasında Van gölünde bulunan, Ermenice *Tarekh* (Yunanca *tarixos* adından gelir) denilen balığın kurutulup tuzlanmış ürünü vardır.[74]

Günümüzde *apukht*'un üzerine Türkçe'de *çemen*,[75] Ermenice'de *çaman* (չաման)[76] kaplanmaktadır. Bu macun, *çaman* denilen değişik botanik türlerin tohumlarının öğütülmesi ve buna tatlı kırmızı biber (paprika), acı biber ve sarımsak eklenmesiyle elde edilir; tuzlanıp kurutulmuş sığır eti üzerine kaplanarak *apukht* veya *pastırma* elde edilir.

Böylece Türkçe'deki *pastırma* terimine gelmiş oluyoruz. Bu ürünün kaynağı nedir?

Kesin bir yanıt vermek güçtür. Ancak, Kapadokya bölgesinde yaşayan Bizanslılar tarafından keşfedildiği sanılmaktadır. Buradaki yeraltı yerleşimlerinde etlerin hazırlanıp kurutularak *paston* yapıldığı bilinir. Daha sonra Kayseri'de üretimin geliştirildiği ve Erciyes yaylalarında beslenen danaların eti kullanılarak daha nitelikli bir ürün haline getirilmiş olabilir. Gezgin Türkmenlerin eğerlerinin altında çiğ et taşıdıkları bilinmektedir. Türkmenler Batı Anadolu'da yerleşik düzene geçtikleri zaman, *paston*'a benzer bir ürün olan *pastırma* üretmeğe başlamış olmalılar. Avrupa fetihleri (Macaristan ve Romanya) yoluyla *pastırma* daha Batıya taşınmış ve *pastrami* adını almış olabilir. Doğu Avrupa'dan göçen Yahudiler bu ürünü Amerika'ya götürmüşlerdir.

---

71 BKY, 324.

72 BKY, 2609.

73 BKY, 2609.

74 Ghazaryan, R. S. & Avetisyan, H.M., Միջին հայերենի բառարան [Ortaçağ Ermenice Sözlüğü] v. 2, s. 381, Erivan, 1992

75 *Yeni Redhouse Türkçe-İngilizce Lugati* (İstanbul, 1968) *çemen* sözcüğünün karşılığını 'cumin' [kimyon] olarak vermektedir ve kökeninin Ermenice olduğunu belirtmektedir. Aynı yerde *çemen*, çemen otu tohumu, kırmızı biber ve sarımsaktan oluşan iştah açıcı bir karışım olarak tanımlanmaktadır. Bianchi, TX & Kieffer JD, *Dictionnaire Turc-Français* (Paris, 1850), v. 1, p. 645, *çemen* sözcüğünün karşılığını yalnız "bahçe" olarak vermektedir; iştah açıcı anlamının 19uncu yüzyılda kullanılmadığı düşünülebilir.

76 Lusignan, *Nouveau dictionnaire illustré Français-Arménien* (Constantinople, 1909, s. 391) eserinde *chaman* karşılığını 'cardamon' [kakule] olarak verir. Buna karşılık, Malkhasiants Հայերեն բացատրական բառարան [Ermenice açıklamalı sözlük] (Beirut, 1983) v. 4, s. 9 sözcüğün değişik anlamlarının şöyle vermektedir: Batı dilleri veya Yunanca 'Caminum cyminum L.', Ermenice 'Carum carvi' ve Türkçe 'Trigonella Foenum graecum' türleri.

Böylece dört kültür: Doğu Anadolu, Transkafkasya, Doğu Avrupa ve Türk kültürü *Apukht* ve *Pastırma* denilen besinin öyküsünü elbirliğiyle yazmışlardır.

2. Kaşk

Françoise Aubaile-Sallenave'a göre[77] *kaşk* sözcüğü ilk kez beş veya altıncı yüzyılda yaşamış Ermeni yazar Eghisheh'te geçmektedir ve köken olarak "Pehlevi dilinde arpa ekmeği anlamındaki *kaşkin*" sözcüğüne dayanır. Amirdovlat bundan bin yıl sonra *kaşk* yapımını şöyle anlatır: "arpa unu ile ekşitilmiş sütten yapılan bulamaç, arpa suyundan daha yoğun haldedir... sıcak ve kurak havada susuzluğu giderir".[78] Amirdovlat hemen ardından *kavarekh*[79] denilen hayvan paçasından söz ederken de "bunların yemeğini tavlanmış arpa ile yapmak iyi olur", ama "fazla besleyici değildir" demektedir.

Kaşk, 9. yüzyıldan itibaren Arapça tıbbi metinlerde ve yemekle ilgili yazılarında sık olarak geçer.[80] Sözcüğün kendisi gibi anlamı ve yapımı da değişecektir. Besinin Azerbaycan'dan İspanya'ya kadar yayılmış olması, Arap, Ermeni, Azeri, Mısır (Müslüman ve Kıpti), İran, Irak, Yahudi, Kürt, Lübnanlı, Suriye ve Türk etno-kültürleri arasındaki yoğun ekonomik ve sosyo-kültürel bağları göstermektedir.

Türkçe'de *Keşkek* (arpa ve koyun ya da tavuk etinin birlikte pişirilip dövülmesiyle yapılan yemek) *kaşk* sözcüğü ile ilintili olabilir. Kurutulmuş yoğurt, peynir ve diğer süt ürünleriyle yapılan yiyeceklere de "keşk" veya "kaşk" denilmektedir. Buna karşılık "kaşkin" değişik ekmek ve reçel çeşitlerine de verilen bir isimdir. Bazı tariflerde buğday ve diğer tahıllar arpanın yerini almaktadır. Her etnik grubun diğerinden bir "kaşk" çeşidini alıp yöresindeki besinlere ve damak zevkine göre değiştirdiği belli olmaktadır.

Yerleşik Türkmenlerde *kişk* "döğülmüş buğday ve güneşte kurutulmuş yoğurtla yapılır" iken, göçebe Türkmenler aynı yiyeceği "yalnız güneşte suyu alındıktan sonra parçalara ayrılıp kurutulan yoğurttan yaparlar".[81]

Kuzey Afrika'da bu yemeğe, "arpa kuskusu" anlamına gelen "kasksou bil ful"[82] ya da Fas ve Cezayir'de olduğu gibi *alelbül* denir ki, bu arpa ile yapılan "kaşk" yerine, günümüzdeki kuskusa benzer, irmikle yapılan bir yemek türüne geçildiğini gösterir.

---

[77] *A Taste of Thyme, Culinary Cultures of the Middle East*, Sami Zubaida and Richard Tapper, (eds.) (London, 2000)

[78] BKY, 3573.

[79] Farsça ve Türkçe'de *Paça*, bkz. BKY, 3612

[80] Örneğin, Al-Andalus Ibn Habib ve İbni Sina'nın tıbbi metinlerinde, ayrıca Al-Warrak'ın *Kitab-ı Tabikh* adlı (yemek) kitabında.

[81] *Kitâb Wasf al-At'ima al-Mu'tada* [Çok Yenilen Yemeklerin Tarifi], Rodison, M, et.al. (eds.), *Medeival Arabic Cookery* (Blackhawton, 2001), s.323. İstanbul'da Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bu yazmanın iki nüshası vardır.

[82] Mahboub, H., & Rabaa, C., *Les Aventures du Couscous* (Paris, 2003), p. 27

Yemeğin farklı maddelerden yapılması pişirilme tekniğinin değişimine de neden olur; kaynatmanın yerini buharda pişirme ya da buğulama alır. Herhalde kuskusun yaygınlığı şaşırtıcıdır, örneğin *cüscusu trepanese* (Sicilya), *mağrebiyye* (Suriye-Filistin), *kuskus* veya *kusikusi* (Afrika), ve *cuscuz* (Brezilya). Afrika'da kuskus tarımsal olarak üretilen ya da *Digitaria exilis* gibi yabani tahıllardan yapılırken, Brezilya'da *cuscuz* için darı kullanılır.[83] Mısır ve Brezilya'da *kuskus* şeker katılarak tatlı olarak yenilir.

Kıptilerin yaptığı *kişk* ise ıslatılıp kurutulduktan sonra döğülen buğdayın üzerine kaynar su döküldükten sonra, elekten geçirilerek yapılır. Bu bileşime pişirilmiş etler eklenir.[84] Bu yemek Ortadoğu'da yenilen *kaşk* ile Kuzey Afrika'nın *kuskus* yemeği arasında bir geçişi temsil eder.

VI. Sonuçlar

Anadolu'da 15. yüzyılda yenilebilen bitkisel ve hayvansal besinlerin bir dökümü için Amirdovlat Amasiatsi'nin eserlerini gözden geçirilirse:

1. Bütün tanımlamaların engin bir bilgiye dayanan, açık, eleştirel ve kapsamlı olduğu;

2. Çok sayıdaki gözlemlerinin genellikle kendi araştırmalarının sonuçlarını yansıttığı;

3. Hazırladığı Ermenice bilimsel sözlük ile döneminin kimya, botanik ve tıbbi terimlerin daha iyi anlaşılmasını sağladığı;

4. Arapça, Yunanca, Latince, Farsça, Süryanice ve Türkçe sözcüklerin Ermeni alfabesiyle[85] transliterasyonlarını vererek hem eski bilimsel terimlerin belirlenmesi, hem de karşılıkların belirlenmesine yardımcı olduğu, ve;

5. Yemek tariflerine ve bunların pişirilme biçimlerine olan ilgisinin bu konuda önemli bir kaynak oluşturduğunu sonuçlarına varabiliyoruz.

Onun çalışmalarından yararlanarak, tarihsel olarak önemli bir çağda Anadolu insanının nasıl beslendiği konusunda bir tabloyu oluşturabiliyoruz. Buna göre, Anadolu insanının orta çağlarda da oldukça geniş ve gelişmiş bir beslenme biçimi olduğunu söyliyebiliriz. Hatta, günümüz insanının yemek alışkanlıklarına bakarak daha iyi beslendikleri bile ileri sürülebilir.

İstanbul'un 1453'te fethinden sonra Ermeniler, Ermenistan'dan ve başka yerlerden İstanbul'a nakledildiler. İstanbul'da beslenme alışkanlıkları, coğrafi ve iklim koşulları,

[83] Perry, C, "Couscous and its cousins", Rodison, M., et.al., (eds.), *Medeival Arabic Cookery*, (Blackhawton, 2001), içinde s. 323

[84] Rodison, M., et.al., (eds.), *Medeival Arabic Cookery*, (Blackhawton, 2001), s. 323

[85] Ermeni alfabesi yabancı sözcüklerin transliterasyonu için oldukça kullanışlı ve güvenilirdir, çünkü sesli ve sessiz harflerle bileşik sesli harflerin fonetik değerleri oldukça sabittir.

deniz ve denizde yaşayan hayvanlar ve geldikleri çevrede var olmayan yeni tanıdıkları canlıların ve nihayet şehirde yaşayanların farklı beslenme biçimleri gibi yerel etkilerle yeni adetler edindiler. Buna karşılık İstanbulluları kendi töreleri ve becerileriyle etkilediler. Zamanla oluşan sosyo-kültürel etkileşme ve birlikte geliştirilen yeni adet ve tutumlar Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan diğer insanları da etkiledi.

[Çevirenin Notu: Amirdovlat Amasitasi (Amasyalı Emir-üd-Devle)'nin yapıtları Fatih döneminin tıp, eczacılık, kimya, botanik, zooloji gibi doğa bilimleri ile dilbilim ve kültürel antrapoloji için çok zengin, fakat aynı ölçüde zor kaynaklarıdır. Zorluk, inceleme kapsamındaki bilim ve uzmanlık dallarının çeşitliliği kadar Amirdovlat'ın Ermeniceyle birlikte kullandığı 7 dil ve İbranca gibi başka Doğu dillerindeki bilimsel sözlüklerin karşılaştırmalı çalışmalar için yetersiz olmasından ileri gelmektedir. Amirdovlat ile ilgili yeni çalışmaların Fransızca, İngilizce ve Rusça yayınlanmış olması, Türkçeye çok yakın olan bazı Ermenice terim ve kavramlardan uzaklaşılmasına da neden olmaktadır. Dr. Gueriguian'ın İngilizceden çevirisini yaptığımız yazısında adıgeçen hayvan, bitki ve besin adlarının bir Ermenice-Türkçe lugatçesi makalenin kendisi kadar ilginç olurdu. Amasyalı Hekim Amirdovlat kitapları üzerine araştırmaların Türkiye'de uzun süre daha "lüzumsuz" sayılmamasını dileriz. Dr. Şeref Etker]

Özet: Amasyalı Amirdovlat (1415-1496), Ermeni kökenli Osmanlı hekim, farmakolog, deneyci, seyyah ve dilcidir. Birçok eseri arasında; *Tıbba Faydalı, Hastalık Belirtileri, Usta Hekimlerin Deyişleri, Akrabadin*, ve büyük yapıtı, binlerce farmakolojik veriyi ayrıntıyla tanımladığı *Cahillere Lüzumsuz* vardır. Bu eserinden, dünyanın ve bölgenin tarihi açısından kritik olan bu dönemde Anadolu'da insanların nasıl beslendiklerine ilişkin zengin bir tablo çıkarmak mümkündür. Bu tablo şaşırtıcı derecede çeşitli ve bugünkü diyetten sağlıklıdır. Bu besinleri zoolojik kökenleri –memeliler, kuşlar, balıklar, kabuklular, sürüngenler, böcekler– ve pişirme yöntemlerine göre sınıflıyoruz. Ayrıca Anadolu ve Transkafkasya'nın iki besini, apukht/pastırma ve keşk hakkında bazı bilgiler veriyoruz. Giriş niteliğindeki bu çalışma, 15. yüzyıl Anadolu'sunun kültürel ilişkileri, adet, alışkanlık, inanç, boş inanç, diyet ve sağlık koşullarıyla ilgili önemli bilgiler veren Amirdovlat'ın eserlerine bilim adamlarının ilgisini çekebilir diye umuyoruz.

Anahtar sözcükler: Amirdovlat Amasitasi, yiyecek, içecek ve flora ve farmakoloji tarihi, 15. yüzyıl Anadolu'su

Abstract: Amirdovlat of Amasya (ca.1415-1496), an Ottoman subject of Armenian origin –physician, ophthalmologist, pharmacologist, experimentalist, traveler, and linguist. His extant works include: *Useful to the Practice [of Medicine]; Signs of [Life and Death in] the Sick;* two pharmacopeias: *Sayings of the Master Physician*, and *Akhrabadin*; and his masterpiece, *Useless to the Ignorant*, a meticulous description of thousands of pharmaceutical simples. From the latter work, we were able to evoke a rather rich picture of what people ate in Anatolia during a crucial period of local and worldwide history-- a surprisingly diverse and varied diet, healthier than current eating habits. We describe these edibles according to their zoological origins –mammals, birds, fish, crustaceans, reptilians, amphibians, gastropods, and insects– and according to the culinary categories of plants (herbs, spices, condiments, fruits, nuts, salads, vegetables, and legumes). We also give some notations about two emblematic Anatolian and Transcaucasian foods: Apukht/pasturma and kashk. This introductory work may induce other scholars to analyze the entire corpus of Amirdovlat Amasiatsi, which contains considerable information concerning the habits, mores, beliefs, superstitions, activities, intercultural interactions, diets, and health status of 15th century Anatolians.

Key words: Amirdovlat Amasitasi, history of food and drinks, flora and pharmacology, 15th century Anatolia,

Anadolu'da Üzüm İle Zeytin

Tansu AÇIK*

Anadolu'da "dağından yağ, ovasından bal damlar" diye bir deyim vardır, sözkonusu edilen zeytin, incir ve üzümdür. Türkiye haritasında Cizre'den başlayıp Kilis'i, Nizip'i geçelim, Antakya'dan Ünye'ye kıyın kıyın gümüşsü yeşille dar bir kuşak çizelim; Trabzon çevresindeki adacıkları, Yusufeli'inden başlayıp Aşağı Çoruh vadisinden Gürcistan sınırına dek bir yüz kilometre kadar bir bölgeyi de kattık mı Türkiye'de zeytin yetiştirilen otuz beş ilin konumunu gözönüne getirebiliriz. Bugün zeytin dikili olmayan oysa eskiçağlarda zeytinliklerin gümüşsü durgun yaprak deniziyle ırganan topraklar arasında Hitit metinlerine göre Amasya, Tokat, Çorum; Strabon'a göre (XII, 2, 1) Malatya'yı da sıralamalı. Mihalgazi Çatak arasında kıvrıla kıvrıla giden Orta Sakarya vadisi inciri, narı, menengici, bademiyle birlikte zeytinin Orta Anadolu'ya en çok sokulduğu yerdir (Yücel). Üzüm, zeytinin yetişebildiği iklim koşullarına ek olarak iç bölgelerde de yetişir. Türkiye'de ekili, dikili alanların yarısında tahıl ekiliyse, yüzde beşinde zeytinle asma dikilidir. Ağaç varlığı bakımından Türkiye zeytinde dünya dördüncüsüdür. İspanya'daki, İtalya'daki ağaç sayısı Türkiye'deki 95 milyonluk nüfusun iki katıdır; asma bağları bakımından da sıralamadaki yeri aşağı yukarı aynıdır, kuru incir dışsatımında ilk üçe girer. Bu verilerin dip nedeni tunç çağı Akdeniz'inde bulunur.

Besin üretiminde yeryüzünün çekirdek bölgelerinden başlıcası olan Burdur'un Hacılar'ını, Konya'nın Çatalhöyük'ünü de içeren Bereketli Hilal'de, deyimin daha geniş

* Dr., A.Ü. DTCF Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü. Tansu.Acik@humanity.ankara.edu.tr

anlamıyla Doğu Akdeniz'de yaklaşık 10.000 yıl önce Kuzey yarıkürenin geleceğini belirlemiş olan bir değişiklikler dizisiyle karşılaşırız, altmış yıl önce Gordon Childe, buna sanayi devrimi örneksemesiyle neolitik devrim adını vermişti; işte yüzlerce yıl süren bu ilk dalgada buğday, nohut, arpa, bezelye gibi bitkiler evcilleştirilir. D. Zohary'nin öncü bitki genetiği çalışmaları sayesinde buğdayın, nohutun Antep yöresinde evcilleştirilmiş olduğunu söyleyebiliyoruz. İnsan topluluklarının genetik yakınlıklarını 1960 yıllarından beri git gide inceltt iği, pekinleştirdiği çözümleme yordamlarıyla ortaya koyan L. Luca Cavalli-Sforza'nın fen bilimlerinin kesinliğiyle kanıtladığı gibi Orta Doğunun Bereketli Hilalinden yalnızca bu tarım bitkileri değil bu bitkileri yetiştirmeyi bilen kişiler ortalama yılda bir kilometre bir hızla Batı'ya yayılmışlardır (2001); dolayısıyla bugünkü Avrupa'nın insan topluluklarının dörtte birinin kaynağı, Anadolu'da içinde olmak üzere, Bereketli Hilal bölgesidir. İkinci dalga tarım bitkisi geliştirme İÖ 4000 yıllarında zeytinle başlar, ama asıl Tunç çağında yaygınlaşır (İÖ3000-1000). Üzüm, incir, hurma, nar bu dalgayla evcilleştirilenlerdendir (Diamond 162-4, 183-184; Zohary 134-135, 236). Tunç çağının sonunda aşılama yordamlarının Doğudan, belki ta Çin'den bölgeye yayılması sayesinde elma, ayva, erik gibi meyve ağaçları üçüncü dalgayla yetiştirilmeğe başlanır. İlk dalgadaki tahıllar, baklagiller yıllık otsu bitkilerken, ikinci dalganın bitkileri, örneğin zeytin altı, yedi yılda, üzüm üç, dört yılda ürün veren daha karmaşık üretim yordamları gerektiren ağaçlardır. Olasılıkla tek evcilleşmiş hayvan köpekken ilk dalgayla birlikte dört büyük memeli hayvan, keçi, koyun, inek, domuz da aynı bölgede evcilleştirilmiştir. Ağaçlara sarılıp asılan yaban asması dağlık bölgelerde Zagros'da, Kafkasya ile Kuzey Doğu Anadolu dağlarında, Toroslar'da evcilleştirilmiş olmalıdır.

Şarap sözcüğü Sami ve Hint-Avrupa dil ailelerinde aynı kökten gelmedir: Ugaritçe *yn* İbranca *yyn* Yunanca [*w*]*oinos* Kıbrıs hece yazısında *wo-i-no* Latince *vinum* . İncir için de aynı biçimde Fenikece *paggim*, Yunanca *sykos* Latince *ficus* örnekleri verilebilir, oysa Sami dilleriyle Hititçe dışındaki Hint-Avrupa dillerinin 'zeytin' sözcüğü ortak sözcüklerden değildir, ancak zeytinyağının ortak bir sözcük olması olasıdır. Yaban üzümünün, delice zeytinin bulunmadığı Mısır'da bu ürünler Tunç çağında çok sınırlı ölçüde yetiştirilmiştir; Filistin kıyılarından şarap, zeytinyağı lüks madde olarak Mısır'a satılırdı, bildiğimiz amforaların biçim bakımından ataları da Tunç çağı sonunda Suriye Filistin kıyılarında Ugaritlilerin dışsatımda kullandıkları kaplardır. Mısır'ın, Mezopotamya'nın asal içkisi biradır, hurma şarabıdır. Yüzü aşkın çeşitte ekmek, çörek adı bulunan Hititlilerin üzümle şarapla ilintili sözdağarı bir düzine kadardır; birayla şarabı karıştırıp içtiklerini, bir bağ bozumu bayramları olduğunu da biliyoruz (Alp).

Şarap rastlantı sonucu mayalanan bir şekerli üründen ortaya çıkmış olmalıdır; balın (en eski içki bu olmalı), hurmanın, incirin, üzümün mayalanmasını sağlayan yüzeylerinde doğal olarak bulunan *saccharomyces cerevisae*'dir. Tunç çağında, demir çağında

maddi kalıntılara bakarak işliğin, dibeğin ne için kullanıldığını çıkartabilmek olanaklı değil; kabaca üzümle, zeytinin ezilmesi, geride kalan şıranın, küspenin sıkılması işlemleri aynıdır da ondan, dolayısıyla birbiriyle bağlantılı havuzcuklar zeytinyağı ile şıra, şarap üretimini akla getirir. Bu işlemler için özel araçlar çok çok sonraları Romalılarca bulunacaktır: sonsuz vidalı ahşap mengenenin bulunuşu Arkhimedes adına bağlanır, dikey değirmen taşı da aynı sıralarda İÖ 2. yy.'da bulunmuştur. Bırakalım genetiği henüz kazıbilim ortada yokken yazılmış bir başyapıt, 19.yy. bilginliğinin seçkin bir örneği var elimizde: Victor Hehn'in kitabı evcilleştirilmiş hayvanları, bitkileri konu edinir. Yazarı F. Bopp, J. Grimm gibi karşılaştırmalı dilbilim kurucularının öğrencisi olmuştur; kitabı bir yazın mimarisi, olağandışı bir çevre duyarlılığı sezinletir; kitabının yalnızca üzüm, zeytin, incir bölümlerinin kuşa çevrilmiş bir Türkçe çevirisi de çıktı (1998)[1]. V. Hehn karşılaştırmalı Hint-Avrupa araştırmalarına eklemlenen bu kitabıyla yeni bir araştırma, bilgi alanı açmıştır.

Bugün Akdeniz dendi mi gözler önüne gelen aslında çok eskiden başlayan bir ormansızlaştırma, aşırı otlatma sonucu oluşmuş bir manzaradır. Platon Atlantis söylenini aktarmaya geçmeden önce Yunaneli'ndeki toprak aşınmasını, ormansızlaşmayı şaşmaz bir neden-etki zincirlemesi içerisinde dile getirir (*Kritias*, 111c-112e). Aşınmış yamaçlarda zeytin, kökleriyle kireçtaşının taban kayacına tutunabildiğinden en uygun ağaç sayılır. Batı Akdeniz'e asmanın, zeytinin yayılması önce Fenikelilerin, Kartacalıların yerleşimleri, ticaret üsleri aracılığıyla olmuştur. Onların hemen peşi sıra Yunanlıların öncülüğü gelir; ağırlıklı olarak İÖ 8.yy. ile İÖ 6.yy. arasında Güney İtalya, Sicilya başta gelmek üzere Akdeniz'de, Karadeniz'de yeni yerleşimler kurarlar. Yunanlılar Fenikelilerden yalnızca İÖ 8.yy.'da sesçil alfabetayı öğrenip uyarlamazlar, gemi yapım bilgisini, bir kaç yüzyıl içinde bütün bir Akdeniz'e dışsatım yapacakları çeşit çeşit bezekli kap biçimlerini de uyarlarlar; asma, zeytin tarımını deniz kıyısı boyunca yayarlar. Örneğin Massilia'ya yani bizim Foça'nın yavru-kenti Marsilya'ya asma kütüğünü ilk kez getirirler. Yunan uygarlığının yayılma alanının asmanın kapladığı alanla bir olduğu öne sürülmüştür; zeytinin daha dar bir kuşakta yetiştiğini gözönüne alalım, bu aynı denklik Roma için de geçerli olacaktır. Klasik çağdan ayırıp eskil çağ denen bu dönemde Yunan kentleri para iktisadına geçmiş, daha doğrusu bütün bir soyut, somut ilişki kurma yollarını kökten değiştirmiş olan sikkeyi benimsemiştir; Yunan kentleri lüks ürünleri

[1] Kitabın bu hale gelmesinde baş sorumlu , bu seçmeyi yaparken "konuyla" ilintisiz gördüğü yerleri, örneğin insan kurbanı üzerine şu kadar sayfayı, Fenike, Sami katkılarını falan ne akla hizmet budayan Alman yayıncı, ancak Türkçe çeviride neredeyse baştan aşağı Yunan, Latin yazılı kaynaklarına dayanan kitabın göndermelerini vermeyip yalnızca eskiçağ yazarlarının adları alıkoyulmuş; çeviri üzerine eleştiriye (Açık) ağ üzerinden http://www.pusula.com/virgul adresinden de erişmek olanaklı. Artun Ünsal'ın Türkiye'deki zeytin, zeytinyağı üretimini hemen her yönüyle ele aldığı sevgiyle yazılmış kitabını da bir başyapıt olarak nitelendirmeli (2003).

saymazsak şarap, zeytinyağı, incir, çanak çömlek dışsatımı ile tahıl dışalımı yapar. İÖ 5. yy. sonunda kentin gümrüğünün, o yılın yüksek kamu görevlisinin damgalarını taşıyan amforaların bolluğu şarap, zeytinyağı ticaretinin genişliğine tanıktır.

Atina zeytine sahiplenişini çok gerilere götürür; tanrıların artık kentlerde tapınılmak istediği söylensel zamanlara. Atina'nın dinsel özeği uçhisarda, yani akropolisinde Poseidon, üç çatallı yabasıyla toprağa vurur, deniz suyu fışkırtır, tanrıça Athena ise zeytin ağacı armağanını verir, Atinalılara. Bir değişkeye göre kadınların oyuyla Athena'nın armağanı kabul edilip Athena kentin koruyucu tanrıçası seçilir, kentin adı da Atina'ya çevrilir. Tarihsel zamanlarda Atina uçhisarında bu kutsal zeytin ağacı, deniz suyuyla dolu bir kuyu da bulunur. Akademia'da bu zeytinlerden türeme bir koruluk vardır, bunlardan çıkartılan yağ, Atina'nın bütün Yunan kentlerine açık dört yıllık yarışmalarına özenerek İÖ 6. yy. sonunda tiran Peisistratos 'un yerleştirdiği Panathenai oyunlarında birincilik kazananlara verilen armağandır. Peistratos kendinden iki kuşak önceki yönetici Solon gibi zeytinciliği özendirmiştir. Dört yıllık oyunların en eskisi, İÖ 8. yy. ortalarında kurulan Olümpiya oyunlarında, Olimpiyatlarda da birincilere zeytin dalından çelenk armağanı verilir. Zeytin dalının taşıdığı simgesel değere iki örnek daha verelim: hukuksal dokunulmazlık taşıyan kutsal alanlara sığınma isteminde bulunan kişinin elinde yün sarılı bir zeytin dalı bulunur; Roma'da utku alaylarına katılanlar başlarında mersin dalından çelenk taşırken, savaşa katılmayıp alayı düzenleyenler yalnızca zeytin dalından çelenk takarlar.

Dionüsos ise hem en genç, hem eski tanrılardan, ölüp yeniden doğmuş tanrılardan, Yunan tanrılar kurulunun şaşırtıcı üyesi, tapısı bir yere bağlı olmayan, çok tatlı ama benimsenmediğinde yıkım da getiren Dionüsos söylenlerde asma dikimini ta Hinteline kadar yayan bir tanrıdır. Yalnız onun bayramlarında çocuklar, köleler, tutsaklar da eğlenceye katılabilir; Aristofanes'in komedyalarındaki "mutlu son"lar şaşmaz biçimde horali, cümbüşlü bir Dionüsos kutlulamasıdır.

Mısır'da, Mezopotamya'da tapılarda kullanılan pahalı içeceği, Yunanlılar toplumsal bir kurum olan şölen aracılığıyla yurttaş topluluğuna yaygınlaştırmışlardır, tıpkı komşu halklarda yöneticilerin, yönetim aygıtının bir parçası olan yazının, tapınağın onlarda kamu kullanımına açıldığı gibi. İlk felsefeci, doğa düşünürü sayılan Thales'in öğrencisi Anaksimandros İÖ 6. yy. ortalarında düşüncelerini ilk kez yazıya dökmüştür, diyen tekil tanıklığı bir yana koyarsak İÖ 5. yy.'dan önce Yunanca düzyazıya rastlanmaz diyebiliriz. Dolayısıyla bu dönem için, pek azı bugüne gelebilmiş küçük çaplı destanlar, ilahiler; İÖ 7. yy.'dan başlayarak çalgı eşliğinde söylenen irili ufaklı şiir kırıntılardan başkaca bir izdüşüm yok, elimizde. Bu şiirlerden koro eşliğinde dinsel tapı bağlamlarında canlandırılanları bir yana bıraktırsak, geri kalanların hepsinin hicivler, yergiler, övgüler, siyasal şiirler, ezgi ağırlıklılar, hatta koçaklamalar, kişisel dünyaların şiirlerinin şölen bağlamında dostlar meclisinde oluşturulduğu, şölenlerde okunduğu

son otuz yılın araştırmalarıyla artık kesinlik kazanmış durumda (Murray 1-11; 137; 177-180, 272). Peki, şölen Yunanca'sıyla "sümposion" nasıl bir şeydi? Büyük toprak sahibi beysoyluların avla birlikte baş eğlenceleri bu şölenlerde her sedire üçer, ikişer kişi uzanmak, ilahilerle, saçılarla dinsel havanın eksik olmadığı bir ortamda şiir söylemek, şakalaşmaktı; sonraları buna cümbüşçülerin sokakta neşe içinde gezinmesi de eklendi. Uzanarak içmek de, sedirlerin kendisi de ilk kez İÖ 8. yy.'da Orta Doğu'da, örneğin Asureli'nde belirdi; Tevrat'da da bunun izi var (Amos VI. 4-7). Romalıların Etrüsklerden Yunan usulü şöleni aldıkları biliniyor, ancak onlarınkinde hem ağır yemek vardı, hem de üst sınıflar sözkonusu oldu mu kadınlar da katılabiliyordu. Yunanlıların gözünde zil zurna olmak barbarların işiydi, "İskit gibi içmek" diye bir deyimleri vardı; bir iki en çok üç kadeh içilirdi; Romalılar için de Galyalılar ölçüsüzce içerdi. Yunanlılar şarabı iki ya da üç katı suyla karıştırır, Romalılarsa yarı yarıya suyla karıştırır; şarapları bugünkülerden dört beş derece daha fazla alkol içerirdi. Beysoyluların şölen töresi İÖ 5. yy.'ın demokratik kentinde bir yurttaş göreneğine dönüşür, Xenofon'un Şölen söyleşimi bunu çok güzel örnekler; artık sıradan yurttaş çalgı çalmaktan, şiir bilgisinden yoksun olduğu için parayla tutulan bir topluluk bu eksiği telafi eder; topluluk, erosal bir Dionüsos Ariadne dansı, cambazlıklarla, müzikle konukları eğlendirir.

Seksen yaşının Platon'u son yapıtı *Yasalar*'ın ilk iki kitapçığında ağırlıklı olarak şaşırtıcı biçimde şölenleri konu edinir; deyim yerindeyse ütopya kentinin kuru mu kuru "içtihat" derlemesi olan kitapta, ömrü boyunca doğru dürüst ilerlemiş bir şölen görmemiş olduğunu öne sürse de Dionüsos'un armağanının kentinde yasaklanmayacağını, aksine eğitsel yönü dolayısıyla hukuksal düzenlemeye konu olacağını tartışması kitabın tümünün havası gözönüne alındığında bir ölçüde şaşırtıcıdır.

Yunanlıların ünlü şarapları hep adalar denizi ile Anadolu kıyılarından gelmedir; anakaradan bir tek ünlü şarap çıkmamıştır; mayalanma sürecini denetleme yolları olmadığı için şaraplarına bozulmasın diye, asitliğini almak için çam katranı, alçı, tebeşir, ıtırlı otlar, deniz suyu katarlar; bulanıklığı gidermek için de yumurta akı kullanırlar; mantar meşesini tıpa olarak kullanmadıklarından şarap öyle yıllarca saklanamazdı. Bu arada yerleşik bir yanlış imgeyi düzeltelim: Sinoplu Diogenes, yani kelbiyyun mezhebinden feylezof Diyojen fıçıda değil, küpde yaşardı; fıçıcılık Alplerin ötesindeki Galyalıların, Keltlerin mahir oldukları zanaatlardandır.

Roma, Kartaca'yı İÖ 146 yılında yerle bir ettikten sonra senato kararıyla bağcılık üzerine Kartaca dilinde yazılmış olan bir kitap çevirtilir. Tarihin cilvesi Kartaca'nın yıkılmasını isteyip durmuş olan yaşlı Cato'nun toprağın işlenmesi konusunda yazdığı kitabı *De Agri Cultura* eldeki en eski Latince düzyazı örneğini oluşturuyor; İtalya'nın güneyindeki Yunan yerleşimlerinde bağlar eksik değildir ya, bu tarihten sonra çok kısa sürede Roma bağcılıkta büyük bir atılım yapar. Bu kitap aynı zamanda sırasıyla Varro'nun, Columella'nın aynı konudaki kitaplarına da örnek oluşturur. Yaşlı Plini-

us'un eskiçağ ansiklopedisinde de bağcılığa bölümler, kesimler ayrılır: Bu kitabın asma yetiştirilmesiyle ilgili bölümlerinin Türkçe açıklamasına da artık sahibiz (Özbayoğlu). Anadolu'nun içerlerinden ünlü şarap pek az çıkmıştır, Strabon Kula şarabını över, bu arada Plinius'a göre Galatia'nın ballı şarap tadındaki Skylebites'i niçin Kalecik Karası olmasın diye sorabiliriz. Plinius seksen kadar şarap çeşidinden söz eder; imparatorun sofrasına girmeğe layık şarapların iki üç tanesi dışında tümü İtalyan şarabıdır. Bağcılık, zeytincilik üzerine yazılanların en hoşu herhalde Vergilius'un *Georgica* şiirinin zeytinle asma yetiştirilmesini işleyen ikinci bölümüdür, burada da önde gelen İtalyan şaraplarıdır. İtalya'nın baş dışsatım ürününü korumak için 92 yılında çıkartılan eyaletlerdeki asmaların yarısının sökülmesi buyrultusu uygulanamaz, asmalar her yeri kaplamaktadır. Pleblere ücretsiz tatlandırılmış ucuz şarap dağıtılır, kölelerin de belli bir şarap istihkakı vardır; yuvarlak hesap bugün Türkiye'de kişi başına yılda bir şişe şarap, Amerika'da on, Fransa'da yüz şişe şarap tüketiliyor, Roma imparatorluğunda ise yılda ikiyüz şişe tüketilirmiş. Romalılar, Fransa'da İÖ 1. yy.'da Narbonesis eyaletini kurunca asma su yollarını izleyerek kuzeye yayılır Ron, Garon vadisine, ikinci, üçüncü yüzyılda Mozel'e, altıncı yüzyılda Loire'a dek ulaşmıştır.

Şarap ile zeytinyağının bugünkünden çok başka soyut, somut işlevleri vardır. Şarap,örneğin Yunanlı köylünün mevsimine göre kuru, yaş meyvelerle geçiştirdiği sabah öğününde yufka ekmeği bandığı bir besindir. Üzümün şırası, kurusu tatlandırıcı olarak bir tek balı bilen bir mutfakta şeker yerine geçer. Zeytinin besin olarak tüketilmesi sözkonusu değildir. Columella'nın demesine göre şarap tortusu, sığırları semiz neşeli kılmak için yemlerine karıştırılırmış; az yağ içeren karasu (*amurca*) gübre yerine, bitkileri böcekten, fareden korumak üzere de kullanılırmış. Zeytinyağı aydınlatmada, kandilde, mahyada yüzlerce yıl kullanılacaktır. Sürünülen güzel kokular da zeytinyağlıdır; ayrıca yıkandıktan sonra vücuda koruyucu olarak sürülür. Şarabın, zeytinyağının simgesel işlevini aydınlatmada Tevrat, Zebur diye bildiğimiz Eski Ant, başka konularda olduğu gibi çok verimli bir kaynaktır; çünkü Tunç çağından gelen öyküler İÖ 7. yy.'da Babil sürgünü sırasında derlenip ilk kez yazıya geçirilmeğe başlanır; geri kalan bölümleri İÖ 7. yy. ile İÖ 4. yy. arasında oluşturulup yazıya dökülmüştür. Daha en başta Nuh, tufandan sonra gemisinden saldığı güvercin gagasında zeytin dalıyla döndüğünde karaya ulaştığını anlayacaktır (Tekvin VIII. 11). Buğday, şarap, zeytinyağı üçlüsü, Akdeniz kuru tarımının temel ürünleri bu sırayla pek çok kez bereketin timsali olarak geçer (Tesniye VIII. 8; Yoel II. 19, 24), sırasında koyun, bal da eklenir (II. Krallar XVIII. 32); elbette bunların yokluğu da kıtın, bereketin yokluğudur (Tesniye VII. 13). Yunanlılardan, Romalılardan bildiğimiz ilk ürün sungusuna da örnekler boldur (Çıkış XXIX. 40; Tesniye XVIII. 4; Nehemya X. 37-39). Kızlar bağbozumu eğlentisinde eşlerini seçerler (Hâkimler XXI. 21). Mesih (İbranca mşyh) ile meshetmek, yani sıvazlamak İbranca aynı kökten türemedir, zeytinyağıyla meshedilmiş demektir.

İncil'in yazarları o çağın İbrancası olan Aramca konuşmakla birlikte kitabı Yunanca yazmışlardır. Yunanca Khristos köken anlamıyla meshedilmiş demektir. İsa Mesih'dir çünkü Musevilerde kralların, rahiplerin zeytinyağıyla meshedilmek geleneği vardır (Çıkış XXIX. 7; I. Samuel XVI. 1-13;), Museviler bugün de bebekleri simgesel olarak mesh ederler. Çok eski bir töre uyarınca yalnız kişiler değil dikili taşlar, değerli nesneler de böyle kutsanır (Tekvin XXVIII. 18, XXXV. 14; Çıkış XXX. 23-29, XXXX. 9); Yunanlılarda da bunun izine rastlanır, Delfoi'da Akkhilevs'in oğlunu temsil eden taşa hergün yağ dökülür (Pausanias X. 24.6), sunaklara yağ dökülür (Pausanias VIII. 42.10). Hititlerde de benzer kuttörenler, yağ ile arındırma, kralları meshetme, yakıldıktan sonra ölünün kemiklerini meshederek kutsamaya rastlanır (Frankel 44). Frank kralı Clovis İS 5. yy.'da meshedilerek tahta geçmiştir, İngiliz kralları bu geleneği hâlâ yaşatır.

Kudas kuttöreninin kaynağı, son yemekte İsa'nın izdeşlerine yemelerini söylediği ekmeği bedeni; içmelerini söylediği şarabı kanı diye nitelemesine dayandırılır (Matta XXVI. 27-28). Üzümün ezilip ölmesiyle şaraba dönüşen, şarapken canlığını sürdüren, çünkü tadı değişen içki simgesiyle İsa'yı Akdeniz'in ölüp dirilen tanrıları arasına katılır.

Kuran'da zeytin, üzüm, hurmayla, narla birlikte tanrının kudretinin belgesi, nişanesi olarak anılır (VI.99; XII.4; XVI. 11; XXXVI.34; LXXX. 28); incirle zeytin üzerine ant içer tanrı (XCV.1). Bitkilerimizin geçtiği yerler bir düzineyi bulmaz, en güzel parça Nur suresinde kutlu zeytin ağacının ışığıyla tanrının ışığının karşılaştırıldığı yerdir (XXIV. 35).

Zeytin ağacı da asma kütüğü de bin yılları devirebiliyor, zeytin ağacının, asmanın yaş halkaları bulunmadığından tam yaşlarını saptamak olanaklı değil. 16. yüzyıl tahrir defterlerinde Filistin'deki ağaçların görece genç olanlarına *zeytun islami,* kocamışlarına *zeytun rumani,* deniyormuş, bugün de İsrail'de kimi bağlarda *romi,* yani rumî, Romalı denen zeytin ağaçları varmış (Frankel 36).

Evliya Çelebi İstanbul'daki "menhus, melun, mezmum" meyhaneci tayfasından altı bin kafir sayar (1996: 314); kitabında sıraladığı üzüm dışındaki meyvelerden yapılan şarap çeşitleri onlarcadır; gittiği her yerde de bunları tadıp, tatları konusunda saptamalar yapmadan geçemez; örneğin Trabzon'un turna kanı şırası (!) ertesi gün ağırlık yani hûmar yapmadığına göre bal gibi şarap olmak gerekir, Trabzon'un zeytinyağı da ab-ı hayatur (1999: 53-54). Kutsal Kitap'da Musa'nın kavmine belli durumlarda, adak adamada şarap içme hatta yaş, kuru üzüm yeme yasaklanır (Levililer X. 5-8; Sayılar VI. 1-4). Kuran'da "hamr" yani mayalı içki ilkece yasaklanmıştır ama Türklerin ağırlıklı olarak bağlandığı Hanefi mezhebinin kurucusu Harun Reşit'in uyduğu Ebu Hanife, belli çeşit şarapların içilmesine izin veresiymiş; ara ara İslam önderlerinden asma kütüklerini söktürmeğe kadar giden yasaklamalar sonuçta hiçbir işe yaramamış (Mazaheri 101). Aslında Kur'an'daki (II. 219) hüküm şarapla kumarın insanlara yararından çok

zararı, günahı olduğunu söyler, başka bir yerde de fal, put, kumarla birlikte şarabın kaçınılacak şeytan işleri arasında sayılır (V. 90-91); öte yandan cennet tasarımı, Eski Ant'ın süt, bal ülkesine şarabı da ekler; cennet içinden süt, bal, şarap ırmakları akan bir yerdir (XLVII. 15). "Süci içtim esridim" diyen Yunus'un, tepeden tırnağa şaraba, dirime güzelleme düzen Ömer Hayyam'ın, Hafız'ın, Attar'ın, Mevlana'nın şiirlerindeki şarabı simge olarak görmeden önce bir kere içki olarak düşünmeli. Anadolu topraklarına gelen gezginler şarapları hiç beğenmemişlerdir; örneğin 16.yy. gezgini H. Dernschwam doğru dürüst bir şarap bulamamaktan şikayetçidir, oysa üzümleri övmekten geri kalmaz; Türklerin bedava bulurlarsa zil zurna olacak ölçüde şarap içtiklerinden dem vurur (141, 341). Daha 10.yy.'da Kuzey İtalya'dan İstanbul'a gelen bir elçi, alçıtaşı, çam katranı, reçine gibi maddeler katıldığı için şarabı içilmez bulur (Özbayoğlu 21). Avrupa'da 14.yy.'da simyacıların imbiğinin içki damıtmada yaygın ölçüde kullanılmasına dek şarap en yüksek alkollü içki olmuştur.

Son olarak Bektaşi Ayin-i Cem'inin orta bölümünü, simgesel, tarihsel anlamı üzerinde ayrıca durmadan I. Mélikoff'un anlatımıyla aktaralım. Bu kesimde âşık-ozan *Miraçlama*'yı okur, Miraç yolculuğunda yalvaç Muhammed "...Sonunda Peygamber Kırklar Meclisine varır: Âyin-Cem, Arş'da toplanan Kırklar Sofrası'nın yeryüzündeki izdüşümüdür. Muhammed, Meclis'e vardığı zaman, nerede bulunduğunu sorar. Henüz kendisini tanıyamadığı Ali, ona "Biz Kırklarız ve Kırkımız Bir'iz" der. Peygamber kanıt ister. Ali elini keser ve o an, bütün Kırkların elinde kan damlaları görülür. O zaman peygamber: "Siz burada otuzdokuz kişisiniz!"der. Kendisine, "İçimizden biri rızk dilenmeye çıktı" yanıtı verilir; ve hemen kanayan bir el görünür. Rızk dilenmeye gitmiş bulunan Selmân-ı Fârisî bir tek üzüm tanesi ile dönmüştür. Peygamber bu taneyi sıkar ve ondan bütün kırkları esritecek olan şerbet çıkarır. Muhammed'in türbanı açılır, düşer ve kırk parçaya bölünür. Her biri, bir parçayı alır, beline kuşanır ve semaha kalkar" (Mélikoff 45-47).

Kaynakça

Açık, T. (1999), "Peki Ya Nar Nerede?", *Virgül*, İstanbul: Aylık Kitap ve Eleştiri Dergisi, sayı 22.

Alp, S. (1999), *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları.

Blanck, H. (1999), *Eski Yunan ve Roma'da Yaşam*, çev. İ. Tanrıkut, İstanbul: Arion yayınları.

Cavalli-Sforza, L. (2001), *Genes, Peoples, and Languages*, University of California Press.

Dagagi-Mendels, M. (1999), *Drink and Be Merry Wine and Beer in Ancient Times*, Jerusalem.

Dernschwam, H. (1987), *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Y. Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Diamond, J. (2001) [1997], *Tüfek Mikrop ve Çelik*, çev. Ü. İnce, Ankara: Tübitak Yayınları.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî (1996 ve 1999), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. kitap, haz. O. Ş. Gökyay; 2. kitap, haz. Z. Kurşun vd., İstanbul: YKY.

Frankel, R. (1999), *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*, Scheffield Academic Press.

Garett, S. H. (2001), *Wine Production in Classical Asia Minor*, Master Tezi, The Department of Archeology and History of Art, Bilkent University, Ankara.

Hehn, V. (1998), *Zeytin Üzüm ve İncir*, çev. N. Akça, Ankara: Dost Kitabevi.

Mazaherî (1972), *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. B. Üçok, İstanbul: Varlık Yayınları.

Mélikoff, I. (1994), *Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, çev. T. Alptekin, İstanbul: Cem Yayınları.

Murray, O. (ed.) (1990), *Sympotica A symposium on the Symposuim*, Clarendon Press Oxford.

Özbayoğlu, E. (2003), "İlkçağ Kaynaklarında Bağcılık ve Şarap Üretimi" Türkiye *V. Bağcılık ve Şarapçılık Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi Bahçe Bitkileri Bölümü.

Platon (1998), *Yasalar*, çev. C. Şentuna, S. Babür, Ankara: Ara Yayıncılık.

Singer, C. vd. (ed.) (1956), *A History of Technology*, Oxford Clarendon Press.

Unwin, T. (1991), *Wine and Vine, An Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade* Routledge.

Ünsal, A. (2003), *Ölmez ağacın Peşinde Türkiye'de Zeytin ve Zeytinyağı*, İstanbul: YKY.

Vergilius (1998), *Bucolica'lar Georgica'lar*, çev. T. Uzel, Ankara: Öteki Yayınları.

Yücel, T. (1990), *"Türkiye'de Zeytinliklerin Dağılışı" Coğrafya Araştırmaları* Cilt I, sayı 2, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Zohary, D., Hopf, M (2000), *Domestication of Plants in The Old World*, 3. ed., OUP.

Özet: Bu makalede zeytinle asmanın hem maddi hem de ağırlıklı olarak simgesel serüveni, Akdeniz kültürleri içerisinde Yunan-Roma eskiçağına özel bir yer ayırarak ele alınıyor. Bereketli Hilâl'de evcilleştirilip Tunç çağında yaygınlaşmasından sonra bu bitkilerin serüveninde en önemli durak İÖ 1. bin yılın ilk yarısında Akdeniz'de, önce Fenike sonra Yunan yerleşimleri aracılığıyla zeytinciliğin, bağcılığın yayılması olmuştur. Romada İÖ 1. yy.'dan başlayarak bağları İtalya'ya, Fransa'ya yayar. Yunanlıların asıl katkısı Orta Doğu kaynaklı şöleni bir yurttaş göreneğine dönüştürmek olmuştur, şarap ile şiir çevresinde kurulan şölen aynı zamanda destan dışındaki şiir

geleneğinin oluşmasında belirleyici rol oynamıştır. Zeytin ile üzümün, zeytinyağı ile şarabın Kutsal Kitap'ta geçtiği yerler Yunan, Roma dünyasının örneklediği Akdeniz kültürü içerisinde anlam kazanır.

Anahtar sözcükler: Asma, üzüm, şarap, zeytin, Tunç çağı, Yunanlılar, Anadolu, Kutsal Kitap.

Abstract: This article surveys the meaning and significance of vine and oil in Mediterranean cultures with special reference of Greco-Roman world. After the domestication of those plant in Fertile Crescent the crucial point of its adventure is the gradual diffusion of vine and oil cultivation in Western Mediterranean; Greeks have continued this proccess till by means of the Romans the viticulture have reached its northern limits in Europe. But the main contribution of Greeks is to transform the aristocratic commensality "symposion" custom into the institution of citizens. Passages in Bible containing references to olive oil , anointing and wine, be it in ritual contexts, be it symbolical manner, should be understood in regarding to broader Mediteranean polytheistic world.

Keywords: vine, oil, wine, bronze age, Greeks, Bible, Anatolia

Balarıları ve Türkiye'de Arıcılık

İrfan KANDEMİR*

Balarısı (*Apis mellifera* L.) eski dünyaya ait bir böcek olmasına rağmen günümüzde insanoğlunun da yardımı ile şu anda kutuplar ve soğuk bölgeler hariç dünyanın her yerine yayılmıştır. Dünya üzerinde son bulgular da dahil olmak üzere iki düzineden fazla balarısı alttürü mevcuttur (Ruttner, 1998; 1992; Sheppard ve ark., 1997; Sheppard ve Meixner, 2003). Dünyanın en tatlı besini bal üretiminin yanında balarılarından polen, propolis, arı zehri, gibi diğer yan ürünler de elde edilmektedir. Bütün bunların yanında belki de ekonomiye olan en büyük katkısı bitkilerin tozlaşmasına olan etkisidir.

Arıcılığın Tarihçesi

Arıcılığın tarihçesi insanların mağara hayatı yaşadığı on binlerce yıl öncesine kadar gitmektedir, bir başka deyişle insanlık tarihi kadar eski diyebiliriz. Fransa, İspanya, Mısır ve Türkiye'de ki arkeolojik bulgular (mağaralara çizilen resimler, hiyeroglifler, çok eski tarihlere ait arı fosilleri, taş levhalardaki arıcılığa ait yazılar ve benzeri tarihi buluntular) bu görüşü desteklemektedir (Ruttner 1988; 1992; Crane, 1983).

Tarihsel süreç içinde insanlar ağaç kütükleri, toprak, kil, veya sepet örerek yapılmış kapları kovan olarak kullanılmış ve zamanla günümüzde kullanılan kovanlar geliştirilmiş olmasına rağmen hala eski tip kovanlar da günümüzde kullanılmaktadır. Arıcılık, insanların ağaç kovukları içinde yaşayan arıları öldürmeden balları kullanmaları ile

* Dr., Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Biyoloji Bölümü, İncivez 67100 Zonguldak

başlamıştır (Crane, 1983). Arıcılık ile ilgili bulguların eski dünyaya yayılmış olmalarına karşın, balarılarının gen merkezinin ve türleşmesinin Orta-Doğu olduğuna dair birçok kanıt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, kardeş tür olan *Apis cerana*'nın dağılımının Pakistan-İran sınırına kadar gelmesi ve burada balarısı *Apis mellifera* L. ile temaslarının bulunmasıdır (Ruttner, 1988). İkincisi ise en eski kovan çeşitlerinin bu bölgede bulunmasıdır (Crane, 1975; Crane ve Graham, 1985). Bir başka kanıt ise arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulardan kaynaklamaktadır. Çatalhöyük'te yapılan kazılarda, arıları bal özü toplarken ve peteklerin üzerinde gösteren resimler bulunmuştur (Crane, 1983). Söz konusu resimlerin yaklaşık 10 bin yıllık olduğu ve bal üzerine ilk yazılı belgelerden binlerce yıl daha eski olduğu bilinmektedir. Hititlerde arıcılığın gelişmiş olduğunu yine o döneme ait belgelerden öğreniyoruz (Adam, 1983). Bununla birlikte M.Ö. 1300 yıllarına ait olduğu sanılan ve Hititler devrinden kalma Boğazköy'deki taş yazıtlarda arılardan bahsedilmesi arıcılığın Anadolu'da da çok eski tarihlere dayandığını göstermektedir (Bodenheimer, 1942). Boğazköy'de bulunan Hitit yazıtlarından bir birim balın aynı birimde tereyağına eşit olduğunu ve bir bal arısı kolonisinin bir koyuna eşdeğer olduğu belirtilmektedir.

Arıcılıktaki Gelişmeler

Eski tarihlerden (son birkaç yüzyıl öncesinden) günümüze gelene kadar ilkel olarak yapılan arıcılıkta son derece önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeler içerisinde en önemlisi Nobel ile ödüllendirilen Karl Von Frish'in balarılarının dansı ve yön bulmaları hakkındaki çalışmaları belki de en akılda kalıcı olanıdır. Bunun yanında arıcılıktaki en önemli gelişmeleri balarılarının çiftleşmesinin bilimsel olarak tespiti, balarısının üreme biyolojisinin izahı, çerçeveli fenni kovanın keşfi, temel petek kalıplarının bulunuşu, bal süzme makinesinin icadı, larva transfer yöntemi ile ana arı yetiştirilmesi, ana arılarda yapay döllemenin bulunuşu, paket arıcılık gibi gelişmeler dünya arıcılığına son derece önemli katkılar sağlamıştır.

Dünyada Arıcılık

Günümüzde arıcılık, tüm dünyada yapılan en yaygın tarımsal faaliyetlerden birisidir. Bugün dünyada 59 milyon dolayında arı kovanı bulunmakta ve bunlardan 1.250 milyon ton dolayında bal üretilmektedir (Tablo 1 ve 2). Dünyanın en çok kovan varlığına (6.9 milyon) sahip ve bal üreten (256 bin ton) ülkesi Çin'dir (Tablo 3 ve 4). Çin'den sonra en çok koloni varlığı sırası ile Türkiye, Rusya Federasyonu ve Etiyopya'dır. Bal üretiminde ise en büyük üretici Çin'den sonra Arjantin ve ABD gelir.

Kovan başına ortalama dünya bal üretimi 20 kg dolayında olup bu rakam Çin'de 37, Arjantin'de 43, Meksika'da 28, ABD'de 35 ve Türkiye'de 16 kg civarındadır (Tablo 5). Bu ülkeler aynı zamanda dünyanın en çok bal ihraç eden ülkeleridir. Dünyada en

çok bal ithal eden ülkeler ise; Almanya, ABD, Japonya, İngiltere, İtalya, İsviçre, Fransa, Avusturya ve diğer Avrupa ülkeleridir.

Bal yanında; propolis, arı sütü, polen ve balmumu gibi arı ürünleri de dünya ticaretinde yer almaktadır. Diğer yandan tarımı gelişmiş ülkelerde arıcılık, arı ürünleri üretimi yanında, bitkisel üretimde miktar ve kalitenin arttırılması amacıyla da yapılmaktadır. ABD'de tarım ile uğraşanlar üretim yaptıkları bitkilerde tozlaşmanın sağlanması için arıcılara kovan başına kira öderlerken, aynı zamanda kendi arılarından da kovan ürünleri kazanmaktadırlar. Yine ABD'de yapılan bir başka çalışmada; 40 dolayındaki bitki türünden elde edilen gelirin %30'unun bal arılarından dolayı sağlandığı bulunmuştur (Southwick ve Southwick, 1989).

Diğer yandan bal, propolis, arı zehri, arı sütü gibi arı ürünleri pek çok ülkede "Arı Ürünleri ile Tedavi" anlamına gelen "Apiterapi"de kullanılmaktadır. Yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı arıcılık, tüm dünyada vazgeçilmez tarımsal bir faaliyet olarak sürdürülmektedir.

Kovan Sayısı	**Yıl**				
	1996	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**
Afrika	14,247,010	14,194,190	13,993,960	14,387,980	14,409,500
Asya	15,512,372	16,042,066	16,397,462	17,019,318	17,288,317
Avrupa	15,944,461	15,628,120	15,725,787	15,895,982	16,014,482
Orta ve Kuzey Amerika	5,875,248	5,904,688	6,048,714	6,036,800	6,060,300
Okyanusya	771,587	792,194	694,636	637,736	637,736
Güney Amerika	3,550,400	3,590,400	3,932,400	4,332,400	4,433,400
Dünya-Toplamı	**55,901,078**	**56,151,658**	**56,792,959**	**58,310,216**	**58,843,735**

Tablo 1. Dünyada 1996-2000 arasındaki koloni varlığı (FAO 2002)

Bal Üretimi (1000xton)	**Yıl**				
	1996	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**
Afrika	139,021	139,786	138,977	141,143	143,030
Asya	379,275	401,666	401,102	434,843	461,500
Avrupa	271,947	280,746	290,809	293,224	283,344
Orta ve Kuzey Amerika	181,960	188,519	217,540	201,304	201,074
Okyanusya	35,202	36,064	30,779	28,606	29,146
Güney Amerika	95,402	109,437	109,158	132,604	138,500
Dünya-Toplamı	**1,102,807**	**1,156,218**	**1,188,365**	**1,231,724**	**1,256,594**

Tablo 2. Dünyada 1996-2000 yılları arasında bal üretimi (FAO 2002)

Kovan Sayısı			Yıl		
	1996	1997	1998	1999	2000
Çin	6,390,434	6,539,000	6,610,000	6,830,000	6,900,000
Türkiye	3,964,718	4,002,000	4,199,000	4,400,000	4,400,000
Rusya Federasyonu	4,083,000	3,741,000	3,579,000	3,500,000	3,600,000
Etiyopya	3,549,010	3,364,190	3,100,460	3,386,980	3,400,000
İran	3,100,000	3,200,000	3,300,000	3,300,000	3,300,000
ABD	2,566,000	2,631,000	2,633,000	2,688,000	2,688,000
Tanzanya	2,400,000	2,450,000	2,500,000	2,550,000	2,600,000
Kenya	2,430,000	2,450,000	2,470,000	2,480,000	2,490,000
Arjantin	1,700,000	1,800,000	2,100,000	2,200,000	2,300,000
Meksika	2,050,000	2,000,000	2,100,000	2,000,000	2,100,000

Tablo 3. Ülkeler arası kovan varlığı karşılaştırması (1996-2000) (FAO 2002).

Bal Üretimi (1000xTon)			Yıl		
	1996	1997	1998	1999	2000
Çin	188,791	215,138	210,691	236,283	255,839
Arjantin	57,000	75,000	75,000	93,000	98,000
ABD	89,850	89,147	99,930	94,000	94,000
Türkiye	62,950	63,319	67,490	71,000	71,000
Meksika	49,178	53,681	55,297	55,323	58,550
Ukrayna	55,305	58,062	58,899	55,451	52,439
Hindistan	52,000	51,000	51,000	51,000	51,000
Rusya Federasyonu	46,228	48,756	49,554	51,034	50,000
İspanya	27,312	31,544	32,700	32,000	32,000
Kanada	26,980	30,020	46,080	34,630	32,000

Tablo 4. Farklı ülkelerdeki bal üretiminin karşılaştırılması (1000xTon) (1996-2000) (FAO 2002).

	Kovan Sayısı	Bal Üretimi	Kovan Verimi (kg/Kovan)
Çin	6,900,000	255,839	37.08
Arjantin	2,300,000	98,000	42.61
ABD	2,688,000	94,000	34.97
Türkiye	4,400,000	71,000	16.13
Meksika	2,100,000	58,550	27.88
Rusya Federasyonu	3,600,000	50,000	13.89

Tablo 5. Ortalama bal üretiminin karşılaştırılması (2000) (FAO 2002).

Türkiye'de Arıcılık

Türkiye'de arıcılık, çok eski yıllardan bu yana geleneksel olarak yapıla gelen bir uğraştır. Türkiye sahip olduğu 4.4 milyon dolayındaki kovan varlığı ve 71 bin ton dolayındaki bal üretimi ile dünyada sırası ile 2. ve 4. sıralarda yer alarak hem kovan varlığı hem de bal üretimi bakımından dünyanın en önemli ülkeleri arasında yer almaktadır (Tablo 3, 4, 5). Kovan varlığı bakımından dünyada ikinci ülke konumunda olmasına rağmen, ülkemizde kovan başına ortalama bal üretimi 16 kg dolayında olup dünya ortalaması olan 20kg'nin altındadır. Bununla birlikte, Türkiye'nin dünya bal ticaretinde son derece gerilerde yer alışı sahip olunan kovan varlığı ve bal üretimiyle uyum sağlayamamaktadır. Hem dünya bal ticaretindeki payımız hem de koloni başına bal üretimimiz dikkate alındığında, ülkemizin sahip olduğu arıcılık potansiyelinden yeteri kadar faydalanamadığı çok açıktır. Diğer yandan ülkemizde, bal dışındaki arı ürünlerinin üretimi ve bal arılarının bitkisel üretimde yeterli tozlaşmanın sağlanması amacıyla kullanılmaları da yaygın değildir, her ne kadar bahçe sahipleri arazilerine kendi kovanlarını koysalar da ekonomik açıdan kovan başına ücret ödeyip tozlaşma için kovan kiralanması pek yaygın değildir. Tarımsal üreticiler ile arıcılar arasında son derece sıkı bir bağ olması beklenirken, ülkemizde durum bunun tam tersidir. Kovan başına bal üretiminin artırılması, bal üretimi yanında diğer arı ürünlerinin üretilmesi ve bal arılarının bitkisel üretimde daha yaygın kullanılması ile ülkemiz arıcılık potansiyelimizi daha iyi değerlendireceğimiz son derece açıktır. Ancak, ilkel kovanlardan modern kovanlara geçişin büyük ölçüde tamamlanmış olması (Tablo 6), koloni başına ortalama bal üretiminde bir miktar artışın sağlanması arıcılığımız için olumlu gelişmeler olmasına rağmen bu artışın gelişmiş ülkeler seviyesine getirmek için çabalarımıza devam etmemiz gerekmektedir. Sadece kovan ürünleri ile mevcut potansiyelin kullanılmasının yanında balarılarının tozlaşmadaki yerini almasını da sağlamak son derece önemlidir. Balarılarının ekonomiye dolaylı katkısı (tozlaşmadan) kovan ürünlerinden elde edilen gelirin çok ama çok üzerindedir (Soutwick ve Southwick, 1989).

Yıl	İlkel Kovan Sayısı	Modern Kovan Sayısı	Toplam Koloni Sayısı	Modern Kovan (%)	Bal üretimi (kg/koloni)
1933	931,331	15,468	946,799	1.6	4.44
1937	1,088,523	45,071	1,133,596	3.9	4.57
1960	1,302,000	195,400	1,497,400	13.05	6.51
1965	1,320,969	299,456	1,620,456	18.48	6.37
1970	1,253,568	567,394	1,820,962	31.16	8.18
1975	1,054,656	918,628	1,973,284	46.55	10.77
1980	893,260	1,332,217	2,225,477	59.86	11.30
1985	645,142	1,940,161	2,585,303	75.05	13.86
1990	293,948	2,989,510	3,284,000	91.05	15.61
1995	214,594	3,701,444	3,976,038	94.52	17.52
1996	217,140	3,747,578	3,964,718	94.53	15.88
1997	204,103	3,798,200	4,002,303	94.90	15.82

Tablo 6. Türkiye'de 1933-1997 yılları arasındaki bal arısı istatistiklerinin değişimi

Türkiye'de arıcılık aile ekonomisi için asıl veya yan gelir kaynağı olabilir. Özellikle kırsal kesimde aile bütçesine önemli katkılar sağlar. Yurdumuzda 100.000 den fazla aile balarısı kolonisine sahiptir. Bunların ancak %10 kadarı geçimini arıcılıktan kazanmakta, % 30 kadarı ise arıcılığı yan gelir kaynağı olarak kullanmaktadır. Geriye kalan büyük bir kısmı ise hobi tipi arıcılık faaliyetlerinde bulunmaktadır. Arıcılık tarla, bağ-bahçe ve hayvancılık gibi tarım işletmeleri içinde ikinci üretim dalı olarak yapılabilir. Bu yolla işletmenin kazancı artırılmış olur. Aslında, tarla ve bağ-bahçe ürünleri üreten işletmelerde bal arılarına ihtiyaç da vardır. Bilindiği üzere, arılar bitkisel üretimde bitkilerin tohum ve meyve üretebilmeleri için ihtiyaç duydukları tozlaşmayı sağlayarak ürün miktarı ve kalitesinde çok büyük artışlara neden olurlar. Sadece bu nedenle bile tarımla uğraşanların arıcılığa da önem vermesi gerekmektedir.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, bitkilerin tohum ve meyve üretebilmeleri için çiçeklerin yeterli miktarda tozlaşmaları gerekmektedir. Bal arıları, özellikle açık alanlarda tozlaşmayı (polinasyon) en iyi yapan böceklerdir. Bitkilerin tozlaşma ihtiyaçlarını, tozlaşmada bal arılarının önemini ve bu yolla sağlanacak ürün artışını iyi bilen dış ülkelerdeki üreticiler bitkilerin çiçeklenme dönemlerinde arı kolonisi kiralayarak daha fazla ve daha kaliteli ürün elde ederler. Bu konu maalesef ülkemizde yeterince bilinmemekte ve büyük miktarlarda ürün kayıpları meydana gelmektedir. Arılarla sağlanan tozlaşmadan hemen hemen tüm bitki türleri fayda sağlar. Bunun yanında, bazı bitki türlerinin tozlaşması sadece arılar aracılığı ile gerçekleşir ve bitkinin sürekliliği arıların varlığına bağlıdır. Ülkemizde çok geniş alanlarda arı tozlaşmasına ihtiyaç duyan ürünler yetiştirilmekte ve maalesef arıcılıktan bu yönde fazla faydalanılmamaktadır.

Çoğu kişilerce fark edilmeyen bu katkı arı ürünlerinden çok daha fazladır. Arıcılığın tozlaşma yolu ile ekonomiye olan katkısının bal ve balmumu ile sağlanan katkının en az 10-15 katı olduğu dikkate alındığında arıcılık, bu yolla ülke ekonomisine çok büyük katkı sağlayabilecek bir potansiyele sahiptir.

Sonuç ve Öneriler:

Türkiye coğrafyası flora zenginliği ve ılıman iklim koşulları arıcılık için çok uygun şartları oluşturmasına ve yeterli arıcılık potansiyeline de sahip olmasına rağmen maalesef bu potansiyeli tam olarak kullanamamaktadır. Bunun sebeplerini bir kaç maddede açıklamak gerekirse:

• *Arı ıslahı*; Türkiye'deki arıcıların en büyük sorunlarından birisi kaliteli ana arı kullanma alışkanlığını kazanmaları ile giderilebilecek olmasına rağmen maalesef arıcılarımız ananevi gelenekleri sürdürmek istediğinden son derece düşük verim elde etmektedirler. Ülkemiz Türkiye Kalkınma Vakfının öncülüğünü yaptığı ana arı üretimi projesiyle günümüzde birçok farklı arıcılık kuruluşunda ana arı üretimi yapılmaktadır. Birçok ana arı üreticisi olmasına rağmen, önemli olan sayıca çokluk değil, üretilen ana arıların kaliteli olmasıdır. Arıcılar için bir başka önemli konu ise ana arı fiyatlarının mümkün olduğu ölçüde arıcılarımıza hitap edecek düzeyde tutulmasıdır.

• *Yeni teknoloji aktarımı*; teknik bilgi ve eğitim arıcılıkta son derece önemlidir. Bu önem birçok ilimizde İl Tarım Müdürlükleri, Halk Eğitim Merkezlerince düzenlenen arıcılık kursları ile giderilmeye çalışılmakta ve yeni arıcıların yetiştirilmesinde son derece önemli rol oynamaktadır. Her ne kadar bu tip faaliyetler yapılıyorsa da, günümüz teknolojisini ne kadar takip ettiği, ve kursiyerlerin de arıcılığı ne ölçüde öğrenebildikleri sınanmalıdır. Bu tür faaliyetler yanında diğer bir teknoloji aktarımı yolu dergiler ile sağlanmalıdır. TKV'nin yıllar boyu yayımladığı ve son yıllarda büyük değişikliklerle geliştirdiği Teknik Arıcılık dergisi ülkemiz arıcıları için bulunmaz bir kaynaktır. Bu dergi dışında bir başka yayın ise Uludağ Arıcılık Dergisi'dir. Bu tür yayınlar ile yeni gelişmeler arıcılarımıza aktarılacak ve eğitimde süreklilik sağlanacaktır, ülkemiz arıcılarına aktarılan bu yeni uygulamalar ile arıcılığın üretime olan katkısı arttırılacaktır. Bir diğer önemli faaliyet ise düzenlenen kongrelerdir. İlki yapıldıktan sonra uzun yıllar ara verilen Türkiye Arıcılık kongresi son yıllarda düzenli olarak yapılmaktadır, ve devamlılığı sağlanacaktır. Bununla beraber, en son gerçekleştirilen kongreye katılan arıcılarının sayısının olması gerekenden az olduğunu, bu tür kongrelere daha fazla katılımın sağlanmasının son derece yararlı olacağını da belirtmek gerekir.

• *Arıcılık organizasyonları*; ülkemiz arıcıları arasındaki en büyük sorunlardan birisi organizasyon eksikliğidir. Arıcılık kooperatifi ya da birliklerinin sayısı tam olarak bilinmemesiyle birlikte Slovenya'da bulunan arıcılık birliklerinden çok daha az sayıda olduğu tahmin edilebilir. 2003 yılında yapılan APIMONDIA Dünya Arıcılık Kong-

resi Slovenya'nın başkenti Ljubljana'da düzenlenmiştir. Slovenya çok küçük bir ülke olmasına rağmen (ülkemizin büyük şehirlerinden birisi büyüklüğündedir), 100'e yakın arıcı birliği arıcılığın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Ülkemizde de böyle birliklerin çoğalması gerektiğini ve birbirleri arasında sıkı ilişkinin oluşması ülkemiz açısından oldukça önemlidir. Bir başka örnek olarak Doktora çalışmalarımı gerçekleştirdiğim ve daha sonra farklı şekillerde 3 defa çalışma fırsatı bulduğum Amerika Birleşik Devletleri-Washington State Eyalet Üniversitesi, Entomoloji Bölümünde, üniversitenin içinde bulunduğu eyalette yapılan ve yakından izleyebilme olanağı bulduğum arıcılık faaliyetlerini de gösterebiliriz. Bu eyalet ülkemizden çok ama çok daha küçük olmasına rağmen, içerisinde ülkemizde bulunandan çok daha fazla sayıda arıcılık birliği bulunmaktadır. Her hafta bu birliklerin birisine giderek verdiğim birçok seminer ve konferanslar aracılığıyla, her iki ülke arıcılığını karşılaştırdığımda; her ne kadar ülkemiz arıcılığı gelişmekte olsa da daha çok çalışmamız gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır.

• *Yanlış uygulamalar*; ülkemiz potansiyelinin yeterli kullanılmamasının başında gelen unsurlardan en önemlisi olarak yanlış uygulamaları gösterebiliriz. Gerek arıcılık teknikleri uygulamasında, gerek ana arı yenilenmesinde, gerekse de hastalıklarla mücadelede maalesef çok yanlış uygulamalar ülkemiz arıcılığına zarar vermektedir. Bunlardan en önemlisi belki de hastalıklarla mücadele ve arıcılık teknikleri uygulamaları olarak sıralayabiliriz. Yanlış uygulamalar her yıl ülkemiz koloni varlığını azaltmakta, gereksiz ve fazla kullanılan kimyasallar ise ülkemiz bal üretimine sekte vurmaktadır. Bal içerisinde bulunan kimyasal kalıntıları gerek ülkemiz ihracatını etkilemekte (ki geçen yıllarda onlarca ton bal Avrupa ülkelerinden geri dönmüştür) gerekse ülkemiz insanlarının zararlı kimyasallara maruz kalmasına neden olmaktadır. Bunların hepsi ilk üç maddenin sağlıklı bir biçimde uygulanması sonucu giderilebilecektir. Burada devletimize de büyük görevler düşmektedir. Arıcılığın gelişmesi, kalkınması için yeterli teşvik ile kanunların geliştirilmesi ve uygulanması da son derece önem arz etmektedir.

Kaynaklar

Adam, B. (1983), *In search of best strains of honeybees*. 2nd Edition, Northern Bee Books, UK. 206p.

Bodenheimer, F.S. (1942), *Studies on the Honeybee and beekeeping in Turkey*, Merkez Ziraat Mücadele Enstitüsü, Ankara.

Crane, E. (1983), *The archaeology of beekeeping*, London, UK: Duckworth.

Crane, E., Graham, A.J. (1985), Bee hives of the ancient world. *Bee World*, 66, 23-41, 148-170.

FAO Year book (2002), Country statistics about honeybees and products. www.fao.org

Ruttner, F. (1988), *Biogeography and Taxonomy of Honeybees*, Springer-Verlag, Berlin, Heikdelberg.

Ruttner, F. (1992), *Naturgeschichte der honigbienen*, München: Ehrenwirth, 357p.

Sheppard, W.S., Arias, M.C., Meixner, M.D., Grech, A. (1997), *Apis mellifera ruttneri*, a new honeybee subspecies from Malta, *Apidologie*, 28, 287-293.

Sheppard, W.S., Meixner, M.D., (2003), *Apis mellifera pomonella*, a new honey bee subspecies from Central Asia, *Apidologie*, 34, 367-375

Southwick L., Southwick, E.E. (1989), A comment on 'Value of honeybees as pollinators of U.S. crops. *Am. Bee J.* 129: 805-807.

Özet: Önemli bir ekonomik pratik olan arıcılık çeşitli yönleriyle tanıtılmakta ve değerlendirilmektedir. Arıcılığın tarihi, arıcılığı kolaylaştıran yeni gelişmeler, dünya arıcılığının durumu ve sorunlarıyla birlikte Türkiye arıcılığı yalın ve açık biçimde değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Bal arısı, arıcılık, Türkiye arıcılığı.

Abstract: In this article beekeeping, a quite important economical practice, is made known in its many facets with an overall evaluation. History of beekeeking, new developments in beekeping practice, the status of beekeeping in the world, and finally the beekeeping in Turkey togetherwith its current problems are stated and evalued in simple and clearway.

Keywords: Honey bee, beekeeping, Turkish beekeeping.

ANKARA KEÇİSİ

VE

ANKARA TİFTİK DOKUMACILIĞI

TÜKENEN BİR ZENGİNLİĞİN VE ÇÖKEN BİR SANAYİNİN
TARİHSEL ÖYKÜSÜNDEN KESİTLER

ERMAN TAMUR

Ankara Ticaret Odası

Bu kitabı satın almak için hemen tıklayın!..

www.sanatkitabevi.com.tr

Bombus Arıları Üzerine Sohbet

A. Murat AYTEKİN*

Yazı yazmak, hem de *Kebikeç* gibi bir dergide hiç bana göre iş değil. Uzun uzun konuşmayı severim ben, tüm detayları ballandıra ballandıra anlatmayı. Konuştuğum kişinin değişen yüz ifadesini görmeyi de tercih ederim doğrusu. Yazdığın zaman bilemezsin nerede duracağını, yazarsın ama göremezsin nasıl sonuç verdiğini. Kavga da edemezsin şöyle ağız dolusu, doyasıya. Ne bileyim işte mektup gibi de değil ki bu makale işi. Cevap yazan da, karşılık veren de görmedim hiç bugüne kadar. Koca denizlere öylesine taş atmak gibi işte. Ama gözün de kapalı. işte bu yüzden hep sıkılırım, ayak sürerim, istemez görünürüm bir makale yazmam söyleniverdiğinde. Yanlış da anlamayın lütfen, kendini beğenmişlik değil benimkisi keyifsizlik daha ziyade. Ne vardı şöyle otursak karşılıklı iki saat konudan konuya. Ama yazmak öyle mi ya. Yani bir de dergi ki şu *Kebikeç*. Herkesin gelip yoldan geçerken laf olsun diye aldığı cinsten de değil körolası. Çok ciddi bir okuru da sayılmam ama bir kaç müdavimini tanırım, hem de çok yakından. Eh pek öyle kolay beğenen kimseler olmadıkları gibi bilmem kaç yüz yıllık kıraathane kültürünün "ne olacak bu memleketin hali?" sohbetlerinin mirasçıları da sayılmazlar kuşkusuz. Çözüm arayan adamlar ama bir yandan da gördüğüm en "hım hımcı" kimseler be kardeşim. Bir şeyler beğendirmek zor. Neyse ki ben şanslıyım. Öylesine bir konuda yazmıyorum da kurtuldum elinizden. Uzmanlık isteyen bir iş. Bombus arıları... Türkiye'deki uzman sayısı bir elin parmağı kadar ya var ya yok. Biri de benim işte...

Eskiden "arı" denildi mi herkes bir balarısını bilirdi malum. Balarıları, doğanın mucizeleri, çalışkanlık ve toplumsal düzenin simgeleri. Herkes onlar gibi olsa ne dert

* Hacettepe Üniversitesi Biyoloji Bölümü

kalır ne de sıkıntı. Öyle ya kimse sağına soluna bakmadan kraliçeye hizmet etsin, koloninin yüksek çıkarları için güle oynaya kendini feda etmekten mutluluk duysun, madalya da istemesin dul, yetim maaşı da. Öyle içimize işlemiş ki balarıları, neredeyse tüm toplumlarda bir kaç menkıbesi ibret-i alem için mutlaka ağızdan ağıza anlatılmakta. Hele o altıgen petekler... Üçgen değil, beşgen değil, daire hiç değil yahu. Üstüne kitaplar yazıldı cilt cilt. Ama balarısını hiç beğenmem ben, ne olacak hepsi bir kaç türlük küçük bir grup. Oysa balarıları dışında arı diyebileceğiniz tür sayısı yaklaşık yirmi bin kadardır. Üstelik mangal başında size hayatı zindan eden şu "yaban arıları" da aslında arı falan olmadığından bu sayıya dahil değildir. Türkçe'de karşılığı olmadığı için onlara da arı deyiveriyoruz. "Galat-ı meşhur lugat-i fasihten evladır" derler eskileri yani herkesçe kullanılan ve bilinen bir yanlış durum ya da tanım yerine hiç kimse tarafından bilinmeyen doğru halini kullanmak çok yerinde olmayabilir. Siz yine eşek arısı ya da yaban arısı veyahut sarıca arı bile deyiverin ama asıl arıların da günahını almayın lütfen durduk yerde. Gerçek arılar (İng. Bee), Apoidea üst-familyasında incelenirler ve larvalarını nektar ve polen ile beslerler. Yaban arıları (İng. Wasp) ise Vespoidea üst-familyasındandırlar ve ağızlarının tadını iyi bilirler. Et, balık, şarap ve bira onların vazgeçilmezleri olduğu için insanlar ile sürekli kavga halindedirler. Bu rekabet daha uzun yıllar süreceğinden güneş altında, açık havada mangal keyfinizdeki aksamaların sona ereceğini şimdilik düşünmüyorum konunun uzmanı olarak.

Apoidea yani gerçek arıların içerisinde farklı özelliklere sahip pek çok familya bulunmaktadır. Bunların bir kısmı karınlarındaki uzun tüyler ile polen toplarken, çoğunluğu arka bacaklarını kullanırlar bu iş için. Renkleri olağanüstü çeşitlilik gösterir. En büyük özellikleri vücutlarını kaplayan tüylerin tıpkı kırık saç ucu gibi çatallı bir yapıda olmasıdır. Bu yapı, polenlerin yapışmasını ve taşınımını kolaylaştırır. Sosyal yaşantıları da yine büyük farklılıklara sahiptir. Bazıları kreş sistemini kullanırken, diğerleri ortak yuvalarda bağımsız olarak yaşar. Tıpkı aynı apartmanda oturan ve birbirini az çok tanıyan insanlar gibi. Kimi türlerde ise sosyal yaşam son derece gelişmiştir. Gerçek sosyal yaşam adı verilen bu tipte aynı koloniden bireyler birbirlerini tanırlar, işbölümü, belli ölçülerde iletişim ve işbirliği gözlenir. Kolonide yumurtlama yeteneğinde bir ana arı ve çok sayıda kısır işçi arı ile erkek arılar bulunur. Bu biçimde yaşayan arı gruplarından birisi de bombus arılarıdır.

Bombus arıları türe özgü olmakla beraber 10-500 bireylik küçük koloniler halinde yaşarlar. Bu yaşam şekli balarılarına benzemekle beraber daha ilkel olduğu söylenebilir. Bombus arılarında iletişimin boyutlarını henüz bilmiyoruz ancak bir şekilde yönlerini bulduklarını ve bunu diğer bireylere aktarabildikleri konusunda bulgular mevcut. Yoğun tüyleri ve vücut ısılarını inanılmaz mekanizmalar ile düzenleme yetenekleri sayesinde çok soğuk havalarda, çok yüksek alanlarda ve çok erken ya da geç saatlerde besin arama davranışı gösterebilirler. Bu yetenekleri onların diğer arı türleri ile rekabetlerinde

önemli bir adaptasyondur. Yuvalarını genellikle toprakta terkedilmiş fare delikleri ve benzer çukurluklara yaparlar. Ancak bunun dışında evlerin saçakları, duvar çatlakları, ağaç kovukları gibi yerlerde de yuvalara rastlanmaktadır. Bombus arıları binlerce bitki türünün tozlaşmasında bir numaralı etkendir. Bu özellikleri onların ekonomik anlamda değerli olmasını sağlamıştır.

Ekonomi, insanı bir çırpıda harekete geçiren sihirli kelime. Gözleri ışıl ışıl, hatta fal taşı gibi yapar. Cildi güzelleştirir, ömrü uzatır. Ölüyü bile diriltir yeri geldiğinde. Bizim bombus arılarının tozlaşma dolayısıyla da ekonomi üzerine etkisini ilk keşfedenlerden birisi de şu ünlü C. Darwin'dir. Orkidelerin tozlaşmasında bombus arılarının etkilerini bilimsel olarak incelemiş ve bu konuda oldukça kapsamlı bir çalışma yayınlamıştır. ilerleyen yıllarda konuya olan ilgi artmış ve bombus arılarının özellikle pek çok yem bitkisinin doğal polinatörleri olduğu anlaşılmıştır. Ancak asıl önemli etkileri onların seralarda tozlaştırma amaçlı kullanılabileceğinin anlaşılmasından sonra olmuştur. Günümüzde çok sayıda firma bu arıları laboratuvar koşullarında üretip Dünya seracılarının hizmetine sunmaktadır. Özellikle Hollanda, Belçika, İsrail ve Yeni Zelanda bu konuda öncü. 80-100 işçilik bireylerden oluşan özel kutularındaki koloniler, seralara çiçeklenme dönemi boyunca uzman ekipler tarafından yerleştirilir. Hormon uygulamaya gerek kalmadan arılar tozlaşmayı etkili biçimde sağlayarak bitkinin meyve bağlamasını temin ederler. Bu tam anlamı ile organik bir tarım sayılmaz ancak arılar seralarda olduğu

sürece ve öncesinde seracılar herhangi bir kimyasal madde kullanamazlar. Çünkü bu kimyasallar arı sağlığını tehlikeye düşürür. Bu haliyle de insan ve çevre sağlığı açısından farkettirmeden bir oto-kontrol sağlar. Seralarda en fazla tercih edilen ürünlerin başında da domates gelmektedir. Özellikle *Bombus terrestris* türü bombus arıları çok özel "silkeleme" davranışı sergilemesi, kolay üretilmesi ve saldırgan olmaması sebebi ile kısa zamanda en çok kullanılan bombus arısı haline gelmiştir. Dünya'da doğal olarak yaşayan 300 kadar bombus arısı türü olduğu tahmin edilmektedir. Türkiye son araştırmalara göre 55 tür ile doğu Palearktik'teki en zengin ülke durumundadır. Bu durum beraberinde bazı sorunlara yol açmıştır.

Bombus arılarının adının Türkiye'de ilk kez duyulması maalesef bunların yasa dışı yollar ile toplanıp yurtdışına kaçırılmaları sonucu olmuştur. 1980'li yıllarda kimi girişimci ruhlu yatırımcılar bombus arılarını karmakarışık bir şekilde toplayıp bugün bu konuda öncü rol üstlenen Belçika ve Hollanda gibi ülkelere satmışlardır. Bu kişilerin bazıları özverili bilimadamlarının kişisel çabaları sonucu yakalanmış ve haklarında yasal işlem yapılmıştır. Sonuçta Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Proje ve Uygulama Genel Müdürlüğü'nün 07.06.1991 tarih ve İKPO/HP-77-773-1638 sayılı talimatı, Koruma ve Kontrol Genel Müdürlüğü'nün 11.06.1991 tarih ve HH.DTİ.12/91-1888 sayılı talimatı ve yine Bakanlık Tarımsal Üretim ve Geliştirme Genel Müdürlüğü'nün 10.07.1992 tarih ve HÜGD/KBH-77-775-5920 sayılı talimatları ile Bombus arılarının

doğadan toplanması ve yurt dışına çıkartılması yasaklanmıştır. Halen kaçak arı toplama görülmekle beraber bunların yurtdışına çıkışı azalmıştır. 1996 yılından sonra ülkemizde aktif faaliyet gösteren bombus arısı üretim firmalarının kurulması, laboratuvar teknik ve bilgilerinin artması bu konuda etkili olmuştur. isteyen üreticiler özellikle Antalya ve civarında faaliyet gösteren bu firmalardan arı satın alabilmekte ve kullanmaktadır. Arıların ürün kalitesine çarpıcı etkisi kısa zamanda onları tanıtmaya yetecek boyutta olmuştur. Tüm çabalar Türkiye'de hormon ve pestisit kullanımını azaltmak ve organik tarım sektöründe söz sahibi olmak yönündedir. Artan tüketici bilinci bu konudaki en önemli desteği sağlamaktadır. Ancak bazı sorunlar halen önümüzde durmakta. Arıların faydasını gören üreticilerin bazıları bunları doğadan toplayıp kendi kendilerine kullanma yolunu seçmektedir. Kısa sürede bunun faydasız bir çaba olduğunu anlamalarına karşın bu kıvrak zekanın karşısında bombus arılarının sayısı giderek azalmaktadır. Araştırmalarımız özellikle *B. terrestris* türünün son yıllarda ciddi risk altında olduğunu gösteriyor. Bu arının yok olmasının en çarpıcı ve birinci etkisi doğal yem bitkilerinin ve dolayısıyla da hayvancılığın mahvolması ile kendini gösterecektir. Zaten yıllardır bilinçli olarak eritilen hayvancılığımızın böyle bir yükü kaldıramayacağı açıktır. Yok olan canlı türlerinin daha başka nelere yol açabileceğini kestirmek güç. Bu arıları doğadan toplamadan yalnızca yapay koşullarda üretmek ve kullanmak mümkün ve bu yapılıyor. Firmalar az oranda genetik tazeleme dışında doğaya bağımlı değiller ancak doğadan toplamanın ucuz olması ve bu yöntemin eski teknoloji ile az oranda da olsa üretimde kullanılabilmesi hala bazı kimseler için onu cezbedici kılıyor. Bu konu ile ilgili Bakanlık personeli ve akademisyenler alışılmadık ve umut verici biçimde beraber ve güçbirliği içinde çalışıyorlar. Sizler de bize yardımcı olun. Ne bombus arılarına ne de biyolojik çeşitliliğin korunmasına önem vermiyor ya da bunu halledilmesi gereken ancak ertelenebilir nitelikte "diğer" sorunlar arasında görüyor olabilirsiniz. Bir kısmınız da bizimle aynı heyecanı paylaşmıyor kuşkusuz. Elbette bu konu onlara çok anlamlı da gelmeyebilir, hatta daha kötüsü bunu alaya da alabilirler ve bu yazı hiç bir şekilde amacına ulaşmayabilir. Bilemiyorum, dedim ya en başta, ben konuşmayı tercih ederdim sizlerle, yazmayı değil. Yalnız eğer bir ara etrafınızdaki çiçeklere dikkatlice bakarsanız ve orada rengarenk, upuzun tüylü ve her yanı polenlere bulanmış bir arı görürseniz lütfen ona biraz daha yakından bakın. Korkmayın, öyle meşguldür ki sizinle ilgilenmez bile, doya doya seyredin, sonra da usulca çıkıp gidin tıpkı uyuyan çocuğunuzun odasından çıkar gibi, sessizce... Bırakın, orada kalsınlar.

Özet: Bal arılarına göre çok popüler olmayan ancak en az onlar kadar önemli olan bombuslar konunun uzmanı olan yazar tarafından eğlenceli bir üslupla anlatılmakta. Yazı aynı zamanda Türkiye bombus arıları ve arıcılığı hakkında da bilgi vermektedir.

Anahtar Sözcükler: Arı, Bombus Arıları, Türkiye Bombusları.

Abstract: Bumble bees are not as popular as the common honey bees, though they have as much importance as the honey bees. Bumble bees are told in a humorously witty way by the author who is an experienced one on them. He also gives information on the way the bumble bee production is in Turkey.

Keywords: Bee, Bumble Bees, Turkish Bumble Bees.

Türkiye'de Nesli Azalan Belli Başlı Memeli ve Kuş Türleri Üzerine

Aydın AKIN

Birçok hayvan ve bitki türünün yayılış haritasına baktığımız zaman, kıtalara çizdiğimiz sınırlardan farklı, çok kabaca da olsa, bazı sınırları fark ederiz. Örneğin, coğrafyada Afrika sayılan Kuzey Cezayir, barındırdığı hayvan ve bitki türleri ile, Afrika'dan daha çok Avrupa ile yakınlık gösterir. Rusya'da yer alan Ural dağları ise, fauna ve flora açısından hemen hiçbir önem göstermez, çünkü zaten pek yüksek dağlara sahip olmayan Ural dağları, fauna ve flora yayılışlarında herhangi bir kesinti ya da farklılaşmaya neden olacak belirgin bir çizgi değildir.

Türkiye, Palearktik fauna olarak adlandırılan kuşağın içindedir.Türkiye'nin güneyinde yer alan Suriye ve Irak gibi, kurak step ve çöllerin hakim olduğu ülkeler bile aynı fauna kuşağına aittir. Ancak bu geniş kuşağın içinde çeşitli iklim-bitki örtüsü alt grupları yer alır. Balkan yarımadasından gelen Orman kuşağı, özelliklerini fazla değiştirmeden Marmara ve Karadeniz bölgesini kapsar. Marmara bölgesinin güneyinden başlayıp, Hatay'a kadar uzanan bölgede Akdeniz bitki örtüsü hakimdir, dağların dik olarak iklim etkisini kesmediği, iç kesimlere kadar uzanabilir. Avrupa'dan gelen orman kuşağı yerini Anadolu yaylalarında, bodur meşeliklere ve bozkır iklimine bırakır. Son asırlara kadar, iç bölgelerde karaçam ve meşe ormanlarının daha yaygın olduğuna dair tarihi ve somut kanıtlar olsa da, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'daki düzlüklerinin önemli bir bölümü asırlardır ormansızdır. Orta Anadolu'nun doğu bölgesinden itibaren yükseltilerin başlaması ile, yüksek yerlere özgü alpin kuşağı belirir. Güneydoğu Anadolu'nun, bitki örtüsü açısından daha çok Mezopotamya'nın devamı niteliğinde olduğunun söyleyebiliriz. Suriye'nin çölümsü bozkır yapısı, Toros silsilesine kadar

uzanır. Fauna, ağırlıkla flora tarafından biçimlendirildiği için, birbirlerinden farklılık gösteren bu kuşakların kesişim noktası olan Anadolu, tek kuşağa sahip coğrafyalardan daha çeşitli bir faunaya ve floraya sahiptir.

Anadolu'daki zengin fauna ve floranın diğer nedenleri de, bölgedeki yükseltiler ve yağış rejiminin çeşitliğidir. Türkiye'nin yükseklik ortalaması 1100 metredir ve Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ortalama 2000 metreye kadar çıkar ki bu iki değer de Avrupa'da ülkelerin çoğundan daha yüksektir. Batı Anadolu ve Trakya daha alçaktır ve denize dik gelen dağlar Akdeniz ikliminin nispeten iç kesimlere kadar girmesine olanak tanır. Yağış rejimi ve yıllık yağış miktarları da, bölgeden bölgeye geniş farklılıklar gösterir. Ülkenin en az yağış alan bölgeleri, yıllık 350-400 mm yağış ile Orta Anadolu(bu bölgede en kurak bölge, Tuz gölü bölgesidir) ve 400 mm civarında yağış alan Güney Doğu Anadolu'dur. İç Ege ve Doğu Anadolu'da yıllık yağış bu değerlerden biraz daha yüksek olup, 400-500 mm arasında değişmektedir. Ege'nin kıyı bölgesi ve Toroslarda yıllık yağış daha yüksektir. En fazla yağmur ise Rize ve civarına düşmektedir.

Anadolu'nun nehir rejiminin Avrupa kadar güçlü olduğunu söylemeyiz çünkü yıllık yağış açısından Avrupa'nın birçok bölgesinin gerisinde kalmaktadır ama kapalı su rejimleri açısından oldukça zengindir. Göller (tatlısu, acısu, tuzlu), sazlık alanlar ve bataklıklar ülkenin genelinde yaygındır.

Ornitolojide "vagrant" terimi, özellikle yolunu şaşıran türler için kullanılan bir terimdir. Zaman içinde bazı kuş türlerinin yayılmasına bakarsak, "vagrant" kavramını o kuş türünün değişik bir coğrafyaya attığı ilk adım olarak da adlandırabiliriz. Türkiye, hem önceki kuşak kesişimlerine, hem de denizler tarafından çevrildiği için, yolunu şaşırmış türlerin görüldüğü bir bölge. Normalde Afrika'da üreyen sarı gagalı ibis (Mycteria ibis) gibi bazı türler, Anadolu'nun deniz üzerinden Afrika'ya komşu olması nedeni ile, seyrek de olsa görülebilmektedir. Diğer yandan, Türkiye'nin Atlantik okyanusuna uzak olması yüzünden, açık kuzey denizlerinde üreyen kuşların göçleri, bazı istisna kayıtlar dışında, Türkiye'ye uğramamaktadır. Kuzey Atlantik'te yaşayan çeşitli kuzey martıları, çulluk ve cılıbıtlar ve diğer değişik familyalara ait kuşlar, Türkiye'de hemen hiç rastlanmamaktadır.

Anadolu'nun coğrafi oluşumu, bir noktaya kadar kapalı havza izlenimi verecek dağ ve vadi kütlesine neden olsa da, adalardaki kadar kapalı bir coğrafi yapıya sahip değildir. Ana fauna kütlesinden keskin bir şekilde ayrılan kapalı fauna "havuzunda", farkılaşmaların daha çok olması beklenir. Örneğin, İspanya açıklarında yer alan Kanarya, Azor ve Tenerif adalarında, Palearktik kuşaktan gelen, ama izolasyondan dolayı farklılaşmış değişik türlere rastlayabiliyoruz. Buna rağmen, Anadolu ve civarına has bazı endemik türler bulunmaktadır. Bunun en bilinen örneklerinden biri, sadece Anadolu ve Güney Kafkasya'da görülen Anadolu sıvacıkuşudur (Sitta krüperi).

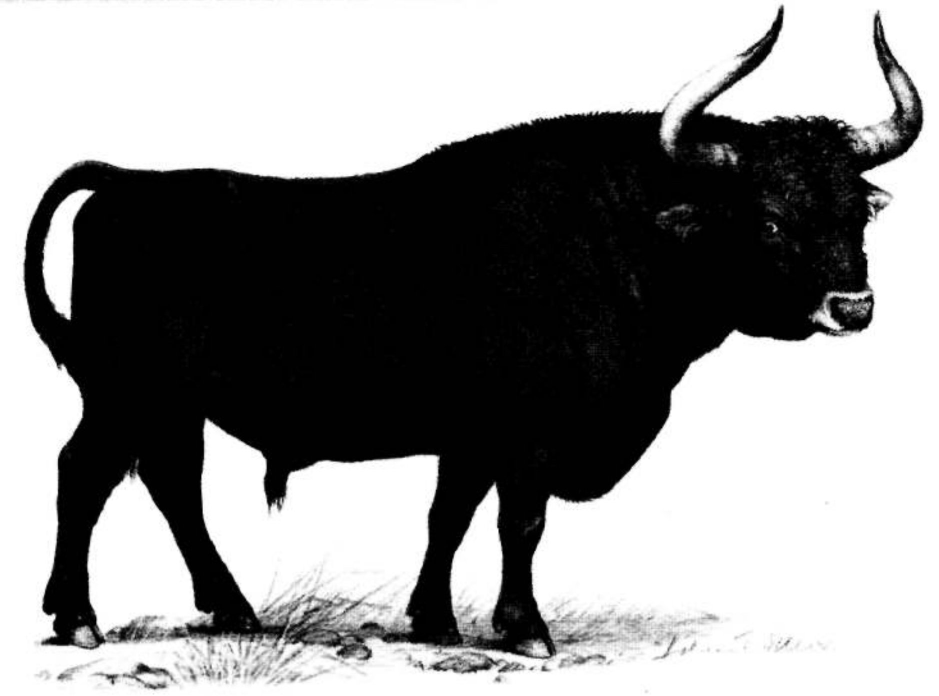

Yaban Öküzü

Anadolu'da Nesli Tükenmiş Olan Belli Başlı Memeli Türleri

Hem eski çağlarda, Anadolu'da yaşamış olan hayvanlar hakkında kaba ve yetersiz bilgileri, o zamana dair yazılardan ve dolaylı olarak da, arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan maddi kültürden ediniyoruz. Bundan dolayı da, eskiden Anadolu'da yaşamış olan hayvan türleri hakkında olan bilgiler oldukça sınırlıdır. Buna rağmen, özellikle de folklor ve tarihi yazıtlarda yer almış olan türler vardır. Doğal olarak, büyüklükleri, değişik özellikleri ya da yırtıcılıkları ile göze çarpan türler daha çok belgelenmiştir.

Bu konuda en ilgi çekici türlerden biri fildir. Zamanının kayıtlarına göre bir Mısır Firavunu, Anadolu'ya yaptığı Hitit seferi sırasında, bugünkü Maraş ve Gaziantep dolaylarındaki bataklıklarda fil avına çıkar ve yazıldığına göre 120 kadar fil avlar. Geniş bir bataklık alan için bile yüksek sayılabilecek bir sayı oluşturan bu kaydın dışında, yöredeki fillerin varlığına dair fazla bir kayıt yoktur. Bu yöredeki fil popülasyonunun milat devrine doğru tükendiği kabul edilmektedir. Tarihöncesi devirlerden beri, insan yerleşimlerine açık olan Anadolu'da fil ve yaban öküzü gibi türlerin tükenmeleri insan faktörüne bağlasak da, son iki bin yıl içerisindeki bitki örtüsü ve iklim değişikliklerini de göz ardı etmemek gerekir. Şu an sadece fil değil ama bir zamanlar muhtemelen

geniş bir fil popülasyonunun barındırmış olan geniş bataklık alanlar da çoktan yok olmuştur.

İri otçullardan diğer bir kayıt da yaban öküzüdür. Çeşitli kabartmalar, heykeller ve resimlere konu olmuş olan Yaban öküzünün milat zamanlarında Anadolu'dan tamamen silindiği sanılıyor. Özellikle de yoğun av baskısı tarafından yok olan yaban öküzünün hikayesi, filinkine göre daha trajik. Diğer iri otçullara göre daha hantal ve avlanması kolay olan yaban öküzü, geçen asırlar içerisinde, bir zamanlar geniş yayılış gösterdiği Kuzey ormanlarında sürekli olarak avlandı. Avrupa'nın ormanlık alanlarında hızla azalmaya başlayan bu türün en son örneğine 1627 yılında rastlandı.

Gene ilgi çekici kayıtlardan biri de, son zamanlara kadar Suriye çöllerinde yaşayan ve halen sınırlı sayıda İran'ın bazı kurak steplerinde yaşamlarını sürdürmeğe çalışan yaban eşeği. Bu coğrafyada, yaban eşeğine dair kayıtlar vardır. Tevrat metinlerinden, bu türün Filisin civarında yaşamış olduğunu çıkartabiliriz. Bundan daha yeni kayıt ise, Onbinlerin dönüşü adlı eserdir. MÖ 4. asırda yazılan bu eserde yazar Xenofon, Kuzey Mezopotamya düzlüklerinden geçerken, yabaneşeği izlerine rastladığını yazar. Bundan asırlar sonra aynı bölgeye gelen Alman Generali Moltke (o zamanlar binbaşı rütbesi ile Osmanlı İmparatorluğuna gelmişti), Suriye çöllerinde yabaneşeği izlerine rastladığını yazar.

Anadolu'da rastlanan Arslan, leoparın aksine, dünyada en küçük alttürü idi. Sadece Anadolu'da değil, aynı zamanda Yunanistan'da yaşayan Arslan, bu coğrafyalarda insan faaliyetlerinin tarihi ve nispeten yoğun olmasından dolayı, 5. asırda Yunanistan'dan tamamen ortadan kalktı. 12. asırda Orta Anadolu'da kaybolduğu düşünülen Arslan en son olarak 19. asırda Güneydoğu Anadolu'da kaydedildi. Gene yabani kedigillerden olan Çita'ya en son 1879 yılında Birecik taraflarında tutsak ve avcılıkta kullanılırken rastlandı.

Tükenme (Yokolma) Sınırındaki Türler

Türkiye, hızlı nüfus artışına karşın, birçok bölgesinin az nüfus yoğunluklarına sahip olan bir ülke. Bundan daha önemli bir neden olarak, hangi bölgelerde hangi türlerin yaşadığına dair kayıtların yeni olarak tutulmasından ve bu konudaki kayıtların nispeten az olmasından dolayı, kaybolma sınırına gelmiş birkaç tür hakkında sınırlı bir bilgiye sahibiz. Bunlara çekici örnek vermek gerekirse, Anadolu Leoparı ve Kaplanı örnek olarak verebiliriz. Zaten tarihi kayıtların daha çok göze çarpan türler üzerinde olması, bizi bu konuda zorlamaktadır.

Anadolu Leoparı

Şu an Anadolu Leoparını nesli tükenmiş ya da nesli tükenmekte olan türler sınıfına sokmak zor gözüküyor. En son 1974 yılında Ankara'nın Beypazarı ilçesi civarında

vurulan Anadolu Leoparı hakkında uzun yıllardır, bazı spekülatif haberler dışında bir haber gelmemişti ancak son yıllarda bu asılsız haberler ciddiyet kazandı. Anadolu Leoparı hakkında özet bilgi vermeden önce, bu türün hala ülkemizde bulunma olasılığının yüksek olduğunu belirtmek gerekir. Şunu da göz önünde bulundurmalıyız ki görülen birey Anadolu Leoparı değil de, Türkiye'de son bireyi/bireyleri kalmış olan İran Leoparı olabilir.

Anadolu Leoparı(Panthera pardus tulliana), dünyada yaşayan Leopar alttürlerinin en iri yapılısı olup, 1840'lı yıllarda İzmir yakınlarında bulunan ve Londra British Museum'da saklanan örnek ile tanımlanmıştır. Daha Roma İmparatorluğu devrinde, Anadolu Leoparının varlığı Romalılar tarafından iyi biliniyordu ve arenalarda gladyatörlerle dövüştürülmek üzere Roma'ya getirilen leoparların önemli bir bölümü Ege ve Batı Akdeniz taraflarında yakalanıyordu. Leoparın yaşadığı yerlerde ustaca yapılmış olan dik çukur tuzaklara hala Batı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde rastlayabiliriz. Gittikçe darlaşmakta olan dik duvarlı çukurun dibine keçi yerleştiriliyor ve leopar bu avı yakalamak için keçiye doğru ilerlerken, geriye dönüş yapamayacağı çukurda ilerliyordu. Bundan sonraki asırlarda da Leopar adından sıkça söz ettirdi. Türk tarihinin ünlü denizcilerinden Turgut Reis, Bodrum civarında köylülerin geceleri dışarıya çıkmağa korktuklarını yazar. Bu asrın başında leopar İzmir, Aydın ve Muğla'daki birçok bölgede cirit atmaktaydı. Bu bölgelerin dışında, Batı Karadeniz ve Hatay civarında da yaşıyorlardı. Ağrı-Van-Hakkari hattında yaşamışların İran Leoparı oldukları düşünülüyor.

Ülkedeki av silahlarının modernleşmesi, ücra bölgelere yolların yapılması ve nüfus artışı sonucu, leoparların yaşadığı yörelerde insan faaliyetlerinin artması sonucu, leoparlarının bölgedeki varlıkları tehlike altına girdi. Sadece Mantolu Hasan isimli kişinin Milas ve çevresinde 15-20 adet leopar vurduğunu düşünürsek, leoparın da leopar avının da yaygın olduğu göze çarpar. O yıllara ait çok sayıda kayıt vardır. 1956 yılında Kuşadası civarında son örnek vurulur. 1964 yılında İzmir'in Bayındır ilçesinde vurulan leopardan sonra kesin bir kayda rastlanmaz. Sonraki yıllarda, bazı bölgelerde (Düzlerçamı ve Dilek yarımadası Milli parkı taraflarında) köylülerin leopar sesi duyduklarını iddialarına rağmen somut bir kanıt bulunamamıştır. Doğu Anadolu'da leopar kayıtları yetmişli yılların başlarında kesilir. Bundan birkaç sene sonra, 1974 yılında Beypazarı civarında vurulan leopar örneği, son av kaydını oluşturacaktır. Bu olaydan iki yıl kadar önce Eskişehir'in ormanlık tarafında bir çoban tarafından görülen leoparın aynı birey olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak son yıllarda ülkenin bazı noktalarında ciddi birkaç duyumun alınmış olması bu türün henüz tükenmemiş olduğunu gösteriyor gibi.

Kaplan

Bir zamanlar birçok okuyucu için bu nokta şaşırtıcı gelebilir. Kaplanın latince karşılığı olan Panthera tigris'in tür adının, Dicle nehrinden geldiğini söylersek daha da şaşıracaklardır. Kaplan geniş bir yayılışa(özellikle eskiden) sahip bir tür olmasına rağmen, Dicle havzasındaki örneklerle Batı dünyasında tanınmışlardır. Kaplana dair somut veriler, Anadolu Leoparından da azdır. Bunu, Güneydoğu bölgesinin daha yalıtıcı şartlarına bağlayabiliriz. Kaplanın bölgedeki varlığına dair tarihi kayıtlar hemen hiç yoktur. Ancak, bölge avcılarının, Arap ülkelerinde kamçı tutacağı olarak kullanılan ve postu rağbet gören kaplanları avladıklarını biliyoruz. Kaplan, daha çok Hakkari ve Şırnak taraflarında görülüyor ya da vuruluyordu ancak önceki asırlarda daha yaygın olması mümkün. En son postu 1970 yılında ele geçen Kaplan varlığı hakkında somut bir veriye rastlanılmadı.

Nesli tükenme sınırına gelmekte olan bir etçil türünü şimdiden yok olmuş sayabilir miyiz ?

Birincisi, varlığını hala sürdüren bir iri etçil için, o bölgede yeterli miktarda avlanacağı türlerden olmalıdır. Bu nokta, iri etçillerin karşılaştıkları sorunlardan biri. Vücudu ve harcadığı enerji yüzünden, iri etçillerin yüksek miktarda besine ihtiyacı vardır ve bu, o bölgede an azından orta büyüklükte av hayvanlarının olmasını gerektirir. Anadolu'da yaban domuzu ve tavşan hala geniş bir coğrafyada olmasına rağmen, bu yeterli yüzeyde olmayabilir. Ama, Anadolu'da eğer hala Leopar varsa, en azından bu faktörün bu türler için işlemediğini düşünebiliriz çünkü son olarak vurulduğu 1974 yılından beri varlıkları söylence düzeyinde kaldı. Bu noktada, etçilin insan ile sürtüşmeye girmeden beslenmesi gerektiğini de belirtmeliyiz çünkü köylülerin etçillere duyduğu öfke ve önyargının altında yatan temel neden de, etçillerin bazen evcil hayvanlara zarar veriyor olmasıdır. Ne yazık ki, herhangi bir etçil türü bir nedenden dolayı etçillere daha az zarar verse bile, asırlar içinde kemikleşmiş olan önyargıyı kırmak çok uzun zaman alabilir.

Diğer bir sorun da eş bulması. Belli bir coğrafyada hala varlığını sürdüren leopar ya da kaplan gibi bir etçilin neslini sürdürebilmesi için, her türde olduğu gibi, eş bulması gerekmektedir. Bu da, daha önce yayılış gösterdiği bir alanda yokolma düzeyine gelmiş bir tür için, sadece olasılık çerçevesinde mümkündür. Ve bu aşama, ingilizce *inbreeding* denilen uzun vadeli bir sorun olarak karşımıza çıkıyor. Aynı gen havuzu arasında olan çiftleşmeler, insanda olduğu gibi, bağışıklık sisteminin daha zayıf ve bireylerin sağlıksız olmalarına neden olabiliyor.

Anadolu'da Fauna Yıkımının Temel Nedenleri

Birçok coğrafyada hayvan neslinin hızla tükenmesinin en belirgin nedeni olarak, o türün insanoğlu ile olan karşılaşması ile özleştirebiliriz. Son üç asırda birçok kuş ve memeli, insanoğlunun dolaylı ve dolaysız etkisiyle yok oldu. Tebeşir çağının sonunu

Kızıl Geyik

getiren, aslında böylece memeli türlerinin hızlı bir şekilde evrim yolunun açılmasına olanak verecek olan Göktaşı çarpmasının dinozor türlerini binlerce yıl içinde sonunu getirdiğini düşünürsek, insanoğlunun yıkıcı gücünü daha dramatik şekilde algılarız.

Palearktik kuşağın aksine, tropik kuşakta ve özellikle de adalarda birçok hayvan türünün yok olması, dolaylı olarak gerçekleşmiştir. Gemilerle, o zamana kadar o türden hiçbir yırtıcı tür görmeyen adalara çıkan, kedi ve tavşan gibi türler, ekolojik dengeleri kısa sürede yok etmiştir.

İnsan-doğa sürtüşmesini, fauna tahribinde temel faktör olarak kabul edersek, nüfus artışını otomatik olarak ön faktör olarak göz önüne almamız gerekecek çünkü: Anadolu'daki faunaya zarar getiren tüm etmenler, coğrafyadaki insan yoğunluğunun hızlı bir şekilde artması ile yıkıcı hale gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda ülkenin nüfusu 13 milyon civarında idi. Seksen yıl sonra ise, bu nüfus yaklaşık 5 kat arttı ve 70 milyona ulaştı ve bunun sonucu olarak da insanlar ve yaban hayatı birçok sahada karşı karşıya geldiler. Nüfus artışı ile yerleşim bölgelerinin, ülkenin az yoğunlukta olan yerlere yayılmasını, özellikle fazla engebeli olmayan orman ve bozkır alanlarının tarlalara dönüştürülmelerine neden oldu.

Avcılık

Anadolu aslında binlerce yıldır, insanların varolma amacı ile yapmış oldukları avcılığa tanıklık etmiş bir bölge. Tarıma geçişin ve ilk yerleşim birimlerinin kurulduğu yerler Mezopotamya ve Anadolu idi. Göçebe yaşam tarzına göre, yerleşik hayat daha üretime dönük olduğu için, birim alanda yaşayan insanlar bu oranda fazla olmuştur. Bundan dolayı da, Anadolu, Mısır ve Mezopotamya havzası, o çağlardaki Avrupa nüfusuna göre daha yoğun bir nüfus bulundurmuştur. Hemen her bölgenin maddi kültüründe olduğu gibi, Anadolu uygarlıklarından kalma eserlerde, yaban hayatı ve avcılığa dair resim ve tasvirlere rastlıyoruz. O devirlerde süregelen avcılık faaliyetleri, hem avcı sayısı, hem de silah açısından bugün ile karşılaştırılamayacak düzeyde olsa da, yaban öküzü ve belki de filin ortadan kalkmasında belirleyici etken olabilir.

Avcılığın, Anadolu'daki fauna üzerinde bu kadar yıkıcı olmasının nedeni, avcılığın çok uzun yıllardır kontrolsüz ve aşırı yoğun şekilde devam etmesidir. Her sene toplanan av komisyonu sonucunda; avı yasak olan, belli mevsimlerde avına izin verilen türler saptanır, ava yasak olan koruma sahaları ele alınır. Bunun dışında, bir av gününde, türlere göre azami avlanacak adet de belirlenir. Uzun yıllardır yayınlanan Merkez Av Komisyonu kararlarına baktığımızda, sayıları azalan Kızıl Geyik (Cervus elaphus), Karaca (Capreolus capreolus), Dağ Keçisi (Capra aegagrus), Çengelboynuzlu Dağ keçisi (Rupicapra rupicapra) gibi türlerin avlarının yasak olduklarını görürüz. Sadece bu nokta bile, Türkiye'de kaçak avcılığın alabildiğini sürdüğünü gösteriyor.

1937 yılından beri geçerli olan av yasası, geçen yıllar içinde değişikliklere uğramıştır ve günümüzde de yaban hayvanlarının hepsi 3 kategoride toplanmaktadır. Tehdit altında olan tür listelerini gözden geçirirsek, gözümüze çarpacak noktalardan biri de, nesli azalmış ya da tehdit altında olan türlerin çoğunun "etçil" türler olmasıdır. Aslında bu ülkemize has bir durum olmayıp, hâlâ kısmen geçerliliğini koruyan, mantıksız ve çarpık bir biyolojik anlayışın sonucudur. Avrupa'da gelişen anlayışa göre besin hiyerarşisinin tabanını otçullar, orta tabakasını küçük etçiller ve üst katmanını iri yırtıcılar oluşturuyordu ki, besin zincirine bakıldığı zaman doğru. Ama büyük hata, yırtıcıların tamamen yok edilmesi gereken bir grup olarak algılanması ile gerçekleşti. Zaten iri yırtıcılar ile asırlardır süregelen sürtüşme, o zaman için bilimsel gözüken bu sakat fikre destek verdi. Bu anlayışa göre, iri yırtıcıların hiyerarşideki yerine, "avcı insan" silahı ile yerleşecek ve avcılık ile büyük ve orta büyüklükteki otçulların üremesi kontrol edilmesi sağlanacaktı. Bir bölgede zarar vermeğe başlayan bireylerin avcılar tarafından avlanmaları anlaşılır bir olgu olabilir ama bu durumun, bölgede yaşayan bütün iri etçillere yöneltilmesi tamamen farklı bir durum yarattı. İlk çıkan Kara avcılığı kanununda etçil olarak nitelendirilen kurt, çakal, sırtlan gibi türlerin avı tüm yıl serbestti. Oysa sırtlan etçil değil, "hepçil" bir türdür ve sanılanın aksine, evcil hayvanlara çok nadiren zarar verir. Bu da, hayvanlarının dış görünüşlerinin ve gerçeklerden uzak batıl

inançların(sırtlanların mezarları kazıp ölüleri yemesi gibi) da av kanunlarına zamanında yansıdığını gösteriyor.

Av kanununda, birçok konuda olduğu gibi, bir av seferinde vurulacak adetler her tür için belirlenmiştir. Ama av konusundaki her noktada olduğu gibi, bu konu da genelde kağıt üzerinde kalmaktadır. Özellikle de, sonbaharda Rusya ve Ukrayna gibi Kuzey ülkelerden gelen yaban kazları, ördekler ve çulluklar yüksek sayılarda avlanır, ve doğrusunu söylemek gerekirse, vurulabildiği kadar vurulmaktadır. Yıl boyunca orada yaşayan, tavşan ve keklik gibi türler, bazı köylüler tarafından nispeten dikkatli sayıda avlansa da, köy dışından, ve özellikle de şehirden gelen avcı grupları bu konuda oldukça rahatlar. Son zamanlarda bazı bölgelerdeki avcılar, avlaklarındaki av potansiyelini korumak için bazı sınırlar uygulamakta ve hatta, Av ve Yaban Hayatı Genel Müdürlüğü'nden, sülün ve keklik gibi türlerin orada salınmasını istiyorlar.

Hemen her ülkede olduğu gibi, çeşitli hileler ve bazı teknolojik araçlar ile avlanmak yasaktır. Bunları saymak gerekirse, kapan, olta, kafes, yeme alıştırarak avlanmak ve lamba ile avlanmaktır. Sizin de tahmin edebileceğiniz gibi, bu yasaklara ciddi bir şekilde uyulduğunu söyleyemeyiz. Avlanmış hayvanların tahnit edilip satılması yasaktır ancak, geçen yıllara göre bu ilgi azalmış olsa bile, tahnit edilmiş hayvanları çeşitli yerlerde görebilirsiniz. Sıradan bir lokantada yemek yerken, doldurulmuş nadir bir doğan türü ile göz göze gelebilirsiniz.

Çevre Tahribi

Çevre tahribi, son otuz yılda ivme kazanarak gündeme gelen bir konu ama çevre tahribini endüstriyel çağ ile özleştirmemek daha doğru olur. Örneğin, Roma hamamlarının hatırı sayılır sayıda ormanı yok sanılıyor. Tarihin ilk zamanlarından beri süre gelen çevre tahribini genel olarak değerlendirdiğimizde, bunun büyük çoğunluğunun da yakın zamanlarda olduğunu görürüz. İnsanoğlu nüfusu, 19. asra kadar ağır ve düzenli bir şekilde artmış, hatta istilalar ve hastalıklar da (en belirgin örnek olarak 14. yüzyılda Avrupa'yı vuran vebayı örnek olarak gösterebiliriz) bunu dengelemiştir.

Sulak alanlar tartışmasız olarak, birçok kuş türünün üreme yerlerdir. Birçok ördek, martı, sumru, balıkçıl, dalgıç kuşu, karabatak, sutavuğu, yağmurcun türü tatlı su göllerinde ve etrafında bulunan sazlık alanlarda ürerler. Bunun dışında; delİce, balık kartalı gibi yırtıcı kuşlar da sulak alana bağlı türlerdir. Sulak alanların doğal yapısı, onları bir çeşit kapalı bölge nokta şeklinde yorum yapmamıza izin verir. Etrafı; bozkır, tarım alanları ve hatta yerleşim birimleri ile çevrelenmiştir ve özellikle de ormana göre, sınırları keskin bir şekilde ayrılabilen ekosistemlerdir. Bundan dolayı, herhangi bir olumsuz faktör, o sulak alan için yıkıcı bir etkiye neden olabilir. Bu etkilerin, ilaçlama ya da kurutma gibi çok belirgin bir olgu olması gerekmez. Çok daha az belirgin olan bir etki kısa süre içinde, o sulak alana ağır zararlar getirebilir. Bu da sulak alanların

Çakal

Vaşak

Alageyik

daha hassas ekosistemler olarak karşımıza çıkarıyor. Basit bir örnek vermek gerekirse, bir ormanda oluşan tahribata rağmen bazı türler, ormanın devamı ya da yakınındaki özdeş ya da benzer ekosistemlere kayabilir ama kapalı bir sulak alan ekosistemine gelen zarar, o sulak alanda yaşayan türlerin, bir daha oluşmamak üzere, yok olmaları anlamına gelebilir.

Bataklık yaşam koşullarının diğer ortamlara göre daha zor olması, aynı zamanda bu çevrede bulunan sinek ve sivrisineklerin insanlar için hastalıklara neden olabilmesinden ötürü, bataklıklar sevilmeyen bir ekosistem olarak süregelmiştir. Ormanların korunması ile ilgili düşünce ve faaliyetler bundan asırlar öncesine dayanır ama aynı şey bataklık ve sulak alanlar için geçerli sayılmaz. Bataklıkların barındırdığı su hacmi de, etrafta yaşayanlar için cazip olduğundan dolayı, bataklıkların su kapasitesi, bölgede yer alan tarlaların ve bahçelerin sulanması için kullanılmıştır, bu sulama çalışmaları birçok zaman sulak alanın tamamen kuruması ya da temel yaşam alanlarını kaybetmesi ile sonuçlanıyor. Orta Anadolu'da yer alan, Sultansazlığı gibi sulak alanlar, bu uygulamalar yüzünden kuruma noktasına gelebiliyor. Su rejiminde değişiklik veya su dağıtım çalışmalarının yavaşlatılması ile su seviyesi belli bir süre sonra eski düzeyine gelse de, bunu barındırdığı yaşam çeşitlerine yansıtması zaman alacaktır. Bazı durumlarda ise, kaybedilen türler geri gelemeyebilir. Bunun en belirgin örneklerinden biri de, bir zamanlar Hatay/Amik gölünde yaşayan Yılanboyundur. Yılanboyun (Anhinga Rufa), karabatak ailesinden olup, ince ve uzun boynundan dolayı bu ismi almıştır. Ortadoğu'da yaşadığı birkaç noktadan birisi olan Amik gölünün 50'li yıllarda kurutulmaya başlanması ile Amik gölünden kaybolmuştur ve Orta Doğuda son kalesi olan Güney Irak bataklıklarında yaşamağa devam etmektedir.

Çevre tahribi konusunda en sık olarak duyduğumuz terim, orman tahribi ve ormanların Türkiye'de yayılışının azaldığı ve talan edildiği bir gerçek. Diğer bir gerçek ise, "yavşan stebi" denilen, Orta Anadolu ve Güneydoğudaki birçok düzlük alanın asıl örtüsünü oluşturan bozkırların hemen hemen yok edilmiş olması. Son seksen yıldır düzenli olarak nüfusun artması ile, düzlük alanların büyük çoğunluğu tarımsal alanlara açıldı ve sonuç olarak da yavşan stepleri ortadan kalktı. Benzer bir şekilde, yoncalık alanlar ve benzeri bitki örtüleri çok azaldı. İlk bakışta hemen kendisini belli etmemekle birlikte, bozkırların içerdiği zengin bir fauna vardır. Bu türler için birkaç örnek vermek gerekirse, 18 kilo ağırlığı ile Avrupa kıtasının en ağır kuşu olan Toy kuşu (Otis tarda), Kocagöz (Burchinus oedicnemus), gibi türler düzlük ve bozkır alanları tercih etmektedir ve bu türlerin alanlarının yok olması bu gibi türlerin o coğrafyadan kalkması ile sonuçlanmaktadır. Etrafta bazı engebeli alanlarda ufak doğal örtü kalıntılarının varlığının yardımı ile bazı ötücüler türler, bölgelerin tarım alanlarına dönüştürüldükten sonra da o bölgede bir şekilde var olmaya devam edebilmektedir ama örnek olarak saydığımız, özellikle orta ve büyük türler için bu geçerli değildir.

Yapılan Çalışmalar

Anadolu'daki faunanın hızlı bir şekilde elden gitmesi, avcıların olduğu kadar orman mühendislerinin ve devletin çeşitli kurumlarında çalışan çeşitli kişilerin dikkatini çekmişti. Türkiye'de bu konuda atılan ilk somut ve de başarılı örnek Düzlerçamı Milli Parkı'dır. Altmışlı yılların ortalarında rahmetli Nihat Turan'ın çalışması sonucu, daha o zamanlar yok olmanın eşiğine gelmiş olan birkaç alageyik (dama dama) örneğinin varlığı saptandı ve 1967 yılında Düzlerçamı Milli Parkı kuruldu. Anavatanı Anadolu'dan dünyaya yayılan Alageyikler bu sayede, asıl oluştukları bölgede tamamen yok olmaktan kurtuldu. Şu anda Düzlerçamı'na bağlı üretme istasyonunda, altmış civarında alageyik bulunmaktadır. Bunun dışında, Akdeniz bölgesindeki birkaç noktada çok az sayıda alageyiğin yaşadığı "tahmin" ediliyor.

Diğer başarılı bir koruma da Konya-Bozdağ'da yer alan yaban koyunlarını yok olmaktan kurtarmıştır. Konya'nın yakınında yer alan Bozdağ'da koruma çalışmalarının ve çitlemelerin tamamlanmasından sonra, yaban koyunlarının kaçak av ile kurtlardan korunması sonucu, bölgedeki yaban koyunu popülasyonu 1800 bireye kadar yükselmiştir.

Koruma ve üretme amaçlı 19 tane koruma istasyonu kurulmuştur. Bu istasyonların yaklaşık yarısı kızıl geyik (cervus elaphus), diğerleri de karaca, yaban keçisi, ceylan, alageyik, keklik ve sülün içindir. Üretme ve yaban hayata salma çalışmaları değişik türlerde değişik başarı yüzdeleri veriyor. Ayrıca yaban hayatına salındıktan sonra yaban hayatına uyum gösterebilen/hayatta kalanların oranı hakkında bir çalışma olmasa da, doğaya salınan türlerin uyumunun arttırılması için çalışmalar yapılıyor. Ceylan ve kızıl geyiklerin üremesi, diğer türlere göre daha başarılı şekilde gidiyor.

Kelaynakların durumu ise farklı. Birecik'deki üretme istasyonunda altmış civarında kelaynak bulunsa da, bu tür dışarıya salınmıyor. Bunun temel nedeni de, yabanda kelaynak popülasyonunun kalmamış olması ve bundan dolayı da, ebeveynleri ile beraber göç ederek göç rotasını öğrenen kelaynakların artık nereye göç edeceklerini bilmemeleri. Böylece kelaynaklar soylarını bir kafes kuşu olarak sürdürmek zorunda kalacaklar. Belki yıllar öncesinden koruma altına alınsalardı, yaban hayatında varlıklarını sürdüren bir tür olarak varlıklarına devam edebileceklerdi ama bu çalışmalar da olmasa idi, kelaynakları kafeslerde bile göremeyecektik.

Bunun dışında, özel şahısların da yapmış oldukları çalışmalardan da bahsetmek gerekiyor. Kütahya yöresinde tanınan avcılardan olan, rahmetli İbrahim Aksaz, Altıntaş ovasında sayıları azalmakta olan Toy kuşlarının (otis tarda) korunması için yoğun bir çabaya girmiş, hatta bu korumada görev alacak bekçilerin maaşlarını kendisi karşılamıştı.

Etçil Türlerin Genel Durumu

Besin hiyerarşisinde en tepedeki üçgenin tepesinde yer alan etçillerin durumu, koruma çalışmaları ve üretilen türler hakkında düşünürken rahatça ortaya çıkıyor. Otçul memeli türlerinde ve yırtıcı olmayan kuş türlerine göre, etçiller türlerin korunması daha zor ve üretimde başarı oranları, otçullara göre karşılaştırılamayacak kadar düşüktür. Örneğin İskoçya'da ak kuyruklu kartalın üretimi yeniden 1959, 1975 yıllarındaki çalışmalar ile başladı ve yabandaki ilk başarılı üreme ancak 1985 yılında gerçekleşti. Benzer örneği, Avusturya'ya 1986 yılında yerleştirilen ve 1993 yılında üremeğe başlayan kuzu kartalı (gypaetus barbatus) için verebiliriz.

Etçil memeli ve kuş türlerinin birçokları kapalı alanlarda üretilememektedir. Böylece türlerin korunmaları bu durumda, geniş koruma sahaları ile mümkün olmaktadır Ancak bu sahalarda da uygun habitatın ve yeterli av hayvanının bulunması ve bazı durumlarda (kış koşulları gibi) korunan türlere et ya da av verilmesi gerekebilir. Etçil türler daha geniş avlanma ve egemenlik alanlarına sahip olması, bu türler için kurulacak olan koruma sahalarının büyük olmalarını gerektirir. Son yıllarda gelişen korumacılık anlayışı ve edinilen tecrübeler sayesinde, yırtıcı kuş ve memeli türlerinin korunması konusunda ilerlemeler kaydedildi ama bu gelişmeler, bu türlerin korunmasının ve tekrar üretilmesinin zor olduğu gerçeğini daha da gözler önüne seriyor. Türkiye'de etçil hayvanlar konusunda herhangi bir üretim çalışması olmadı ve görünürde, uzun süre de olmayacak gibi. Bundan dolayı da Türkiye'de yaşayan kurt (canis lupus), çakal (canis aureus), sırtlan (hyaena hyaena), karakulak (caracal caracal), vaşak (lynx lynx) gibi türlerin azalması, otçul türlerin azalmalarından daha farklı bir anlama gelecektir.

Kaynakça

Magnin, Gernand ve Yarar, Murat (1989), *Türkiye'nin Sulak Alanları*, Ankara, Türkiye Çevre Vakfı Y.

Merkez Av Komisyonları Kararları (1994 ve 2002)

Savtzi (2002), *Savcı (Memeli Hayvanlar)*, Prag, 1996.

Snow, D.W. ve Perrins, C.M. (1998), *The Birds of Western Palearctic*, Oxford Press.

Turan, Nihat (1984), *Türkiye'nin Av ve Yaban Hayvanları Memeliler*, Ankara.

Özet: Makale yazarı, Türkiye'nin genel biyocoğrafya sınırlarını ve bu sınırları belirleyen etmenleri özetledikten sonra nesli tükenmekte olan kuş ve memeli türleri üzerine ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Anahtar sözcükler: Türkiye faunası, yok olmakta olan kuşlar, yok olmakta olan memeliler.

Abstract: The author firstly gives an overall definition of biogeographical boundaries of Turkey and relates how those boundaries has been an is shaped climatically. He then gives information in detail of the birds and mammals that are on the brink of extinction.

Keywords: Turkey fauna, near extinct birds, near extinct mammals.

Türkler ve Kuşlar

Jak den EXTER

"Kuş konusunda bir makale yazar mısın?", Hiç düşünmeden: "Yazarım" diye söz verdim. Acı teredüt sonra başladı, terlemeler, kaşıntılar, kötü rüyalar da: "Bodur tavuk her gün piliç" diye bir ses beni boğdu. Aşağılık kompleksi yaratan diğer sözler de bana tuzak kurdu: "Kanatsız kuş uçmaz". Evet, deli değilim, bunu anlayabilirim, ama "ufak da olsa benim de hiç mi kanadım yok" diye karşılık verdim, içimdeki sese. İçimizdeki atalarımızın cevabı acımasızdır: "Tek kanatlı kuş da uçmaz" diye beni yazamaz hale soktular. Kuş konusu iyi bildiğim konulardan biraz uzak olmuyor mu? "Her horoz kendi çöplüğünde öter", diye derin bir ses bütün varlığımı kapladı. "Kış kışlığını, kuş kuşluğunu gösterir". Bu durum en doğal durum değil mi? Hemen *Kebikeç*'e bir email gönderip vazgeçmeliyim bu işten..... Peki, ama bu iş olmazsa baltalarlar beni. "Kuş var eti yenir, kuş var et yedirilir." *Kebikeç* çalışanlarına yem mi olayım? *Kebikeç*'in değerli okurlarına gülünç mü olayım? "Karga kekliği taklit edeyim derken kendi yürüyüşünü şaşırmış."

Belki bir kuş makalesi yazabilirim, ama bir yıl sonra olsa daha iyi olmaz mı? "Her şeyin vakti var, horoz bile vaktinde öter. "Vakitsiz öten horozun başını keserler."

Bir de şu var: Yabancı yazara kulak asarlar mı bizim özbeöz Türk *Kebikeç* okurlarımız? "Kaz kazla, daz dazla, kel tavuk kel horozla" *Kebikeç* editörlerine sesleniyorum: Madem ki kuş makalesini bir yabancıya yazdıracaktınız, yaban ellerde daha iyisini bulamaz mıydınız? "Kaz gelen yerden tavuk esirgenmez"!!

Makale için gerekli olan bilgilere nasıl sahip olabilirim? İşe yarar kaynak kitaplar bulmak için evden uzak yerlere gitmem gerek galiba, diye düşündüm. Uzak yerler ne

kadar güzelse de, eve hep hasret kalırım. "Bülbülü altın kafese koymuşlar, 'ah vatanım' demiş." Yolda da başıma ne işler gelir, kim bilir. Atalarımız bizi bu konuda da uyarmışlar "Çok gezen tavuk ayağında pislik getirir", "Karga ile gezen boka konar", "Kılavuzu karga olanın burnu boktan kurtulmaz". Hoş kokulu değilse de bu sözler, ciddi ve doğrudur! Dönüşte pisliği görünce bizim hanımefendi ne diyecek? Bir tek makale için 29 yıllık evliliğimizi mi bozayım?

Okuyuculara açıklaması ayıp olur belki ama, bu işin içinde para da yok. "Fukaranın tavuğu tek tek yumurtlar". İyi ki şu anda pek para peşinde değilim: "Gözü tanede olan kuşun ayağı tuzaktan kurtulmaz." Ama manevi bir çıkar tabii ki beklerim: "Saksağan[1] danayı babası hayrına bitlemez"!!

Hoş bir makale olacak, bir varsayım. Ondan yeni tehlikeler doğabilir: "Bülbülün çektiği dili belâsıdır."

En iyi arkadaşlarımdan olan *Kebikeç* editörlerinin kalbini kırmak da olmaz, tabii. "Hatır için çiğ tavuk yenir". *Kebikeç*'in bu sayısının redaksiyon toplantısının manzarasını görünce önce zevk aldım ama sonra bir nasihat vermek içimden geldi: "Beyler, 'Horozu çok olan köyün sabahı geç olur', haberiniz ola!"

En sonunda şu atasözü beni cesaretlendirdi: "Kör kuşun yuvasını Allah yapar." Haydi, işbaşına "serçeden korkan darı ekmez."

Önce kendime geleyim, çünkü "Şaşkın ördek başını bırakır, kıçından dalar."

Ama nereden başlasam? Devlet kuşundan mı?, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi'nin 'taguk' (tavuk) olan onuncu yılından veya Türkler Anadolu'ya gelmeden önce Anadolu medeniyetlerinin kartal kabartmaları ile Urartuların kuş kafalı insanlarından mı? Kaf Dağında yaşayan, sonradan tasavvuf dünyasına da ve Türklerin Keloğlan masallına da girmiş efsanevi Anka kuşundan mı? Aynı dağda ve yalnız kemik yiyen, hadislerde de adı geçen Hüma kuşundan mı?, Kazdağı ile ilgili Sarıkız efsanesinden mi? Kuşların kendilerine padişah seçiminde öğüt veren Hüdhüd (ibibik) kuşundan mı? İşe temelden girelim;

"Yumurtlayan omurgalılardan, akciğerli, sıcak kanlı, vücudu tüylerle örtülü, gagalı, iki ayaklı, iki kanatlı uçucu hayvanların ortak adı" tanımını okuyup da hayatında hiç bir zaman kuş görmemiş bir kimsenin aklına ne gelir, acaba? Kuş görmüş bizler bunu bilemeyiz, çünkü kuşu tanıyoruz. Ama 'kuş' kelimesini duyunca komşumuzun aklına ne geleceğini pek de kestiremeyiz, çünkü kuş kelimesi birçok hayvanın ortak adıdır. Obur olanın aklına hemen güzel pişirilmiş bir hindi sote gelir, halk şairinin aklına turna, aşığın aklına bir bülbül, hamilenin aklına da leylek. Bu makale ile, kuş diline dalmadan, tek taşla iki kuş vurmak istiyorum. Türkiye'de kuşlar ve kuş merakına başlamadan önce kuşların Türk hayatında ve dolayısiyle Türkçe'de nasıl yer aldığına kuş bakışı bir göz atmak istiyorum.

[1] Yazarın soyadı, Hollandaca 'saksağan' anlamına gelmektedir.

Kuş adı

Hem erkek hem de kız adı olarak kullanan tek kuş isimleri Turaç ile Toy'dur. Geri kalan kuş isimlerine bakarsak ilginç ama beklentilere göre bir tablo sergilenir. Erkek isimlerinin hemen hepsi[2] avcı kuş veya buna benzer kuşlardan ibarettir: Tuğrul, Doğan, Şahin, Kartal gibi. Kuşa bakmalarının cezası olmasın,diye! Kadın isimleri ise renkli, sevimli, gizemli, cici kuşlardan çalınmıştır: Bülbül, Sülün, Keklik, Kuğu, Üveyik, Turna ve Kumru gibi. Finlandiya'da oturan bir Türk dostumun Kuzguncuk'lu kız arkadaşının taktığı lakâbı da 'ibibik'tir.

İnsanoğlunun kuşla ilişkisi, isimlerinin kullanmasından ibaret değildir, kuşun kendisi, simgesi, dostluğu ve ürünleri de kullanılır.

Kuş resim, kabartma ve heykelleri

Yazar, soyadı olarak taşıdığı saksağan resmiyle

Anadolu üzerinde, bugüne kadar ne kadar kartal uçmuşsa o kadar da kartal kabartma ve resmi var, bu topraklarda. Canlı olan kartala karşın kabartmadakilerin birçoğu çift kafalı. Daha da Doğudan gelen bu sembol, Bizans'ın sembolü olmuştur ve sonradan Selçuklu sanatına da girmiştir.

Urartululardan kalma kuş-insan karışımı kabartmalarda da kartal kafasına benzeyen kafalar mevcut. Heykel olarak en göz alıcı kartal da Nemrut Dağındaki Kommagenlilere ait heykel grubunda bulunur.

Asurlulardan kalma mühürlerdeki ördekten, İstanbul'daki Büyük Bizans Sarayındaki çeltikçilere, Göreme'nin Barabara kilisesindeki horozdan, Van'ın doğusundaki Yukarı Bakraşlı köyündeki 'Yedikilise' denilen Ermeni kilisesindeki turna ve güvercin kabartmalarına, Bizans dönemi eserlerinden Kariye Camii mozaiklerinde yer alan serçelerden Tahtacı kaz ayaklarına, Mustafa İzzet'in horoz şeklindeki besmelesinden hat sanatında bol bol yer alan leyleklere, Osmanlı minyatürlerindeki kargalardan ebru sanatındaki güvercinlere, geleneksel ev kapılarından eski mezartaşlarına kadar diğer birçok kuşlar da mevcuttur. Çoğu kuş resimleri sadece süs olarak değil, simge olarak kullanılır. En basit ve yaygın olan semboller ise kartal (kuvvet ve kudret) ve güvercin (barış)'dir.

Eylül 1952'de basılan posta pulları ve yine 1952 Ekim ayında çıkan Kızılay'ın 75. Yılı pulları ile başlayarak kuşlar, pullarımızda da arasıra yer alır. 1976 yılında Kuşlar serisinde yer alan kelaynak, balıkçıl, kuzgun ile flamingo ve 1979 yılındaki Avrupa

[2] Bulabildiğim tek istisna 'balaban'dır.

Erzurum Yakutiye medresesinin girişindeki kuş kabartması

Yabani Hayatı Koruma serisinde yer alan turaç, toy ile turna Türkiye'nin en güzel posta pulları arasında yer almaktadırlar.

Kuş ve edebiyat

Bu makalenin her köşesi kuşla ilgili atasözü ve deyimlerle dolu. Türkiye'de kuş çeşidinin sayısı birkaç bini bulurken atasözlerinde ancak insana yakın on onbeş çeşidi yer alır. Bazı kuşlar bir çok atasözünde yer alır ve çoğu zaman aynı rolü üstlenir. Tavuk yumurtlar, "yumurtlayan tavuk bağırgan olur", tavuk gezer ve hep kaza göre zayıf çıkar: "Tavuk kaza bakmış da kıçını yırtmış". Horoz erkeklik yapmaya mahkum: "Cins horoz yumurtada öter". Ötmeye devam eder taa sonuna kadar: "Horoz ölür, gözü çöplükte kalır". Biz erkeklerin hırsı, bu kadar kuvvetli haberiniz olsun! Horozun dişi tarafı da var, ama sadece zengine: "zenginin horozu bile yumurtlar". Bülbül kafesiyle, tatlı diliyle anılır. Yırtıcı kuşların durumu daha zor, yakından hep tehlike: "kartala bir ok değmiş, yine kendi yeleğinden". Az yaşar: "yırtıcı kuşun ömrü az olur". Ve şahin olsaydım şaşkınlıktan donakalırdım: "Şahin ile deve avlanmaz." Ama aynı zamanda atalarımız şöyle der: "Şahin küçük ama koca turnayı havadan indirir." Nasıl olsa,

leylek leylektir: "Leyleğin ömrü laklakla geçer." Atasözü ve deyimlerden başka kuş, halk edebiyatının diğer alanlarında ve edebiyatımızda da önemli bir rol oynar. Sılanın derin duygularını turnadan daha kuvvetli bir şekilde hatırlatan bir başka simge daha var mıdır, acaba? *Marzubanname*'deki kuşlardan Kaygusuz Abdal'ın leyleğine ("leylek koduk doğurmuş. Ovadan zurna çalar. Balık kavağa çıkmış. Söğüt dalın biçmeye"); Reşat Nuri'nin Çalıkuşu'ndan Yaşar Kemal'in 'kızılkuş'una kadar edebiyatta yüzlerce kuş, yer almıştır.

Kuş ve av

Merkez Av Komisyonu'nun kurallarına göre yerli ve yabancı avcılar belli sahalarda, belli metodlarla ve belirtilen zamanlarda avlanabilmekte ve avlanabilen kuşlar arasında en çok ördekgiller, sülüngiller, sutavuğugiller, çullukgiller, çöltavuğugiller ve güvercingiller yer almakta.

Avlanma metodları zamanla çok değişti. Çoğu avcı bugünlerde tüfekle avlanır. Bir zamanlar padişahın kuşbazı avcı kuş yetiştirirdi. Özel yetiştirilen büyük doğan ve diğer yırtıcı kuşlarla tavşan, güvercin gibi hayvanlar avlanırdı.

Saka gibi ufak kafes kuşları tutma yöntemini Burhan Oğuz 'dan okuyabiliriz: Onlardan birkaç tane yere merbut bir halkadan geçen bir iple ayaklarından bağlanır. Kuşbaz bunlardan yirmibeş, otuz metre mesafede oturur ve havada bir sürü gördüğünde bir ucunu elinde tuttuğu bu ipi çeker. Bu zaman ipe bağlı çığırtkanlar kanat çırparak, yerden bir miktar havalanırlar ve bu hareketi yukarıdan gören sürü oraya iner. O zaman kuşbaz bir başka kalın ipe asılarak bu çığırtkanların iki yanına serili ağları sürünün üstüne kapatır (Oğuz 1976: 560). Sonra ver elini Mısır Çarşısı. Bu kuşların sonu Fransa ve Italya'da bir ihtimal tencere olurdu. Hollanda'da ise ayaklarına bir halka bağlanıp serbest bırakılırlardı. Kuş bile coğrafyasını bilmelidir!

Bıldırcın da ağ ile avlanır. Keklik avlanma yöntemleri de değişiktir. 80'lerde Halfeti yakınlarında çil keklik avlayan bir vatandaşla karşılaşmıştım. Sabah sabah kafeste öten bir çil keklikle etrafında onlarca ipten tuzakla vakit geçiriyordu. Kınalı keklik, bazan içinde öten bir cinsdaşının bulunduğu büyükçe çukur veye kafese düşürülüyordu.

Modernleşme sürecinden uzak kalan, ekseriyetle Doğu Karadeniz bölgesinde uygulanan özel bir avlanma metodu da şöyledir: sonbaharın başında özel bir böcekle bir çekirge kuşunu tuzağa düşürürler. Çekirge kuşunu iple yere bağlayıp kendisiyle göç eden atmacaları kaparlar. Gençler atmacayı omuzlarına yerleştirip sokakta ve kahvehanede erkeklik sembolü olarak kullanırlar.

Kuş ve spor

Bazıları ava 'spordur' der. Avın spor olup olmadığını burada tartışma konusu yapmak istemiyorum. Kuş ve avı ayrı bir başlık halinde ele aldığıma göre bu konudaki

kendi tutumumu ortaya koymuş oluyorum. Asıl sporlara gelelim. Bunlardan birinin de spor sayılması şüphelidir: horoz döğüşü. Ünlü Denizli horozu dışında birkaç çeşit döğüş horozu daha bulunmasına karşın, horoz döğüşü Türkiye'de hiç bir zaman Doğu Asya'ya nazaran büyük önem kazanmamıştır. Yer yer Batı Avrupa'da çok yaygın olan güvercin yarışmaları da Türkiye'de spor olarak pek tutmamıştır. Hollanda ve Belçika'dan hemen her hafta binlerce güvercin özel kamyonlarla ekseriyetle Fransa'nın güney illerine gönderilip orada serbest bırakılır. Hangisi ilk olarak evine dönerse ünlenir ve sahibine de bir hayli para kazandırır. Kanarya güzel ötüş yarışmalarının da Türkiye'de yaygın olmamasından Türklerle kuş sporu arasında pek kuvvetli bir bağlantı olmaması sonucuna varabiliriz. Bunun en önemli sebebi Türklerin boğazlarına düşkün olması, olabilir.

Kuş ve tarım

En önemli kümes kuşu, eti ve yumurtası için beslenen tavuktur. Ayrıca tüyleri de işe yarar. Horoz sesini de 'doğal çalar saat' veya 'Allah'ın cezası' olarak nitelendirmek mümkündür. Diğer kümes hayvanları da hindi kuşu, ördek ve bazı illerde (özellikle Kars ve Ardahan'da) kazdır. Ekseriyetle Kapadokya'da ve Diyarbakır civarında kuşun tarıma kazandırdığı özel bir ürünü de vardır: afedersiniz boku. Diyarbakır karpuzlarının büyüklüğü bazı kimselere göre güvercin gübresinin kuvvetinden ileri gelmektedir. Kapadokya'da ise güvercinlik sahipleri ile gübre sattıkları çiftçiler arasında uzun uzun fiyat tartışmaları, pazarlıklar olur: "Sizin mahsulünüz güvercin boku olmadan kıt olur", "Sizin güvercinleriniz de bok yapmadan evvel yemlerini bizim tarlalarımızdan çalarlar" diye karşılıklı sözlerle fiyatın yükselmesine veya inmesine çalışırlar.

"Kuş kuşla avlanır" da kuş kuşla kovulmaz mı?. Memleketin her köşesinde ekseriyetle karga, kuzgun ve saksağanlar ölü olarak bir sopaya asılıp çiftçiye son görevini yaparlar. Çiftçiye benzeyen sıradan korkuluklara nazaran bu işi daha güzel becermektedirler.

Dostumuz kuş

Kuş sevgisinin ne derecede bir işkence olduğunu bilemem, ama Yeni Cami önündeki obur güvercin manzaraları ile Mısır Çarşısı yanındaki kafes kuşları bende, bu konuda büyük kuşku yaratmıştır. Bir zaman sakakuşu, bir zaman kanarya, bir zaman da muhabbet kuşları.... Ne kadar hayvan besleme modası değişirse değişsin keklik, her zaman revaçtadır. Dost kuşlar arasına oyuncak ve kuklalar de girer. Belki hatırlayanlar vardır, aranızda: 80'lerin ortasında Türkiye'nin birçok yerinde renk renk balonlu bir horoz satılırdı. Şahsen ben de zar zar öten bu horozu kafile başkanı olarak turist müşterilerimi toplamak amacıyla birkaç yıl kullanmıştım.

Van'ın doğusunda bulunan Ermeni Kilisesi Yedikilise'nin narteksinde bulunan kuş kabartmalarından biri

Şimdi Türkiye'de uçuşan kuşlara gelelim; Türkiye'ye ilk gelişimde, 1975 yazında, Türklerle kuşlar arasındaki ilişkiyi biraz tuhaf bulmuştum. Karşılaştığım hemen herkesin leylekle turnaya karşı kutsal bir saygısı varken, karşılaştığım birçok köylü çocuğu da zevk için kerkenezden ibibik kuşuna kadar taş atıp ateş ediyordu. Dolayısıyle 15-20 yıl içinde dağlar, uzun zamanlardır ötüşen kekliklerinden mahrum ve mahzun kaldılar. Ancak son yıllarda, rahat bırakılan kekliklerin yeniden çoğaldıklarını memnuniyetle görüyorum.

Yaban hayatın korumasında devlet kuruluşları en önemli etkiye sahiptir. Etkinliklerinin büyük bir kısmı, başta UNESCO ve Avrupa Konseyi olmak üzere koruma ile ilgili uluslararası kuruluşların uluslararası önem taşıyan sulak alanların korunmasında yaptıkları etkinlikler çerçevesinde yürütülmektedir. Türkiye'nin sulak alanları da birer kuş cennetidir. En önemlileri şunlardır: Manyas Gölü, Seyfe Gölü, Göksu Deltası, Burdur Gölü, Sultan Sazlığı, Ulubat Gölü, Meriç Deltası, Kızılırmak Deltası, Eber Gölü, Ereğli Sazlığı, Tuz Gölü, Büyük Menderes Deltası, Çamalu Tuzlası, Işıklı Gölü, Beyşehir Gölü, Eğirdir Gölü, Seyhan ve Ceyhan Deltaları ile Akşehir Gölü. Bunların

bir kısmı aynı zamanda millî park statüsüne sahip olmuştur. Su kuşlarından başka diğer bazı kuşlar da koruma altına alınmıştır. Bunlardan en önemlileri turaç, sülün, yaban horozu (dağhorozu, Kafkas horozu), keklik, urkeklik, kelaynak ve toy'dur.

Özür dileyerek kalemimi azıcık bırakmam gerek: Bıldırcın gibi (kısa boylu, dolgunca, alımlı) eşim kahve ve bir kuşbaşılı pide getiriyor, bana. Sağolsun... Peşinde de Karabatak gibi (Bir görünüp bir ortadan kaybolan) küçük kızım ile Karga gibi (çok zayıf ve esmer) kedimiz. Ne tuhaf ki insanoğlunun eşine ve çocuğuna bakışı bu kadar farklı olabiliyor. Birine "Komşunun tavuğu, komşuya kaz görünür" atasözüne göre, öbürüne de "Karga yavrusuna bakmış, 'benim ak pak evlâdım' demiş" gibi bakar. Bu hem mutlu evlilik açısından, hem de çocuğa terbiye verme açısından acı bir gerçektir.

Türkiye, kuşlarının sayıları ve cinsi bakımından; büyüklüğü, biyotop ayrıntılılığı ile kuşların göç yollarındaki yerine göre hayli önemli bir ülkedir. Bilindiği gibi Türkiye'nin bitkilerinin büyük bir kısmı endemik, yani sadece Türkiye'ye hastır. Kuşların kanatlı hayvan olmasından dolayı, endemik kuşların sayısı da çok azdır: ancak 'Anadolu sıvacısı' diye bilinen bir kuş türü vardır ki tam endemiktir. Türkiye'de yuva yapan, Türkiye üzerinden göç eden veya Türkiye'de kışlayan toplam kuş türünün sayısı 500 ile 600 arasındadır. Hepsinin ismini bu makaleye almaya kalksam, başa çıkamam. Meraklı olan zaten bilir, meraklı yeni başlayanlar da kaynakçama bakıp da yola koyulabilirler: "Serçeden korkan darı ekmez!"

İnsanoğlu meraklıdır ve dolayısiyle her zaman nâdir olan şeylerin peşinden koşan bir omurgalıdır. Soyu tükenme tehlikesi altındaki kuş türleri için hazırlanan ayrıntılı kırmızı listelere göz atarak gerek Türkiye'de gerekse de dünya çapında tehlikede olanların bir kısmını sıralıyalım. Kuş meraklısı olmayanlar listeyi okuma alıştırması olarak kullanabilirler veya içinden komşularına güzel yeni lakâp türetebilirler: Küçük karabatak, Tepeli pelikan, Küçük sakarca, Sibirya kazı, Yaz ördeği, Pasbaş patka, Kelaynak, Ötücü kuğu, Dikkuyruk, Ak kuyruklu kartal, Yılan kartalı, Atmaca kartalı, Step kartalı, Balık kartalı, Büyük orman kartalı (B. bağırgan kartal), Şah kartal, Küçük kerkenez, Uludoğan, Eleoner doğanı, Kara akbaba, Bozkır delicesi, Urkeklik, Sülün, Turaç, Kafkas horozu, Saz horozu, Turna, Telli turna, Büyük toykuşu, Mezgeldek (küçük toykuşu), Yakalı toykuşu, Kadı kuşu (karakarın step tavuğu), Kılkuyruk step tavuğu, Kara kanatlı bataklık kırlangıcı, Puhu, Alaca baykuş, Balıkçı puhu, Sürmeli kızkuşu, Büyük Suçulluğu, İnce gagalı kervançulluğu, Ada martısı, Sarı kamışçın, İzmir yalıçapkını, Gri yalıçapkını, Boz kirazkuşu.

Kuş azalınca kuş meraklılarının ve kuruluşlarının da sayısı artmaktadır ve aynı zamanda internette siteler de. Meraklı olan şu sitelere de başvurabilir: http://www.kad.org.tr, http://www.osme.org

Bu makalenin yazılmasına erken saatte, yani 'karga bokunu yemeden' başladım ve artık tek bir sorum kaldı: bunun sonu var mı, acaba? Ah, bir gün 'hepimizin başımızda

baykuş ötmez' mi? Bu arada da hepimiz mümkün olduğu kadar ördekleşelim: 'Dünyayı sel bassa, ördeğe vız gelmez' mi?

Not: Yeterli bilgiye sahip olamadığını düşünen okurlar, kaynakçaya başvurmaktansa 'kırlangıcın zararını biberciden' de sorabilirler.

Kaynakça

Aksoy, Ömer Asım (1978), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, Cilt 1-2, Ankara: TDK Y.

Aydıngün, Haldun (1992), *Doğada Yaşam ve Gezi Notları*, İstanbul.

Demirsoy, Ali (1996), *Genel ve Türkiye Zoocoğrafyası: "Hayvan Coğrafyası"*, Ankara.

Dubin, Marc ve Enver Lucas(1989), *Trekking in Turkey*, Victoria-Australia: Lonely Planet.

Emiroğlu, Kudret (2001), *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Ankara: Dost Kitabevi Y.

Henke, Georg (1994), *Wanderungen in der Westtürkei*, Münih.

Kiziroğlu, İlhami (1989), *Türkiye Kuşları*, Ankara.

Oğuz, Burhan (1976-1980), *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri*, Cilt 1-2, İstanbul.

Pulko 1987 Pul Kataloğu (1987), İstanbul.

T.C. Çevre Bakanlığı (1995), *Türkiye'nin Kuş Cennetleri*, Ankara.

T.C. Orman Bakanlığı (1993), *Cumhuriyetimizin 70. Yılında Milli Parklar ve Yaban Hayatı*, Ankara.

TDK (2004), *Güncel Türkçe Sözlük* : www.tdk.gov.tr

The Ornithological Society of Turkey (1978), *Bird Report 1974-1975*, London.

Tuncay, Selma ve Adviye Aysan (1981), *Türk Adları Kılavuzu: "Dilimizde Kadın ve Erkek Adları"*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Üçbaş, Kamil (1995), *Avcının El Kitabı*, Ankara.

Yarar, Murat ve Gernant Magnin (1997), *Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları*, İstanbul.

Özet: Hollandalı Türkolog, etnolog, antropolog, dağçı, seyyah ve kuş gözlemcisi Jak den Exter'in, seyahatlerinden elde ettiği gözlemlerini de konuşturarak, üstelik Türkçe olarak, kaleme aldığı Türkiye kuşları ve Türkiye'de kuş kültürü.

Anahtar sözcükler: Kuş, kuşlar, kuş türleri, Türkler, Türkiye, Türkiye kuşları, Anadolu, kuş cenneti, Atasözü, deyim, Hollanda, av, spor.

Abstract: Turkolog, etnolog, antropolog, alpiner, traveller and bird watcher from Holland, Jak den Exter, writes about the birds of Turkey and Turkish bird culture, dependeing on his own experiences in Turkish.

Keywords: Birds, species of birds, Turks, Turkey, birds of Turkey, Anatolia, paradise of birds, proverbs, idioms, Holland, hunting, sports.

kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si için kitabın, efemeranın ve bir zamanların '**vesaire**'si

tereke.com

bir zamanların 'vesaire'si

Atların Yeryüzü Macerası

H. Murat GÖÇMEZ*

Günümüzden 55-45 milyon yıl önce başlar, atın hikayesi. Eosen olarak adlandırılan bu çağın başlarında Kuzey Amerika'da küçük bir köpeği andıran ataları yaşıyordu. Koşmaya ihtiyacı yoktu. Çünkü düşmanlarından ormanın tabanındaki uzun ve yoğun bitki örtüsünde saklanarak korunuyordu. 20 milyon yıl önce yeryüzü bir anda soğumaya başladı. İklimin soğumaya başlaması bitki örtüsünü de zayıflatmıştı. Yoğun ve yüksek bitki örtüsü artık yerini büyük bozkırlara bırakmaya başlamıştı. Artık iyi koşabilenler hayatta kalabiliyordu. Buzul çağı ile başlayan bu kuraklık, onları daha verimli topraklara doğru –daha kuzeye– göç etmeye zorluyordu.

İşte bu göç süreci, atı geri dönüşü olmayan bir maceraya soktu.[1] Buzul çağıyla birlikte baskın hale gelen ve neredeyse yeryüzünün büyük bölümlerini kaplayan çayırlıklar, atı fizyolojisini ve anatomisini tamamen değiştirmeye zorluyordu. Dişleri daha büyük ve çiğneyici durum alırken, boynu, kafası ve ağız morfolojisi otlamaya uyum sağlayabilecek bir hale geldi. Ayrıca düşmanlarından saklanamadığından daha hızlı kaçmaya elverişli bir duruma gelen bacaklara sahip oldu. Üyeleri toynak dediğimiz özel bir yapı halini aldı.

* H.Ü. Biyoloji Bölümü öğrencisi. biologbiker@yahoo.com

[1] Modern evrim görüşüne göre, atların kökenini oluşturan *Hyracotherium* Eosen çağı boyunca –yaklaşık 20 milyon yıl kadar– hem Kuzey Amerika'da hem de Asya'da dağılış gösteriyordu. İklimin soğumaya başlamasıyla birlikte Kuzey Amerika'daki populasyonların büyük bir çoğunluğu Asya'ya geçti. Geri kalanlar ise ortam şartlarına uyum sağlayamadığından dolayı yok olmuştur (Futuyma 1998: 139).

Daha verimli toprakları bulma sevdasıyla giriştiği bu büyük yolculuğun sonunda, 50 milyon yıl önceki konumumdan çok farklı bir duruma gelen at, yeryüzünde belki de insandan sonra dünyayı etkileyebilen/değiştirebilen en önemli canlı haline geldi

Günümüzden birkaç milyon yıl önce sonuncusunun da Asya'ya geçmesiyle (Purves 1998: 439), atlar artık Avrupa'nın ve Asya'nın geniş ve verimli topraklarında, güçlü fizyolojisi ve de uygun anatomisiyle yeryüzünün baskın canlılarından biri konumuna ulaştı.

Pleistosen çağıyla birlikte –2 milyon ile 10 bin yıl önce– *Equus* cinsinin 4 ana türü ortaya çıktı ve Asya'nın güney batısına (Hindistan, Arabistan ve İran), Avrupa'ya ve Afrika'ya yayıldı. Hatta pleistosen'in sonlarına doğru tekrar Kuzey Amerika'ya ve oradan da Güney Amerika'ya geçti. Ancak bugün Amerika kıtasındaki atlar İspanyol kaşiflerin Asya'dan ve Avrupa'dan getirdikleri atlardır.[2]

Pleistosen çağının bitiyor olması buzul devrinin de bittiğini gösteriyordu. İnsanoğlu artık mağaralardan çıkmaya ve uzun yolculuklar yapmaya başlamıştı. Böylece insan, devam eden çağlar boyunca tüm dünyaya kültürünü ve yaşam tarzını kabul ettirmeyi öğrenmeye başlıyordu. İşte bu zamanlarda –neolitik çağın sonu ve bronz çağın başlangıcı– insan ve at karşı karşıya geldi.

Paleolitik çağın (yaklaşık 10 bin yıl önce) mağara adamı ile atın ilk kez karşılaştıklarını belgeleyen kanıtları mağara adamının, mağara duvarlarına çizdiği resimlerden elde edebiliyoruz. Bu resimler muhtemelen yaban atlarını temsil ediyordu. Ve insanoğlu son kez bu muhteşem yaratığa yenilemez gözüyle bakıyordu. Çünkü bir gün gelecek, onun efendisi olacak ve onun üstünde tüm dünyaya hükmedecekti.

İlk karşılaşmalar daha çok av-avcı ilişkisiyle doğmuş ve atın insan tarafından yiyecek için avlanmasıyla sonuçlanmıştı. Atların kendi aralarında gösterdikleri sosyal davranışları çok kısa sürede öğrenen insan onları yakalamayı, avlamayı başardı. Sürülerdeki baskın erkeğin öldürülmesi ya da baskın erkeğin yüksek bir uçuruma veya kurulmuş bir tuzağa doğru kovalanmasıyla tüm sürü ele geçirilebiliyordu. Bugün Avrupa'da ortaya çıkarılan atlara ait toplu mezarlar onların bu toplu katliamlarına en iyi örneğini oluşturmaktadır (Anthony 1991: 254).

Maalesef, bugün evcilleştirilme sürecini sadece osteolojik verileri analiz ederek tam olarak anlayamıyoruz. Çünkü evcilleştirme sürecinin kavranması, geçmişten günümüze kadar süregelen antropolojik, ekonomik, sosyal, ekolojik ve hatta iklimsel verilerin tam olarak ortaya çıkarılmasına bağlıdır. Doğal olarak bu çalışmaların, özellikle prehistorik dönemlere ait dönemlerin ortaya çıkarılabilmesiyle işlerlik kazanması mümkündür.

[2] Bu atlar *Equus przewalski* olarak adlandırılan eski dünya atlarıdır (Futuyma 1998: 140).

Tüm yabanıl türlerde olduğu gibi yaban atlarının da davranışlarının doğal seleksiyon, adaptasyonal baskılar ve diğer biyolojik etkilerin bir sonucu olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bu yüzden modern atlarla prehistorik atların bu düzeyde karşılaştırılması, evcilleştirme sürecini, nedenlerini ve devam eden etkilerinin ortaya çıkmasında son derece önemli bir konuma sahiptir. Bugün gerek elimizdeki modern atlardaki davranış ve sosyal yaşam adaptasyonları ile ilgili bilgiler gerekse de hâlâ yabanıl olan akrabalarının incelenmesi, prehistorik atın yaşamı hakkında en azından fikir yürütebilmek açısından bir başlangıç oluşturmaktadır. Buna dayanarak atların son derece karmaşık bir sosyal yaşam sürdürdüklerini tahmin etmek hiç de zor olmayacaktır.

Atlar baskın erkek ve onun dişilerinden oluşan harem grupları ve genç erkeklerden meydana gelen heterojen gruplar halinde yaşarlar. Her ne kadar en stabil olan gruplar bu ikisi olsa da başka gruplar da vardır. Otlaklardaki bu gruplar genellikle 15 bireyden, çöllerdeki gruplar ise 4-7 bireyden oluşabilmektedir. Tüm bu grupların yaşam alanları grubun statüsüne göre belirlenmiştir. Otlaklar bakımından zengin olan bölgelerde daha çok baskın erkek ve onun kontrolündeki bireyler bulunurken daha fakir alanlarda genç erkeklerden oluşan topluluklar yer almaktadır. Genç erkeklerden meydana gelen topluluklar çok daha geniş alanlara yayılış gösterebilmektedir. Harem gruplarının yaşam alanlarının daha sınırlı ve sabit olması onların predatörlerine karşı daha savunmasız kalmalarına neden olur. Ancak sosyal yaşam gösterme predatör baskısını en aza indirme açısından çok önemlidir.

Sosyal yaşam gösterme günümüzde de olduğu gibi gelişmiş bir yaşam avantajı sağlasa da atlar için onların evcilleştirilmesinde en önemli etken olmuştur. Eğer insanı bir predatör olarak düşünürsek; harem gruplarının ele geçirilmesinin çok kolay olduğu farkedilebilir. Çünkü baskın erkeğin öldürülmesi ya da gruptan uzaklaştırılması geride kalan dişilerin kontrol altına alınmasıyla sonuçlanmaktadır. Böylelikle sosyal davranış, yaşam için bir dezavantaj halini almış olur.

Günümüzden 6500 yıl önce koyunun evcilleştirilmesi, çoban kültürünün başlamasını sağlamıştır. Göçebe-çoban kültürü atların evcilleştirilmesini hızlandırdığı açıktır. Ural Dağları'nın populasyonların ve türlerin kesişim bölgesi olması, ekolojik özelliklerinin çok farklı varyasyonlara sahip olması evcilleştirmenin neden bu kadar dinamik bir bölgede gerçekleştiği sorusuna da ışık tutmaktadır.

Bugün milattan 4200-4000 (Anthony 1991: 251) yıl önce Ukrayna'da, Kazakistan'da, Batı Avrupa'da, Anadolu'da ve Yakın Doğu'da bir yerlerde aynı anda olabilir ya da olmayabilir, evcilleştirme sürecinin başladiği düşünülmektedir. Atların ilk evcilleştirildiği yerlerin Ukrayna'daki geniş bozkırlar ya da Türkistan ile Çin arasındaki çayırlıkların olduğu kabül edilir. İlk evcilleştirenlerin ise buralarda yaşayan göçebe çobanların olması olasılığı çok yüksektir (Drower 1969: 352). Çünkü çobanların sürekli hareket halinde

olma ihtiyacı onların atları fark etmelerini sağlamış olabilir. Yavru atların sürülerden kaçırılıp tımar edilmesi evcilleştirmenin nasıl gerçekleştiği sorusuna bir miktar da olsa cevap verebilmektedir (Emiroğlu 2003: 82). Ancak yine de bütün bunlar tahminden öteye geçememektedir. Bunun en önemli sebeplerinin başında, günümüz Przewalski atları ve Tarpanlar ile prehistorik atlar arasındaki anatomik farklılığın çok az olması ya da fark edilmesinin çok zor olması gelmektedir (Anthony 1991: 250).

Kemik patolojisi çalışmalarının giderek hız kazanması her gün yeni bulguların elde edilmesini sağlıyor. Bulunan at kemiklerinin analiz edilmesiyle evcilleştirmenin hikayesine sürekli yeni bir ipucu eklenmektedir. Erken demir çağına ait İskit-Siberya atları ve Altay atlarının omurgalarındaki anormalliklerin tespit edilmesi bu atların nasıl kullanıldığına dair çok iyi bilgiler kazandırmıştır. Çünkü bulunan kemiklerin büyük bir çoğunluğunda, özellikle bel ve kuyruk omurlarında deformasyonlara rastlanmıştır. Bu demektir ki, bu söz konusu hayvanlara eyerli ya da eyersiz binilmiştir (Levine 2000). At ve onun yakın akrabalarına ait kemiklerin –özellikle herhangi bir yükten ya da arabadan dolayı anatomik açıdan deforme olmuş kemiklerin– bulunuşu bizi milattan önce 3500 yıllarına Ukrayna'ya götürmektedir. 3800-3500 yılları arası atların üzerine binilerek ya da tekerlekli arabalar bağlanarak ilk kez taşımacılıkta kullanıldığını görüyoruz. Ayrıca yine Volga nehri kıyılarında törenlerde kurban edilmiş ve arabalarıyla gömülmüş at mezarları bu bilgilerin sağlam bir zemine yerleşmesini sağlamaktadır. Bu da asıl evcilleştirmeyle ilgili ilk etkinliklerin –ki burada atların sadece beslenme amaçlı değil asıl gücünden faydalanmak için kullanılmaya başlanmasından bahsetmekteyiz– milattan önce 3. milenyumun ortalarında gerçekleştiğini göstermektedir.

Burada biraz da Anadolu'daki evcilleştirme konusuna girmeliyiz. Bugün pek çok kaynağı incelerseniz atların ilk evcilleştirme serüvenlerinin Kafkaslar'ın üst bölgesinde ve Volga Nehri havzasında gerçekleştiğini görürsünüz. Yapılan çalışmaların büyük bir kısmı atların taşımacılık için kullanılmasından söz eder. Ancak bugün özellikle Anadolu'daki bu konu üzerine yapılan arkeolojik çalışmaların yetersiz kalması ya da yapılan çalışmaların bu konu üzerine tam olarak odaklanmamış olması Anadolu insanının atla olan hikayesinin biraz arka planda kalmasına neden olmuştur. Özellikle son yıllarda Anadolu'da yapılan çalışmalar Anadolu insanın atı kullanmaya başlamasının yukarıda bahsettiğimiz bölgelerden yaklaşık 3000 yıl daha önce olduğunu göstermektedir. Diyarbakır ve özellikle Çayönü bölgesinden toplanan ve 10.000-9.000 yıllık at kemikleri (*Equus Hemionus* türüne ait) bu atların avlandıklarını ya da bir şekilde toplandıklarını çok net göstermektedir (Meadow 1986: 266). Diğer bir ilgi çekici çalışma da Değirmentepe'de bulunan at kemikleri ile ilgili olanıdır. 6.000-5.000 yıl yaşında olan bu kemikler bugün aklımıza ilk evcilleştirmenin merkezinin yoksa Anadolu mu, olduğu sorusunu

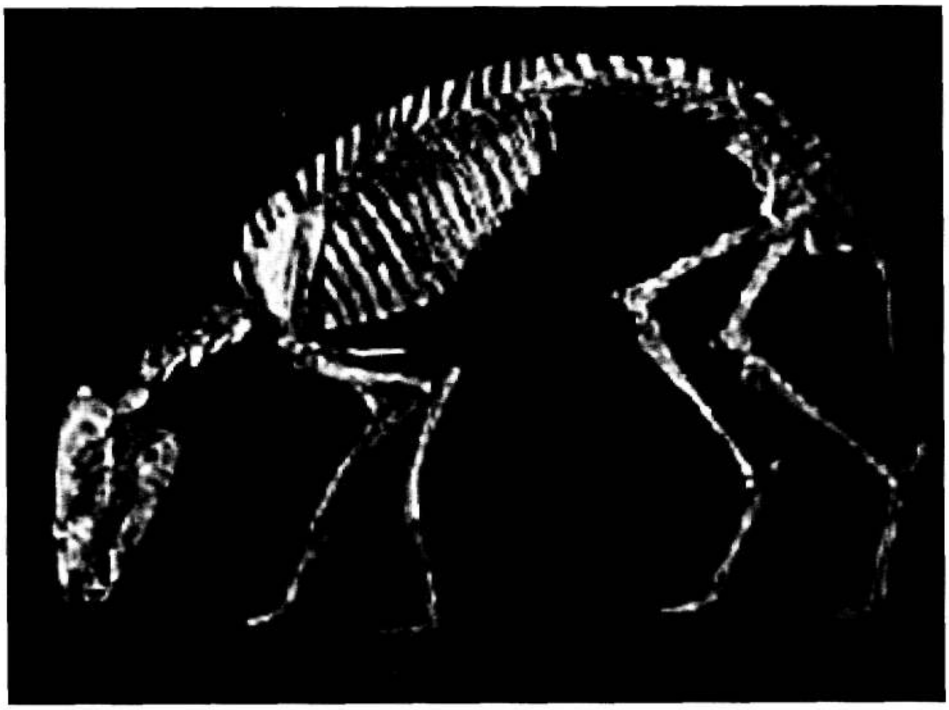

Atların bilinen en eski atası Hyracotherium ya da Eohippus (eosen atı) Florida Museum of Natural History Fossil Horse Cybermuseum'dan alınmıştır.

getirmektedir (Bökonyi 1991: 123). Ayrıca Anadolu'daki daha geç yıllara ait tabletlerde atların kullanıldıkları alanlara göre donatıldığını ve özel tekniklerin hem beslenme ve barınma hem de özellikle veterinerlikte geliştirildiğini görüyoruz. At seçimlerinin yine aynı şekilde yaşlarına, boylarına hatta ebeveynlerine göre seçilmeye başlandığını görüyoruz (Drower1969: 350). Hititlerin veteriner tekniklerinin geliştirilmesinde öncü oldukları bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Bugün gerek Orta Anadolu'da bulunan ve gerekse İran'da rastlanan kemiklerin evcilleştirilmiş yaban eşekleri olduğunun öne sürülmesi, hatta daha da ileri gidilerek bulunan fosillerin çeşitli hibritlere –bu katır da olabilir- ait olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulursa veterinerlik tekniklerinin de merkezinin Orta Doğu olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Kaynakça

Anthony, David W. (1991), 'The Domestication of the Horse.' *Equids in the Ancient World,* Vol. II, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Yayınevi, [Richard H. Meadow & Hans-Peter Uerpmann (eds)].

Bökönyi, Sandor; (1991), 'Late Chalcolithic Horses in Anatolia', *Equids in the Ancient World,* Vol. II, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Yayınevi, [Richard H. Meadow & Hans-Peter Uerpmann (eds)].

Drower, M. S. (1969), 'The Domestication of the Horse', *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals,* U.S.A.:[Ucko, Peter J. & G. W. Dimbleby (eds)], 1. Baskı.

Emiroğlu, Kudret ve Aydın, Suavi (2003), *Antropoloji Sözlüğü,* Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Futuyma, Douglas J. (1998), *Evolutionary Biology,* Sunderland: Sinauer Yayınevi, 3. Baskı.

Levine, Marsha A. (2000), "Domestication, Breed Diversification and Early History of the Horse", Cambridge: *McDonald Institute for Archaeological Researche* (www.cam.ac.uk).

Meadow, Richard H. (1986), 'Some Equids from Cayonu, Southeastern Turkey', *Equids in the Ancient World,* Vol. I, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Yayınevi, [Richard H. Meadow & Hans-Peter Uerpmann (eds)].

Purves, William K. vd.(1998), *Life,* The Science of Biology, Sunderland: Sinauer Yayınevi, 5. Baskı.

Özet: At ve onun atalarının evrimleri ve evcilleştirilmeleri hakkında, güncel bilgileri içeren kısa bir tarih.

Anahtar sözcükler: At, evrim, evcilleştirilme, Hyracotherium, At ekolojisi, Equus, Anadolu.

Abstract: A brief history including actual information about the evolution and the domestication of the horse and it's ancestors.

Keywords: Horse, evolution, domestication, Hyrocotherium, Horse ecology, Equus, Anatolia

Anadolu'nun Eşeği, Katırı, Atı
Af buyurun, eşek; hâşâ huzurdan, katır; aslanım at

Ahmet YÜKSEL

1. Af buyurun, eşek[1];

Arkeolojik çalışmaların yetersizliğinden ötürü verilerin ölük ışığı altında şu gerçeği, görebildiğimiz oranda, rahatlıkla söyleyebiliyoruz: Dünyanın en eski eşekleri Afrikalıdır ve buna mümâsil Asya'da yarı eşekler yaşamıştır. Arkeolojik çalışmaların yeterli olduğu ya da dünyanın başka bir yerinde, bir şanslı arkeologun kazmasına farklı bir eşek kemiği rast gelmediği müddetçe bu 'ilk'e ait bilgimiz şimdilik yerindedir.

Bu Afrika eşekleri ki Somali ve Nubya eşeği olmak üzere iki kısma taksim olunur, Asya yarı eşekleri ise Kulan(Orta Asya'da), Onager (Mezopotamya'da) olmak üzere iki ayrı tür arzeder. Onager ırkından eşekler, esas itibariyle Hazar Denizi civarında bulunmuş, iri hayvanlardır. Yine eski ve maalesef henüz değişmemiş bir bilgi olarak, bütün yabani eşekler içinde ehil[2] eşeğin atası Afrika'daki yaban eşekleridir. Somali

[1] Bütün Türk dilleri, lehçe ve ağızlarında kullanılan kökeni karışık, etimolojisi tartışmalı bir sözcük olan 'eşek', halk dilindeki kullanım rahatlığının aksine, Osmanlı döneminde bilhassa kibar İstanbullular arasında, hakaret olarak kullanıldığı için, yerine günlük kullanımda Arapça 'merkep', edebiyatta Arapça 'himâr' ya da Farsça 'har' sözcükleri yeğlenmiştir. Kaba ve hoş karşılanmayacak sözcük ya da deyimlerden kaçınma isteğinden ileri gelen ve her dilde görülen bu duruma dilbilimde 'euphemism' adı verilmektedir. Keza eşek ve daha da ileri giderek, merkep demek zorunda kaldığında dahi peşin peşin nazikane özür dileyen bu eski kuşak temsilcileri ya da o dillere özenenlerin olması, ağzını doldura doldura hemde şeddeli 'eşşek' diyenlerin olması kadar doğaldır.

[2] Aslında 'evcil' demek icap ediyor ancak pek benim içimden gelmiyor. Eşeğin evde işi ne? 'Ahırcıl' ya da 'damcıl' dense hadi neyse, öyle de diyemiyoruz, ne de olsa yazılı dil fazla şakayı kaldırmıyor, ben de 'evcil' yerine, eski meski ama 'ehil'i tercih ediyorum, ne yapayım.

eşeği dediğimiz, Latince 'Equus Asinus Somalansis' tâbir ettikleri, hecin devesi gibi büyük, ağır cüsseli, vücudunun üst kısmı kızıl kahvemsi, alt kısmı bilhassa ayakları beyaza çalan dondadır. Nubya eşeği ise daha küçük yapılı ve açık donlu olup omzu çizgilidir. Bugüne gelememiş bir tür olarak Nubya eşekleri, bugünkü ehil eşeklerin atası kabul edilmektedir.

Ehil eşeğe en eski Mısır'da rastlıyoruz. İÖ 5000 yıllarında, insanın hizmetinde eşek var. Buradan Yakın Doğu, Küçük Asya, Akdeniz, derken Avrupa'ya iki uzun sivri kulak gibi uzanıyor. Geçen yılki kazılarda elde edilen 10 eşeğin kalıntısı, içinde bulunduğu kral mezarında, firavunların seyahat için eşekleri kullandığını gösteriyor. Amerikalı arkeologların Mısır'ın Abidos bölgesinde, I. Hanedanlık döneminden kalma (İÖ 3100-2190) bir höyükte buldukları eşek kemikleri, bu hayvanın bir zamanlar soylu biniti olduğunu anlatıyor. Bütün eşeklik âlemi için iyi bir çıkış olmakla birlikte bu itibar, daha sonraki yıllarda en garibanın ayağını yerden kesen; en ucuz, en masrafsız yük hayvanı olması sebebiyle yoksul köylünün ahırına kadar düşmüştür.

Anadolu'da eşek cinsinin ilk izlerine Truva'nın IV. tabakasında, Kültepe'nin I. tabakasında, Boğazköy'de İÖ 14-13. yüzyıllara denk gelen tabakalarda kemik kalıntısı olarak rastlanmıştır. Diğer arkeolojik buluntular arasında Kültepe mühür baskılarından birinde (bu daha ziyade yabani eşek olmalıdır), Kargamış 'da bulunan bir kabartma üzerinde eşek tasviri görünmektedir.

At yetiştirmek ve kullanmak konusunda usta oldukları bilinen Hititlerin, zamanında eşekten de yararlandıkları, hem de iyi yararlandıkları anlaşılıyor. Savaş arabaları için at kullanan Hitit ordusunun ikmal işlerini, eşek ve katırla yaptırdığı tabletlerin çözülmesi ile anlaşılmıştır.

'ANŞE' ideogramı Hititçe'de 'eşek' anlamına geliyor. Üstelik birçok tablette 'ANŞE'nin olabilecek bir çok türevi de yer alıyor;

ANŞE.SAL.AL.LAL 'dişi yük eşeği',

ANŞE.NITA 'erkek eşek',

ANŞE.SU.RU.DU 'yük eşeği',

ANŞE.GIR.NUN.NA 'katır'(ANŞE: eşek, GIR: ayak, NUN: büyük, NA: tamlayan ekinden oluşmakta ve 'eşeğin büyük ayaklısı', 'büyük ayaklı eşek' gibi bir anlama gelmektedir. Genel olarak katır toynağı, her ne kadar atınkinden küçükse de eşeğinki de ondan küçüktür ve küçük toynaklar, Anadolu'nun dağlık arazilerinde çook iş görürler.)

ANŞE.KUR.RA 'at' (ANŞE: eşek, KUR: dağ, RA: tamlayan ekinden oluşmakta ve 'dağın eşeği' gibi bir anlama gelmektedir.) (Ertem 1965: 24).

Eşek kavramından hareketle at ve katıra isim veren Hititlerin en önce eşeği tanımış ve ehlileştirmiş oldukları sonucu çıkarılmalıdır. ANŞE 'eşek' ideogramı Hititçede katır ve ata kürsülük etmektedir.

Hititlerin eşeği, öküzü, atı, katırı koşum işlerinde, yani arabada ve çiftte kullandıklarını kanun metinlerinden çıkarıyoruz. Metinlerden eşeğin fiyatı hakkında sarih bir bilgiye sahip olamasak da 1 aylık kira karşılığının1 seqel gümüş olduğunu biliyoruz. Atın ve katırın da kirası aynı. Başında sahibi olmayan bir eşeği bulan kişi, doğrudan doğruya kral kapısına sevk etmek mecburiyetinde idi, eğer ki eşek başkent dışında bulunmuş ise ihtiyarlar heyetine teslim edilmek mecburiyeti vardı. Eşeğini bir başkasının emrinde gören bir kişi, bulan kişi şahit gösteremez ise hırsız addediliyor ve eşeğin 3 mislini tazmin ediyordu. Yani hem eşeği sahibine iade ettikten başka üste de 3 eşek daha veriyor ya da üç eşek parası ödemeye mahkum ediliyordu. Hitit tabletlerinde geçen bir çok hukuki metinde eşek zikredilmektedir.

Eşeğin binek ve yük hayvanı olarak kullanıldığına dair bilgiler Kültepe tabletlerinde çok açıktır. Asurlu tüccarların Asur'dan Anadolu'ya eşek kervanları ile kalay ve kumaş getirdikleri, kalayın hayvanın iki yanına sarıldığı ve bazen de üstüne konulduğu, kervanın çeşitli şehirlerdeki hanlarda konaklayarak Kanis'e geldikleri anlatılmaktadır. Kral ve kraliçenin yüksek rütbeli kişilere verdikleri hediyeler arasında at ve katır olduğu gibi eşek de yer almaktadır. Ayrıca eşeğin sığır, koyun, at, katır gibi hayvanlarla birlikte orduda kullanıldığı da bu metinlerden anlaşılmaktadır. Hititçe bir kanun paragrafında, at, eşek ve katırın iğfali halinde o şahıs cezalandırılmamakta, fakat rahip de olmayacağı belirtilmektedir (Ertem 1965: 22). Mamafih eşek ile uygunsuz halde yakalanmak, kişinin istikbalini karartmaktadır.Ve eşek o derece kıymetlidir ki, düşman izine tesadüf edildiğinde şehrin kapanan kapılarının ardına (sığır, koyun ve atlarla beraber) alınarak korunması istenmektedir. Hitit kanunlarına göre eşekler asla düşmana terk olunamaz. Hititler döneminde Anadolu'da yabanisi de yaşayan ve Hititçe tabletlerde MAŞ.ANŞE ideogramı ile gösterilen yabani eşeğin yanı sıra ehil eşeğin binek, yük ve koşum hayvanı olarak kullanıldığı pek aşikardır.

Bir kaç Hitit kaya kabartmasında da uzun kulaklı görmek mümkündür. Ancak bu eşeklerin yabani ya da ehil olmaları konusu biraz tartışmalıdır. 1910 yılına kadar Kuzey Mezopotamya'da yabani, yani sonradan yabanileşmemiş, ta evvel eski, anadan atadan yabani eşekler bulunduğu iddia edilmiş, bu bilgi Texier tarafından da doğrulanmıştır. 1830'lu yıllarda Anadolu'da gezen Charles Texier, *Küçük Asya* nam seyahatnamesinde: *"Galatya sahasının Tuz Gölü'ne yakın olan steplerinde, zamanında yaban eşeği sürüleri beslenirdi*[3]*. Bu hayvanlar, Galatya'nın güneyinde, Likonya'da, Kapadokya'da başıboş gezerlerdi. Küçük Asya'da bu cinsin yabanisi bugün kalmamıştır. Bunların son kalanları, İran'ın ıssız vadilerine kadar sürülmüştür. Fakat Kayseri ve Kapadokya'nın Likonya eşekleriyle Kürdistan kısraklarının birleşmesinden meydana gelen katırlar, gerek sağlamlık ve çeviklikleri, gerekse endamlarının güzelliği açısından, eski tarihçilerin Küçük Asya'nın yaban eşeklerine ilişkin olan tariflerini tamamen*

[3] Doğrusu, 'yaşardı' olmalı.

Ankara'da ekmekçilikle iştigal eden 'esnaftan', Anadolu yerli numunesi, 2. Tip Anadolu eşeği, 'Kara eşek'. Cumhuriyet'in ilk yılları. J. Weinberg imzalı fotokart. (Cengiz Aslantepe Koleksiyonu)

hatırlatır." demektedir. (Texier 2002: II/ 422)

Dünyada en tanınmış ve bir çoğu bizim coğrafyamızda hoplamış ehil eşek ırkları hakkında malumat aşağıda verilmiştir:

1. Endülüs eşeği: Eski ve ünlü bir ırk. Genellikle boz renkli, nadiren siyah.[4] Yüksek cidagolu (160 cm'e kadar çıkıyor), sağlam yapılı hayvanlar.

2. Malta eşeği: Biraz daha kısa, ince yapılı, lakin sağlam kemiklidirler. Bunlar da siyah ya da kahverengi donlular.

3. Katalonya eşeği: Bunlar son derece sağlam vücutlu, mütenâsip hayvanlar. Eşek güzelliğinin bütün zarafetini bu ırk üzerinde taşıyor. Amerika'da katır yetiştirmekte kullanılıyorlar ki, elde edilen katırlar hiperaktif oluyor.

4. Mayorka eşeği: En battal eşek bu. Başı, cidagosu, kulakları, bilhassa çavı, hasılı herşeyi en büyük. Vaktiyle Avrupa'da ve Amerika'da topçeken katırlar, bu eşeklerin aygırlığının vesilesi.

5. İtalya eşeği: Nispeten küçükler. Cidago yüksekliği en fazla 140 cm. Donları siyah ve boz. Katır üretmeye elverişli değiller, teknik tabiriyle, katıra gelmezler. Birazdan ve

[4] Burada at için kullandığımız 'yağız' tabirine dokunmuyoruz. Atla eşeği birbirinden tam olarak ayırıyor, terminolojilerine dikkat ediyoruz. Atın yerine eşek, eşeğin yerine at bağlamıyoruz. Ata at, eşeğe eşek muamelesi yapıyoruz.

bilhassa geleceğimiz Anadolu eşeklerine akrabadırlar.

6. Poitou eşeği: İşte eşeğin kralı bu. Aslen Fransız asilzadesidir. Doğma büyüme Fransa'nın Poitou (Puatu) bölgesinden. Asilliği kanından geliyor. En iyi katırlar, Poitou aygırlarından alınıyor. Poitou eşekleri düzgün yapılı, ortalama cidago yükseklikleri 145 cm olan, iri başlı, geniş ve dik kulaklı, düz sırtlı, az kısa boylu ve bol kıllı hayvanlardır. Katır yetiştirmesinde damızlığın uzun vücutlu olmasına dikkat edilir ki bu özelliğini Poitoular, katırlara çok güzel geçirirler. Ayırıcı bir özelliği olan uzun ve sık kılları, genellikle kırkmayı gerektirir. Eğerçi kırkılmazsa bütün vücudu keçemsi bir hal alır.

Bu yaman eşekler bize ilk defa 1928 yılında Fransa'dan ithal edilmişti. Önce Karacabey Harası'na getirilmiş, hassas hayvan oldukları zannıyla, Anadolu iklimine yavaş yavaş alıştırılmak istenmiş, daha sonra Sivas, Konya, Adana bölgesindeki aygır depolarına gönderilip büyük kısraklara vererek koşum katırı elde etmek amaçlanmıştı ([Akıncı] 1928: II/ 47).

Çukurova ve Konya haralarının en faal olduğu 1940'lı yıllarda Kıbrıs eşeklerinin yanı sıra Poitou eşekleri de damızlık olarak kullanılmış, hem orduya mekkare hayvanı yetiştirmek, hem halkın elindeki eşekleri ıslah etmek, gerek devlet hizmetinin ihtiyacı için ve gerekse halkın kullanacağı katırları üretmek amacıyla uzun yıllar kadrolu olarak çalışmışlardı. Yine bu haramızda safkan Poitoular da yetiştirilmiş, bir ara Çukurova Harası'nın damızlık eşek adedi 100'ü geçmişti (Yazman 1946: 75).

7. Mısır eşeği: Bunlar yemde kanaatkar, sağlam yapılı, düşük bellidir.

8. Suriye ve Irak eşeği: Bunlar her ne kadar hep iki ayrı ırk olarak ele alınmışlarsa da, aralarında çok da fazla fark olmadığı gibi birbirleriyle temasları çok olduğundan tesalüp[5] etmiştir.

Suriye eşekleri arasında beyazlar olmakla birlikte koyu sarı renkte olanlar da çoktur. Asıl yatağı Hicaz, Yemen ve Neced'tir. Hızlı yürüyüşlü, bineğe uygun hayvanlardır. Bunlara bizde 'Şam ve Basra eşekleri' de denmiş, Birinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye piyasasında çok revaç bulmuştu (Aral 1974: 59).

Irak eşekleri ise çoğunlukla beyazdır. Suriye eşekleri ile eş özellikler taşırlar. Bu eşeklerin Anadolu'da en çok bulunduğu doğu illerimizde eskiden 'Salibi' denilmişti ki bu, çok eşek besleyen ve oradan yurda sokulmuş 'İsâlibî' kabilesinin adından bozma olduğu anlaşılıyor ([Akıncı] 1928: II/ 46, 47).

9. Kafkas eşeği: Bunlar daha çok Taenniopus ırkından olup küçük, genellikle siyaha yakın donlu, ancak karnı beyaz hayvanlardır. Boz donlu olanlar ise azınlıktadır. İhsan Abidin'in 1928'de "sayıları oldukça azalmıştır" dediğine bakılırsa bugün herhalde

[5] Aslı Arapça olan sözcüğün Türkçe tam karşılığı olmadığından mecburen kullanıyorum. İki nesnenin haç gibi üst üste binmesi demektir. Irk karışması, soyun iyileşmesi anlamları taşır.

ıslıkla aramak icap eder ([Akıncı] 1928: II/ 47).

10. Kıbrıs eşeği: Heybetli bir binek, yük ve tarım hayvanı. Aşa ırkından gelen Kıbrıs eşekleri genellikle koyu siyah donlu, kalın kulaklı, burun kısmı ve gözlerinin etrafı halkavari beyazdır.

Anadolu'ya Kıbrıs'ın fetihten sonra atlamakta hiç de inat etmeyen Kıbrıs eşekleri, Osmanlı döneminde en itibarlı günlerini yaşamış, kıymeti bilinmiş, el üstünde tutulmuştu. 1927 Yılında adanın İngiliz idaresi, bu eşeklerinin Anadolu'ya ihraç edilmesini yasaklayınca bu tarihten sonra, Anadolu'da safkan Kıbrıs eşeği azalmaya başlamışsa da ne gam, haralarımızda yeterince bulunan damızlıklar ile çoğaltılmaya devam edilmiş, gerçi safkan yetiştirme azalarak halkın elindeki hayvanların ıslahına çalışılmıştı. Çukurova ve Konya haraları Kıbrıs eşeklerinin adeta cenneti idi. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında halkın büyük bir kısmı sifad mevsiminde bu haralara koşarak kısraklarını bu Akdenizli aygırlara çekerek iyi katırlar elde etmiştir.

Gelgelelim Anadolu'nun yerli eşeklerine... Anadolu kaplanları yırtıcılıkları ile iftihar vesilesi oladursunlar, biz haberi Anadolu'nun en proleter hayvanından verelim:

İhsan Abidin'in 1928'de yaptığı ve literatürde genel kabul gören tasnife göre, Anadolu'da iki tip eşek vardır: 1. Tip ve 2. Tip.

1. Tip Anadolu eşeği: Ufak, büyük başlı, iki kulak arasındaki mesafe dar, burun üstü düz, kulaklar uzun(20-25 cm), sırt ve omuzları siyah çizgilidir. Bilhassa orta Anadolu'nun Konya, Kayseri, Niğde havalisinde bulunur. Cidago yüksekliği 85-110 cm, yürüyüşleri süratli, semer hizmetinde kullanır, köylünün bineğidir. Boz donlu olması nedeniyle Anadolu'da 'boz eşşek' (hem de şeddeli tarafından) namıyla şöhret bulmuştur.

2. Tip Anadolu eşeği: Büyük, koyu yahut siyah renkte, ufak başlı, ince tüylü, sırtta ester çizgisi ve omuz çizgileri bulunmaz. Daha doğrusu donun koyuluğu, bu çizgileri belirsiz hale getirmiştir. Bu da Ankara havalisinde, Merzifon, Amasya mıntıkalarında daha fazla yaygındır. Vaktiyle cidago yüksekliği 120-135 cm. olarak ölçüm yapılmış olmakla birlikte en fazla dejenere olan tiptir. Siyah donlu olması nedeniyle bu eşeğimiz de 'kara eşşek' (bu da elbette şeddeli) olarak nam salmış, nice yakası açılmadık 'sövgülü küfrümüze' kaynaklık etmiştir. Bakımsızlık ve ağır yük bu hayvanların belini kırmış, zamanla ufalmalarına neden olmuştur. Bu tipin en iyi temsilcisi Merzifon eşeği olarak bilinir.

Anadolu'ya damgasını vurmuş iki eşek ırkının saltanatından söz edebiliriz: Kıbrıs eşeği ve Merzifon eşeği. Bu iki eşek tipi, en itibarlı, haklı şöhret sahibi, kötü ata tercih edilen, hani nerede ise adı eşek olmasa yoldaşlık edilebilecek denli iyi hayvanlardır. Kıbrıs eşeği ithaldir, bu yüzden onu şöyle bir kenarda sağlam bir kazığa örükleyelim de biz yüzümüzü Merzifon eşeğine dönelim;

Merzifon, orta Anadolu ile Karadeniz bölgesinin kesişme noktası olmak hasebiyle

öteden beri bir çok kavmin iskan yeri, önemli bir ticaret merkezi ve bu ticaretin doğal uzantısı olarak kültürler arası etkileşimin de kesişme noktası olmuş; şimdi neredeyse sadece adı, deyim ve atasözlerinde yaşayan heybetli Merzifon eşeği de bu yoğun ticaretin bir ihtiyacı olarak ortaya çıkmış bir zamanların temel nakil vasıtasıydı. Ta Osmanlı'dan başlayarak, Cumhuriyet'te de hayli zaman devam eden Çorum, Amasya, Tokat, Yozgat illerinde 'eşekçilik' denilen mesleğin erbapları, bu kuvvetli hayvanların sırtlarıyla mal nakleder, ev geçindirirlerdi. Çorum'dan Merzifon'a oradan Amasya'ya, Samsun'a, Tokat'a, Yozgat'a, Gümüşhacıköy üzeri Osmancık'a, hasılı bütün bölgenin dağlık geçişleri, sarp yolları, boyun ve sırtları atın geçemeyeceği bütün geçitler bu eşekler ile aşılırdı. Samsun limanı ile bağlantı bu şekilde temin edilebilirdi. Yine bu meşru malların nakliyesinin yanında ve beraberinde bölgenin önemli bir geçim kaynağı olan tütünün de kaçakçılığı bölgeye has Canik atlarının yanı sıra, bu eşekler marifetiyle de zuladan yapılırdı.

Genel bir kanı olarak Anadolu'da eşeğin çokluğuna hükmedilmiştir. Manidar ifadesini şöyle bir tarafa bırakalım, gerçekten eşeklerimizin çok olması, ata da katıra da sayıca üstün gelmesi çok doğal geliyor, bana. Hem neden Anadolu'da eşek çok olmasın ki? Bu coğrafya için bu hayvancağız, ne kadar da gerekliydi. Neden mi?

İşte el-cevap ve ayni zamanda eşeğimizin faziletleri:

Fiyatı ve beslemesi ucuzdur. Köylünün masrafsız yardımcısı, sırtı ile garibanın maişetini temin eden sabır mahlukudur. Kolay hastalanmaz; kıyakçıya mihnet etmez, kendi başına çiftleşir, ancak yavruyu kolay düşürür ama doğurduktan sekiz gün sonra da tekrar kızgınlık gösterir. Eşek yavrusu her ne kadar kolay doğsa da kolayca büyümez, nazlı hayvandır, dikkat edilmezse çabucak telef olur, bu durum katır yavrusu için de geçerlidir. Ancak ölmez de sağ kalırsa 'karada bir şey olmaz'. Bu durumu Anadolu köylüsü iyi bilir, eşek ve katır yavrularını soğuk ve kötü havalarda çayıra salmazlar; ahırda beslerler, yavruyu emzirmeden önce anasının sütünün bir kısmını yere sağarlar, altı aylık olunca sütten keserler, iki buçuk yaşında da iğdiş ettiler mi işte köylü için bacasız fabrika işletmeye açıldı, demektir. Çok kere 130-150 kiloya kadar çıkan en ağır yükleri taşırlar. Köylüyü köyden pek uzakta bulunan tarlasına götürür, getirir. Odunu dağdan eve indirir, satılacak meyveyi sebzeyi şehre nakleder. Katık torbasıyla şehre giden sineğin akıllısına da; pekmez tenekesi ile köye dönen akılsızına da o vasıta olur. Arkasına koşulan iki tekerlekli arabasının havaleli yükünü sabır ve tevekkülle çeker. Deve kervanlarının başında giderek kılavuzluk eder. Kendi cinsinden olmayan başka çiftlik hayvanlarıyla birlikte yayılmayı reddetmez, hergeleliği filozofça kabullenir. Sahibinin atına kıyamaması yüzünden, ahırdaşı atın işini de çoğu kere o sırtlanır, buna karşılık ata verilen arpada hiç gözü olmaz, kuru otla, samana iki de kulak şapırdatır. Erkeği olmadık yerde tüfeğini sallar, milleti eğlendirir, taze ferikleri kikirdetir. Kancığı 'eşo gelin'olur, köy delikanlılarının fantezilerini süsler, acemiliklerini

giderir. Memleketimizin arızalı bölgelerinde her ne kadar eski şaşaalı günlerini geride bırakmış olsa da hâlâ itibarı yerindedir. Kapadokya'da, Çoruh Vadisi'nde, dar sokaklı Mardin'de, İzmir'in tepelik yerlerinde değerli bir kadrolu belediye temizlik işçisidir. Hatta içlerinde 'eşekli kütüphaneci' olarak ün salmış Ürgüplü efsane kütüphanecimiz Mustafa Güzelgöz'ün eşekleri gibi memleket irfanına katkıda bulunmuş kültür eşeklerimiz de vardır; Kurtuluş savaşımızda cephelerin sevkıyat ve nakliyat hizmetinde büyük emeği geçmiş, merkep kollarında vatani vazifesini canla başla yapmış, vatana hizmet tertibinden mükafat almış, kahraman eşeklerimiz de.

Bütün bunlara bakarak neden bizim müteşebbislerimizin kendilerine 'Anadolu kaplanları' sıfatını uygun gördükleri de daha iyi anlaşılıyor. Ne yani hep birlikte eşek gibi çalışmak yerine kaplan gibi zahmetsizce parçalayacakları avların peşine düşme yolunu seçenler, herhalde kendilerine 'Anadolu eşekleri' demezlerdi.

Fıkra, atasözü, deyim, küfür ve argomuzdan bu eşek hayvanını ve türevlerini çıkarırsak geriye bir hayli edepli, güzel söz kalır ama Türkçemizin de bir miktar tadı kaçmaz mı?

Biz ne kadar eşeklikten sakınırsak sakınalım tarihin her devrinde Anadolu'muz eşeksiz, eşeklerimiz de Anadolu'suz kalmamış, her zaman da eşekler, diğer tek toynaklı akrabalarından fazla olmuşlardır. Bu oran aşağı yukarı her devirde böyle olmuş, Ana-

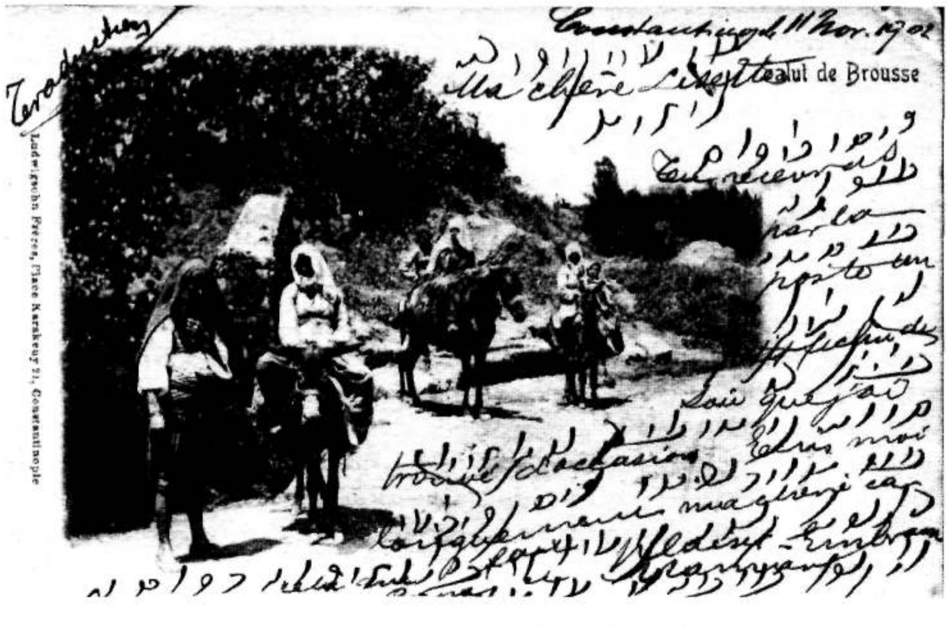

Yüzyıl başında eşekli, atlı Bursa hatırası. Kartpostal.
(A.Yüksel koleksiyonu)

dolu'nun eşeği atına, katırına sayıca galebe çalmıştır. Bunu bir fukaralık ölçürü olarak da almak pekala mümkündür. Anadolu köylüsü yüzyıllarca eşekten semere tahsil etmiş; bu bakımına özen istemeyen, ot buldu ot, taş buldu taş yiyen, kolay hastalanmayan ve pahalı olmayan, her türlü hizmeti gören hayvan olduğu için, yoksul köylü tarafından süratsizliğine, inadına, anırtısına,[6] osuruğuna katlanılmıştır.

Bütün bu, bana göre haklı gerekçeler, tarihsel rakamlarla da destekleniyor ve bakınız aşağıda sunduğum rakamlar, her dem eşeklerimizin çokluğunu kanıtlıyor;

1897 tarihli Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yıllığı (Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umimisi) 'na göre;

1313 [1897] İstatistiği[7]	
Cinsi	Adedi
Yük ve binek beygiri	302.384
Ester (katır)	75.507
Merkep	587.342
Hergele[8]	3.396

1329 [1913] Yılında yapılan bir diğer sayıma göre;

1329 [1913] İstatistiği[9]	
Cinsi	Adedi
Aygır	83.116
Kısrak	432.647
Tay	304.369
Yük ve binek beygiri	339.432
Ester	144.607
Merkep	1.373.715

Cumhuriyet döneminde ise ilk hayvanlar istatistiği 1925'de yapılmıştır. Bu ilk sayımdan başlayarak günümüze kadar muhtelif yıllardaki toynaklı mevcudumuz aşağıda, dikkatli nazarlara takdim edilmiştir; (boşluklar, bilgi toplanamamış, demektir.)

[6] Her ne kadar makamla anırdığına dair rivayet varsa da, Kur'an'ın 27. suresinde: "Vakta ki imansızlar cehenneme atılacaklardır, merkep gibi bağıracaklardır" dendiğine göre İslam dininde eşeğin sesi, seslerin en çirkini telakki edilmiştir.

[7] Güran 1997: 148

[8] Burada 'hergele' tabiri ile; yüke ve bineğe alışmamış at, eşek sürüsü, yılkı atları ve eşekleri, kastediliyor.

[9] [Akıncı] 1917: [xxi]

Yıllar	At (Yük ve binek beygiri)	Eşek (Merkep)	Katır (Ester)	Kısrak ve iğdiş
1925[10]	332.975	933.090	30.908	191.577
1926[11]	337.127	937.361	31.393	191.955
1928[12]		1.096.000		
1929[13]	454.000	844.000	35.000	
1935[14]	841.866[15]	1.297.121[16]	65.599[17]	
1938[18]	964.245	1.489.699	71.405	
1940[19]	898.000	1.413.000	70.000	
1941[20]	982.000[21]	1.805.000[22]	91.000[23]	
1952[24]	1.216.000	1.726.000	117.000	
1960[25]	1.312.000	1.892.000	170.000	
1963[26]	1.171.000	1.887.000	205.000	
1970[27]	1.049.000	1.805.000	299.000	
1980[28]	794.000	1.345.000	305.000	
1993[29]	450.000	841.000	172.000	
2000[30]	273.943	489.000[31]	114.269	

[10] [Akıncı] 1928: I/168
[11] [Akıncı] 1928: I/168
[12] Yarkın 1953: 21
[13] *İstatistik Yıllığı* 1932-33: 212
[14] *İstatistik Yıllığı* 1939: 196
[15] Bu yılda vergiye tâbi at sayısı: 601.000'dir. *(Hayvanlar İstatistiği 1935-44: 2)*
[16] Bu yılda vergiye tâbi eşek sayısı: 978.000'dir. *(Hayvanlar İstatistiği 1935-44: 2)*
[17] Bu yılda vergiye tâbi katır sayısı: 51.000'dir. *(Hayvanlar İstatistiği 1935-44: 2)*
[18] *İstatistik Yıllığı* 1939: 196
[19] *Hayvanlar İstatistiği 1935*-44: 1 ve *İstatistik Yıllığı 1941-1942*: 182
[20] *Hayvanlar İstatistiği 1935*-44: 1
[21] Bu yılda vergiye tâbi at sayısı: 748.000'dir. (*Hayvanlar İstatistiği 1935*-44: 2)
[22] Bu yılda vergiye tâbi eşek sayısı: 1.434.000'dir. (*Hayvanlar İstatistiği 1935*-44: 2)
[23] Bu yılda vergiye tâbi katır sayısı: 68.000'dir. (*Hayvanlar İstatistiği 1935*-44: 2)
[24] *İstatistik Yıllığı 1953*: 240
[25] *Türkiye İstatistik Yıllığı 1963*: 203
[26] *Türkiye İstatistik Yıllığı 1963*: 203
[27] Arkun 1978:124, 189 ve *Türkiye İstatistik Yıllığı* 1971: 189
[28] *Türkiye İstatistik Yıllığı 1981*: 183
[29] *Türkiye İstatistik Yıllığı 2001*: 284
[30] Sungur vd. 2001: 45, *Türkiye İstatistik Yıllığı 2001*'e göre ise at: 271.000, eşek: 489.000, katır: 99.000'dir. (s.284)
[31] 2000 Yılında Tarım Bakanlığı'nın yaptığı Ülkesel Ruam Eradikasyon Projesi çerçevesinde klinik muayeneden geçirilen eşek sayısı 269.115'dir. Çok kapsamlı bir tarama olmasına rağmen kaçak olasılığı normal olmakla birlikte, aynı yıl için DİE'nin verdiği 489.000 sayısı da, neredeyse iki katı olmakla, ihtiyatla karşılanmalıdır. Bu son ruam taramasında 3.188 at ve 328 katıra karşılık sadece 1eşekte ruam tespit edilmiş ve bu hayvanlar itlaf edilmiştir.

Osmanlı imparatorluğunda Tanzimat'tan önce ve Tanzimat'ın son devrelerine kadar at, katır, eşek ile deve, manda ve sığırdan bir vergi alındığı görülmez. Her ne kadar Osman Gazi zamanında pazara yük götüren hayvanların yükleri satılırsa beher yük için alınan iki akçelik salma ile, 1242 [1825]'de Mansure alaylarının masrafını karşılamak üzere ihdas edilen ihtisap resmi, her ne kadar bu cins hayvanlar üzerinden olmakla, daha ziyade temettü vergisi mahiyetindedir. Fakat 1295 [1878]'de devlet açıklarını kapatmak amacıyla vergi oranları yükseltilerek bu arada deve ve mandalar vergiye tâbi tutuldu. Öküz, inek, at, katır ve merkeplerden ise ilk defa 1318 [1902]'de 'Hayvanat-ı ehliye rüsumu' adı altında hayvan başına 10 kuruş vergi alınmaya başlandı. Bu tarihte küçükbaş hayvanlardan alınan Ağnam vergisine tâbi olan bu vergi, bir talimatname ile daha da güzelleştirilip iyice oturtuldu: "İki yaşını ikmal etmeyen yavruların, ziraatta kullanılan öküz, manda ve beygirden bir çiftinin, bahçıvanlara mahsus dolap beygirlerinin, çifte kullanılan tek hayvanların, polis, jandarma ve süvari subaylarına mahsus binek hayvanlarının vergiden istisna edilmiş olmaları" ve bilhassa verginin bir demirbaş vergisi halinde bulunuşu vergiden kaçırma vakalarını doğurmuş ve çoğaltmıştır (İlkmen 1943: 34). İşte tam da bu meyanda 'senin yaptığını Çorumlu yapmaz' veciz sözünün yeri gelmiş bulunuyor; Tahsildardan kaçırmak amacıyla yatağına eşeğini yatırıp üstüne yorganı çeken Çorumlu gariban köylü, tahsildarın odaya girip: "Bu da kim?" sorusunu pişkince: "Hasta yatağında, ihtiyar anamdır" diye karşılamış, lakin son anda bir anırtı ile foyası ortaya foylamış, işte bu söz de bu vergiden hatıra olmak üzere söylenegelmiştir.

Bu verginin kaçağı azami derecede artmış, tahakkuk eden verginin ancak yarısı toplanabilmişti. Büyük baş hayvan sahipleri, hayvanlarını satabildiği kadar satmış, yetiştiricilik hızla inişe geçmişti. Mütegallibe ve tahsildar zulmüne müteakip halkta inilti başlamış, inleyen ahalinin nağmeleri isyan hırıltısı şeklinde köyde, şehirde, odalarda, kahvelerde 'vatan sohbeti'ne dönüşünce, devlet bu vergiyi lağvetmek mecburiyetinde kaldı. At, katır, merkep, sığır ve öküzden alınan 'Hayvanat-ı ehliye rüsumu' 1323 [1907]'de 'donduruldu'. İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar ağnam (koyun), deve, manda (camız, kömüş, dombay) ve domuz (hınzır, canavar)'dan vergi alınmakla yetinildi. Ancak bu vergiler, zamanla yok "umumi harbe girdik, mesârifini temin", yok "umumi harpten çıktık, yaraları sarma", yok "Mütareke oldu, bütçe açıklarını kapama" gibi gerekçelerle, 8 katına kadar çıkartıldı.

Cumhuriyet hükümetleri de bu vergileri kaldırıp indirerek adını Ağnam Rüsumu'ndan 'Sayım Vergisi Kanunu' yaparak 1924'e kadar getirdi.1924 yılında mahsullerden alınan ondalık vergi, âşarın yürürlükten kaldırılmasından sonra meydana gelecek gelir eksikliğini telafi için ağnam, deve, camız ve canavardan alınan vergi arttırıldıktan başka, hani şu 2. Meşrutiyet başında dondurduğumuz at, eşek, katırdan alınan vergi hatırlanarak, sayım vergisi kapsamına alındı. Bu yeni mevzuata göre eşek başına 30; at,

aygır, iğdiş, kısrak, katır başına 100 kuruş vergi kondu. Takdir edilen bu vergi miktarlarına hususi idareler ile 'Maarif'e verilmek üzere zamlar yapılıp ortaya şöyle bir tarife çıktı: Eşek başına alınan 30 kuruşa ilaveten 2,5 kuruş vilayet hususi idaresi için, 15 kuruş da Maarif için, yani milli eğitime ayrılan miktar, olmak üzere ceman yekun 47,5 kuruş vergi kondu. At, aygır, iğdiş, kısrak ve katır başına konulan 100 kuruş vergiye ilaveten 5 kuruş hususi idarelerin hissesi ve 50 kuruş da Maarif'in hissesi olmak üzere 155 kuruş vergi bindi. Bu hayvan vergisinin en azı tiftik keçisinden (bütün hisseler dahil 40 kuruş), en fazla domuzdan(bütün hisseler dahil 305 kuruş) alınıyordu. Yani yine vatandaşın damındaki iki inekle, bir eşeğe göz dikildi, yine çaresiz Çorumlu gariban köylü, klasik numarasına başvurdu.

Fakat gerek hükümet ve gerekse mahalli idareler tarafından ihtiyaç belirdikçe bu hayvan vergilerine getirilen ilaveler ve bunların tek elden tahsil edilmeyip, vatandaşın ayrı ayrı tahsildarlarla karşı karşıya getirilmesi halkın şikayetine mazhar oldu. 1929 yılında çıkarılan bir kanunla (1454 nolu kanun) vergide 'tevhide' gidilerek, ayrılacak hisseler yeniden düzenlendi. Böylece vatandaşın bir tek tahsildarla başa çıkmasının yolu açılmış oldu. Bu yeni düzenlemeye göre eşek başına alınan vergi tek kalemde 60 kuruşa çıktı, bunun % 3'ü vilayete, %4'ü hususi idareye, %25'i de Maarif'e ayrıldı. At, aygır, kısrak ve katır başına alınan 155 kuruş vergiye ise zam yapılmadı. 1932 yılından geçerli olmak üzere yeni bir kanunla (1839 nolu kanun) eşeklerde 50; at, kısrak ve iğdişlerde 125 kuruşa düşürülen vergide, diğer hayvanlarda da benzer oranlarda indirime gidildi. 1936 yılında yeni bir kanunla (2897 nolu Hayvanlar Vergisi Kanunu) tekrar indirim yapılarak eşek başına 25 kuruşa, at ve katır başına 60 kuruşa düşürüldü (İlkmen 1943: 37).

1935 yılı bütçesinden hayvanlar vergisi tahsilatı 17.843.614 lira olmuş, bunun 7.193.614 lirası, çoğu Maarif'in hissesi olmak üzere ayrılmıştı. İl özel idarelerine ayrılan paranın nereye gittiği her zaman tartışma konusu olmakla birlikte, Maarif'e yani Milli Eğitim Bakanlığı'na ayrılan para ile okullar yapıldı, çocuklar okutuldu, kitaplar basıldı, ilim irfan gelişti. İşte bizim eşeklerimizin bir fazileti de burada ortaya çıkıyor. Var mı dünyada bizim eşekler gibi eşekler; okul yaptıran, çocuk okutan, memleket ilmine irfanına hizmet eden?

1938 Yılında "Bütçe muvazenesini bozmayacak tarzda beygirlerin ve zirai istihsalde faydalı olan katır ve eşeklerin tamamen sayım vergisinden muafiyeti cihetine"gidildi de bizim Çorumlu'nun anası eşeklikten bir zaman kurtuldu. Bu tarihten sonra kanunda öngörüldüğü üzere memleket at, eşek ve katırlarında artış yaşandı. Sığır, manda, koyun ve keçilerden vergi alınmaya ise devam edilmiştir. 1941 Yılına kadar süren bu muafiyet, İkinci Dünya Savaşı bahanesiyle hükümetin aldığı tedbirler dahilinde tekrar vergiye tâbi tutulacak, ancak çok partili hayata geçişle birlikte hükümet, atın, eşeğin, katırın yularını bir kez daha koyverecektir.

O günlerden bu günlere sucuk olmaktan kurtulanlar dağa kaçtı. Halk elindeki eşekler hızla azaldı. Son yıllarda yılkı eşeklerinin sayısı, yılkı atları gibi malum nedenlerle hızla artmaktadır. Köyden şehre göç, köylerin boşalması, eli iş tutan gençlerin şehirde şansını denemeye zorlanması, tarımda makineleşme, tarım arazilerini kaybetme gibi nedenlerle kaderine terk edilen eşekler, doğada yabanıl bir hayat sürmekte, eşek sürüleri kendi başlarına dağlarda yaşama mücadelesi vermektedir. Köylülüğün bitmeye yüz tutması ile birlikte eşek de doğada başının çaresine bakmaya zorlanmaktadır. Anadolu ırkını temsilen boz eşek ile kara eşek, çoktan hayvanat bahçesindeki yerlerini aldılar, bile.

2. Hâşa huzurdan, katır;

Eski çağlardan beri kullanıldığı bilinen, inat ve tahammül sembolü, at ile eşek aşkının meyvesi olması yönüyle bizi ilgilendiren bu mübarek hayvanın dünyadan ilk defa nerede ortaya çıktığı, yani hangi kavmin ilk önce ürettiği konusu hayli tartışılmıştır. Homeros, katırın ilk defa Paflagonya'da elde edildiğine dair bilgi verir. İlk defa mı bilmiyoruz ama antik dönemde "en kaba adamlar" olarak bakılan Paflagonyalıların iyi katırlar yetiştirdikleri biliniyor (Texier 2002: I/22).

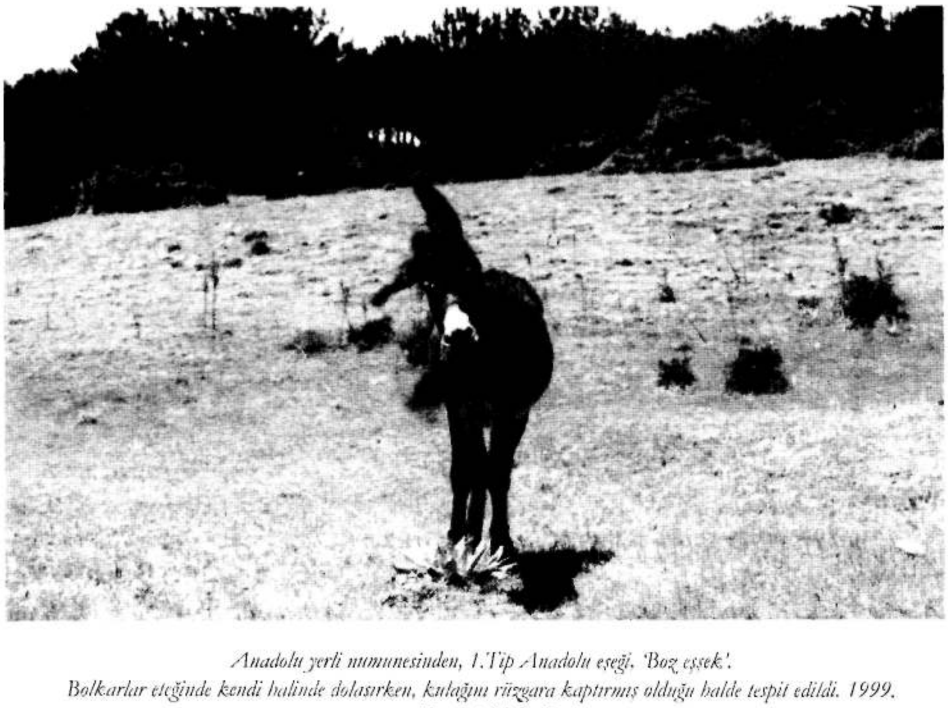

Anadolu yerli numunesinden, 1.Tip Anadolu eşeği. 'Boz eşşek'.
Bolkarlar eteğinde kendi halinde dolaşırken, kulağını rüzgara kaptırmış olduğu halde tespit edildi. 1999.
(Foto: A. Yüksel)

Katırın Anadolu'da hayli eski bir geçmişi olduğu kesindir. Dünyaya yayılmasında Romalıların katkısı büyük olmuş, Romalılar da katırcılığı Yunanlılardan öğrenmişlerdir. Ancak katır elde etmeyi yalnız Anadolu'ya hasretmek doğru değildir, at ile eşeğin olduğu her yerde katır görülür, zaten de hep görülmüştür. Bir yerde, at ve eşekler ılgı halinde yaşıyor ya da yetiştiriliyor ve ancak kendi ırklarıyla ilgileniyorlar, ya da bunları yetiştiren insanlar bunu akıl edemiyor. Bu doğal değildir. Aksine bir çok halkın folkloruna yansımış öyle hibridasyon vakaları vardır ki dudak uçuklatır. Bilhassa Türk masal ve hikayelerinde konu ile ilgili motifler, insan zekasının nerelere kadar uzanabileceğinin güzel örnekleridir.

Habeşistan'da çok eski zamanlardan beri katır yetiştirildiğini bilinir. Güney Afrika'da da.

'Katır' sözcüğünün kökeninin Türkçe'de hayli eskiye gitmesi, eski çağlardan beri Türklerin katırı bildiklerini gösteriyor. Orta Türkçe zamanında bu sözcük bugünkü haliyle geçer. Eski Kıpçakça'da da aynen vardır. *Kat-*, kökünden geldiği görüşü ağırlık kazanmıştır. Pehlevice'ye, birkaç Balkan dillerine de Türkçe'nin armağanıdır. Bizde eskiden yaygın olup da bugün bile bilenler tarafından nezaketen kullanılan 'ester', Farsçadır ve Osmanlılar zamanında Arapça 'bagl', halk arasında yaygınlaşmamıştır.

Zoolojik sistemdeki yeri; Omurgalı, Memeli, Tektırnaklı, Atgiller familyasından bir hayvan, olarak belirlenmiştir. Kısrak ile erkek eşeğin çiftleşmesinden meydana gelen yavruya 'Katır'(Equus mulus); Dişi eşek ile aygırın çiftleşmesinden meydana gelen yavruya 'Bardo' ya da 'Küçük katır'(Equus hinnus) denir. Formül olarak ifade edersek;

Erkek eşek x kısrak = katır (ester) Equus mulus

Aygır x dişi eşek = bardo (küçük katır) Equus hinnus

Küçük tipler hafif yük ve koşuma, büyük tipler ağır koşuma elverişlidir. Genellikle eşekten büyüktürler, hatta at kadar bile olabilir ve dahası Güney Afrika ve Amerika'da 1.70 cm cidago yüksekliğine, 900-1.000 kiloya kadar çıkabilen türleri vardır. Donu genellikle doru, kahverengi ya da siyah, bazen de gri ya da al olabilir. Baş uzun ve iri; burun delikleri dar; kaş kemerleri çıkık; kulaklar uzundur. Omuz başı düz; yele kısa; göğüs dar; karın geniş; sağrı düşük; bacaklar genellikle cılız; tırnakları dardır. Art bacaklarında kestane ya yoktur, ya da iyice körelmiştir. Çok kuvvetli, uyanık, dayanıklı, kanaatkar olduğu için yük ve çekim hayvanı olarak tercih edilir. Yemini çok iyi değerlendirir, zor yerlerden geçebilir. Katırlar, hastalıklara dayanıklı ve sağlam yapılı olarak 35-40 yıl gibi uzun yaşadıklarından –ki Allah onlara daha uzun ömür versin– ekonomik hayvanlardır.

Yaygın anlayışın tersine katırların erkek ve dişisi vardır, üreme organlarına sahiptirler. Ayrıca dişilerinde doğurma kabiliyeti vardır. İhsan Abidin; " Kıyamet kopmadan, dişi ester doğurur. Esterin torunu dahi olur", diyor ([Akıncı] 1928: II/51). Ancak bu doğan

yavru verimli olmadığı için üretilmez. Bu yüzden katırı devamlı hibrit, yani melezleme ile elde etmek daha mantıklıdır. Peki ya erkek cinsinde durum nedir? Merak edenler için söylememiz gerekirse ve kibarca ifade edebilmek için yine Hocaların Hocası'na sığınarak aktaralım; " Erkek ester velud değildir. Her ne kadar cihaz-ı tenâsüliyesi haricen mükemmel ise de husyelerde huveyn-i menevîyi teşkil edecek teşkilat-ı nesciye gayr-ı tamdır."([Akıncı] 1928, II/51). Tam olarak anlaşılamasa da ne demek istendiğini sezebilirsiniz. Dolayısıyla erkeklerin döl veriminin olmaması, onlardan insanların daha çok yararlanmalarını temin etmiştir. En ağır çekim ve koşum işlerinde erkek katırlar tercih edilir.

Bardolar da küçük ve sağlam yapılı hayvanlardır, daha çok İtalya ve İspanya'da yetiştirilirler(di). Verim itibariyle katırdan daha geridir, vücut yapısı itibariyle de eşekten ziyade ata yaklaşırlar. Kuyruk dibinde az kıl bulunmaktadır. Kulakların uzunluğu, başın şekli ve sesi hemen tamamen eşeği hatırlatır. Şimdiye kadar yapılan tecrübeler, doğal yoldan katır elde etmenin bardo elde etmekten daha kolay olduğunu göstermiştir. Erkek eşek kısrağa kolaylıkla aştığı halde; Aygır, dişi eşeğe aynı kolaylıkla aşamamaktadır.

Bilhassa atın ulaşamayacağı ya da geçemeyeceği dağlık sarp yerlerde binek ve yük hayvanı olarak kullanılır. Katır o küçük tırnağının basabileceği her yerde yürür. Yaya yürürken iki elle tutunulması gereken yerden bile katır güvenle yürümektedir. At ize basmama, katır ise daima ize basma eğilimindedir. Yeraltı madenlerinde çekim hayvanı olarak en elverişli hayvandır. Dünyanın bir çok yerinde madende doğmuş, madende ölmüş bir çok 'proleter katır' mevcuttur. Hatta bir çoğu doğru dürüst güneş ışığı görmemiştir, bile.

At için uygun olmayan iklimlere rahatlıkla uyum sağlayan, açlığa susuzluğa dayanıklı, orduda mekkare olarak kullanılmaya son derece elverişli hayvanlardır. Türk ordusunda hizmet vermiş bir çok katır mevcuttu; dağ topları, makineli tüfekler, cephane, erzak, eşya ve her nevi askeri malzemenin sevk edilmesinde kullanılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'da katır kullanımının her cephede çok yaygın olduğu görülmüştür ve tabii savaş sonunda dünya katır mevcudunun çok azaldığı da.

Katırlar attan daha kolay yemlenir ve kaba yemden daha çok faydalanırlar. Katır, dayanıklılık, kaba yemden yararlanma ve uzun yaşamayı eşekten almıştır. Sıcak kanlı asabi mizaçlı kısraklardan elde edilen katırlar, genellikli asabi mizaçlı ve fena huyludurlar. Bu asabiyet, bir atasözümüzde ifadesini bulan ezikliği dışa vurmaktadır: *"Katıra 'baban kim' demişler, 'dayım at' demiş"*

Değerli bir bilim adamımız veciz bir şekilde: *"Katırın ne övüneceği bir ecdadı ne de ümit besleyeceği bir ahfadı vardır"* (Bilgemre 1949: 74) derken, hayvanın ıstırabını mı, yoksa saadetini mi dile getirmiştir? Yorumu size bırakalım.

Anadolu'nun bir çok yerleri katır yetiştirmeye ve kullanmaya elverişlidir. Genellikle ülkemizde yetiştirilen katırlar küçüktür. Vaktiyle güney illerine Suriye ve Irak'tan

'Dağcı' bir katır. Yaylalar Köyü'nden Kaçkarlar'a sırarken, 2003. (Foto: A. Yüksel)

çok miktarda katır getirilmiştir. Anadolu'nun muhtelif ova ve dağlık mıntıkalarında birbirinden çok farklı katır tipleri yetiştirilmiştir.Bunların ortak karakterleri ufak, çevik ve dayanıklı olmalarıdır. Texier de tespit ettiğine göre (Texier 2002: II/422), eskiden beri Anadolu'da iyi vasıflı katır yetiştirilmektedir.

Doğu illerinde ve özellikle Van ve Hakkari'de arızalı, dağlık ve kayalık yollarda binek ve nakliye vasıtası olarak, o bölgede yetiştirilen küçük cüsseli katırlar, sayıları azalmış da olsa hâlâ kullanılır. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Bursa'nın Kemalpaşa ilçesinin dağlık bölgelerinde iyi katır yetiştirildiğine eski kaynaklarda yer verilmektedir.

Katırların büyüklükleri ve bunlarla ilgili olarak verimleri, döl veren ve tutan eşek ve atlara bağlı olarak çok değişmektedir. Büyük vücutlu ağır kısraklarla, büyük erkek eşeklerden büyük katırlar elde edilmektedir. Eskiden Cezayir, Güney Afrika, İspanya ve Fransa'da ağır kısraklarla, büyük erkek eşeklerden ağır katırlar elde edilirdi. Fransızların Poitou katırlarının yüksekliği 1,75'i bulmakta, ağırlıkları ise 500-700 kilo civarında, yapı itibariyle daha çok ata benzemektedir. Poitou eşekleri ile Mula kısraklarının çiftleşmesinden meydana gelen bu katırlar, koşum için gayet kuvvetli bir katır nesli ortaya çıkartır (Aral 1974: 58).

Poitou katırlarının babası olan Poitou eşekleri memleketimize de getirilmiş, bunlardan hem eşek neslini ıslah hem de Poitou katırı yetiştirmede kullanılmıştır. 1940'lı

yıllarda çok sayıda safkan ve yarımkan Poitou eşekleri, Konya ve Çukurova haralarının aygır kadrosunda bulundurularak halkın elindeki kısraklara çekilmiş, uzun yıllar halkın Poitou katırı elde etmesi, hem de eşeklerini ıslah etmesi sağlanmıştır.

Anadolu'da katırın hâli ve istikbali ata ve eşeğe göre daha kötüdür. Kullanım alanlarının makineye terki, halk elindeki katırların azalmasına neden olmuştur. Hâlâ Anadolu'nun arızalı bölgelerinde kullanılıyor olmakla birlikte her geçen gün sayıları azalmaktadır.

3. Aslanım at;

Bir çok kavmin konup göçtüğü Anadolu'da tarihsel coğrafyanın doğal bir sonucu olarak ortak karakter taşımakla birlikte, kesin morfolojik ırk özelliklerine sahip at tipleri bulmak zordur. Tipler az çok, birbirine karışmıştır. Türkiye atlarını ancak, genel olarak gruplara ayırmak mümkün olmaktadır. Her ne kadar bu gruplara, 'tip'ten öte, 'Çukurova atı', 'Uzunyayla atı', 'Canik atı', 'Hınıs atı' gibi adlandırmalar kullanmak yanlış olsa da, öteden beri yerleşmiş tabirler olması nedeniyle, bu anlamda kullanmak yerinde olacaktır. Ancak bunun aslında 'safkanlık' anlamına gelmediğini hatırlatmak isterim. Bu coğrafyanın şartlarına uygun hale gelen atlarımızın tip özelliklerini belirleyen önemli bir etken de bakımsızlık ve yemsizliktir. Bu sebeple vücutça küçülmüş olmalarına rağmen memleketin her türlü şartlarına dayanıklı ve kanaatkârdırlar. Az yemle idare eder, ağır yüke, uzun yola gelirler.

Anadolu atları üzerinde hem Przewalski atlarının, hem de Tarpan tipindeki çeşitli Doğu atlarının etkisi açıktır. Bu atlar yüzyıllarca birbiriyle, hatta soğuk kanlı atlarla da karışarak çeşitliliği artırmıştır. Öteden beri, Anadolu'nun farklı yerlerinde araştırma yapanlar, zaman zaman öne çıkan ırk özelliklerine dikkat çekmişler; yer yer Rus, Macar, Fransız atlarının etki ve eserleri belirtmişlerdir. Hiç şüphesiz, bizim atlarımız üzerinde de bütün dünyayı etkileyen Arap kanının etkisi, her zaman kendini hissettirmiştir. İngiliz atının da asalet kaynağı olan Arap atının komşusu her tip Anadolu atına ata olması doğaldır. Bu konuda *Osmanlı Atları* adıyla ilk çalışmayı yapan İhsan Abidin [Akıncı]; "Anadolu atları üzerindeki en büyük etkiyi İran, Irak, Trakya atları yapmıştır"der (1917: 61). Tuna, Bosna, Kırım ve Kafkas muhacirlerinin beraberlerinde getirdikleri atlar, çeşitli zamanlarda, bilhassa Çifteler Harası'na getirilen Rus, Fransız, Macar atları; doğudan giren Arap atları, hepsi bir biçimde birbirine karışarak bu iklime uyum sağlamıştır. Bu yüzden Anadolu atları, sağlamlıklarını melezliklerinden alırlar.

Ülkemizde gerek halk elinde (özellikle Urfa bölgesinde), gerekse eskiden saray tavlalarında, Çiflikat-ı Hümayun denilen çiftliklerde, Cumhuriyet döneminde ise devlet haralarında safkan Arap atı yetiştiriciliği yapılmıştır. Bugün de Türkiye'de safkan Arap atı yetiştiriciliğinin büyük bir kısmı devlet eliyle Anadolu(Çifteler), Karacabey, Sultansuyu Tarım İşletmeleri'nde yapılmaktadır. Ayrıca özel hara ve pansiyonlarda ve

Eski bir sifad vakası. Tarih 10 Haziran 1339 [1923]
(A. Yüksel koleksiyonu, Sayın S. Önal'ın himmetiyle)

Türkiye Jokey Kulübü'nün haralarında çoğunlukla safkan İngiliz atı ve kısmen de safkan Arap atı yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bu safkan Arap ve İngiliz atı yetiştiriciliği, uluslararası standartlara göre, pedigrili olarak yapılır. Dolayısıyla bu temel ırklar üzerinde yapılan yetiştiriciliğin geçmişi, ülkemizde ne kadar eski olursa olsun yerli bir karakter arzetmez. Elbette bu safkanların zaman içinde Anadolu iklimine uyum göstermeleri söz konusudur, ama ortaya yeni bir tip, hele bir ırk çıkmış değildir.Ayrıca Haflinger, Macar noniuslar, Kuzey Avrupa'nın soğuk kanlı tipleri de Türkiye'ye ithal edilerek yerli hayvanların ıslah edilmesinde kullanılmıştır. 1984'de ithalat serbest bırakılınca, yurtdışından bir çok safkan İngiliz yarış atları, damızlık safkan Araplar ve Avrupa konkur atları ithal edilmiş ve edilmektedir. Ülkemizde her türlü ırka mensup atların yetiştirilmesine engel bir iklim söz konusu değildir. Bu yabancı numuneler bir tarafa, Anadolu'nun yerli atları sayacağımız türlere, ki bunların bir kısmı da vaktiyle dışardan Anadolu'ya gelmiştir, bu iklimde yeni bir ıra eklenmiş ya da orijinalinden farklı bir kimlik kazanarak varlığını sürdürmüşlerdir.

Öteden beri sayıca Anadolu'nun tamamına hakim olmuş bir "Anadolu yerli atı" vardır. En büyük ve yaygın grubu, bu oluşturur. Çeşitli tarihsel dönemlerde ve günümüzde Anadolu'da bulunan at ırk ve tiplerini, yazılı kaynaklarda yer aldığı ve alan çalışmamız sırasında derlediğimiz kadarıyla aşağıya çıkardım:

Esas Yerli Tip, Yerli tip, Batı Soğuk Kanlı Atların Tesirini Gösteren Yerli At, Arap Tesiri Altında Kalmış Yerli Tip, Anadolu Irkı, Anadolu Atı, Anadolu Sabit Numunesi, Yerli Yarımkan, Saf Anadolu Köylü Numunesi, Orta Anadolu Tipi, Uzunyayla Atı, Uzunyayla Tipi, Uzunyayla Ilgı Atları, Çerkes Atı, Erciyes Vahşi Atı, Rumeli Irkı, Rumeli Atı, Rumeli Irkı Küçük Numunesi, Trakya Atı, Karakaçan Atı (Trakya'da), Çifteler Harasında Yetişmiş Saf Nonius Irkı,Yezidi Atı Numunesi, Kürt Atı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Atı, Doğu Anadolu Atı, Aşiret Atı, Karacabey Atı, Karacabey Yarımkanı, Karacabey Yarımkan Arabı, Karacabey Noniusu, Karacabey Haflinger Atı, Canik Atı, Çukurova tipi, Eski Çukurova Tipi, Malakan Atı, Ardahan Atı (Malakan Atı), Arıkan Arap (Urfa mıntıkasında), Hınıs'ın Kolu Kısası, Hınıs Atı, Ayvacık Midillisi, Kırşehir Kurutlu Kaytalısı, Kızılcahamam Topuğu Kıllısı,Türk Arap Atı, Türk İngiliz Atı, Gemlik Atı.

Görüldüğü gibi bu terimlerden bir çoğu aynı kavram için kullanılan farklı tanımlamalardır. Aslında Türkiye'de yetiştirilen atların tip zenginliği olmakla birlikte bu kadar da çok çeşit yoktur. Bunların bir kısmı ise bir tip içindeki farkların bulunması sonucu ortaya çıkan yeni tanımlamalardır.

Ortak karakterlerine göre grup, tip, ya da kısmen ırk teşkil eden, bu coğrafyanın ortaya çıkardığı ehil atları, aşağıdaki gibi belli başlı başlıklar altında toplamak mümkündür. Bu tipler, Türkiye topraklarında tarihsel bir geçmişe sahip olmuş, soyunu takip edebildiğimiz ve günümüze kadar bir şekilde gelmeyi başarmış numunelerdir:

1. Anadolu Yerli Atı
2. Uzunyayla Atı
3. Çukurova atı
4. Canik Atı
5. Kürt Atı
6. Malakan Atı
7. Hınıs'ın Kolu Kısası
8. Rumeli Atı
9. Karacabey Atı
10. Ayvacık Midillisi
11. Gemlik Atı

Aslında tam da bu listeden sonra, bu maddeleri tek tek ele alıp incelemek, bütün bu at ırk ve tipleri hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmak icap ediyor. Bu konuyu etraflıca kitabımızda (Emiroğlu ve Yüksel (2002), *Yoldaşımız At*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. baskı 2003) ele almış olduğumuzdan burada ayrıca ve aynen tekrar etmek, binbir güçlükle çıkardığımız dergimizin maliyetini artırmaktan başka bir işe yaramayacak. En iyisi mi daha çok ayrıntı isteyenler, lütfen kitabımızın ilgili sayfalarına (1. baskı: s.239-257, 2. baskı: s.277-297) müracaat etsinler. Yetmezse ve bulabilirlerse Sayın Ertuğrul

Güleç'in, çoğu, imkansızlıklar yüzünden fotokopi ile basılmış kitaplarını da inceleyebilirler. Bir ömür boyu Anadolu atlarının peşinden koşmuş, köylerde kasabalarda atları kovalamış, gördüğü atın altına yatmış, üstüne binmiş, muayene etmiş ve bir at boyu kitap yazmıştır. (bkz. Kaynakça) Ancak baştan uyarayım, bu işin sonu pek hazin bitmektedir. Bütün bunlardan sonra okuyucu haklı olarak "Peki, bugün durum nedir, bu güzel atlara ne olmuştur?" diye bir soru yöneltse, ki her aklı başında okuyucu bu soruyu sormalıdır, vereceğim cevap içler acısıdır, ciğer deler;

Günümüzde Anadolu insanının hayatından yavaş yavaş çıkmakta olan atların son örnekleri kırık dökük, çalık, kavruk, bakımsız ve son derece zavallı bir manzara arzeder. Anadolu'nun küçük şehir ve kasabalarında günlük nafakasının peşinde koşan bir gariban at arabacısının, sayesinde kazandığı üç beş kuruş ile evine ekmek götürmenin mihnetiyle sıdk ile bağlandığı, hamut vurgunu araba atlarını görmek hâlâ mümkündür. Ya da eğimi yüksek yamaç tarlaları, ağaçlıklı bağ bahçenin hatırına ve traktörün ulaşamayacağı yükseklikteki yerler için ve dahi traktörün yevmiyesini çıkaramayan rençperin mecburen beslediği, işi bitince yılkıya saldığı zayıf atlara da tesadüf edersiniz.Ya da büyük şehrin en mutena semtinde, karton koli, kağıt, pet şişe, kola kutusu toplayan hurdacının arabasına koşulu, asfaltın bin bir gürültüsüne kulağını sağır etmiş olarak görürsünüz. Hâlâ köy ve kasabalarda, geçmiş şaşaalı günlerinin bir nişanesi olarak saklanan, müflis ağanın veresiye arpa ile beslediği, sanki ahırdan gitse bıraktığı boşluk ile kendi vadesini tamamlayacak yaşlı atını görürsünüz. Artık neredeyse halkın elindeki yerli atlar bu durumdadır.Yörükler, yaylaya göçlerini kamyonla çıkarmaya başlamış, çingeneler motorize olmuş, orman köylerinin yollarında atın yerini çoktan otomobil almış, ormancılar jeep'lenmiş, otlakiyeler toplu konut alanı, eski hanlar berduş yuvası olmuştur. Artık nalbant, kendisine verecek birkaç milyonu olmayan gariban at arabacısının atının tırnağını sakatlayarak, kendi kendine nalladığından elindeki son müşteriyi de kaçırmış; çırak tutamadığından şikayet eden yaşlı saraç, küçük dükkânından cenazesinin çıkarılacağı günü beklerken, elinin melekesi bozulmasın diye ucuz deriden başlık dizgini yapmakta; her yörenin kendine has, tıkır mıkır, envai çeşit renkle süslü yaylı ustaları, artık lüks otel bahçelerinin bir köşesine kondurulup üzerinde çiçek yetiştirilen minyatür arabalar yapmaya başlamıştır. Dükkânı başına çökmekte olan semerci ile, eyerci ise para bulsa malzeme bulamaz, malzeme bulsa para bulamaz, ikisini birden bulsa bu sefer müşteri bulamaz bir vaziyettedir. Müştemilatlı, ahırlı evlerin yerine apartmanlar dikilmiş, Anadolu'da her şehir birbirine benzemeye başlamıştır. Ot, saman, arpa pahalanmış; yulaf çoktan ithal mal olmuştur. Bütün bunlardan geriye, Anadolu'da atı ayakta tutan bir tek rahvan atçılar kalmıştır. Küçük şehir ve kasabalarda bu güzel hayvana insan gibi muamele eden, zevk için, spor için, şan için, nam için at besleyen, at binen, atını terbiye ederken kendi ruhunu eğiten birçok atçılarla tanıştık. İşin güzel tarafı gençler de atçılığa ilgi gösteriyor, yetişiyorlar. Gezdiğimiz dolaştığımız

yerlerde tanıdığımız genç atçıları, eski atçıların terbiyesini edinmiş, kalendermeşreplik, gani gönüllülük meziyetlerini kapmış, haytalıktan uzak, memleketini seven pırıl pırıl insanlar olarak gördük, sevdik (Emiroğlu ve Yüksel: 293).

Bu cümleden olarak, giden güzel atlara üzülmek yerine, eldeki güzel atların kıymetini bilerek teselli bulmak gerek. Anadolu'da her yıl Adana'dan Zonguldak'a, Çaylı'dan Hınıs'a kadar 150 kadar il, ilçe ve kasabada rahvan binicilik yarışları yapılır, cirit oynanır. Göz ister görmeye, dil ister söylemeye... Bilhassa Batı Anadolu ve Ege'nin bir çok yerinde yaz bahar aylarında yarışların biri biter, öbürü başlar. Bunlar her ne kadar son yıllarda Geleneksel Spor Dalları Federasyonu'nca denetlenen sportif faaliyetler şekline dönüşmüş olmakla birlikte aslında öteden beri halkın şenliği, eğlencesi, insanla atın yekvücut olmasıdır. Ne büyük gazeteler yazar, ne baba televizyonlar bahseder. Ancak bilen bilir. İşte bu yarışlardan birinin hikayesi;

Bu fasıl, bundan birkaç sene mukaddem Anadolu'da hoplarken Atların Kırkpınarı'nda gördüğümüz ahvâli beyan ider:

Karapürçek'teki rahvan at yarışlarının haberini, Kütahya'da Rahvan Atçılar Kulübü'nün camına asılmış bir afişten aldık: *"Karapürçek Kasabasında, Atların Kırkpınarı Altın Kemerli Tarihi Rahvan At Yarışları Festivali, Türkiye Şampiyonası, Balıkesir-Susurluk Karapürçek Beldesinde 25. Geleneksel Yeşil Karapürçek Atlıspor Müsabakaları 16 Haziran 2002 Pazar Günü Karapürçek Belediye Başkanı Aziz Çörten'in Himayelerinde Karapürçek Hipodrumu'nda Yapılacaktır"*.

Afişte belediye başkanı, biz atseverleri beldesine davet ediyor, her boy biniciye Türk bayrağı vereceğini vaadediyordu. Ayrıca yarış ağası Mustafa İbiş, ki İbişler Züccaciye ve Çelik Raf Şirketi'nin sahibi olduğunu anlıyoruz, de biz atçıları davet ediyordu. Bir de 2001 Türkiye birincisi Gemlikli Mustafa Sertkaya'nın Sertkaya nam atının öyle bir fotoğrafisi vardı ki asil başıyla yaptığı davet, hiç geri çevrilecek gibi değildi. Şu ana kadar üç ısrarlı davet almıştık ve çaresiz Karapürçek'in yolunu tuttuk.

Bir gün önceden, 15 Haziran'da Karapürçek kasabasına gidiyoruz. Bursa yol ayrımında bir tak, üzerinde *"Karapürçek Kasabası'na Hoş Geldiniz"* yazıyor. Belli ki belediyelik olunduğu yakın zamanın heyecanını taşıyor. Onun da üzerinde bir afiş *"Atların Kırkpınarı Karapürçek Kasabası'na Hoş Geldiniz"*. Gayet memnun ve mesrur olarak, çifte hoşgelişlerle kasaba meydanına varıyoruz. Belediyenin önünde bir platform kurmaya çalışanlar, ses düzenini bir türlü ayarlayamıyorlar; *"se se se bir ki bir ki, ses kontrol..."*

Gün batımına birkaç saat var. Herkes, meydana bakan kahvehanelerde, tam ortadaki büyük belediye çay bahçesinde oturuyor. Poşulu, İngiliz kilotlu (buna dikkat edelim araya gitmesin, Anadolu'nun her kasabasının, her büyük belediye çay bahçesinde İngiliz kilotlu adamlar oturmaz), Söke çizmeli, tespihli, çam ağızlıklı, yelekli, kamçılı, yamçılı, kot pantolonlu, takım elbiseli, kravatlı, sekiz köşe kasketli, fötrlü, tereğinin üzerinde anlamlı anlamsız birçok yabancı kelime yazılmış kepli, güneşlikli her yaşta

bir çok adam oturuyor, geziniyor, çay içiyor, sigara içiyor, alışveriş yapıyor. Bu umumi manzara bize hırslı bir yarıştan çok, şenlikli bir panayırın işaretini veriyor. Kasabanın ortasından arkası kesilmez bir sığır sürüsü akıyor. Besili, alacalı, ağır hayvanlar yorgun bir alışkanlıkla kendi kapılarına yöneliyorlar. Bu arada hoparlörlerden bir orta yaşlı erkek sesi, yarın sağırların çayıra salınmasının yasak olduğunu bağırıyor. Kahvedeki yaşlı adam, anlamamıza yardım ediyor: *"Bizim başkan, çok titizdir de..."*

Bir çay içip at meydanını görmek üzere doğruluyoruz. Okulun yanındaki yalaktan inekler su içiyor. Her tarafta kamyonlar, traktörler, otomobiller. Plakalarına bakıyoruz, çeşit çeşit. Ahali ufak ufak atlarına binmiş, idman yaptırıyor. Aynı zamanda kasabanın otlağı olan, adına resmi yetkililerin ısrarla hipodrom dediği bu alanda, at koşturuluyor. Bu hayli büyük alanın kenarları greyderle düzeltilerek geniş bir döner pist haline getirilmiş. Yandaki bir tepecikte üstü kapalı, betondan bir protokol yeri var. Karşısında 4 metre yüksekliliğinde demirden çatılmış, dört yanı açık üstü kapalı bir kule. Önündeki bezde *'Hakem Heyeti'* yazıyor. Kenardaki üstü brandalı seyir yerinde ise sıra sıra ağaç sandalyeler dizilmiş. Seyyar köfteciler, çaycılar karşıda duldalıklarını hazırlıyorlar. Saraçlar, eyerciler, kendilerine yer ayarlamakla meşguller, mallarını arabalarının önüne

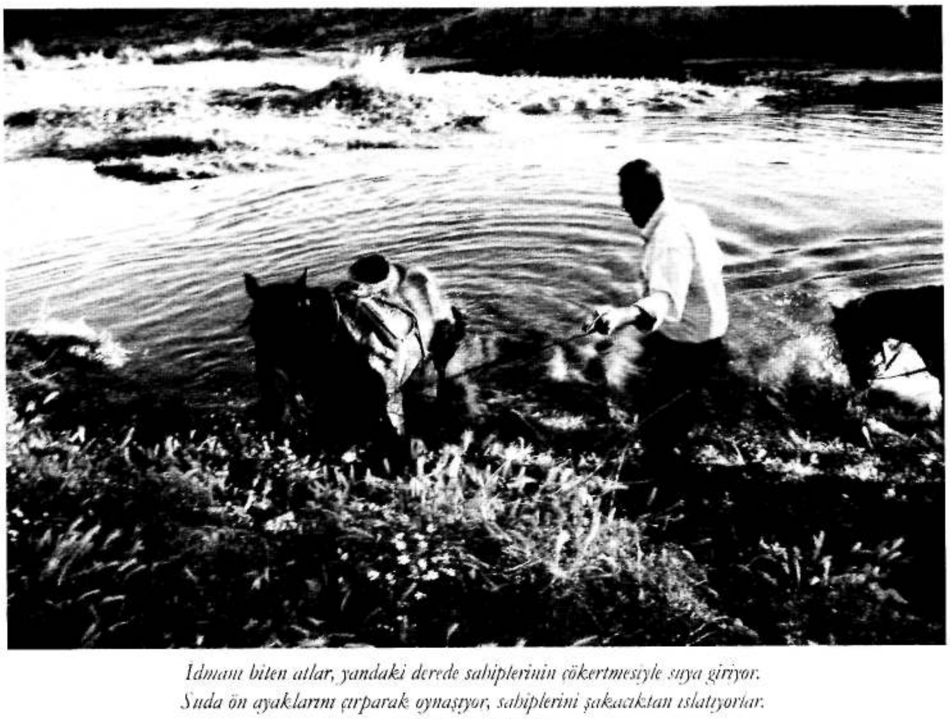

İdmanı biten atlar, yandaki derede sahiplerinin çökertmesiyle suya giriyor. Suda ön ayaklarını çırparak oynaşıyor, sahiplerini şakacıktan ıslatıyorlar. (Foto: A. Yüksel)

açacaklar. Çadır sikkeleri çakılıyor, branda bezi gerdiriliyor, ocak yakılıyor. Batı Anadolu'nun bütün renkleri, kıyafetleri, şiveleri, atları otlağın her yanına yayılmış. Akşam oluyor, güneş alı yeşili moru birbirine katarak atların yelelerine, kuyruklarına parıltılar bırakarak ağır ağır batıyor. İdmanı biten atlar, yandaki derede sahiplerinin çökertmesiyle suya giriyor. Suda ön ayaklarını çırparak oynaşıyor, bir eliyle yularlarını, ötekiyle bira şişesini tutan sahiplerini şakacıktan ıslatıyorlar. Sahiplerinin okkalı küfürleri neşelerini daha da artırıyor, suya daha hızlı vuruyorlar. At sahibi biriyle konuşuyoruz: *"Ödemiş'ten geldim, kendim berberim"* diyor. *"Şu bayrağın hatırına, biraz da eğlentiye geldik, masrafımız çok oldu, ikramiye alsak kurtarır, alamazsak bir ay kahveye çıkmayacaz gâri"* diyor.

Kasaba meydanına platform kurulmuş, arkada ince saz heyeti, önde mikrofonlu sunucu, bir ses denemesi klasiği icra ediyor. Kasabanın kadınları, kızları 'protokol' deki yerlerini cebren almışlar. Sular kararmış, projektörler parlıyor. Ön sıraların asıl sahipleri, kasaba kadınlarından rica ile yerlerini kurtarmaya çalışıyorlar; bir milletvekili, kültür müdürü, Geleneksel Sporlar'dan bir yetkili, çevre belediyelerin başkanları,ilçe kaymakamı, onların eş ve çocukları... Arkalarda, ayakta alanın her yerinde de "atçılık camiasının değerli mensupları."Açış konuşması, teşekkürler, cafcaflı sözler, hamâset edebiyatı (Bilhassa bütün festivalin sunuculuk görevini başarıyla yerine getiren Geleneksel Sporlar il Temsilcisi Mustafa Karaca'nın:" Orta Asya'dan at sırtında geldik, otomobil sırtında döneceğiz" gibi veciz sözleri)...

Kültür Bakanlığı Klasik Türk Müziği saz heyeti eşliğinde İzmirli bir koro sanatçısı hanımefendi ağır parçalardan dalıyor. Peşinden halk müziği sazları bir başka felakete eşlik ediyorlar.Yurdun her yerinden türküler var, ama en çok Urfa yöresinden hançereliler, en az da buranın ruhuna uygun kıvrak Ege türküleri....

Kahvehanenin bahçe duvarına tezgah açmış bir saraçla sohbetimiz kendiliğinden gelişiyor. 60 yaşlarında, mavi gözlü, hafif tertip sarışın, konuşkan bir adam. Bulgar göçmeni imiş. 'Katrancı Eyerleri' olarak nam salmış eyerlerin ustası. Esas bu eyerleri kayınpederi Ali Osman Ağa yaparmış. Ali Osman Katrancı'nın soyadına izafeten bu ad verilmiş. Kayınpederi ölünce işe bizim adam devam etmiş. Eskileri söke taka, baka göre bu sanatı öğrenmiş. "Benim gözüm hırsızdır, yeter ki bir işi bir kere göreyim, hemen kaparım", diyor. Huyunu bilen meslektaşları, o dükkânlarına gidince, ellerindeki işi derhal bırakır, gidinceye kadar da zinhar el sürmezlermiş. Dükkânı Balıkesir'de evinin altında, askerden gelen oğlu ile birlikte çalışıyormuş. Kendini 'kaltakçı', yapıp sattığı eyeri de 'kaltak' olarak tarif ediyor. Velâkin halkın ekseri bu 'kaltakçılık'sanatını, 'pezevenklik' sandığından, aklına tam yatmasa da "saracım"deyip işin içinden çıkıyormuş.

Eyerleri toptan fiyatına satıyor, fiyatları 100 milyon ile 500 milyon arasında değişiyor. Bir eyeri bir günde de, bir haftada da yapılabiliyormuş. Fiyatları emeğinin çokluğuna

ve derisinin kalitesine göre tespit ediyor. *"Altı et, üstü göt.... Eyer öyle olacak ki, ne alttaki, ne üsteki incinsin"* diye sanatının inceliğini böyle veciz bir şekilde ifade ediyor. Tezgahta, kendi imalatı her türlü koşum malzemesi var. Göğüslüklerin tanesi 25 pangonot, suluk zinciri 15'den, acı damak 12 kağıt, kamçı ise düzü 15, Alman gümüşlüsü 30 milyon... Bir tek kamçı öremiyormuş. Kamçı örmek de her babayiğidin harcı değilmiş ha. *"Onu da öğrenirim de bir parmağım sakat"*, diyor. İyi kamçı ayıptır söylemesi sığır mikinden, onbir telle örülürmüş. Buraların en namlı kamçıcısı rahmetli Gelibolulu Deli Kazım Ağa imiş. Oğlu az biraz kapmış, sanatı. Şimdilerde sattıkları oğlunun ördükleriymiş.

Bize çay ısmarlıyor, içiyoruz. Gelen geçen fiyat soruyor. Ufak tefek bir şeyler satıyor. Her yerin adamı tanıdık.Veresiye de mal veriyor. Nasıl olsa bir başka yerdeki yarışlarda yüz yüze bakacaklar, içi rahat. Balıkesir'de, dükkanına uğrayacağımıza söz verip yanından ayrılıyoruz. Hoparlördeki yanık türkünün eşliğinde yatacağımız yere, at meydanına doğru yola düzülüyoruz.

Biraz daha tahammül gösterseydik, sona saklanan asıl eğlenceyi kaçırmayacakmışız. Konserler bitip de halkın üzerinden zulüm kalkınca, gelecek senenin yarış ağasını açık artırma ile seçmişler. Meydana bir koç çıkarılmış, herkes kendi gönlünden kopanı, gelecek senenin yarışlarına bağışlamış.Yörük, Türkmen töresince bir güzel elbirliği yapmışlar. Toplanan paralar hesaplanmış, ahaliye ilan edilmiş.

At meydanına vardığımızda kamp ateşi, mangal kokusu, davul-zurna, darbuka-klarnet, e.t, işret ve sohbet curcunasının içine düştük. Gerçi kasaba halkı herkesi evlerine konuk ediyor, ağırlıyor, atlarına bakıyorlar. Hele içlerinden birisi konuk istemesin cezası pek şiddetli oluyor; öyle ayıplıyorlar ki, gayri insan içine çıkmaya hali kalmıyor. Hatta *"bizim oğlan Hasan Ağa'nın misafiri yüzgeri ettiği sene doğdu"* diye tarih düşülüyor. Ama çoğu atçı, bu limonata gibi havada eve tıkılıp efendice çay içerek sohbet etmek yerine sabaha kadar kafalar dağıtmayı, çakıştırmayı, hafif kestirmeyi tercih ediyor. Kendimize bir yer bulup uyku tulumlarımızı açıyoruz, ama uyumak ne mümkün. Yandaki büyük çadırda kasap havası çalıyor. İçip içip oynuyorlar, bir yandan da bir adam: *"kasap havası oynamayan şöyledir, böyledir"* diye zır zır bağırıyor. Bu teşvik edici değerli sözü işiten, derhal oyuna katılıyor. Kasap havasındaki bu ısrarı, ertesi gün atçılarla tanıştıkça anlıyoruz; bizim kahvancıların bir çoğu kasaplıkla iştigal ediyor.

Gecenin geri kalan küçük bir kısmını araba içinde hafiften kestirerek geçirdik. Gün doğunca atçılar ayaklandılar. Bir yandan sürekli kamyonlarla atlar geliyor.Yarış alanında atların idmanı başlıyor. Pist hiç boş kalmıyor. Atlar sürekli koşuyor, rahvan koşuyor, güzel koşuyor. Çay içiyoruz, koşuyor, köfte ekmek, koşuyor, fotoğraf çekiyoruz, koşuyor, not alıyoruz, Kütahyalılarla karşılaşıyoruz, koşuyor, Sidelilerle tanışıyoruz, Bursalı cambazlara takılıyoruz, koşuyor Allah koşuyor. Daha yarış başlamadan atların bu kadar yorulmasına bir anlam veremiyoruz.

Kırkağaç'tan gelen cop oyunu ekibinden, güzel bir Anadolu Yerli Atı.
(Foto: A. Yüksel)

Kasaba yönünden bir bando sesi, bizi kendine çekiyor. büyük belediye çay bahçesinde kırmızı urbalı bir kısım esmer adam, başlarında şefleri olduğu halde prova yapıyor. Zeybek havalarını, bando eşliğinde öyle güzel çalıyorlar ki, "daha önceleri, mesela dün gece, nerelerdeydiniz", diyesimiz geliyor.

Küçük konser bitince göbeği kırmızı ceketinden taşmış, sarı kordonlu jilet gibi ütülü pantolonuyla, eğri kravatlı sevimli trombonecunun yanına yanaşarak: *"Ne iş bu bando?"* diye soruyoruz. Gülerek: *"Sağolsun belediye başkanımız bir güzellik yaptı, hepimizi bir araya topladı."* diyor. Aynı tromboncu, yarışlar başlamadan önce, şehitlerimiz, rahmetli rahvan atçılar ve mübarek rahvan atların ruhuna iki dakikalık saygı duruşu için sarı borusuyla tüü çekerken, eski alışkınlıkla bir hoş melodiye girip çıkınca, kendimizi gülmemek için zor tutuyoruz.

Kütahya'dan artık ahbabımız Kasap Kamil [Çetinkasap] ile sohbet ediyoruz. Bu sene hiç at getirmemişler. Kendileri seyre gelmiş. Atlar çayır yiyormuş. Kütahyalılar yılda bir ay kadar atlarını çayıra salarlar. Ama ne salış; saldım çayıra, Mevlam kayıra hesabı. Bu esnada da zinhar atlara binmezler. Yayılan atlarda, koşarken köpük olur. Atın apış arası, omuz başları, göğsü, ağzı bembe yaz köpürür. Bu zamanda atı yarışa sokmayı hayvana eziyet saydıklarından Kırkpınar'a bile getirmemişler. Kütahyalı dostlarımız,

at sevgisini, kazanma hırsına tercih eden yüce gönüllü insanlar. Kamil ağabeyimiz de muhtar gibi adam, herkesi tanıyor, bizi de tanıştırmayı ihmal etmiyor. Memleketin bütün ileri ve dahi her yerinden gelen cümle rahvan atçılar ile bir saat içinde koklaşıyoruz. Elini sıkıp, attan alta konuştuğumuz bu kişiler şunlardır:

İzmir-Seferihisar-Ulamış Köyü'nden Macar Şükrü [Karabağ] (Manav olması kuvvetle muhtemel bu adamın niçin Macar lakabının uygun görüldüğü anlaşılamadı.)

Sideli Kasap Halil [Gökçe]. Kendisi cömert bir ağa, babadan atçıdır. Geçenlerde 8 milyara bir baş atı almış olup, bu yarıştan ümitlidir. Lakin Kasap Halil, meydanın girişinde belediye memurlarının duhuliye olarak, üstelik makbuz karşılığı 2 milyon lira almalarına çok bozulmuş ve bizden bu durumu hassaten yazmamızı istemiştir. *"Bu yarışların istikbali için ne lazımsa bağış edelim amma, böyle yol keserek, para almak da ne oluyor?"*, demiştir.

Aydın-Umurlu-Kocagür Köyü'nden Mehmet Öğe, Veysel Öğe, Özkan Öğe kardeşler. Hepsi cambaz, hepsi iyi binicidir. İran'dan at getirip satarlar. Ellerindeki atları sattıktan sonra, inşallah atçılığı bırakıp işi koyunculuğa dökeceklermiş. Baba meslekleri atçılığın kazancı kalmamış. Bir de durumlara uyan bir dörtlük not ettirdiler:

At alan satan namcı,
Koyun alan satan kârcı,
Ölürse kefensiz gider değirmenci,
Yüzünün karası gitmez kömürcüile demirci...

Aydın-İncirliova'dan Cambaz Hafız ve kardeşi Bilal. Herkesin ittifakla söylediğine göre Cambaz Hafız, cambazlıktı ondan iyi ipte oynayan, canı pahasına cambazlık eden yokmuş. Onun temin ettiği atlar, hep dereceye giren atlarmış. Hafız'ın dediğine göre, son yıllarda İran atları, gelmeye başlamış. İran'da çeşit çeşit atlar varmış: Acem atları, Arap atları, Ahal-teke atları, Afgan atları. Keza çok at yarışları yapılmakta, bahis de hayli yaygınmış. Safkan Arap ve İngilizlerle yapılan dörtnal yarışları yanında, rahvan at yarışları pek sevilirmiş. Bizim rahvancılar arasında İran atlarının çok tutulması, rahvan terbiyelerinin yerinde, iyi verilmesiymiş.

Çarşambalı Ekrem [Demir] Ufak tefek yapısıyla çok başarılı bir rahvan binicisidir. Bütün yarış boyunca Gemlikli Mustafa'nın atlarının birinden ötekine yetişerek yedi sekiz defa at değiştirmiş, bindiği üç atı birinci yapmıştır. At sırtında doğduğu, göbeğinin nalla kesildiği rivayet olunur.

Gemlikli Mustafa Sertkaya En değerli rahvan atlar, baş atları elindedir. Zevk için at alır, at besler, yarıştırır. Kimi zaman iyi at, yarış aldı peşine düşer, basar parayı satın alır.

Daha başka Manavgatlı Sadar [Ünal], Bursa-Dobruca Köyü'nden Mehmet Barut, Çineli Celep Kemal [Akoy], Kuşadalı Kasap İsmail [İpek], Turgutlulu Kayısı İbrahim.

Yarışlar başlamadan önce "Değnek Oyunu" adı verilen bir oyun oynandı. Bu oyuna "Cop Oyunu" ya da "İp Aşırma" da diyorlar. Değnek oyunu için Akhisar ve Kırkağaç'tan beşer atlıdan oluşan iki takım gelmiş. Manisa, Balıkesir bölgesine has bu atlı oyun, düğünlerde bayramlarda halâ oynanmaktaymış. Oyun düzeni şu şekildedir: Her atlının elinde 50-60 cm uzunluğunda bir değnek bulunmaktadır. Uzaktan hızını alarak dörtnal koşan biniciler, beş metre kadar yükseğe gerdirilen ipin yanına gelince var güçleriyle ellerindeki değnekleri yere fırlatıyorlar.Yere fırlattığı değneği zıplatıp ipin üstünden aşıran kazanıyor. Sıra ile birinciden onuncuya kadar 50 milyondan 10 milyona kadar ödül var. Toprak zeminde değneği 5 metre zıplatarak, ipten aşırmak pek de kolay bir iş değildir. Fırlatılan değnekler diğer atlara binicilere, seyircilere sıçrıyor. Bir heyecan, bir hengame içinde oyun yarım saat kadar sürüyor. Yerli ırktan atlara sahip olan bu oyuncular, yaşlı başlı, kimi sakallı, günlük kıyafetleri içerisinde köylülerdir. Atları ise hem tarlada hem de binek olarak kullanılan iş hayvanlarıdır. Birkaçı şansını denemek için rahvan yarışlarına katıldıysa da başarılı olamadı. Atlarının ayağı daha çok dörtnala alışıktır.

Saat 12'ye doğru belediye başkanının konuşması, sunucunun seremonisi, imam efendinin at duası ile müsabakalar başladı.

Yarışlar iki aşamalı yapılıyor. Birinci aşamada her boydan birinci, ikinci gelenler finale kalıyor. Daha sonra tekrar her boy için final yarışları yapılıyor. Final yarışında birinciye, ikinciye, üçüncüye, dördüncüye ödül var. Birinci paranın % 50'sini, ikinci % 25'ini, üçüncü % 15'ini, dördüncü %10'unu alıyor. Öyle para ödülü de alım şalım bir şey zannedilmesin, en büyük ödül 2,5 milyar olup bu hesapça baş atın payına 1 milyar 250 milyon düşer. Safkan, dörtnal yarışlarında dönen parayla kıyas edilirse bu rakam, at kılından postal bağı sayılır. Ama esas ödül onlar için bir bayrak ve bir kupadır.

Rahvan atlar en fazla 2.400 metro koşarlar. Bu bir elemeli yarıştır. Her atın üç defa ayak bozma hakkı vardır. Ayağını bozan atın 15 metre içinde tekrar düzeltmesi istenir. 60 metre devamlı bozuk yaptı mı, hemen yarış dışı kalır. Sunucu Mustafa Bey'in hiç insafı yoktur: *"Çineli Çelep Kemal dört bozuk yaptınız, derhal atınızı oturtunuz"* felan diye anons eder.

Önce 3 yaşındaki taylar, 1. ve 2. grup halinde yarıştı. Her iki gruptan birinci ve ikinci olanlar finale kaldı, 4 Yaşındaki taylar dahi iki grup halinde yarıştı, onlardan da birinciler, ikinciler finale ayrıldı. Taylar ne de olsa körpe olduklarından daha ayakları tam oturmamış, yarışları pek zevkli olmadı. Derken deste boyda 5 yaş ve üzeri atlar koşmaya başladı. Bu yarışta 45 at, 12'şerli 4 grup halinde yarıştılar. Küçük orta, büyük orta derken yarış kızıştı. İyi atlar bir bir ortaya çıkmaya başladı. Bilhassa başaltı ve baş atlarının koşması seyirciyi mest etti. Büyük orta, başaltı ve baş yarışlarına katılan atların evvelce en az üç yarış kazanmış olmaları şarttır. Bu arada yarış dışı olanlara,

hakem heyeti kulesinin yanındaki bir arabadan yollukları dağıtılıyordu. Geldiği yerin uzaklığına göre 20 milyonla 50 milyon arası at başı yolluk aldılar.

Elemeler bitince hemen final yarışları başladı. Yine tay yarışı, deste, ayak şöyle dursun da, küçük ortadan itibaren sanatkarlar sahneye çıkmaya başladı. Küçük ortada Gemlikli Mustafa Sertkaya'nın Güneş adlı atı birinci oldu. Büyük ortada Ali Aykan'ın al atı birinci oldu. Bu atı şöyle bir tetkik edince gördük ki, Ahal- teke ile Acem atı melezi olup, Türkmen kanı, daha bir kendini belli ediyor. Başaltında Sertkaya'nın Ufuk adlı doru atı birinci oldu. Nefesimizi tutarak izlediğimiz baş koşusunda ise yine Sertkaya'nın Sertkaya (Kara Doru) adlı atı birinci oldu. Şahin ikinci, Değirmendereli Etem Yetimoğlu'nun Kesikkulak adlı doru atı üçüncü ve dahi Turgutlulu Konar Kasap'ın atı dördüncü oldu. Ata sporumuz yağlı güreşi hatırlatan bu yarışlarda başa koşan bu dört atın dördü de pek pehlivan idiler.

Karapürçek'te geçen sene de baş alan Sertkaya, İran'dan gelen bir Afgan atı imiş. 8 yaşında, yağız donlu, aşağı yukarı 1.60 metre cidago yüksekliğinde olan bu at, bütün yarış boyunca yürüyüşünü bozmadı, maşallah bir kere bile bozuk yapmadı. Biraz bizim iyi bakılmış yerli numunelere benzeyen, biraz da Arap özellikleri gösteren bu at güzeli, zorlanmadan koşusu, hiç ayak bozmaması, eşkalinin düzgünlüğü, sağlıklı

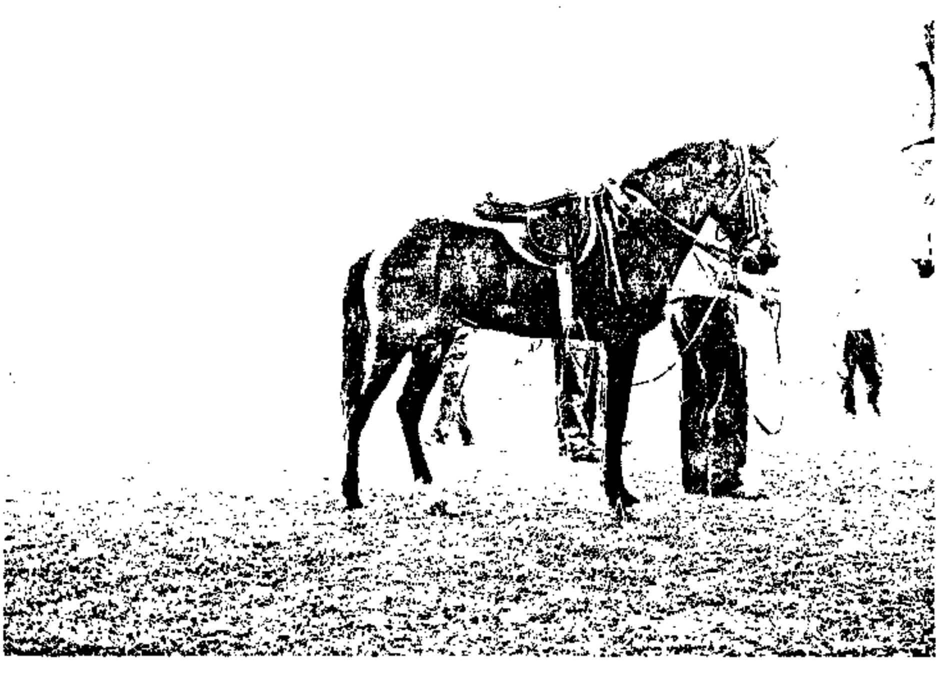

Sertkaya, biraz bizim iyi bakılmış yerli numunelere benzeyen, biraz da Arap özellikleri gösteren bir at güzeli. Ganaş çukurunu okşayıp, anlını sermek, çok şükür bize da nasip oldu.(Foto: A. Yüksel)

bünyesi, bir safkan Arap gibi yüksek kuyruk tutuşu ve insana yakınlığı ile karışık kanlı asil bir hayvandır. Ganaş çukurunu okşayıp, anlını sevmek, çok şükür bize da nasip oldu. Onu hep, binicisi Çarşambalı Ekrem'in bayrak ve kupayı alırken, ne kazandığının farkında, kendinden emin haliyle hatırlayacağız.

"Atın iyisi rahvan, adamın iyisi pehlivan olur" atalarsözünün anlamını idrak etmiş olarak, Karapürçek'ten ayrılıp Karacabey Harası'na doğru yola düşerken; Güneş, alı yeşili moru birbirine katarak yorgun atların yelelerine, kuyruklarına parıltılar bırakarak ağır ağır batıyordu.

Son söz olarak

Ya bizim atlar bizim kanımızdan, ya da bizler, bizim atların kanından geliyoruz. Ortada bu kadar kan karışıklığı olmasa hiç bu kadar 'asil' olabilir miyiz? Ne insanımız bu kadar tahammüllü ve bu kadar kahır yükü taşıyabilir, ne de atlarımız bu kadar insaniyetli ve bu kadar 'şerefli' olabilirdi. Hasılı yerli atlarımız saf olmayabilir ama fevkalade asildirler.

Kaynakça

[Akıncı], İhsan Abidin (1917), *Osmanlı Atları*, Teksir ve Islah-ı Hayvanat Koleksiyonu Sayı: 3, İstanbul: Matbaa-i âmire.

__________ (1928), *Anadolu Ziraat ve Yetiştirme Vaziyeti*, Cilt: I- III, İktisat Vekaleti Külliyatından, Zâti Külliyat Sıra Numarası: 8, 3. Cilt: Anadolu Nev'i ve Irkları, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.

Aral, M. Nurettin (1974), *Türkiyede Yetiştirilen Hayvan Türleri Yetiştiricilik Tarihi ve Teknolojisi* (1923-1931), Ankara: Türkiye Jokey Kulübü Y.

Arkun, Mehmet (1978), *Hayvancılık (Özel)*, Ankara: Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü Ders Kitapları Serisi.

Bilgemre, Kadri (1949), *Özel Zootekni II, At Yetiştirmek*, Ankara: A.Ü. Ziraat Fakültesi Y.

Batu, Selâhattin (1951), *Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi*, Ankara: A.Ü. Veteriner Fakültesi Y., 2. Baskı. (1. Baskı: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Y., 1938)

Emiroğlu, Kudret ve Yüksel, Ahmet (2002), *Yoldaşımız At*, İstanbul: Yapı Kredi Y. (2. Baskı 2003)

Ertem, Hayri (1965), *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara: AÜ. DTCF. Y.

Güleç, Ertuğrul (1995), *Türk At Irkları*, Ankara, Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Y.

__________ (1995), *Ahal-Teke Atı (Türkmen Atı)*, Ankara: Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Y.

_________ (1996), *Türk Rahvan Atı ve Atçılığı*, Ankara: Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Y.

_________ (1996), *Türk Arap Atı*, Ankara: Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Y.

_________ (1996), *Türkiye'deki Vahşi At Yılkıları*, Ankara: Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Y.

_________ (1998), *Uzunyayla Atı*, Ankara: Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Y.

_________ (1998), *Ardahan Atı (Malakan Atı)*, Ankara: Bilgi Müşavirlik ve Mühendislik Y.

_________ (1998), *Hınıs Atı (Hınıs'ın Kolu Kısası)*, Ankara: Bilgi Müşavirlik ve Mühendislik Y.

_________ (1998), *Türk Cirit Atı*, Ankara: Bilgi Müşavirlik ve Mühendislik Y.

Güran, Tevfik (1997), *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Y.,Tarihi İstatistik Dizisi Cilt 5.

Hayvanlar İstatistiği 1935-44 (1946), Ankara: TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Neşriyat No: 223, Hüsnütabiat Basımevi.

İlkmen, Şeref Nuri (1943), Türkiye Vergi Sisteminde Hayvanlar Vergisi, Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Y.

İstatistik Yıllığı 1932-33 (1934), Ankara: Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Y., Cilt: 6.

İstatistik Yıllığı 1939 (1940), Ankara: TC Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Y.

İstatistik Yıllığı 1941-1942 (1943), Ankara: TC Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Y., Cilt: 13.

İstatistik Yıllığı 1953 (1954), Ankara: TC Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü Y., Cilt: 21.

Türkiye İstatistik Yıllığı 1963 (1964), Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Y.,

Türkiye İstatistik Yıllığı 1971 (1973), Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Y.,

Türkiye İstatistik Yıllığı 1981 (1981), Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Y.,

Türkiye İstatistik Yıllığı 2001 (2002), Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Y.,

Sungur, Hüseyin ve Musa Arık ve H. Haluk Aşkaroğlu ve Gülay Çanga (2001), *Ülkesel Ruam Eradikasyon Projesi*, Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Y.

Texier, Charles (2002), *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, Latin harflerine aktaran Kâzım Yaşar Kopraman, Sadeleştiren Musa Yıldız, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Y.

Yarkın, İbrahim (1953), *Atçılık*, Ankara: A.Ü. Ziraat Fakültesi Y.

Yazman, Aslan Tufan (1946), "Çukurova Harası", *İktisadi Yürüyüş Haralar Özel Sayısı*, Yıl: 7, Cilt: 7, İstanbul.

Özet: Anadolu eşek, katır ve at ırk ve tipleri üzerine bir araştırma olan bu makale tarihsel süreç, yetiştirme teknikleri, populasyon, bugünkü durum hakkında ayrıntılı bilgi içermekte ve bu vadide oluşan kültürel zenginliği ele almaktadır.

Anahtar sözcükler: Eşek, merkep, boz eşek, kara eşek, Kıbrıs eşeği, Merzifon eşeği, Poitou eşeği, Çorumlu, katır, ester, bardo, At, Anadolu Yerli Atı, Çukurova Atı, Uzunyayla Atı, Canik Atı, Hınıs Atı, rahvan, Karapürçek, Hititler, Anadolu, Küçük Asya.

Abstract: This article is a study on the races and stocks of Anatolian horse, donkey and mule, their history, breeding technics, population and the actual situation including the cultural richness that is observed in the region.

Keywords: Races of horse, donkey and mule, Hitites, Anatolia, Asia Minor.

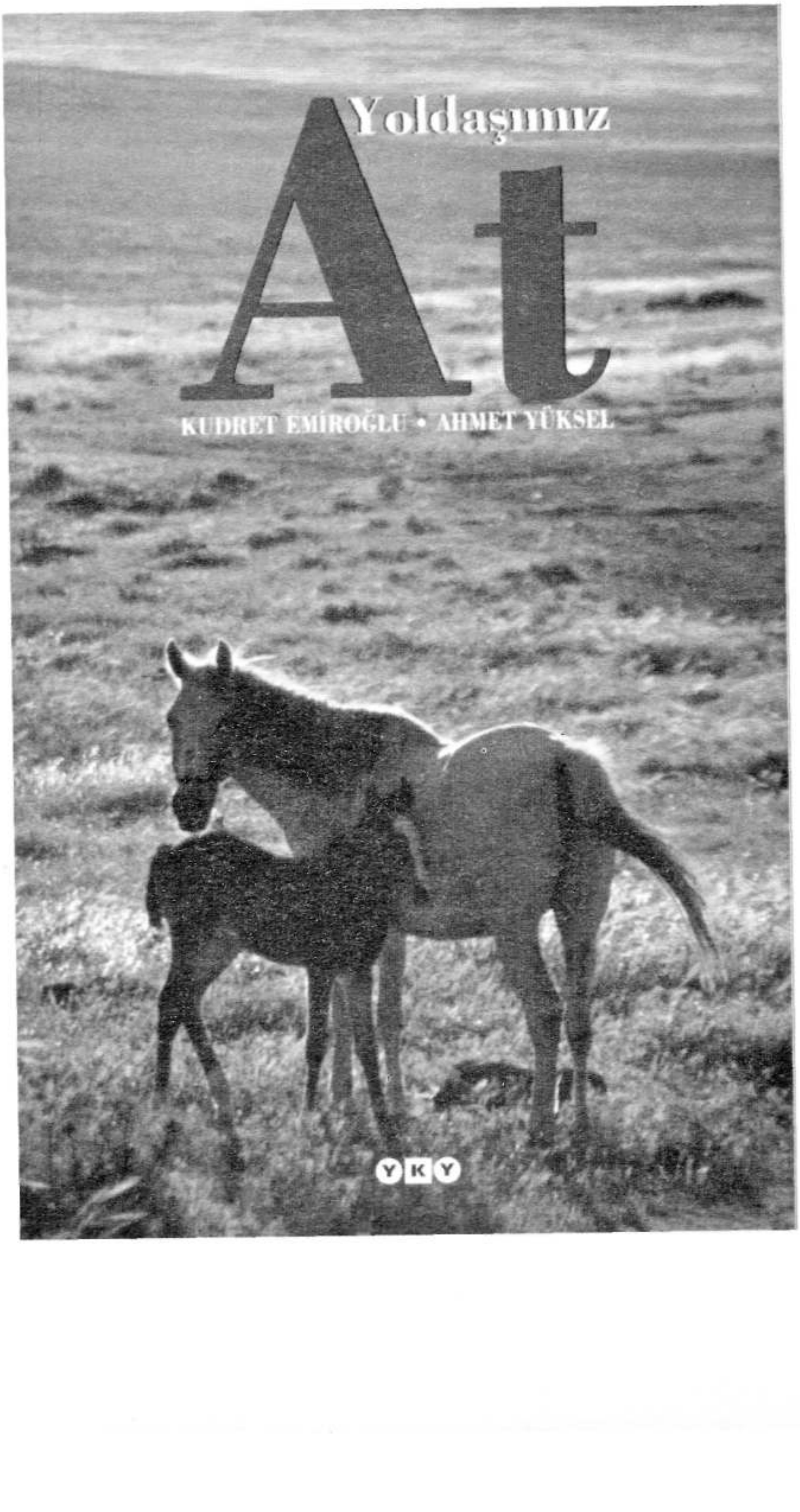
Yoldaşımız
At
KUDRET EMİROĞLU • AHMET YÜKSEL
YKY

Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakliye Hayvanlarının Bakımı ve Masrafları

Ümit EKİN*

Osmanlı yönetimi, karayolu taşımacılığında bazen her ikisinden de yararlandığı iki alternatife sahipti. Biri, devletin sahip olduğu nakliye araçlarının kullanımı, diğeri de ihtiyaç duyuldukça halktan kiralanmasıdır. Kiralandığında ya ücretler ilgili kimselere doğrudan doğruya ödenir ya da avarız cinsinden bazı vergilere karşılık sayılırdı.

Yük hayvanları Osmanlı ordusunun belkemiği kabul edildiğinden, hayvanların bakımına ve korunmasına özen gösterilirdi. Hayvanların beslenmesi için özel otlaklar[1] bulunduğu gibi, çeşitli bütçe kalemlerinde önemli yekunlar tutan ödenekler ayrılmıştı[2].

Devlete ait hayvanların barındırılması için iki yönteme başvurulurdu. İlk olarak, nakliye hayvanları bu amaçla yapılmış özel binalarda korunurdu. 80-100 katar kapasiteye sahip olan hanlar bu binalardan ilk akla gelenleridir. Tabanı Yassı Mehmet Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, uygun yerlerde 70-80 hatta 100 katar deve alabilen ahırları olan,

* Dr., Sakarya Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Adapazarı.

[1] XVII. Yüzyılın başlarında Istabl-ı Âmire'ye bağlı ahırlardaki hayvanların otlaması için Selanik'te 28.000 dönüm koru, 3.690 dönüm çayır ve 3.090 dönüm mera tahsis edilmişti. (Murphey 1979: 110)

[2] Örneğin 1622 yılında, Istabl-ı Amire'de bulunan bargirlerin bakım ve koşum giderleri olarak, Istabl-ı Âmire Emini'ne "bahâ-i bargir" adıyla 90.407 akça ödeme yapılmış, yine hassa çayırlarında beslenen ve taşımacılıkta kullanılan develer için "mühimmat-ı şütüran" adı altında eminlere 66.043 akça teslim edilmişti. (İpçioğlu 1996: 147)

üstü sarbân odaları ve kapı yanları arpa-saman ambarı olarak kullanılabilen binaların yapılması için emir verildiği bilinmektedir. Eski Malatya'daki Silahtar Mustafa Paşa Hanı ile birlikte Artukabat (Artova), Niksar, Ankara ve Kayseri'de inşa edilen deve ahırları bu emir gereğince yapılmıştı (Göyünç 1970: 83, dipnot: 117). Bunlara, bir tane de Zile'de bulunanı eklemek mümkündür.

Cevdet Maliye Tasnifi'nde bulunan bazı kayıtlar, deve ve diğer hayvanların kışlaması için yaptırılan ahırların bu kadarla sınırlı kalmadığını göstermektedir. Zira, H. 10 Recep 1185/M. 26 Ekim 1771 tarihli bir tamirat defterine göre, Edirne yakınlarındaki Ahur Köyü'nde bulunan ahırlar şiddetli dolu nedeniyle ağır hasar görmüş, develerin bağlandığı yerler işe yaramaz hale gelmiştir. Bu nedenle ahır, samanlık ve arpa ambarlarının tamir edilmesi gerekmektedir. Hasarı yerinde inceleyen bilir kişi tarafından hazırlanan keşif defterinde, tamirat için toplam 1.522,5 kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir (BOA Cevdet Maliye No: 19734).

H. 17 Rebiülevvel 1190/M. 6 Mayıs 1776 tarihli bir kayıtta, miri deve katır ahırları ile müştemilatı için 1182 ve 1190 yıllarında yapılan masraflar gösterilmektedir. 1182 yılında Edirne yakınlarındaki deve ahırının bina masrafı ve tamiri için 2.116 kuruş ve Yanbolu'daki ahırlar için 4.100 kuruş harcanması gerekmiştir. Ayrıca Hassa Silahşörlerinden Edirne Cizyedarı ve Kışlak Emini olan Beklizade Ali Ağa tarafından hazırlanarak gönderilen rapora göre, Edirne civarındaki Ahur Karyesi ile Yanbolu'da bulunan miri deve ahırlarının neferat ve zabit odalarının tamir edilmesi gerektiği anlaşılmış, mübaşir ve mimar mahallinde inceleme yapmışlardı. Ahur Köyü'ndeki ahırlar için 3.492 kuruş ve Yanbolu'daki miri katırlara mahsus ahır, arpa ve saman ambarları için 5.221 kuruş olmak üzere 8.713,5 kuruşa ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkmıştı (BOA Cevdet Maliye No: 5158).

Yine, H. Şaban 1192/M. Ağustos-Eylül 1778'de Mimar Ağa marifetiyle yapılan keşif sonucu, İrvedere'de bulunan miri camus ahırlarının tamiri için tahminen 844 kuruş gerektiği bildirilmişti (BOA Cevdet Maliye No: 21953).Tamirat defterlerinin tümü, hayvanlar için yapılan ahırların ahşap olduğunu göstermektedir.

Bir çok yerde, nakliye hayvanlarının barınmaları amacıyla hanlar ve ahırlar inşa edilmiş olmasına rağmen, binlerce hayvanın sadece kapasiteleri sınırlı binalarda korunduğu beklenmemelidir. Üstelik, imparatorluğun her yerinde ihtiyaç duyulan nakliye hayvanlarının belli başlı merkezlerde toplanarak korunması oldukça zor görünmektedir. Bu nedenlerden ötürü hayvanların bakımı, bulundukları bölgenin halkına bırakılır, bu amaçla merkezden zaman zaman kışlak emirleri gönderilirdi. Örneğin, H. 991 yılında 60 katar devenin Ankara'da kışlaması emredilmişti (Ankara Şer. Sic. No: 1, Belge No: 905, 21 Zilhicce 991 tarihli belge).

Osmanlı döneminde İzmir'de atlı-deveii nakliye hayvanlarıyla kömür nakliyesi. (Kartpostal) (A. Yüksel koleksiyonu)

Yine, H. Evail-i Recep 1020/M. Eylül 1611 tarihli Ankara Sancak Beyi ve livada bulunan kazaların kadılarına gönderilen bir emirde, Ankara Sancağı'nda kışlamaları için 40 katar (240 adet) deve gönderildiği ve bu develerin adalet üzere ahali-i vilayete tevzi edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca, yeterli sayıda ahır ile hademelerin kalacağı meskenlerin hazırlanarak hayvanların yiyeceklerinin sağlanması istenmiştir (Çınar 1993: 313).

H. 1047/M. 1638 yılının kış aylarında gönderilen bir emirde, Halep Valisi Nogay Mehmet Paşa'dan, Payas'tan Birecik'e götürülecek topların çekilmesinde kullanılacak 1.700 çift mandanın kışlatılması istenmişti (Murphey 1979: 93).1696 yılının muharebe mevsimi bitiminde, top çeken atların 360 tanesi beslenmek üzere 5 Kasım 1696'da Eflak Voyvodası'na teslim edilmiş ve 16 Haziran 1697'de geri alınmıştı (BOA MAD No: 2150, vr. 173b.).

H. 1186/M. 1773 yılında, balyemez topları çeken 493 çift camusun ağır kış şartlarından dolayı telef olmamaları için Karinabat, İslimye, Yanbolu, Zağra-yı Atik, Zağra-yı Cedit, Cisr-i Ergene ve Edirne kazalarında kışlatılması ve masrafların adı geçen kazaların halkları tarafından karşılanması uygun görülmüştü. Hayvanların kışlatılmaları için bu kazaların seçiliş nedeni Meşta-yı Hümayûn(kışlak)'a yakın olmalarıydı (BOA Cevdet Askeriye No: 16038).

Nakliye hayvanlarının bakımından sorumlu çobanların ücretleri[3] Hazine-i Hassa veya hayvanlara bakmakla yükümlü olan kaza halkı tarafından ödenirdi (Murphey 1979: 112-114). Bir çobanın çoğunlukla 1 katar (6 tane) deve veya katırın bakımından sorumlu olduğu görülmektedir.

Sanayii çağı öncesinde gerçekleşen savaşlarda, askeri birlikler ile savaş malzemelerinin hızlı bir şekilde intikali organik enerjiye dayanan lojistik altyapının sistematik olarak işlemesine bağlı olduğundan, büyük zaferlerin parlak stratejilerden çok hayvancılık sayesinde kazanılabileceği rahatlıkla iddia edilebilir. Askeri ve sivil taşımacılıkta kullanılan hayvanların bakımı oldukça pahalı ve zaman alıcı bir iştir. Bakım masraflarının ortaya çıkarılması, taşıma maliyetleri ile karşılaştırma yapmak açısından önemli görünmektedir.

Nakliye hayvanlarının ne kadar arpa ve saman tükettiği konusunda bazı ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. H. 1065/M. 1654-1655 tarihli bir dokümanda, yılda 165 gün çalışan 46 deve katarı(276 adet)'na 8.180 kile (209.866 kg.) arpa ve 7.590 Rumi kantar (428.403 kg.) saman ayrıldığı belirtilmektedir. Bu durumda 1 devenin günlük 4,6 kg. arpa ve 9,4 kg. saman tükettiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, arpanın kilesine 8 akça ve samanın kantarına 6 akça ödenmesine bakılırsa 1 devenin yiyecek masrafı günlük 2,4 akçayı bulmaktadır (Faroqhi 1982: 529).

H. 7 Muharrem 1067/M. 26 Ekim 1656'da Karaman Hazinesi Defterdarı'na gönderilen bir hüküm, devlet hizmetlerinde kullanılan develerin beslenmesi için Osmanlıların geleneksel olarak ne kadar arpa ve saman ayırdığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Anadolu canibinde bulunan 61 katar (366 adet) miri devenin 1 katarına "sene-i sâbık ve kadîmden olageldiği âdet ve kanun üzere" 1 İstanbul kilesi arpa ve 1 Rumi kantar saman verilmesi öngörülmektedir. Buna göre 1 deve günde 4,27 kg. arpa ve 9,4 kg. saman tüketmektedir. Arpanın kilesi 8, samanınki de 6 akçadan satın alındığından ötürü 1 deve için yapılan yiyecek harcaması günlük 2,3 akçaya gelmektedir (BOA MAD No: 9842, s. 63).

Adana'dan 495'er akçaya satın alınan develerin Edirne'ye getirilişleri sırasında tükettikleri arpa ve saman miktarını içeren bir belge, bu hususta karşılaştırma yapma imkanı vermektedir. H. 1096/M. 1684-85'te 50 gün (yolculuk aslında 53 gün sürmesine rağmen 50 gün üzerinden hesaplanmıştır) boyunca 35 katar ya da 210 adet deveye

[3] Harbende, sarbân gibi adlar verilen bu çobanların ücretleri de önemli bir yekun tutmaktaydı. Nitekim, H. 21 Rebiülevvel 1079/M. 29 Ağustos 1668 tarihli bir kayıtta, Konya'daki miri develerin hizmetinde bulunan 20 kişinin 5'er akçadan 2 aylık ulufeleri ile günlük 6'şar akçadan yiyecek paraları 13.200 akçayı bulmuştu (Konya Şer. Sic. No: 17, s. 57). Yine, H. 11 Muharrem 1186'da İstanbul'dan Ordu-yı Hümayun'a gönderilecek hazinenin taşınması için Istabl-ı Âmire'den tayin olunan 213 katırdan sorumlu 39 nefer harbendeye günlük 39 çift ekmek ve 10 okka et masrafı için 15 günlük 1760 akça ödenmişti (BOA Cevdet Askeriye No: 13247, ss. 1-2).

1.750 kile arpa ve 1.750 kantar saman verilmiştir. Deve başına günlük 4,27 kg. arpa ve 9,4 kg. saman yedirilmiştir. Arpanın kilesi 33 akça, samanın kantarı ise 26,5 akçadır. Bir devenin günlük yem masrafı toplam 9,9 akça civarındadır (MA D. 5764).

Deve ve katırlara daha düşük miktarlarda yem verildiği de oluyordu. Nitekim, H. 12 Zilkade 1187/M. 25Ocak 1774 tarihli bir kayıtta 22 deve 31 katırın her birine günlük 3 vukıyye (3,8 kg.) saman verildiği belirtilmektedir. Samanın vukıyyesi 6 akçadan satın alınmıştır. Hem deveye hem de katıra günlük aynı oranda saman verilmesi ilgi çekici bir uygulamadır (BOA Cevdet Askeriye No: 33696).

Taşıma işlerinde önemli bir yer tutan katırlara verilen yemler hakkında da bazı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan birinde, İstanbul'dan ordu-yı hümayuna gönderilecek hazinenin taşınması için yollanan 213 katıra günlük 35,5 kile arpa ve 17,5 kantar saman yedirildiği ifade olunmaktadır. Böylece deve ile katıra 1 günde verilen arpa miktarının hemen hemen aynı olduğu ortaya çıkmaktadır. 1 katırın 1 günde yediği arpa 4,7 kg., saman ise 4,6 kg.dır. Arpanın kilesi 30, samanın kantarı da 20 akça olduğuna göre bir katırın 1 günlük masrafı 6,6 akçadır (BOA Cevdet Askeriye No: 13247, ss. 1-2).

5 Kasım 1696'da kışlamak üzere Eflak Voyvodası'na teslim edilen ve 16 Haziran 1697'de geri alınan top çeken atların her biri için günlük 5 akça masraf yapılmıştı. Aynı tarihte Edirne'de 1 okka ekmeğin fiyatı aşağı yukarı bunun yarısı kadardı. Ancak bahsedilen miktarın sadece yem için harcanmadığı, içinde çoban ücretlerinin de bulunabileceği unutulmamalıdır (BOA MAD No: 2150, vr. 173b ve 185b.).

İstanbul'da bulunan Kiracıbaşı'nın nezaretindeki atlara verilen arpa ve saman miktarı şöyledir: 15 ata günlük 3,75 kile (96,2 kg.) arpa ve 1,4 kantar (79kg.) saman. Kısacası, 1 at günde 6,4 kg. arpa ve 5,2 kg. saman tüketmektedir. Aynı tarihlerde arpanın kilesi 1 kuruş, samanın kantarı da 90 akça olduğuna göre 1 atın günlük yem masrafı yaklaşık 40 akça civarındadır (BOA MAD No: 10381, s. 418; Tarih: H. 22 Muharrem 1183-1 Cemaziyelevvel 1185/M. 28 Mayıs 1769-12 Ağustos 1771).

Deve ve katırların bakımı amacıyla arpa ve saman gibi yem masraflarının dışında bazı başka harcamaların da yapılması gerekiyordu. Develerin tüylerinin dökülmesi sırasında, sineklerin ve hayvanların kendi kendilerine verdikleri zararları önlemek için derilerine özel olarak hazırlanmış bir karışımın sürülmesi zorunluydu. XVII. Yüzyılın ortalarına ait bir kayıtta bu karışımın içeriği şu şekilde gösterilmiştir: Her 6 deve için 18 vukıyye (23 kg.) zeytinyağı, aynı miktardaki katranla karıştırılır ve buna 300 dirhem (926 gr.) kükürt eklenirdi. Bu koruyucu madde için gerekli olan zeytinyağı Aydın ve Urla civarında yetişen zeytinlerden sağlanmaktaydı (Faroqhi 1982: 530).

Bahsedilen karışımın hazırlanması için herhalde her zaman kükürt katılması gerekmiyordu. Çünkü H. 29 Muharrem 1183/4 Haziran 1769 tarihli bir belgede, ordu-yı hümayunda bulunan katır ve develere çayır mevsiminde alınan maddeler arasında kükürt bulunmamaktadır. 210 katar deve için 1.680 kıyye (2.155 kg.) zeytinyağı, aynı

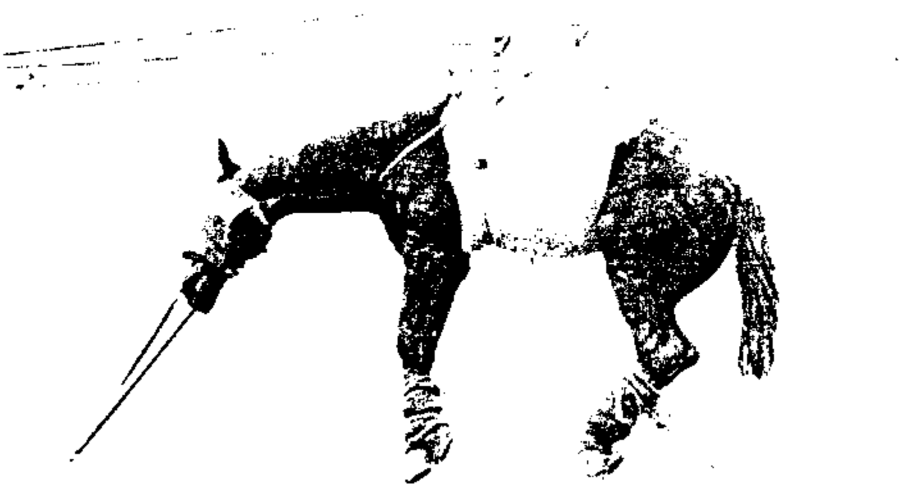

Osmanlı döneminde ordu hizmetinde kullanılan nakliye hayvanının Cumhuriyet'te bizatihi kendisinin nakledilişi (1972, Eğridir Dağ ve Komando Okulu'nda bir atın nakli. A. Yüksel Koleksiyonu)

oranda da katran satın alınmıştır. 1 katar deveye 10,2 kg. zeytinyağı, aynı miktarda da katran harcanmıştır. Zeytinyağının kıyyesi 50 akçadan, katranınki ise 10 akçadan satın alınmış, toplam harcama, 600 akçalık nakliye ücreti de eklendiğinde 84.600 akçayı bulmuştur. Aynı belgede, 210 katar deve için 4.124 kıyye (5.290,2 kg.) ve 220 katar katır için de 1.500 kıyye (1.924,2 kg.) tuz alındığı görülmektedir. Buna göre, 1 deve katarına 25,1 kg., 1 katır katarına ise 8,7 kg. tuz tahsis edilmiştir (BOA Cevdet Askeriye No: 31929). Bu derece yüksek miktardaki tuzun, sıcak havalarda çalıştırılan hayvanların tuz kaybını kapatmak için kullanıldığını söylemek herhalde yanlış olmaz.

Hayvanların taşıma işlerinde kullanılmaları sırasında yapılan masraflara, semer, eğer, urgan, çuval gibi koşum takımları için harcanan paraları da eklemek gerekmektedir. Hayvanların sırtına serilen çul, kilim ve taşınan malların ambalajında kullanılan çuval, garar (ya da harar), ip, urgan, keçe, zarf vs. araç-gereçlere genel olarak raht adı verilmektedir. Nakliye hayvanlarının "rahtlarını düzelmek" için yapılan harcamalar çoğunlukla satın alma fiyatlarına dahil edilmektedir. Birkaç örnek vermek gerekirse,

1620 yılında Adana'dan 1 deve 7.900 akçaya satın alınmıştı. Bu paranın içinde 1.400 akça tutan devenin donanım masrafı da bulunmaktaydı ki bu da deve için ödenen miktarın yaklaşık %17'sini bulmaktaydı (Murphey 1979: 116). XVII. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti, 6 deveden oluşan bir katar için 360 kuruş ödemişti. Bu paranın 30 kuruşluk kısmı, develerin semer, koşum takımı gibi aksesuarlarına ayrıldığı için 1 devenin fiyatı 55 kuruşa denk gelmekteydi. 1 devenin donanımı, fiyatının % 9'luk kısmını oluşturmaktaydı (Faroqhi 1982: 528). 1685 yılında, Kastamonu'dan 30 kuruşa satın alınan 1 katırın donanımı için ayrıca 4 kuruş ödenmişti. Bu da, rabt için yapılan harcamanın % 13 civarında olduğunu göstermektedir (İskender 1994: 403-404).

Özellikle zahire naklinde kullanılmak üzere en çok çuval satın alındığı görülmektedir.[4] Çuvallar, genellikle devlet tarafından çeşitli yerlerde dokutturulmaktaydı. Ancak yeterli olmadığı dönemlerde, halktan muavenet yoluyla toplanması yoluna gidilmiştir.[5]

Hayvanların sırtlarına serilen kilimler için de zaman zaman harcama yapıldığına tanık olunmaktadır. Nitekim, H. 6 Safer 1189/M. 8 Nisan 1775'te Uşak, Banaz, Muğla ve Dazkırı'dan tanesi 300'er akçadan 154 adet deve kilimi, tanesi 180'er akçadan seyisane kilimi mübayaa olunmuştur. Bunların ücretleri, tayin edilen mübaşir tarafından ödenerek karayolu ile Mudanya İskelesi'ne, buradan da gemi ile İstanbul'a götürülmüştür (BOA Cevdet Askeriye No: 29591).

Nakliye hayvanlarının taşıdıkları yükleri paketlemek için zarf, keçe, bazen sandık, ip, urgan gibi başka araç ve gereçlerin de kullanıldığı bilinmektedir. Hayvanların bakım ve kullanım masrafları hesaplanırken bahsedilen aletlerin yanısıra, nal ve çivi için harcanan paraların da dikkate alınması gerekmektedir.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet Maliye Tasnifi

[4] Bu konuda şu örnekler verilebilir; 1689'da Ruscuk İskelesi'ne zahire taşınmasında kullanılmak için Rumeli'den önce 1.100 çift, daha sonra da 1.500 çift çuval satın alınmıştır. Tanesi 30 akçaya gelen çuvallar için 156.000 akça harcanmıştır; BOA MAD No: 2611, s. 4; H. 5 Muharrem 1125/M. 1 Şubat 1713'te un konulmak amacıyla Filibe'den 1.000 çift çuval 500 kuruşa alınmıştır; BOA Cevdet Maliye No: 598; H. 15 Recep 1154/M. 26 Eylül 1741'de, Tatarpazarı ve Filibe'den satın alınan torba ve gararın her bir okkası için 5'er akça ödenmişti; (BOA MAD No: 6512, vr. 327b.).

[5] Örneğin, XVII. Yüzyılın başlarında muavenet ile Kütahya'dan 2.000, Ağrıboz'dan 1.500, Diyarbakır'dan 4.000, Birecik'ten 10.000, Kayseri'den 1.000, Bolu ve Kastamonu'dan 15.000 adet çuval temin edilmiştir (Ünal 1967: 730-731).[3] Harbende, sarbân gibi adlar verilen bu çobanların ücretleri de önemli

Cevdet Askeriye Tasnifi
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)
Ankara Şer'iyye Sicilleri
Konya Şer'iyye Sicilleri

B. Kitap ve Makaleler

Çınar, Hüseyin (1993), "H. 1020-21 Tarihli 13 Nolu Ankara Şer'iyye Sicili", Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi.

Faroqhi, Suraiya (1982), "Camels, Wagons and The Ottoman State in The Sixteenth and Seventeenth Centuries", *The Institute of Middle Eastern Studies*, 14.

Göyünç, Nejat (1970), "Eski Malatya'da Silahtar Mustafa Paşa Hanı", İstanbul: *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 1.

İpçioğlu, Mehmet (1996), "Bir Osmanlı Bütçe Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi)", Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

İskender, Pelin (1994), "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kastamonu Şer'iye Sicili", C. II, Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi

Murphey, Rhoads (1979), *The Functioning Of The Ottoman Army Under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key To The Understanding Of The Relationship Between Center And Periphery In Seventeenth-Century Turkey*, Volume: I, Chicago-Illinois.

Ünal, Tahsin (1967), "Savaşa Çıkan Osmanlı Ordusunda Lojistik İşleri-IV. Murad'ın Bağdat Seferi Hazırlıkları-", Ankara: *Türk Kültürü*, V/58.

Özet: Osmanlı dönemi 17 ve 18. yüzyıllarda, ordu hizmetinde nakliye ve lojistik hizmetlerde kullanılan at, katır deve gibi hayvanlarının bakım ve masrafları ile ilgili özellikle arşiv kaynaklarına dayanarak hazırlanmış bir araştırma.

Anahtar sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, nakliye hayvanları, Osmanlı ordusunda lojistik hizmetler.

Abstract: A study on the usage of horse, mule and camel in transportation and logistics and their breeding and expenditure in the Ottoman Army during the 17th and 18th centuries, especially depending on the resources from the Ottoman Archives.

Keywords: Ottoman Empire, transportation animals, logistics in the Ottoman Army.

süreli yayınlara form doldurmadan, bankaya gitmeden
bir telefonla abonelik!
hemen arayın: 0212 210 0 110
ya da tıklayın: www.abonet.net

abonet

istediğiniz dergi kapak fiyatıyla adresinize teslim

tel: (0212) 210 0 110 ❖ faks: (0212) 222 27 10
abonet@abonet.net ❖ www.abonet.net